



Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

I tradition og kaos



I tradition og kaos

Festskrift til Henning Poulsen

*Redigeret af
Johnny Laursen, Michael Mogensen,
Thorsten Borring Olesen og Søren Hein Rasmussen*



AARHUS UNIVERSITETSFORLAG

Copyright: Forfatterne og Aarhus University Press 2000
Omslagsrepro: Ploug Repro, Århus
Tryk: Morsø Folkeblad, Nykøbing Mors
ISBN 87 7288 798 2

Omslagsillustration:
Flee you people ... af Ivan Lacković
(1974)

AARHUS UNIVERSITETSFORLAG
Langelandsgade 177
8200 Aarhus N
Tlf. 8942 5370

www.au.dk/unipress



ANSI/NISO
Z39.48-1992

Udgivet med tilskud fra
Aarhus Universitets Forskningsfond
Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse

Forord

Pr. 1. maj 2000 fratræder Henning Poulsen sin stilling som professor ved Historisk Institut, Aarhus Universitet. Han har været ansat på stedet siden 1966, og det er således med vemod, at studenter og kolleger siger farvel til en skattet professor. Kender vi Poulsen ret, er pensioneringen dog på ingen måde lig med åndelig pensionering, og vi håber og forventer, at han i lang tid fremover vil fortsætte med at berige miljøet på Historisk Institut.

Som en anerkendelse af Henning Poulsens store indsats og inspirerende virke på Historisk Institut, har vi valgt at bruge pensioneringen som anledning til at udsende dette festskrift. »Vi« er en gruppe af historikere, der alle som studerende har nydt godt af bekendtskabet med Poulsen i egenskab af underviser, vejleder og forsker. Dette deltagerkriterium er årsagen til, at ingen af bidragsyderne har fødselsår længere tilbage end 1950'erne og forklarer samtidig, hvorfor en række kolleger på og uden for Historisk Institut ikke er blevet bedt om at bidrage til festskriftet.

Vi har bestræbt os på at lave et festskrift i Poulsens ånd. De enkelte artikelbidrag fortæller forhåbentlig alle en god historie, som også perspektiverer eller rokker ved gældende eller manglende tolkninger på lidt bredere plan. Vi har endvidere inkluderet et kortere bidrag af Henning Poulsen selv, nemlig hans statuskronik i Berlingske Tidendes kronikserie om tolkninger af besættelsen bragt i julen 1999.

Festskriftet lever næppe op til alle de almindelige konventioner om et festskrift. Eksempelvis er der ikke inkluderet nogen tabula gratulatoria. Henning Poulsen har aldrig gjort megen stads af sig selv, og heller ikke ønsket at andre gjorde det. Derfor har vi forsøgt at minimere festskriftets »officiøse« karakter. Han vil sikkert alligevel mene, at denne bog er at gøre for meget ud af ham. Men som afgående professor må han leve med, at andre er af en anden opfattelse.

Redaktørerne vil gerne takke de mange skrivende bidragsydere, der uden undtagelse velvilligt og med entusiasme har deltaget i projektet. En tak skal også rettes til fuldmægtig Hanne Dandanell, arkivar Mette-Astrid Jessen, stud. mag. Lise Hedegaard Rasmussen samt forskningschef John T. Lauridsen, som alle har medvirket til at fremskaffe oplysninger om Henning Poulsens CV og publikationer. Vi takker ligeledes lektor Niels Kayser Nielsen for bidrag til

illustrationssiden. En særlig tak går til Bodil Poulsen, lektor Jens Chr. Manniche og lektor Henrik S. Nissen, som alle har bidraget med råd og dåd til den indledende artikel om Henning Poulsen som historiker.

Sluttelig skal der også lyde en stor tak til Aarhus Universitets Forskningsfond og den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse for generøse økonomiske bidrag til festskriftet, samt til forlagsleder Tønnes Bekker-Nielsen og Pernille Pennington på Aarhus Universitetsforlag for godt samarbejde.

*Johnny Laursen
Michael Mogensen
Thorsten Borring Olesen
Søren Hein Rasmussen*

Indhold

Illustrationer	9
<i>Thorsten Borring Olesen</i> Tradition og kaos – samt kunsten at økonomisere med historien	11
<i>Nils Arne Sørensen</i> Krig i et grænseland. Mindekulturen om første verdenskrig i Trentino	33
<i>Rasmus Kreth og René Rasmussen</i> En mønsteravis og en propagandarejse. Glimt af danske og tyske forsøg på at påvirke dansk presse	68
<i>Kurt Jacobsen</i> Store Nordiske og Stalin	91
<i>John T. Lauridsen</i> DNSAP og »jødespørgsmålet« – en variation over et internationalt tema	117
<i>Michael Mogensen</i> Det danske flygtningesamfund i Sverige og »jødespørgsmålet« 1943-45	150
<i>Niels Wium Olesen</i> »Frihed« – historien om et illegalt socialdemokratisk blad	161
<i>Henrik Skov Kristensen</i> Fra Frøslevlejre til Faarhuslejre: Brud og kontinuitet i en lejerverden	203

<i>Johnny Laursen</i> Det danske Tilfælde. En studie i dansk Europapolitikens begrebsdannelse 1956-57	238
<i>Anne Trine Larsen</i> Opvaskens mer-politisering	278
<i>Anne Ingeborg Sørensen</i> Terrorister og frihedskæmpere. At definere terrorisme	293
<i>Søren Hein Rasmussen</i> Spøgelse på årtusindets rand	311
<i>Henning Poulsen</i> Strategi for overlevelse	331
Bibliografi over Henning Poulsens videnskabelige produktion	335
Om forfatterne	338
Register	339

Illustrationer

Kort over Trentino, s. 35

Battistis martyrium, s. 39

S. Giuseppe-statuen i Lenzumo, s. 42

Krigsmindesmærker i Revò og Tenna, s. 47

Mindeplade over falden volontario, s. 50

Battisti-monumentet på Doss Trento, s. 53

De faldne legionærer fra Rovereto, s. 59

Monumentet i Faver, s. 62

Omslagsillustration til bogen *Den jødiske imperialisme*, s. 121

Annonce for abonnement på *National-Socialisten*, s. 125

Illustration i *National-Socialisten*, s. 131

Illustration i *National-Socialisten*, s. 135

Omslagsillustration til bogen *Racekamp*, s. 141

En forside fra det illegale blad *Frihed*, s. 187

Kaptajn P.M. Digmann, s. 207

Grundplan af Frøslevlejren 1944-45, s. 210-11

To soldater fra Den danske Brigade står vagt ved Faarhuslejren, s. 217

Kaptajn P.M. Digmann poserer for pressen, s. 225

Cuno Gjerstrup, fængselsinspektør i Faarhuslejren, s. 229

Tradition og kaos – samt kunsten at økonomisere med historien

Thorsten Borring Olesen

Tirsdag den 29. august 1995 prydede overskriften; »Denmark's resistance to Nazis 'is a myth'«, en stort opsat artikel i det britiske dagblad, *Daily Telegraph*. Artiklen var skrevet af den kendte militærhistoriker John Keegan. Keegan havde deltaget i en international historiker-konference i Stockholm med titlen, »The Second World War as Myth and History«, og havde her hørt en dansk historiker holde et oplæg, som han fandt kontroversielt nok til at delagtiggøre *Daily Telegraphs* læsere i.

Denne historiker var professor Henning Poulsen, som dette festskrift er tilegnet. Ifølge Keegan havde Poulsen i sit indlæg på konferencen understreget, at hans syn på den tyske besættelse ikke var kontroversielt i Danmark. Tværtimod havde han hævdet, at den officielle udlægning af besættelsestidens historie ikke længere var accepteret af et flertal af de danske unge, som fandt den overdreven og kedelig. For Keegan selv var dette absolut kontroversielt. Han hæftede sig især ved Poulsens oplysninger om, at den eneste danske KZ-lejr, Frøslevlejren, aldrig husede mere end 4.000 fanger trods det, at den kunne rumme 2.000 mere, samt at det angiveligt var den eneste KZ-lejr i hele nazi-systemet, hvor vogterne bad om at få den samme mad som fangerne.¹ Foredraget var blevet rundet af med den ironiske konstatering, at Danmark ved krigsafslutningen var blevet optaget i sejrsmagternes kreds. Med en ægte Poulsen-formulering havde Danmark således vundet en krig, man ikke havde deltaget i.

Episoden er på en gang typisk og utypisk for Henning Poulsens virke som historiker. Utypisk fordi det aldrig har ligget til ham at gå efter overskriften og sensationen eller i det hele taget at skabe røre og opmærksomhed om sig selv. Typisk fordi meget af det han har skrevet faktisk er ganske kontroversielt, selv om det som ofte er viklet ind i en subtil ironi eller humor, som det kræver gehør for at fange. I det lys var det måske ikke en tilfældighed, at det var en historiker med rødder i den britiske understatement-kultur, som i 1995 gjorde Poulsen til frontfigur i verdenspressen.

Virke

Henning Poulsen er født i 1934 og tog i 1952 matematisk-naturfaglig studentereksamen på Slagelse Gymnasium. Derefter gik turen til København, hvor han studerede historie (hovedfag) og dansk (bifag). Studierne blev afsluttet i januar 1960, og næppe var blækket tørt på eksamensbeviset, før han supplerede uddannelsen med pædagogikumøvelser på Christianshavns Gymnasium.

Undervejs i pædagogikumforløbet lykkedes det ham også at blive ansat som videnskabelig medarbejder ved Udgiverselskab for Danmarks nyeste Historie (DNH). Inden for dette selskabs rammer blev den nyeste historie defineret som besættelsestidens historie (inkl. dens optakt). Selskabet var en særlig konstruktion, som blev oprettet af en kreds af historikere med Poul Bagge og Jørgen Hæstrup i spidsen og med støtte fra Undervisningsministeriet – senere Ministeriet for kulturelle Anliggender – og Carlsbergfondet. Det mest opsigtsvækkende ved konstruktionen var imidlertid, at Selskabets medarbejdere via daværende statsminister Viggo Kampmanns mellemkomst og kgl. resolution af 9. juni 1961 fik adgang til besættelsestidsmateriale i statens arkiver.

Satsningen var vellykket i den forstand, at der over de kommende år udkom en sand strøm af historiske arbejder om den ellers ganske tabu-belagte besættelsestid.² Samtidig er det næppe heller forkert at hævde, at den privilegerede adgang som Udgiverselskabets ansatte og associerede forskere opnåede til de statslige arkiver i en årrække var medvirkende til at dæmpe historikermiljøets pres for en generel åbning af arkiverne, ligesom besættelsestidssatsningen i kombination med den restriktive arkivlov og den manglende rekruttering siden midten af 1970'erne til universiteternes forskningsmiljøer længe bidrog til forsømmelsen af forskningen i efterkrigstidens historie.

For en ung, nyuddannet historiker må det imidlertid have taget sig ud som en enestående chance at blive tilknyttet Udgiverselskabet. Ikke nok med at man fik mulighed for at forske inden for det område, som har fremstået som det mest spændende og vedkommende (perioden var jo selvoplevet), en regulær »new frontier«, for 1930'ergenerationen af historikere; man blev ydermere løftet op i kredsen af de indviede med privilegeret adgang til statens akter om den mest betændte periode i den nyere danmarkshistorie – til tariffmæssig betaling. Intet under, at dette engagement kom til at forme en hel generation af historikeres fremtidige forskningsvirke. Navne som Kirchhoff, Nissen, Trommer (som dog ikke var tilknyttet DNH) – og Poulsen angiver tyngden i feltet.

For Poulsen kom ansættelsen ved DNH-projektet tydeligvis til at afstikke retningen for hans fremtidige forskningsengagement. Sammen med ungdomsvennen og studiekammeraten Henrik Nissen skrev og publicerede han i 1963

sin første bog, *På dansk friheds Grund*, om Dansk Ungdomssamvirke og De ældres Råd under besættelsen. Bogen udkom som et produkt af begge forfatteres ansættelse ved DNH. Efterfølgende lagde ansættelsen grunden for Poulsens disputats, *Besættelsesmagten og de danske nazister*, forsvaret ved Aarhus Universitet i 1970. Siden da har Poulsens forskningsindsats i al væsentlighed koncentreret sig om fascisme og nazisme og anden verdenskrig i såvel international som national belysning.³

At disputatsen blev indleveret i Århus, hænger sammen med at Poulsen siden 1966 havde haft ansættelse på Historisk Institut, først som adjunkt, siden som amanuensis. Med disputatsen i hus blev han derefter professorvikar, inden han i 1974 blev ansat i det professorat, som han nu her i 2000 forlader. På Institutet vil han blive savnet som kollega, administrator og underviser. Poulsens undervisning har altid været højt værdsat, fordi det lykkes ham at omsætte sin fascination af de emner, han arbejder med, til sin undervisning. Ikke ved pædagogiske kunstgreb eller turbopædagogik, men ved sin evne til at perspektivere den store historie med den lille historiefortælling samt ved sin bestandige kritiske, næsten dekonstruktivistiske stillen spørgsmål ved grundlæggende myter og bærende tolkninger.

Poulsen har på den baggrund skabt sig mange »elever«, skønt han aldrig har været nogen egentlig »imperie-bygger« med eget hof. I fredagsbaren drikker han lige så gerne, eller hellere, øl med den sjove student som med den fagligt ambitiøse. Det er derfor måske mere præcist at fastslå, at Poulsen har været inspirator mere end mentor for mange årgange af historiestuderende ved Historisk Institut. Bidragene til denne publikation kommer således ikke for størstedelens vedkommende fra historikere, der føler sig som »elever« af Poulsen, men til gengæld tilstår alle gerne deres taknemmelighed for den inspiration, som er udgået fra Poulsens undervisning, vejledning og forskning.

Et felt mere må fremhæves ved Poulsens engagement på Historisk Institut. I sine mange år som professor har der hvilet tunge administrative byrder på hans skuldre som institutleder, medlem af fakultetsrådet og af utallige bedømmelsesudvalg mm. Ikke mindst hans store indsigt i den ofte alt andet end transparente universitære økonomi har været til gavn for Institutet. Han har nemlig flair for tal, selv om han nærer mistillid til dem. Han ved, at tal kan manipuleres og aldrig er bedre end de politiske hensigter bag dem. Han har derfor altid sat sig nøje ind konstruktionen bag eksotiske forkortelser som VIP-nøglen, DVIP-nøglen, STÅ-nøglen og hvad nu ellers nøglebundet hedder. Det har betydet, at Institutet altid har været godt rustet i forhandlinger med Fakultetet på disse nok så vigtige økonomiske områder. For som Poulsen kunne have sagt: Økonomi er en fiktion med meget reelle virkninger.

»På dansk friheds grund«

Koncentrerer man sig om Henning Poulsens virke som forsker, er det oplagt at tage udgangspunkt i »ungdomsværket«, *På dansk friheds grund. Dansk Ungdomssamvirke og De ældres Råd 1940-1945*, som nævnt forfattet sammen med Henrik Nissen og udsendt i 1963. Det er det naturligvis, fordi bogen er det første større forskningsarbejde, som publiceres, men også fordi man kan se, at arbejdet med denne bog bliver ganske styrende for Poulsens efterfølgende arbejde som historiker. Det er således her kursen til arbejdet med besættelsestidens historie udstikkes, ligesom det er også her, at Poulsen får fagets metodeproblemer så tæt ind på livet, at de giver anledning til en bredere refleksion, der gennem de følgende ti år munder ud i en række methodediskuterende arbejder fokuseret på erindringen som kilde.

Som titlen antyder, er bogen koncentreret om en analyse af etableringen af de tværpoltiske organiseringer, Dansk Ungdomssamvirke og De ældres Råd, og deres samspil under besættelsen. Ungdomssamvirkets bærende kræfter var de politiske og kristne ungdomsorganisationer, mens De ældres Råd var en selvbestaltet organisering med rødder i det grundtvigianske højskolemiljø. Sidstnævntes opgave i forhold til Ungdomssamvirket var i realiteten at agere støtteorganisation.

Bogen er betydelig mere spændende og relevant end en sen-90'er student – eller lektor – umiddelbart ville antage efter et kort kig på titlen. I en »millennium«-tid, hvor dansk national selvforståelse og identitet udfordres af globalisering, europæisering og multietnificering, er det ganske tankevækkende at stifte bekendtskab med dette arbejde, der nemlig i al korthed handler om en særlig side af den politiske kamp om den danske nationale selvforståelse. Rammen er naturligvis besættelsen, og samarbejdet inden for Ungdomssamvirket kan på mange måder ses som en idépolitisk pendant til den tværpoltiske opslutning bag forhandlingspolitikken og samlingsregeringen. Dannelsen af Ungdomssamvirket i den tidlige sommer 1940 er dog ikke en refleks af dannelsen af samlingsregeringen, snarere en begivenhed som foregriber dannelsen af denne. Omvendt er det oplagt, at afskeden med forhandlingspolitikken i august 1943 trækker tæppet væk under den tværpoltiske ungdomsorganisering og dens nationale samlingsprojekt.

På sæt og vis kan man sige, at samlingen kan udlægges som nok et indicium til styrkelse af konsensustolkningen af den danske historie. Men det er ikke bogens konklusion. Den er snarere, at den ydre trussel, besættelsen, skabte en national konsensus i en periode, hvor denne var påfaldende fraværende. Som det fremhæves, var »'politiseringen' (dvs. bl.a. Ungdomssamvirkets bestræbelser på at styrke en national-demokratisk dansk selvforståelse) propaganda for den demokratiske livsform, og den gjorde det anstændigt at bekende sig

til demokratiet uden de forbehold, som i trediverne næsten var blevet en refleks« (s. 294).

Det fascinerende ved læsningen af denne bog er, at den demonstrerer, hvor usikker og omstridt den nationale selvforståelse i denne periode i virkeligheden var. Krisen i 30'erne, højre-ekstremismens fremvækst, 9. april-erfaringen, modsætningen land-by bidrog alle til splittelsen, og der måtte sluges adskillige kameler og hostes op med gensidige indrømmelser før Ungdomssamvirket kunne forenes på en national platform præget af såvel grundtvigiansk demokratiforståelse og militær værnevilje (efter krigens afslutning, forstås). Den unge teologiprofessor Hal Koch blev Ungdomssamvirkets repræsentative lederfigur fra efteråret 1940, men udfyldte også rollen som åndelig leder. Sammenholdet var imidlertid skrøbeligt, og Ungdomssamvirket afgik reelt ved døden sammen med forhandlingspolitikken uagtet den formelle bisættelse først fandt sted i 1946.

Alligevel drister forfatterne sig til at konkludere, at kampen mod nazismen, også alangen og de folkelige foredrag om det danske demokrati, som Ungdomssamvirket stod som eksponent for, på et afgørende punkt har haft virkninger i Danmark, nemlig derved at »nazistiske og anti-demokratiske tendenser kom i den grad i miskredit, at de – selv i forklædninger – ikke har kunnet rejse hovedet igen« (s. 294). Det er naturligvis en bedrift, som dog næppe – fristes man til at tilføje – kun lader sig forklare ud fra den nationale historie.

Kildematerialet, bogen bygger på, er for en stor dels vedkommende det sædvanlige for empiri-baserede historiske arbejder af den her karakter. Det vil for den trykte dels vedkommende sige avis- og tidsskriftsmateriale, herunder foreningsbladene, og for den utrykte dels vedkommende mødeprotokoller, cirkulærer, manuskripter, dagbøger og breve. Hertil kommer imidlertid godt 50 såkaldte beretninger indsamlet af de to forfattere selv gennem interviews med personer med tilknytning til Ungdomssamvirket, De ældres Råd og miljøet deromkring.

Det er især arbejdet med interview-materialet, der er årsag til de metodiske overvejelser, der indleder bogen (s. 10-18). Bearbejdningen af interviewene har tydeligvis givet anledning til en række metodiske overvejelser og refleksioner, som de to forfattere indledningsvis ønsker at delagtiggøre læserne i. Forståeligt nok da *oral history* ikke var nogen fast etableret tradition i begyndelsen af 1960'erne. Det centrale spørgsmål, der diskuteres, er troværdigheden af den sene beretning, altså en beretning fra førstehandsvidner afgivet på betydelig tidsmæssig afstand af den/de begivenheder, de er førstehandsvidner til. Argumentationen er klassisk kildekritisk ud fra følgende argumentation: »... da den teoretiske undersøgelse af førstehandsvidnet ikke er ført ret langt frem mht. erindringen om politiske og andre normale samfundsforhold har forfatterne

i ikke ringe udstrækning set sig nødsaget til at bygge på den beskedne mængde af erfaringer, der er vundet ved den nævnte sammenligning mellem beretninger og andre, sikrere kilder indenfor denne opgaves rammer« (s. 14). Den mest troværdige brug af beretningsmaterialet får man altså ved at sammenholde det med og teste det mod undersøgelsens øvrige og i mange tilfælde bedre kildegrupper.

Men det er også selve konfrontationen mellem det indsamlede beretningsmateriale og det øvrigt inddragne kildemateriale, som er hele anledningen til de metodiske og kildekritiske overvejelser, idet denne konfrontation har afsløret over for forfatterne, at »beretningerne indeholder både mange korrekte erindringer og mange fejl« (s. 14). Det er naturligvis årsagerne til fejlene, der interesserer. Ifølge forfatterne er de konstaterede fejl i de indsamlede beretninger ikke først og fremmest et produkt af bevidste forsøg på forvanskning. Snarere handler det om, at vidnerne ikke kan løsgøre sig fra deres personlige sympatier og deres hang til at skabe fuldstændighed og sammenhæng ud af forskellige erindringsbidder. Denne trang befordrer en efterrationalisering, som forfatterne benævner som den sene beretnings hovedproblem.

Den mere detaljerede diskussion af årsagerne til og formerne for efterrationalisering skal ikke forfølges videre. Mere interessant er det, at forfatterne ender med at konkludere, »at en generel karakteristik af den ene beretning som mere eller mindre troværdig end den anden ikke lader sig gennemføre. Kritikken af det enkelte vidne må rettes særskilt mod beretningens enkelte oplysninger«. Denne konklusion fører frem til den ikke mindre interessante konklusion: »Mere frugtbart end at anstille en generel kvalitetsbedømmelse af vidnernes hukommelse har det i hvert fald i denne undersøgelse været at søge frem mod en differentieret karakteristik af, hvad der har interesseret beretteren, hvad han har forstået at vurdere, og hvorfor han har bevaret sit bestemte udvalg af oplysninger i hukommelsen« (s. 17). Med andre ord, så er det beretningens levningsaspekter som fremstår som de mest givtige.

Disse overvejelser har karakter af erfaringsbaserede refleksioner over beretningens brugbarhed i den historiske analyse. Problemet bliver ved med at optage Poulsen i de følgende år. De første øvelser, som er præsenteret her, holder sig pænt inden for den historiske kildekritiks klassiske baner med en uproblematiseret tro på, at den historiske virkelighed kan aflokkes kilderne med en tilpas kritisk og raffineret forskningstilgang – omend øvelsen somme tider er besværlig og kildeværdien kan være deponeret et andet sted end i kildens beretningsaspekt. Med tiden bliver denne position en hel del radikaleret. Først i Poulsens metode-diskuterende arbejder, senere i hans forskningspraksis.

Det ville ligge Poulsen uendelig fjernt at benævne sig selv som post-moder-

nist, men en rem af huden har han haft, selv inden den blev en »isme«. Det skal jeg vende tilbage til senere.

Besættelsestidshistorikeren

Besættelsesmagten og de danske nazister. Det politiske forhold mellem tyske myndigheder og nazistiske kredse i Danmark 1940-1943 lyder den fulde titel på den disputats, som i 1970 gav Poulsen doktorgraden. Man kan sige, at Poulsen med dette arbejde drejede perspektivet 180 grader i forhold til *På dansk friheds grund*. Hvor sidstnævnte nemlig fokuserede på de kræfter, som mobiliserede til nationalt sammenhold mod nazismen, var det nu den bevægelse, der blev mobiliseret imod, den danske nazisme, som står i centrum af analysen. Dog ikke alene, idet, som titlen angiver, det er det politiske forhold mellem de nazistiske kredse i Danmark og de tyske myndigheder, der undersøges. Det er politisk begivenhedshistorie med det formål at afdække den danske nazismes rolle og placering i den tyske besættelsespolitik, herunder hvordan DNSAP selv agerede i forhold hertil.

Metoden er klassisk kildekritisk og stilen meget nøgtern. Ambitionen er at forstå relationen, mere end at fordømme den. Denne ambition, som man også genfinder hos andre historikere tilhørende samme generation, fx Henrik Nissen og Aage Trommer, har været provokerende i sin tidlige fase, men har også været nødvendig for at trænge igennem det morads af mytedannelser og opportune sandheder, som har kendetegnet og delvis stadigvæk kendetegner omgangen med besættelsestidens historie.

Det er umuligt her at gå i detaljer med værket, men overordnet er det bogens pointe, at såvel tyskerne som de danske nazister var langt fremme med overvejelser om at bringe den danske samlingsregering til fald og lade den erstattes med en regering af danske nazister, som det blev tilfældet i sammenlignelige lande som Norge og Holland. Når det ikke skete i Danmark, hænger det sammen med, at de tyske interesser på det korte sigt blev anset for at være bedre varetaget under forhandlingspolitik-systemet. Det gjaldt på alle tre hovedområder, som determinerede det tyske forhold til Danmark: det militære, det udenrigspolitiske og det økonomiske område. Hermed bliver forhandlingspolitikken i sig selv også en forudsætning for, at de danske nazister aldrig fik nogen betydende politisk indflydelse i Danmark.

Alligevel kunne der altså på tysk side konstateres overvejelser om at hæve Frits Clausen og hans sympatisører op til rang og værdighed. Det hang for det første sammen med, at i det tyske »grand design« for fremtiden, det storgermanske Neuropa, måtte man også i det »selvstændige« Danmark have trosfæller ved roret. For det andet, på grund af dette mål på det lange sigt blev politik-

ken over for Danmark (krigs)konjunkturfølsom. Det er hovedforklaringen på, hvorfor det netop var i efteråret 1940, hvor de tyske militære styrker havde lynsejret på alle fronter, og hvor Hitler satsede på en forhandlingsfred med Storbritannien, at diskussionerne om en nazi-regering i Danmark synes at have været mest konkrete. Den tredje vigtige faktor til forklaring af, hvorfor ideen om en dansk nazi-regering blev holdt i live, forklarer Poulsen med henvisning til intern tysk rivalisering mellem Den Rigsbefuldægtede, Auswärtiges Amt, NSDAP og SS. I denne rivalisering, hvis afdækning i sig selv er en glimrende case study-analyse af vanskeligheden ved at operere med nazi-regimet som politisk enhedsaktør, brugte de rivaliserende i vekslende perioder og med vekslende held DNSAP som skjold henholdsvis spyd i deres egen interne magtkamp. Den dobbeltbundne rolle i dette spil var således på sin side både DNSAPs styrke og svaghed.

DNSAPs politik på sin side var ifølge Poulsen grundlæggende determineret af ønsket om at få regeringsmagten. Dette hensyn var helt overordnet det åbenlyse dilemma, som den tyske besættelse af Danmark også placerede partiet i. DNSAP kunne nemlig heller ikke være interesseret i grænseflytninger, suverænitetsstab eller fortykning af den danske befolkning. Trods dette dilemma præsenterede partiet sig i det store og hele over for Tyskland »som en dansk bevægelse, der af egen drift var villig til at opfylde dets [dvs. Tysklands, TBO] fordringer såvel på langt som kort sigt« (s. 389).

Denne beredvillighed fik Frits Clausen og de danske nazister imidlertid ikke de store muligheder for at demonstrere. Ikke kun på grund af tyskerne, men også på grund af de danske regerings forhandlingspolitik-strategi. For som Poulsen slår fast: »En vurdering af den danske regerings politik kan imidlertid ikke alene baseres på det omfang, hvori den tjente tyske interesser [for det gjorde den også, præciseres det; TBO]. Her må de danske interesser, som det var dens mål at varetage, og som en nazistisk marionetregering enten ikke kunne eller ikke ville fremme på tilsvarende måde, tages i betragtning. Lad os blot nævne, at en nazificering af det danske samfundsliv blev undgået« (s. 391).

Her knyttes tråden tilbage til »På dansk friheds grund«. Mobilseringen mod nazismen, både den politisk-ideologiske i Ungdomssamvirket og den politiske omkring forhandlingspolitikken, bidrog til at forhindre »norske tilstande« i Danmark. Men som det påpeges, blev denne satsning betalt med en pris: med en muligvis for høj række af indrømmelser i besættelsens første år. Sådan skæres der ind til benet af forhandlingspolitikken dilemma. Uden moraliseren, for hver enkelt at tage op til vurdering på det komplekse grundlag, hvor det må vurderes. Det er et gennemgående træk ved Poulsens arbejde som historiker, at han ikke reducerer historien til en serie rigtige og lette valg. Han har blik

for historiens dilemmaer. Det er bl.a. derfor, man bliver klogere af at læse hans arbejder.

Samtidig er disputatsen, især når man fokuserer på indledning og konklusion, udtryk for det samlede forfatterskabs gennemgående tendens til at »økonomisere« med udtrykket, til at »økonomisere« med historien så at sige. Alle overflødigheder er barberet væk. Ingen begrebsøvelser, ingen teoretisering, ingen argumentation for værkets opbygning, ingen forskningspræsentation. Det kan man kalde naivt eller overfladisk, og efter min smag er indledningen åbenlyst for summarisk. Til gengæld må man sige, at det lykkes Poulsen i konklusionen at samle op på analysen på forbilledlig kort, klar og prægnant vis. Denne klarhed opstår ikke mindst, fordi der økonomiseres med ord og udtryk. Men det kræver stor indsigt i emnet og udpræget evne til at skelne væsentligt fra uvæsentligt at gennemføre det med så godt resultat som her.

Disputatsen blev som nævnt antaget og også i de efterfølgende anmeldelser anerkendt som et både vigtigt og vægtigt bidrag til udforskningen af besættelsestidens historie.⁴ I sin anmeldelse i tidsskriftet *Historie* udtrykte Troels Fink »en uforbeholden anerkendelse af bogens kvalitet«, hvilket imidlertid ikke afholdt ham fra at gå i kritisk dialog med flere punkter i den.⁵ Det væsentligste af disse, som Ib Damgaard Petersen også slog ned på i sin anmeldelse i *Historisk Tidsskrift*,⁶ skal trækkes nærmere frem her. Det drejer sig om udlægningen af de danske nazisters kampagne mod samlingsregeringen i efteråret 1940, og ikke mindst om de tyske myndigheders inddragelse i eller orkestrering af kampagnen.

Poulsens tolkning er, at de tyske myndigheder var stærkt involveret i kampagnen, og at kampagnen blev afblæst igen i november på tysk foranledning via et telegram fra udenrigsminister Ribbentrop i Berlin til gesandtskabet i København. De to anmeldere er meget skeptiske over for denne tolkning. Troels Fink mener således ikke, at Poulsen har kunnet sandsynliggøre sin hypotese, »hverken om en tysk plan gående ud på, at Frits Clausen skulle overtage regeringsmagten i Danmark i november 1940, eller at afblæsningen af 9. april-kampagnen betød, at en magtovertagelse blev stillet i bero«.⁷ Damgaard Petersen tror heller ikke på magtovertagelsestesen og dens efterfølgende afblæsning og betvivler direkte, at Ribbentrop-telegrammet nogensinde har eksisteret.⁸

Det springende punkt i striden er, at man aldrig har fundet Ribbentrops telegram eller kopier af det i de tyske akter. Poulsens belæg om Ribbentrops afblæsning af aktionen baserer sig derfor på andenhåndsoplysninger – og på beretninger afgivet efter krigen af Kanstein og Renthe-Fink. Jeg skal ikke her opkaste mig til dommer i striden; kun anholde det påfaldende i, at de to anmeldere i realiteten kritiserer Poulsen for at drage forhastede konklusioner på baggrund af (halvsene) beretninger. En ironisk skæbne for en historiker, som

selv gentagne gange har plæderet for varsomhed i omgangen med beretningers beretningsaspekt.

Ved siden af disputatsen og *På dansk friheds grund* har Poulsen været medforfatter på en grundbog til Danmarks Radio om besættelsestidens historie, været medforfatter og redaktør på *Besættelsens Hvem-Hvad-Hvor* i dens mange udgaver samt forfattet flere, mere syntetiserende artikler om besættelsestiden.⁹ Alt dette kvalificerer naturligvis til betegnelsen besættelsestidshistoriker, men hvor placerer det Poulsen inden for dette felt?

For det første tilhører han sammen med bl.a. Kirchhoff, Nissen og Trommer den såkaldte anden generation af besættelsestidshistorikere (Jørgen Hæstrup derimod er den typiske eksponent for første generation). Det vil sige generationen, som publicerede deres første arbejder om besættelsen omkring 1960 og forsvarede deres disputater i 1970erne. For det andet er Poulsen som de fleste andre i denne generation først og fremmest politisk historiker. Det er inden for dette felt med udstikkere til politisk-økonomisk og militær-politisk historie, at Poulsen har boltret sig, men også begrænset sig. I det lys kan man sige, at Poulsen er traditionalist uden at det skal være negativt ment, for hvem vil påstå, at de politiske sider af besættelsen og anden verdenskrig ikke har været væsentlige at beskæftige sig med?

Som det er klart ridset op i den række af historiografi- og traditionsdiskuterende artikler, som har set dagens lys her i sidste halvdel af 1990erne, har den grundlæggende kategorisering af besættelsestidshistorikerne imidlertid været relateret til det helt styrende perspektiv på udforskningen af besættelsen, nemlig konsensus versus konflikt.¹⁰ Denne inddeling går på tværs af generationsopdelingen, idet det har været reglen at indplacere Kirchhoff som konflikt-orienteret og især Nissen og Poulsen som konsensus-orienterede. Men som Henrik Dethlefsen gør opmærksom på i sin fine artikel i festskriftet til Kirchhoff og Nissen, er det spørgsmålet, om denne inddeling egentlig er rimelig. For det første, fordi konfliktperspektivet – som også allerede demonstreret ovenfor i relation til Poulsen – på ingen måde er fraværende i konsensus-historikernes arbejde. For det andet, fordi forskellen i tilgang og tolkning er blevet indsnævet med tiden, og derfor ikke fremstår så klart markeret mere.¹¹ Hertil følger Claus Bryld i sit bidrag i *Den jyske Historiker* det helt afgørende spørgsmål, om det overhovedet er frugtbart at operere med selve konsensus-konflikt perspektivet længere, fordi det muligvis forhindrer, at man lægger andre syn og snit ind over besættelsen.¹²

Konsensus-konflikt perspektivet er snævert forbundet med synet på kolaborations- eller forhandlingspolitikken, og den alternative begrebsanvendelse pejler forskellen, i hvert fald idealtypisk, mellem de to skoler. Anvender man

begrebet kollaborationspolitik befinder man sig i konfliktskolen, fordi det, der lægges vægt på, er det moralske aspekt, at bekæmpe tyskerne. Med den optik begrundes og legitimeres bruddet med forhandlingspolitikken til fordel for den væbnede modstand. Heroverfor antyder forhandlingspolitik-begrebet et divergerende mål på hver side af forhandlingsbordet, og at intentionen med politikken fra dansk side ikke var at styrke tyskerne, men at sikre dansk-nationale interesser.

I forlængelse af sin kritik af anvendelsen af konsensus-konflikt perspektivet til kategorisering af de forskellige forskningspositioner foreslår Henrik Dethlefsen, at man i stedet opererer med en paradigmatisk skelnen mellem *intentionalister* og *funktionalister*. Under det førstnævnte paradigme gøres det således gældende, »at den nationale tilpasning var national renfærdig, rationelt begrundet og blev båret igennem af et ydre pres, der slog bro over – men ikke bortskaffede – de indre-danske konflikter«. Og kan man tilføje, heller ikke udelukker momenter af opportuniste og egoisme i såvel forhandlingspolitikernes eller modstandbevægelsens handlemåde. Inden for det funktionalistiske paradigme derimod ses den danske strid om samarbejde og konflikt, tilpasning og modstand, ifølge Dethlefsen, ikke udelukkende som produkt af to vidt forskellige handlingsmønstre, men også som udtryk for klasse- og interessemodsetninger. »Det funktionelle paradigme vil ikke afvise kollaborationens nationale motiver, men sætter spørgsmålstegn ved disse motivers primat«, fastslår Dethlefsen.¹³

Selv om jeg medgiver, at sondringen intentionalisme-funktionalisme virker mere givende end konflikt-konsensus dikotomien, når man søger at sondre mellem forskningspositionerne, skal man ikke fordybe sig meget i den nye definition for at fornemme, at det basale problem flytter med. Også inden for denne er positionerne præget af både-og, hvor forskellen let fortøner sig som en »i sidste instans«-forskell. Måske er det derfor i virkeligheden mere givende at fokusere på selve metoden eller formålet med forskningen frem for tolkningen, når man vil indfange den klare forskell, man klart fornemmer, når man henholdsvis læser eksempelvis Kirchhoffs og Nissens/Poulsens arbejder. Som Dethlefsen selv slår fast, er alle tre »sandhedssøgende« og arbejder med klart udgangspunkt i kildekritikken. Men hvor man kan konstatere, at Nissens arbejder overvejende er konciperet ud fra et ønske om at forstå historien så kompleks, den er, er der hos Kirchhoff en ambition om at være åben over for alternativet og dermed også om at være handlingsanvisende. Palle Roslyng-Jensen har forsøgt at indfange denne forskell med begrebsparret »idealisme og materialisme«; man kunne også benævne dem idealisme og realisme. Men spørgsmålet er, om forskellen al begrebsgymnastik og videnskabelig indpakning til trods ikke bedst lader sig forklare ud fra en personlig politisk grundop-

fattelse af, om forhandlingspolitikken var en legitim reaktion på 9. april-situationen eller ej.

Der er næppe tvivl om, at Poulsens forskning kan rubriceres som tilhørende intentionalist-lejren. Poulsens tilgang har som demonstreret gennemgående været drevet af ønsket om at forstå historien kombineret med en erkendelse af, at det er vanskeligt at nå frem til entydige forklaringer på, hvorfor besættelsesregimet udviklede sig, som det gjorde. Poulsen må nemlig ikke forstås som intentionalist i den forstand, at historiens resultat kan forklares intentionelt, som resultat af en række rationelle, intentionelle handlinger. Her kan man knytte an til Claus Brylds kritik nævnt ovenfor.¹⁴ Bryld påpeger nemlig, at det er besættelsestidsforskningens underordning under det politisk-moralske imperativ at skulle forholde sig til legitimiteten/ikke-legitimiteten af forhandlingspolitik og kollaboration, der har forhindret, at historieforskningen har kunnet lægge andre perspektiver på besættelsen end netop dem, der kan indfanges under denne dikotomisering, eksempelvis en kønshistorisk vinkel.

I dette perspektiv er det interessant, at Bryld i samme åndedrag påpeger, at Poulsen måske er en af de få besættelsestidshistorikere, der har antydnet og har taget konkrete skridt til at bryde ud af denne spændetrøje. Som det påpeges, er denne nydefinering foregået »i al stilfærdighed«; det vil sige på typisk Poulsen-manér. Nemlig hverken i erklærings- eller debatartikler, men i en række mindre syntese- eller status-orienterede emneartikler. Med *Daily Telegraph*-artiklen in mente har nybruddet dog ikke været helt upåagtet.

Det er Brylds påstand, at Poulsen i disse arbejder forsøger at overvinde enten-eller sondringen mellem konsensus og konflikt med en både-og sondring. Bryld lokaliserer dette skifte i Poulsens prioritering og præcisering af historiciteten og det enestående ved den danske besættelseserfaring. Pointen er, at forhandlingspolitik og modstandsbevægelse kom til at betinge hinanden. Forhandlingspolitikken kunne etableres, fordi der oprindeligt ingen modstand var, og fordi den bekæmpede de grupper, der stod uden for den nationale konsensus. Da krigslykken vendte, og indrømmelserne under forhandlingspolitiksystemet blev for store, betingede det en vækst i modstanden, men også at modstanden blev militært orienteret, altså rettet mod tyskere frem for danskere, og at forhandlingspolitikken mellem danskere og tyskere blev erstattet med en forhandlingspolitik mellem danskere indbyrdes, mellem modstandsbevægelse og politikere.

Ud af dette kompleks opstår de mange Poulsenske paradoks-formuleringer om Danmark, der vandt en krig uden at deltage; om modstandsbevægelsens militære karakter, men manglende militære betydning osv. Bryld ser i dette nybrud muligheden for en ny tilgang til studiet af besættelsen. Det er muligt, at Bryld har ret, men jeg vil i stedet påpege et nyt paradoks, nemlig at Poulsen

nu på basis af ovenstående kan rubriceres som traditionalist, intentionalist og ny-paradigmatiker. Lyder det selvmodsigende, er det måske fordi Poulsen også kan betegnes som (humoristisk) kaoshistoriker. Dette aspekt har måske i virkeligheden også rødder tilbage til »På dansk friheds grund«.

Kaoshistorikeren

I *På dansk friheds grund* gennemførte Poulsen og Nissen som demonstreret en række metodiske refleksioner over beretningen som kilde foranlediget af deres konkrete erfaringer med anvendelsen af et omfattende, indsamlet interviewmateriale. Disse oprindelige refleksioner følger Poulsen op gennem udsendelsen af en række metode-diskuterende artikler frem til 1972. Gennem disse arbejder raffineres og radikaliseres overvejelserne, og det er min fornemmelse, at der går en betydelig impuls fra disse overvejelser og frem til den senere forskning, hvor man kan hævde, at Poulsen springer ud som kaoshistoriker.

Udover indledningen til *På dansk friheds grund* er der tale om fire arbejder, hvor Poulsen tumler med metode- og teoriproblemer som beretningen som kilde, kildekritikken som metode, kildernes placering og rolle i forhold til forskeren og overhovedet forskerens muligheder for at transcendere sig selv i forskningsprocessen.¹⁵ Hvis det sidste giver nogen læsere associationer til fagets seneste metodedeletter i kølvandet på det såkaldte »linguistic turn« er det forståeligt. Men det er dog ikke sprogfilosofien, der ansporer Poulsons anfægtelser. Derimod overvejelser og teorier i relation til udviklingen af den såkaldte vidne-psykologi.

Jeg skal ikke her forsøge en minutiøs afdækning af udviklingen i Poulsons overvejelser. Helt overordnet kan man sige, at de to artikler, »Specielle kildeproblemer i den nyeste tids historie« og »Om samtidshistorisk intervjuing«, fra henholdsvis 1966 og 1968 udgør mere detaljerede og sofistikerede overvejelser ad det spor, som allerede blev ridset i *På dansk friheds grund*. Artiklen fra 1968 har dog en mængde mindeværdige formuleringer om, at kildekritik jo i almindelighed er »fornærmelig« (s. 207), at »taktfølelse er lige så vigtig som metode«, når der arbejdes med interview (s. 210), samt at det er »den lille mand', der har den fyldigste erindring« (han bærer nemlig ikke rundt på så mange erindringer – s. 202).

Poulsons inspiration fra vidne-psykologien bliver klart understreget i indledningen til artiklen, »Et vidne – en tolk – og 10 journalister«, fra 1969. Poulsen slår her fast: »Vidnepsykologien understreger kraftigt at vilje til at meddele sandheden ikke er nok, at vidner ofte ikke kan gøre det, simpelthen fordi det, de anser for sandhed, ikke er det, uanset at de har 'set det med deres egne øjne'« (s. 175). Den slags observationer har også stor relevans for historikere,

når de omgås kildematerialet, ligesom den følgende, nærmest eksistentielle formaning: »At andre kan tage fejl og huske fejl, har vi undertiden lejlighed til at konstatere, men at også kontrolgrundlaget, vor egen opfattelse, kan være fejlagtig, kræver det humor at fatte« (s. 176).

Disse indledende bemærkninger hænger sammen med, at det metodiske hovedærinde i artiklen er at teste troværdigheden af det samtidige referat. Øvelsen er interessant set i lyset af Poulsens tidligere arbejder med troværdighedsproblemerne i tilknytning til den sene beretning. Poulsen tager dermed et skridt i retning af ikke blot at problematisere erindringen som kilde, men også selve den menneskelige evne til at opfatte, percipere, troværdigt. Selv formulerer Poulsen indledningsvis sit credo som: »Forfatteren vil ikke gå så langt som til at hævde, at et samtidigt referat kan være lige så fejlagtigt som en senere fortælling, men han vil påstå, at vi ikke ved ret meget om det« (s. 176). Det er koket tale, fordi det er i virkeligheden netop, hvad han påstår via den case-study, han ruller op.

Case-study'en handler om overensstemmelsen mellem den tyske tekst og den tolkede oversættelse under en afhøring i Københavns byret i 1946 af Ren-the-Fink i forbindelse med en forundersøgelse mod en gruppe ledende LS-folk. I Poulsens undersøgelse er tolken gjort til vidne, og tolkens oversættelse altså til kilde til hans opfattelse eller perception af det sagsforhold, han var sat til at tolke. Med inspiration fra den britiske vidnepsykolog Frederic Bartlett er det nemlig Poulsens opfattelse, at de konstaterede uoverensstemmelser kan analyseres ikke som egentlige oversættelsesfejl, men som udtryk for tolkens forventninger – skabt af den række af underliggende normer, som er aktive, når individet søger at forlene erindring og perception med et betydningsindhold. I den konkrete sag mener Poulsen, at der er tre bærende normer, der spiller ind: normer for sagsforhold, normer for adfærd og sproglige normer.

Grundlæggende viser eksemplet, at der ofte er stor uoverensstemmelse mellem den danske og den tyske stenografitekst, og også at det giver mening at forklare mange af forskellene med henvisning til norm-aspektet. Poulsen slår dog også fast, at de konstaterede »fejl« næppe var af et omfang, der kunne have fået betydning for rettens afgørelse af sagen, også selv om den ikke havde haft det tyske referat til rådighed.

Det interessante perspektiv i case'n er naturligvis, hvilke konsekvenser den har for historikeren og hans metode. Poulsen lægger ikke op til et brud med kildekritikken eller argumenterer for, at eksemplet viser, at det er umuligt at finde frem til »sandheden«. Som i sine overvejelser om brugen af den sene beretning lægger han op til, at man ved denne type undersøgelser og ved at inddrage vidne-psykologien kan vinde nogle indsigter og lære sig nogle »tricks« til at håndtere troværdighedsproblemet ved denne type kildemateriale.

På den anden side er det spørgsmålet, om han ikke reelt er godt i gang med at underminere kildekritikken. Når han demonstrerer, at det samtidige referat på mange måder er lige så utroværdigt som den sene beretning, er han i hvert fald langt inde i en dekonstruktion af kildekritikkens bærende klassificeringssystem.

Men det skulle blive værre endnu. I sit bidrag »Beretningen som kildetype«, til den nordiske metode-konference i Lerum maj 1971, men først publiceret for et videre publikum i 1972, plæderer Poulsen helt for en opløsning af kildekritikkens kardinalsondring mellem levningsaspektet og beretningsaspektet. Holder man sig helt nøgternt til at arbejde inden for en videnskabelig verificerings- eller falsificeringstilgang giver det ingen mening at skelne benhårdt mellem levninger og beretninger, idet levninger også kan anvendes som beretninger, ligesom beretninger også har et levningsaspekt. Der, hvor det giver mening at skelne, det er, når positivistiske eksempler ikke evner at adskille teoridannelse fra verifikationsproces. Med et glimt i øjet fortsætter Poulsen: »Man kan opstille teorier ved simpelthen at bruge, hvad man finder udtrykt i kilderne – eller de foretrukne primære, førstehånds, samtidige, kyndige etc. – og det kan man kalde beretningsudnyttelse til forskel fra levningsudnyttelsen, der er empirisk og altså ikke kopierer kilderne, men forklarer deres tilblivelse og lader teorier fremgå heraf. I teorien behøver jeg næppe sige meget til forsvar for den sidste fremgangsmåde – og i praksis vil den første også nok være uovervindelig« (s. 76).

Videre understreges det, at der er tre aktører i forskningsprocessen, nemlig forskeren, teorien og kilderne. Alligevel er forskeren den eneste virkelige optrædende på scenen, fordi teorien er en abstraktion og kilderne dødt materiale. Det er forskerens observationer af kilderne, der tæller, ikke kilderne i sig selv. Teoriene må derfor testes mod forskerens påstande eller domme over kildematerialet: »Det er disse domme, der er de faste punkter i verifikationsprocessen. De kan og bør være objektive i den forstand, at de har en almen gyldig sandhedsværdi, at andre ved fornyet iagttagelse kan erklære dem for sande eller falske«. Det er på denne baggrund af Poulsen kan fastslå, at forskeren er »suveræn«, selv om han har problemer (det fremgår ikke, om det også gælder, hvis forskeren er en kvinde – s. 68f.).

At dette var kættersk tale, fornemmer man klart fra det korte, svenske resumé fra konferencen. Det siges her, at indlægget »väckte livlig debatt, för at inte säga opposition. Man ansåg allmänt att med föredragshållarens tolkning av aktörernas roller i forskningsprocessen – källan, forskaren och hans teori – skulle historikern hamna i ren subjektivism och skillnaden mellan forskaren och romanförfattaren upphävas« (s. 77). Hvem sagde, Hayden White og Hans Hauge var tidligt ude?

Det har givet været hård kost for den samling af kendte traditionsbærere

og unge ny-marxister, der her var samlet til konference, at måtte lægge øre til Poulsens refleksioner. Måske har det også været det for Poulsen selv. I hvert fald er dette radikale bidrag det foreløbigt sidste i serien af metode-bidrag fra hans hånd.

Opsummerende kan man sige, at Poulsen i sine favntag med kildekritikken kom tæt på at kvæle den uden at han hverken officielt eller i praksis ville underskrive dødsattesten. Som citatet ovenfor (om forskellen på teori og praksis) pejler, har han selv erkendt vanskeligheden ved at adskille teoridannelse og verifikationsproces; et vilkår, som man i øvrigt med henvisning til et andet Poulsen-citat kan sige kræver humor at acceptere. Poulsen har i øvrigt heller aldrig gjort sig til talsmand for, at der ikke findes nogen virkelighed eller sandhed. Han har kun påvist de umådelige vanskeligheder ved at nå frem dertil, og har med tidlig fremsynethed og tyngde understreget vigtigheden af en reflekteret bevisthed om forskningsprocessens subjektive sider.

Det lader sig naturligvis ikke entydigt »verificere«, men det er min fornemmelse, at der går mere end et par løse røde tråde fra disse ovenstående metodevervejelser frem til den nye forskningsstil, Poulsen fører i marken i 1980'erne og 90'erne. Det er i denne fase, at kaoshistorikeren begynder at føre sig frem sammen med traditionalisten og intentionalisten og i nogen udstrækning endda på deres bekostning. Væk er de empiriske, kildekritiske arbejder og frem vokser korte, generaliserende og syntetiserende statusartikler – når det er besættelsestidshistorien, vi taler om – eller oversigtsfremstillinger – når det er europæisk historie og verdenshistorie, det handler om. Skrivestilen bliver mere humoristisk og/eller (kynisk) distancerende, og blikket skærpes for historiens paradokser og tilfældets store betydning for den historiske udvikling. Der går sjældent en lige linje fra intention til resultat. Intentioner bliver til kompromiser på den store kaosebørs, og resultatet eller virkningen bliver derfor ofte paradoksal(t) og anderledes end det intendede.

Det virker oplagt, at der her er en forbindelse tilbage til det tidligere metodiske arbejde med afdækningen af beretningens mange lag, hvor der også var betydeligt »more to the picture than meets the eye«. Eller er samtidshistorikeren Poulsen bare fortsat samtidig forstået på den måde, at det er de sidste årtiers svært gennemskuelige blanding af nationalt og kulturelt opbrud i kølvandet på globaliserings- og europæiseringstendenserne, der også sætter dagsordenen for udforskningen af besættelsen og anden verdenskrig? »Det kan godt være«, ville Poulsen sikkert selv svare.

Som demonstreret ovenfor har Claus Bryld påpeget visse aspekter af denne poulenske transformation. Brylds påpegning baserer sig på en læsning af det konferencebidrag på engelsk, som *Daily Telegraph*-artiklen blev til på baggrund

af, samt den danske parallelle, omend ikke helt identiske artikel bragt i *Den jyske Historiker*.¹⁶ Man kunne også henvise til en anden artikel i *Den jyske Historiker*, hvor Poulsen igen på forbilledlig kort og skarp facon med udgangspunkt i Danmark behandler spørgsmålet om myter og realiteter om udnyttelsen af de besatte lande under anden verdenskrig. Eller til artiklen om den danske neutralitetsfiktion under besættelsen, en fiktion med meget konkrete virkninger, fra 1990.¹⁷

Men lad os gå til kilderne for til afslutning at lade forandringen fremgå med Poulsens egne ord. Citatet stammer fra indlægget på Stockholm-konferencen:

In Denmark, we therefore find ourselves in the paradoxical position of having won a war in which we had not participated – unless, that is, we want to say that we entered the Second World War with retrospective force on 5 May 1945. The resistance movement was consequently an army of volunteers in Allied service. That is a position which deserves every respect, but it did not involve the Danish state. Moreover, as we have seen, Denmark's status as a nonbelligerent also exercised a fundamental influence on the nature of the resistance movement and the conditions under which it operated.

We must be forgiven as historians for having difficulty in explaining all this to the Danish public. We got through the conflict and were recognised as allies without taking part in the war. In crude terms, we were able to have our cake and eat it. We cannot even say that this was the result of clever manoeuvring, because it was not an outcome which anyone deliberately sought. The popular, intentionalist explanatory models cannot be used.

The government's goal was to protect the Danish people and it must be said that this goal was achieved. However, the government certainly did not intend to create conditions which favoured the growth of a militant resistance movement whose actions ultimately drove ministers from power. It was merely fortunate for the government that things turned out the way they did.

The resistance movement's goal was to have Denmark recognised as an ally, and it also succeeded in achieving its goal. However, the thought that it was able to act and to achieve its greatest results under the conditions created by the detested policy of co-operation was one that its members would have dismissed with revulsion. It was merely fortunate for the resistance movement that things turned out the way they did.

The history of Denmark during the Second World War is the story of a patchwork of incompatible political attitudes which unintentionally ended by being subsumed into a greater whole. Unfortunately, it is not possible to describe Denmark's fate during the war in clearer terms than that.¹⁸

Hitlers krig

En omtale af Poulsens forfatterskab uden at inddrage hans arbejder om ikke-

dansk historie ville være mangelfuld. Disse arbejder har i hovedsagen karakter af oversigter eller historiske fremstillinger. Det gælder hans i undervisnings-sammenhæng meget anvendte bog om fascisme og nazisme fra 1980 og hans bind, bd. 13 dækkende perioden 1914-1945, i den store norsk-svenske verdens-historie fra Aschehoug og Bra Böcker – et værk som i øvrigt er oversat til finsk, islandsk og fransk og i øjeblikket er under opdatering med henblik på en ny udgave. Endelig er der tale om medforfatterskabet til Forlaget Gyldendals to-bindshistorie om anden verdenskrig udsendt i 1989 og igen i revideret udgave i 1995. Sidstnævnte værk vil jeg se lidt nærmere på her.¹⁹

Værket med titlen *Hitlers krig* er som nævnt i to bind. Poulsen deler forfatterskabet med Hans Kirchhoff og Aage Trommer, altså to af sine generations-fæller. Poulsens bidrag er primært koncentreret om første bind, der dækker perioden 1939-1941, og bindet bærer officielt også kun hans navn, selv om Kirchhoff har skrevet betydelige afsnit af det. I andet bind, der bærer Trommers navn, bidrager Poulsen med små indskudsafsnit. Koncentrerer man sig om Poulsens indsats, kan man sige, at han i denne bog præsenterer sig både fra sin traditionalistiske og sin kaoshistoriske side.

Traditionalismen består i, at fokus meget ensidigt er lagt på krigens politiske, militær-politiske og politisk-økonomiske aspekter. Dette billede bortvejres ikke af de små indskud af mere kultur- eller socialhistorisk art om krigens sange, flygtningestrømmen eller London under blitzten, som også findes i bogen. Prioriteringen er naturligvis udtryk for et legitimt valg, men konsekvensen er, at bogen ikke kommer til at trække på den forskning om krigen, der gennem de seneste 20-25 år har været mest nyudviklende og nybrydende i studiet af anden verdenskrig. Disse har nemlig typisk ligget inden for mentalitets-, kultur- og socialhistorien.

Alligevel er fremstillingen langt fra traditionel i gængs politisk historie forstand. En af de store styrker ved Poulsens bidrag er, at det insisterer på, at nok forstår vi historien baglæns, men den skabes forlæns. Det er i sig selv ikke længere en epokegørende indsigt, men det er sjældent, at man ser den så konsekvent indarbejdet i den konkrete fremstilling som her. Lad mig nøjes med et enkelt eksempel. Under behandlingen af Operation Weserübung og mere specifikt i relation til, om operationen kan siges at være kommet overraskende for danske og norske politikere og officerer, påpeges det, at erfaringerne fra første verdenskrig havde været: ingen krig uden forudgående ultimatum med efterfølgende krigserklæring. Denne tradition var ganske vist ikke blevet overholdt ved det tyske angreb på Polen, men angrebet var dog foregrebet gennem en forudgående langvarig politisk krise og kom ikke som et lyn fra en klar himmel. Som Poulsen derefter slår fast: »Ud fra tidens forestillingsverden var det korrekt, at chefen for den danske hær tog hjem for at sove den 8. april

om aftenen. Der skulle først være brug for hans kræfter den følgende dag« (s. 141).

Denne hermeneutiske tilgang er vigtig og velgørende i en tid, hvor det er på mode at holde dom over historien. Det er der naturligvis ofte god grund til, og Murens fald har tydeligvis lettet og intensiveret processen. Men der ligger en stor indbygget fare, når politikere og medier holder denne dom på et ureflekteret post-koldkrigs grundlag, der er usensibel for den historiske-mentale kontekst, begivenhederne blev skabt i. Her har historikerne en klar opgave ved at insistere som Poulsen på historiciteten.

Hitlers krig er samtidig også tydeligt præget af Poulsens kaoshistoriske grundsyn. Eksemplerne er mange som analysen af, hvordan Værnemagtens Overkommando (OKW) efter en serie af tilfældigheder endte med at blive etableret med Hitler som chef i 1938 (s. 52f.), eller fortællingen om Quislings spionvirksomhed, der fik katastrofale konsekvenser for tyskerne 9. april 1940, fordi oplysningerne var forkerte (s. 151f.). Paradoksformuleringerne er der også mange af. Selv holder jeg meget af følgende konklusion: »Vestmagterne stolede ikke på Hitlers fredsvilje, Hitler stolede ikke på deres krigsvilje og Sovjetunionen stolede ikke på nogen« (s. 101).

Der ligger dog også en indbygget fare i denne type paradoks-formuleringer som rigtigt påpeget af Kay Lundgreen-Nielsen i hans anmeldelse af bogen.²⁰ Når Poulsen eksempelvis betegner Hitlers udenrigspolitik som »en serie målrettede improvisationer« helt frem til sommeren 1940, er det måske rigtigt, men spørgsmålet er, om det er en dækkende beskrivelse. Problemet er, at bogen ikke systematisk nok får diskuteret det store spørgsmål, om krigen brød ud ved en serie uheld eller nærmest var helt systemisk forprogrammeret i det nazistiske regime. Sandheden er ikke nødvendigvis enten-eller, og det er heller ikke givet, man kan nå frem til klare formuleringer om det. Men paradoks-formuleringer kan også være et skalkeskjul for, at man ikke har prøvet hårdt nok. Og problemet i denne sammenhæng er måske, at bogen ikke forholder sig præcist nok til ideologiens betydning for Hitlers udenrigspolitik.

Exit

Hele denne øvelse med at sætte Henning Poulsen i bås som historiker vil han givet tage meget afslappet selv. Han er som sagt ikke til store ord og armbevægelser. Han foretrækker at økonomisere med historien såvel med hensyn til antallet af nødvendige ord til at belyse en sag som i selve det sproglige udtryk. Det forlener ham med en udpræget evne til at skære ind til nerven i en sag. Derfor er han uhyre kritisk over for al vidtløftighed, som ikke er baseret på kilderne, men omvendt lige så kritisk over for alle forsøg på at pynte den histo-

riske analyse med en positivistisk sikkerhed, som ikke rækker længere end til de dubiøse kriterier bag materialeudvælgelsen.

Denne skepsis over for det prætentive og den positivistiske naivitet forenes i det følgende anekdote, der fortælles af flere uafhængige (tror jeg nok) vidner. Samtidig er den vidnesbyrd om, at Poulsens skarpeste våben ofte er humoren.

Det fortælles således, at en lærd professor engang gæstede Jysk Selskab for Historie. Han forelæste med dyb indsigt om vælgeradfærd i 1890'erne. Han fremviste endog nogle korrelationsberegninger lavet på et begrænset stikprøvemateriale, der med megen detalje og tre decimaler udtalte sig om sammenhængen mellem vælgeradfærd og social herkomst. Efter foredraget rakte Poulsen hånden op og spurgte professoren: »Hvor sikker er du på beregningernes tredje decimal?« Efter nogen tøven og tvivlrådighed indrømmede professoren, at der nok var stor usikkerhed om den tredje decimal, hvorefter næste spørgsmål prompte fulgte: »Hvor megen vægt lægger du så på den anden decimal?«

Historisk Institut har med Henning Poulsen i sin midte nydt godt af dette vid og bid i næsten 35 år. Det er vi taknemmelige for.

Noter

1. Oplysningerne om antallet af indsatte i Frøslevlejren finder i øvrigt modsat de øvrige oplysninger ikke bekræftelse i den senere publicerede conference-artikel. Her nævnes derimod, at af de 9.000 danske fængslet for modstandsaktiviteter og udset til deportation til Tyskland, nåede de 6.000 aldrig længere end til Frøslev, se Henning Poulsen: »Denmark at War? The Occupation as History«, i Stig Ekman & Nils Edling (eds.): *War Experience, Self-Image and National Identity. The Second World War as Myth and History*, Stockholm 1997, 104.
2. For en oversigt over disse arbejder, se Claus Bryld: *Historie og offentlighed. Kampen om arkivadgang i Danmark*, særtryk af *Den jyske Historiker* 1983, n. 90, s. 111; og samme: »Besættelseshistorien – på vej mod tomhed eller nyt paradigme?«, i *Den jyske Historiker*, 75-76: »Mangfoldighedens pris. Dansk faghistorie – en status«, 1997, 140 ff.
3. Henrik S. Nissen og Henning Poulsen: *På Dansk friheds grund (Dansk Ungdoms-samvirke og De ældres Råd 1940-1945)*, Kbh. 1963; Henning Poulsen: *Besættelsesmagten og de danske nazister. Det politiske forhold mellem tyske myndigheder og nazistiske kredse i Danmark 1940-1943*, Kbh. 1970. For artiklerne henvises til de efterfølgende noter og til oversigten over Henning Poulsens samlede produktion bag i denne bog.
4. Det gjaldt dog ikke den »røde advokat«, kommunisten Carl Madsens anmeldelse i det stadig eksisterende modstandsbevægelsesblad, *Frit Danmark*, der nu havde vendt tidligere tiders Tysklands-modstand til modstand mod dansk optagelse i EF. Men besættelsestidsemner optog også fortsat bladet, og derfor begik Carl Madsen en længere anmeldelse (Carl Madsen: »Livsløgnen om besættelsen og

de edsvornes laug«, i *Frit Danmark*, nr. 11, feb. 1971, 11-13). Det ville dog være synd at sige, at Carl Madsen på nogen måde gik i dybden med Poulsens disputats. Snarere må man sige, at der er tale om frådende polemik i Carl Madsens velkendte stil. Disputatsen kaldes således for »flad og upålidelig«. Fremstillingen er »friseret, og kilderne er anvendt således, at man må tro, at det gik hæderligt til«. Alligevel mener Madsen ikke, at disputatsen er ulæseværdig: »Det er den ikke, så vidt den indeholder en række svært tilgængelige faktiske oplysninger om det komplicerede spil om den nazistiske magtovertagelse, der udeblev. En flittig arkivars hensigtsmæssige ordnede datosedler har det interesse at have i reolen. Men sæt afhandlingen ved siden af den blå bog og Kraks vejviser. Bogen er ikke så pålidelig som disse værker, men den må ikke stå på hylde sammen med historiske«. Det har aldrig været let at være historiker, når man ikke vil bekræfte beton-ideologers forudfattede verdensbilleder.

5. Troels Fink: anmeldelse i *Historie, Jyske Samlinger*, ny række, 9, 1970-72, 347-54.
6. Ib Damgaard Petersen: anmeldelse i *Historisk Tidsskrift* 5, 1971, 748-56.
7. Troels Fink: op.cit., 353.
8. Ib Damgård Petersen: op.cit., 754.
9. Hans Kirchhoff, Henrik Nissen & Henning Poulsen: *Besættelsestidens historie*, (Danmarks Radios Grundbøger), Kbh. 1964; og Jørgen Hæstrup, Hjalmer Petersen & Henning Poulsen (red.) *Besættelsens Hvem-Hvad-Hvor*, Kbh. 1965 samt senere udgaver. For henvisninger til artiklerne, se efterfølgende noter.
10. Se Aage Trommer: »Hvad har vi naaet – og hvad mangler vi?« i Knud J.V. Jespersen m. fl (red.): *Besættelsen i perspektiv*, Odense 1995, 11-26; Palle Roslyng-Jensen: »Befrielsesjubilæet og den nyeste besættelseslitteratur. Idealister og »materialister« i besættelsesforskningen«, i *Historisk Tidsskrift* 1995, 367-98; Claus Bryld: »Besættelseshistorien – på vej mod tomhed eller nyt paradigme?«, i *Den jyske Historiker* 75-76: »Mangfoldighedens pris. Dansk faghistorie – en status«, 1997, 133-53; og Henrik Dethlefsen: »Arven fra Hæstrup«, i H. Dethlefsen & H. Lundbak (red.): *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid. Festskrift til Hans Kirchhoff og Henrik S. Nissen*, Kbh. 1998, 333-57.
11. Henrik Dethlefsen: op.cit., 345 ff.
12. Claus Bryld (1997): op.cit., 146 ff.
13. H. Dethlefsen: op.cit., 348f.
14. Claus Bryld (1997): op.cit., 146 ff.
15. Henning Poulsen: »Specielle kildeproblemer i den nyeste tids historie«, i *Historie*, ny række, 7(1), 1966, 25-38; »Om samtidshistorisk intervjuing«, i *Scandia* 34, 1968, 197-218; »Et vidne – en tolk – og 10 journalister«, i *Hilsen til Hæstrup*, Odense Universitetsforlag 1969, 175-91; og »Beretningen som kildetype«, i *Källkritikens plats i den moderne historieforskningen* (Studier i historisk metode, 7), Universitetsforlaget i Oslo 1972, 66-77.
16. Måske har Henrik Nissen ret, når han over for nærværende forfatter understreger, at grunden til, at Poulsen, han selv og andre generationsfæller følte sig som traditionsbrydere ikke skyldtes et ønske om et opgør med det funktionelle kildebegreb, men – paradoksalt nok – at de insisterede på at tage det alvorligt.
17. Henning Poulsen: »Danmark i tysk krigsøkonomi. Myter og realiteter om den økonomiske udnyttelse af de besatte områder under 2. Verdenskrig«, i *Den jyske*

Historiker 31-32: »Krig og samfund«, 1985, 121-31; og »Suverænitet og neutralitet - i dansk politik under besættelsen«, i *Liberala Perspektiv. Vision og virkelighed i historia och politik* (Festskrift til Jörgen Weibull), 1990, 191-204.

18. Henning Poulsen (1997): op.cit., 108f.
19. Henning Poulsen: *Fascisme og nazisme 1919-1945*, København 1980; Bra Böckers *Världshistorie*, bd. 13: *Från krig till krig*, Stockholm 1982; og *Hitlers krig. Den 2. Verdenskrig 1939-1941*, København 1989, 2. udg. 1995. I det følgende vil der blive henvist til 1995-udgaven af sidstnævnte.
20. Kay Lundgreen-Nielsen: Anmeldelse i *Historisk Tidsskrift* 90(1), 1990, 165-71.

Krig i et grænseland. Mindekulturen om første verdenskrig i Trentino

Nils Arne Sørensen

En af første verdenskrigs mange utilsigtede konsekvenser var en masseproduktion af mindekultur. Der blev skrevet digte, erindringer, romaner og historiske fremstillinger om Den store Krig. Der blev opført titusindvis af krigsmindesmærker, spændende fra imponerende nationale monumenter over ukendte krigere til ydmyge landsbymonumenter over lokalsamfundets faldne og savnede sønner. Forskellige ritualer blev udviklet til at markere mindet om krigen; mest markant omkring våbenhviledagen. De tidligere slagmarker blev gjort til genstand for »pilgrimsfærder«, som man kaldte den blanding af turist- og minde-ture, som begyndte allerede kort efter krigen afslutning.

Denne mindekultur har det seneste årti været genstand for stor interesse blandt historikere og andre kulturforskere. Nu studeres ikke blot krigsbøger som et litterært fænomen og veteransammenslutninger som interesseorganisationer. Under stærk indflydelse fra den teoretiske *linguistic turn* og interessen for identitetshistorie læses de forskellige tekster, ritualer, monumenter, osv., som tegn på krigen virkningshistorie i et bredt politisk-kulturelt perspektiv.

Det meste af denne litteratur har udforsket feltet inden for nationalstatsrammer. Det skyldes selvfølgelig dels historiefagets nationale forankring, men har også en realhistorisk rod: første verdenskrig blev i samtiden proklameret som krig mellem nationer (og ikke kun stater), hvor krigsdeltagelse kunne ses som udtryk for fædrelandskærlighed og offervilje. Derfor er det også naturligt at undersøge, hvordan forestillinger om og opfattelser af krigen *efter* krigen udspiller sig i feltet mellem den nationale identitet og andre identifikationsgivende størrelser som fx klasse, køn, religion og lokalsamfund.

I forlængelse heraf springer et indlysende, men endnu kun svagt opdyrket forskningsfelt frem. Nemlig forestillinger om krigen i de grænseegne, hvor nationaliteten (i hvert fald i følge den traditionelle, nationalhistoriske opfattelse)

var omtvistet. En af krigens konsekvenser var jo den endegyldige knæsætning af nationalitetsprincippet som politisk organiseringsprincip. At det i virkelighedens Europa var umuligt ved vi alle, og selv om fredslutningerne formindskede antallet af personer, der tilhørte »nationale mindretal« drastisk, så fjernede de ikke problemet. Men selv for nationale grupper, der var kommet »hjem« eller havde fået egen nationalstat, måtte det blive vanskeligt at skabe sammenhængende og meningsfulde forestillinger om krigserfaringerne. Disse mindretal – fx dansksindede sønderjyder, tjekkisksindede bøhmere, franksindede *alsaciens* eller irske nationalister – blev nemlig mobiliseret til krigen inden for rammerne af de statsdannelser, som de tilhørte. De kæmpede i den tyske, den østrig-ungarske og den britiske hær. I bedste fald – hvis vi holder os inden for rammerne af en national tolkningsramme – kæmpede de for Gud og konge, men ikke for fædreland. Efter krigen måtte mindet om krigen derfor forsøge at rumme et blodigt paradoks. Mens krigen havde ført til et attrået politisk resultat (selvstændighed, forening, genforening), så var blodsofferet sket, kæmpende i en hær hvis sejr ville have umuliggjort dette. Eller sagt på en anden måde: hvordan skulle man mindes en krig, hvor de faldne var faldet på den forkerte side?

Dette paradoks må man på forhånd forestille sig som særligt voldsomt i de italiensktalende dele af Habsburg-riget, som efter krigen blev indlemmet i Italien. Her havde man nemlig ikke blot kæmpet for den forkerte sag: Østrig-Ungarns, men fra maj 1915 også imod Italien og dermed imod forening med den stat, som man i kultur-national forstand tilhørte. Det er bearbejdningen af dette paradoks i mindekulturen i Trentino-provinsen i mellemkrigstiden, der er emnet for denne artikel.

Det habsburgske Trentino og det nationale spørgsmål¹

Det område, som i dag kaldes Trentino, indgik siden højmiddelalderen i hertugen af Østrigs – og dermed huset Habsburgs – domæne. Hermed var området frem til 1918 en del af den tysk-østrigske indflydelsessfære i politisk forstand. Sprogligt-kulturelt var området imidlertid italiensk, og det forblev det. Iflg. den østrigske census 1910 var 360.847 af Trentinos 376.917 indbyggere – dvs. 96% – italiensktalende.²

Dette var baggrunden for, at italienske nationalister fra samlingskrigene (1848-) og frem opfattede området som italiensk og følgelig som en naturlig del af en italiensk nationalstat. Både i den første (mislykkede) og tredje italienske uafhængighedskrig i hhv. 1848-49 og 1866 blev der kæmpet i Trentino, men uden italiensk held. Fra 1866 og halvtreds år frem var »Trento og Trieste« slagord for italienske nationalister. De to byer symboliserede, at nationens sam-



ling var ufuldbyrdet, så længe at Trentino og Trieste med omegn (*il Littorale*) fortsat var under habsburgsk herredømme.

Drømmen om forening med Italien levede også blandt italienske nationalister i Trentino. Politiske grupper som de liberale og senere også socialisterne kæmpede nok for politisk selvstyre som kronland og for udvikle italienske kulturinstitutioner inden for Habsburgrigetets rammer, men endemålet for den kulturkamp, som italienske organisationer som *Lega Nazionale* og *Società Dante Alighieri* kæmpede i Trentino var – som de østrigske myndigheder klart gennemskuede – indlemmelsen af det italienske Trentino i den italienske nationalstat.

De italienske nationalister eller *irredentister*³ både i og uden for Trentino satte lighedstegn mellem sprog og politisk identitet og gjorde dermed de natio-

nale politiske projekt til det overvældende befolkningsflertals projekt. Denne politisk opportune slutning hviler imidlertid på et svagt grundlag.

Det var først og fremmest i områdets byer – og især i hovedbyerne, Trento og Rovereto – at en politisk italienskhed udviklede sig, og her især i middelklassen. Det er naturligvis ikke overraskende i et europæisk perspektiv: Mere end nogen anden gruppe var det dannelsesborgerskabet, der bar den politiske nationalisme frem gennem 1800-tallet. Den nationale, politiske vækkelse kunne så i de trentinske byer kombineres med økonomiske interesser. Byernes økonomiske liv havde nemlig været tæt forbundet med Lombardiet og Veneto, og de bånd blev langt hen skåret over efter 1860 og 1866. Irredentismen fandtes imidlertid også i den socialistiske arbejderbevægelse, hvor den havde sin mest artikulerede repræsentant i bevægelsens ubestridte leder i årene op til første verdenskrig, geografen og journalisten Cesare Battisti (1875-1916), som levende og især død er en af hovedpersonerne i denne fortælling.

Det store flertal af Trentinos befolkning tilhørte imidlertid hverken middel- eller arbejderklassen i byerne. Bybefolkningen udgjorde i 1910 kun 13%.⁴ Resten levede i landområderne, hovedsagelig som bønder. Som alle danskere ved, kan bønder spille en hovedrolle i politiske og nationale konflikter, men det var ikke tilfældet i Trentino. De vanskeligt fremkommelige bjergegne og en svagt udbygget infrastruktur betød sammen med en brugsstruktur, der var domineret af små selvejerbrug, at hovedparten af bønderne levede i en subsistensøkonomi på deres smågårde. Med brugsstørrelser under 0,5 ha som den almindeligste kan det ikke undre, at levevilkårene for flertallet var præget af fattigdom, og mange søgte udvandring til Amerika som en udvej.⁵ Andre supplerede indkomsten som sæsonarbejdere en del af året langt hjemmefra i andre dele af Habsburgriget. Selv for økonomisk velsituerede bønder var det ualmindeligt med en italiensk politisk orientering af den enkle grund, at deres indtægter fra vinproduktion ville blive truet alvorligt, hvis den lette Trentino-rødvin skulle konkurrere med vine fra Piemonte og Toscana.

For bønderne var hjemegnen lig med både fædreland (*patria*) og verden. Verdensbilledet formidledes af præsten, og kirken var også en helt central social institution, der fra 1890erne tog initiativ til en kooperativ bevægelse, der skulle forbedre levevilkårene. Bevægelsen blev en succes, der kom til at sætte præg på regionen helt frem til i dag.

For kirken og de lokale præster var irredentisme ingen option. Østrig var nemlig, modsat Italien, en erklæret katolsk stat og tilbagevendende gnidninger mellem stat og kirke i Østrig var for småting at regne i sammenligning med pavens »fangenskab« i Vatikanet. I kirkerne blev der derfor argumenteret for troskab mod kejser Franz Joseph og Østrig af italiensktalende sognepræster. Det samme gjorde italiensktalende lærere i grundskolerne, og når man dertil lægger

at forvaltningssproget i kommunerne var italiensk, er det ikke uforståeligt, at der var langt mellem de bønder og landsbyboere, der støttede irredentisternes sag.

Historikere taler nu om en »nationalt indifferent« landbefolkning. Hermed gentager de indsigter, som man finder hos mange iagttagere i årene omkring verdenskrigen. Trieste-nationalisten Virginio Gayda skrev således i sit store værk om *Italien hinsides grænserne* fra 1914, at »bondemasserne [i Trentino] er nationalt passive«. ⁶ I en rapport fra 1915 til den italienske generalstab var den fremtrædende trentinske nationalist, Giovanni Pedrotti, mindre diskret. Her talte han om en befolkning på landet og i småbyerne, der med enkelte lokale undtagelser var »uvidende«, »plump«, »reaktionær« og ikke mindst »pro-østrigsk« (*austriacante*). ⁷ Og i et skrift om nationalbevidsthed i Trentino før krigen opsummerede Riccardo Bonfanti det i 1919 således:

På spørgsmålet: »hvilket folk er I?« var det [før krigen] ikke ualmindeligt at høre svaret – og det gjaldt for næsten alle de trentinske bjergdale – »Vi er de østrigere, der taler italiensk«. ⁸

Trentino og trentinerne i første verdenskrig

Tre forhold springer i øjnene omkring Trentino i første verdenskrig. For det første blev befolkningen mobiliseret til en krig, der ifølge den nationalistiske retorik ikke var »deres«. For det andet blev krigen yderligere kompliceret, da Italien fra maj 1915 indgik i krigen imod Østrig og dermed utvetydigt kom til at fremstå som Østrigs fjende. For det tredje blev Trentino selv fra 1915 krigszone, hvor østrigske og italienske tropper lå over for hinanden i både det sydlige, vestlige og østlige Trentino. Det kom kun til én stor offensiv på Trentino-fronten (den østrigske »Straffeekspedition« i 1916), men evakueringer og materielle ødelæggelser satte deres præg på området.

En af de mange pågående debatter omkring første verdenskrig er diskussionen af, hvorvidt krigen kan kaldes en »total krig«. Det er der – som Hew Strachan har påpeget – heldigvis næppe nogen krig, der kan i begrebets fulde betydning. ⁹ Trentino er imidlertid en af de regioner, hvor begrebet totalitær om krigen er mindst misvisende, idet krigen betød at omtrent halvdelen af befolkningen blev fjernet fra hus og hjem. Det gælder for det første de 55-60.000 mænd i alderen 18-50 år, der blev mobiliseret til den østrigske hær. Hertil kommer ca. 75-80.000 fra grænseegnene, der blev evakueret af østrigerne i 1915 og tilbragte krigsårene i Østrig, Bøhmen og Mähren. Efter den italienske besættelse af dele af det sydlige Trentino i 1915 og den østrigske offensiv i 1916 blev ca. 35.000 evakueret til Italien. Endelig skal føjes de politisk aktive, der enten meld-

te sig til italiensk krigstjeneste (ca. 800) eller blev interneret af østrigerne (ca. 1700).¹⁰ For alle disse mennesker markerede krigen et brud med den tidligere tilværelse på helt fundamentale områder.

De fleste trentinske mænd, der blev indkaldt, oplevede krigen på østfronten og især i Galizien. På grund af det ændrede statstilhørsforhold som følge af krigen, findes der ingen officielle tal for trentinske faldne og tilfangetagne. Aldo Miorelli skønner i den hidtil grundigste analyse, at ca. 10.500 faldt.¹¹ Vi mangler en tilsvarende grundig analyse af trentinske krigsfanger, men tallet var højt. Luciana Palla skønner, at »mere end halvdelen« af de trentinske soldater endte som krigsfanger i Rusland, mens Hans Heiss' analyse af en stikprøve, bestående af 298 trentinske soldater, har vist, at 17% blev taget til fange eller deserterede.¹² Uanset hvilket tal, der kommer virkeligheden nærmest, så er der tale om høje tal, som det er fristende at se som en nationalt begrundet protest mod krigen. Imidlertid har analyser af et meget stort kildemateriale i form af breve, dagbøger og erindringer ikke underbygget en sådan tese. Her fremstår fædrelandet fortsat oftest som hjemegn, landsby og familie, og en voksende desillusionering over krigen ikklædes sjældent nationale termer.¹³ I russiske krigsfangelejre som fx Kirsanov foranledigede nationalister regulære nationaliseringsprojekter, som givet har haft deres effekt, men det er også sigende, at det store flertal af de 4.140 italiensk-talende østrigske krigsfanger, der i 1916 blev repatrieret til Italien (mod at opgive deres østrigske statsborgerskab) valgte ikke at kæmpe i den italienske hær mod østrigerne. Deres rationale var tydeligt nok at komme væk fra krigen; ikke at kæmpe en anden og mere »rigtig« krig.¹⁴

Et parallelt billede tegner sig i det materiale, som de trentinere, der blev evakueret til Østrig fra maj 1915, har efterladt. Typisk har Diego Leoni og Camillo Zadra valgt citatet »Jaget hjemmefra af italienerne« som overskrift til det kapitel, der handler om selve evakueringsprocessen i deres kildenære fremstilling af de evakueredes skæbne i krigsårene, og i det afsluttende kapitel om »befrielsen« af Trentino taler de om »de talrige pro-østrigske erklæringer og beskyldningerne om forræderi rettet mod Italien«, der findes i kildematerialet.¹⁵ Der findes ingen tilsvarende grundig undersøgelse af dem, der tilbragte krigen som evakuerede i Italien, hvor de blev spredt ud over hele kongeriget uden hensyntagen til familieforhold (hvilket næppe har gjort kærligheden til det italienske fædreland større).¹⁶

Helt anderledes var billedet naturligtvis for de politisk internerede i Østrig og de trentinske flygtninge, der i maj 1915 meldte sig som frivillige til den italienske hær for at befri Trentino for »det østrigske åg«. Især de frivilliges holdninger og indsats er særdeles veldokumenteret, ikke mindst takket være veteranorganisationen *La Legione Trentina*, der gennem hele mellemkrigstiden energisk dokumenterede de frivilliges indsats gennem mindepublikationer,



Billeder af Battistis martyrium var en vigtig del af både den italienske og den trentinske mindekultur. Billedet her, der angiveligt viser Battisti på vej til skafottet (men snarere viser ham umiddelbart efter domfældelsen), er hentet fra *Touring Club Italiano* og *Legione Trentinos* turistfører til krigens slagmarker fra 1928.

materialeindsamling og monumenter. I legionens fremstilling var de frivillige (og især de faldne) Trentinos ædleste sønner. Her skal det blot også nævnes, at mens de nationale idealistiske fordringer fylder meget i de tusindvis af breve

fra frivillige, der er bevaret, så er det mindst ligeså påfaldende i hvor høj grad de krigsbilleder, som de sendte til pennevenner i støtteorganisationen *La famiglia del volontario trentino*, ligner dem vi kender fra så mange andre steder. Ikke en gang et dybtfølt nationalt engagement kunne således til fulde meningsgøre krigen, mens den stod på.¹⁷

Trentino spillede også en central rolle i den italienske første verdenskrig. Sammen med Trieste og Il Littorale var Trentino den italienske regerings erklærede motiv for at gå ind i krigen mod sine allierede, Tyskland og Østrig-Ungarn. Krigen skulle være den fjerde *Risorgimento*-krig, der fuldbyrdede den nationale samling. Denne betoning af Trentino som italiensk og trentinerne som undertrykte landsmænd fik stærk næring efter østrigernes juridisk uangribelige, men politisk tåbelige henrettelse af Cesare Battisti – den kendteste af de trentinske frivillige – efter han var blevet taget til fange af østrigske tropper i juli 1916. Som østrigsk statsborger, der kæmpede i italiensk uniform, kunne Battisti dødsdømmes for højforræderi. Dødsdommen blev eksekveret ved hængning i Trentos slot 12. juli 1916. Det var i sig selv politisk usmart. Værre var det, at man lod fotografier af henrettelsen og af Battistis lig mangfoldiggøre. Det skulle tjene som skræk og advarsel, men kom i virkeligheden til at styrke Battistis position som national martyr i Italien og Trentino.

For mange italienske mænd var Trentino andet og mere end »ubefriet land«. Det var rammen om deres krig. Selv om Isonzo-fronten 1915-17 og derefter Piave-fronten udgjorde rammen for de vigtigste og voldsomste kampe på den italienske front, så var den 1. italienske hær i hele krigen engageret i Trentino, hvor man i krigens første dage rykkede ind i dele af regionens sydlige og østlige egne, før fremrykningen blev standset af østrigerne i stærkt befæstede stillinger. Derpå udviklede krigen sig til en stillingskrig i uvejsomt terræn i et klima, der i store dele af året umuliggjorde store aktioner. Undtagelsen var den østrigske offensiv i maj-juni 1916, hvor den østrigske hærledelse håbede at etablere et gennembrud til Adriaterhavet, der ville afskære de italienske hovedstyrker ved Isonzo-fronten. Det lykkedes italienerne at bremse østrigerne, men tabstallene var store: 147.000 døde og sårede. Det var især dette forsvar, der indskrev Trentino-fronten i den italienske forestilling om krigen; men om at fronten i bogstaveligste forstand også var livsfarlig resten af krigen, vidner de hundredvis af krigskirkegårde, der ved krigens afslutning var spredt i regionen.¹⁸

Mindekulturens rammer og former

De forudgående sider er skrevet for at introducere en regional historie, der ikke er kendt i vores del af Europa. Men de har også haft til formål at opridsede de

rammer, som mindekulturen efter krigen måtte operere inden for i Trentino. Nemlig i spændingsfeltet mellem en regional og en national kultur, hvor den nationale kultur var båret af italiensk-nationale både i Trentino og i Italiens »gamle provinser«, som man i årene efter 1918 undertiden kaldte Italien inden for grænserne fra 1866.

I Trentino udspillede denne spænding sig mellem en lokalt forankret mindekultur i de enkelte landsbysamfund, hvis fokus var de lokale ofre, dvs. først og fremmest de faldne i østrigsk tjeneste, over for den nationalt forankrede, der både fokuserede på generelle overbegreber som den længe ventede befrielse og konkret på de ofre, som trentinske nationalistiske havde ydet og her først og fremmest de faldne frivillige. Denne nationalistisk orienterede mindekultur blev stærkt styrket, fordi den kunne forbinde sig med de forestillinger om krigen, som dominerede den italienske mindekultur både før, men ikke mindst under fascismen.

Som vi kender det fra andre steder begyndte produktionen af mindekultur allerede før krigen var slut. Fx samlede man i landsbyen Lenzumo i august 1914 penge ind til en votivgave til den lokale skytshelgen, der skulle beskytte landsbyens mænd mod krigens farer.¹⁹ I 1917 dannede nationalistiske frivillige organisationen *La Legione Trentina*, der organiserede de godt 800 trentinske frivillige i italiensk krigstjeneste, og som skulle være både et samlings- og fællesskabssted og en interesseorganisation. De mange både italienske og østrigske krigskirkegårde var fra første færd ramme for en mindekultur; en rolle, der dog især blev markant efter krigens afslutning, hvor de ofte dannede ramme for lokale mindehøjtideligheder, ligesom de var oplagte mål for efterladte og soldaterkammeraters »pilgrimsrejser«.²⁰

Det var naturligvis først efter 4. november 1918, at der for alvor kom gang i mindekulturproduktionen. I 1919 kom et stort samlebind, *Il Martirio del Trentino*, hvor kendte trentinere som den allerede omtalte Giovanni Pedrotti og lederen af det katolske *Partito Popolare*, Alcide de Gasperi – Trentinos uden sammenligning betydeligste politiske skikkelse i 1900-tallet – i tematiske kapitler beskrev Trentino og trentinernes skæbne i krigsårene – ikke mindst med italienerne uden for Trentino som målgruppe. Den henrettede socialistleder, nationalist og frivillige, Cesare Battisti, fik også litterære monumenter. De første var mindepublikationer kort efter hans død.²¹ I 1923 udkom hans politiske og geografiske skrifter i en »national udgave« og op gennem 1920erne og 30erne blev der udgivet en række hagiografiske biografier med titler som *Martyren fra Trento* og *For det udødelige Italien*.²² De andre helte fra *Legione Trentina* blev også mindet på tryk. Det sørgede legionen selv for i talrige artikler i sine tidsskrifter *Bolletino della Legione Trentina* (1921-25) og *Il Trentino* (1925-43)²³ og med udgivelsen af Oreste Ferraris monografi *Martiri ed eroi Trentini della guerra di reden-*



I landsbyen Lenzumo, ca. 10 km vest for Riva ved Garda-søens nordende, samlede befolkningen 1. august 1914 ind til en votivgave til S. Giuseppe (Skt. Josef; Jesu fosterfader i den katolske tradition) i håbet om, at helgenen ville beskytte landsbyens »ægtemænd og fædre«. Det virkede. I hvert fald overlevede alle 42 indkaldte krigens farer og vendte hjem. Det fejrede man ved at bruge de i 1914 indsamlede midler til en træstatue af skytshelgenen, der blev opstillet i kirken i september 1920. Efter velsignelsen af statuen kunne 37 veteraner (én var syg og fire havde meldt afbud) samles til en frokost, og resten af dagen var præget af fest i landsbyen.

zione i 1925. Bogen kom i 1934 i 4. udgave, hvor den kunne læses sammen med Bice Rizzis massive samling af breve, digte mm. fra de trentinske frivillige, som Risorgimento-museet i Trento udgav som sin første publikation i 1932.²⁴ Den flittige Ferrari havde inden da skrevet en guide-bog til slagmarkerne i Trentino, der blev udgivet i samarbejde mellem legionen og *Touring Club Italiano* i 1928. Den var beregnet til nationalt konsum og som vejleder for de »pilgrimme«, der siden krigens slutning var kommet til egnen, enten på egen hånd eller som del af de grupperejser, som forskellige veteranorganisationer organiserede.²⁵

I Trentino fik *Legione Trentina* fra den første efterkrigstid selskab af en

række organisationer for krigsveteraner, -invalider, -enker og -mødre. Den vigtigste var *Associazione Nazionale dei Combattenti*, der som national veteranorganisation blev grundlagt i slutningen af 1918.²⁶ Omkring årsskiftet 1919-20 danndes en afdeling af ANC i Trentino. Interessant nok skulle organisationen her rumme veteraner fra både den italienske og den østrigske hær, hvilket afspejlede sig i sammensætningen af den lokale ledelse.²⁷ I mindekulturen kom ANC dog til at repræsentere en entydig italiensk-national tolkning af krigen.²⁸

De forskellige veteranorganisationer var vigtige fora og agenter for mindekulturen. Men de blev fra første færd suppleret med initiativer fra lokale grupper, politikere og politiske partier, både omkring minderitualer og monumenter. Blandt monumenterne var museer. Her blev der i de første efterkrigsår taget initiativ til hele to: Museet for Den store Krig i Rovereto og Museet for *il Risorgimento* i Trento.

Planen til museet i Rovereto udsprang blandt lokale borgere i august 1920. Det var tænkt som et nationalt museum over »befrielseskrigen«, fik sæde i byens middelalderborg og blev indviet af den italienske konge i 1921. Museets samlinger blev op gennem mellemkrigsårene udbygget gennem donationer, der gjorde det til landets største museum for krigen. Et indtryk af dets noget blandede samlinger i 1928 kan man få i Ferraris omtalte guide. Her kunne man på en gang besøge sale helliget italiensk militær (marine, artilleri, infanteri, ingeniørtropper, sanitetstropper og luftvåben), modeller af slagmarkerne og de forskellige krigsførende lande. Men den lokale historie var stærkt overrepræsenteret med 7 af museets 25 sale. Hovedvægten var på de italiensk-nationales indsats. »Martyrernes Sal« rummede mementi fra de tre frivillige, Damiano Chiesa, Fabio Filzi og Cesare Battisti, der alle var blev henrettet af østrigerne i Trento i 1916, mens borgens gamle kapel var blevet indrettet til en »helligdom« for de italienske faldne.²⁹ Der er ikke ændret meget i de mellemliggende 70 år. Roveretos »Museo storico italiano della guerra« fremstår i dag som et støvet og forældet museum, der netop af denne grund er et besøg værd, hvis man interesserer sig for mindekultur.

Søstermuseet i Trento er blevet helt anderledes renoveret siden 1980'erne og hedder i dag »Museo Storico in Trento«. Som tilfældet var i Rovereto, udsprang også dette museum af et lokalt initiativ. I 1919 dannedes en museumskomité med Trentos borgmester i spidsen. Museet skulle illustrere Trentinos frihedskamp fra 1700-tallet til befrielsen og placeres i byens borg, der under krigen havde været østrigsk kaserne og ikke mindst dannet rammen for rettergangen mod og henrettelsen af Battisti. Museet åbnedes i 1923 med to sale, helliget de trentinske martyrer Battisti, Chiesa og Filzi. I de kommende år blev museet udbygget, men hovedvægten forblev den samme. Af 6 hovedsale i 1928 var de fem koncentreret om martyrer, faldne og frivillige, mens den sjette »om

trentinerne under krigen« dokumenterede de internerede, eksilerede og tilfangetagnes nationale engagement. Den lange »forhistorie« til krig og befrielse var henvist til museets sidste tre mindre sale.³⁰

Mindesten

Blandt de første monumenter, der blev rejst, da krigen var slut, var gadeskilte-
ne. Ved navneskift til Via eller Piazza Italia, Trieste, Garibaldi, Mazzini, Cavour
eller Vittorio Emanuele blev bruddet med Østrig-Ungarn symbolklart (og let)
markeret. Endnu mere populære som navne- og pladsnavne var Battisti og 3.
(eller 4.) november, som markerede dels den lokale, nationale martyr og dels
selve dagen for befrielsen.

Disse navneskift blev ofte hurtigt suppleret med mindetavler, enten med
øverstbefalende Diaz' sejrbulletin (der er opsat på offentlige bygninger over
hele Italien) eller mere lokalt funderede, der erindrede dagen, hvor man var
blevet befriet. Som fx mindepladen på rådhuset i Levico Terme (der ligger hvor
gaderne Battisti, Diaz og III Novembre mødes) med indskriften: »Til minde
om/dagen den 3. november 1918/den sidste for Trento i slaveri/den første af
den nye storhed/for Italien/satte/Levico by denne sten/som hyldest til befriel-
seshæren«. På denne måde blev store dele af byerne og landsbyernes offentlige
rum italianiseret.

Disse eksempler udgør imidlertid kun en flig af den »monumentmasse«,
som krigen endte med at aflejre i Trentino. Kvantitativt ligner Trentino således
resten af Italien, hvor det vrimler med krigsmonumenter, der har rod i første
verdenskrig. De er ikke altid lige så nemme at finde som i Frankrig eller Stor-
britannien, men det har en forholdsvis enkel og meget historisk forklaring.
Italien har jo ikke blot en lang historie, men også en lang monumental historie,
og mange steder var centrale pladser monumentalt forstoppede.³¹

Kvalitativt er der imidlertid afgørende forskelle mellem de italienske min-
desmonumenter og de trentinske; forskelle der har sin rod i Trentinos særlige
krigerfaring. De to krigserfaringer, den regionale og den nationale, er med
enkelte undtagelser klart adskilt: dem, der faldt i den østrigske hær, og dem,
der faldt som frivillige i den italienske hær, mindes hver for sig.

Det første iøjnefaldende, når man studerer monumenterne for de faldne
i østrigsk tjeneste, er måske de monumenter, der *ikke* er der. I Trento leder man
forgæves efter mindesten over de mere end 500 af byens borgere, der døde som
østrigske soldater (mens der er masser af mindesten for de ca. 15, der faldt i ita-
liensk tjeneste). I Rovereto er de diskret erindret på en mindetavle, opsat i 1938,
for alle dem, »der ikke vendte tilbage«, mens byens faldne frivillige fik en min-
deplade på muren ved byens fæstning allerede i 1921. Billedet er det samme

i fire af de seks andre større bysamfund i Trentino: Riva, Cles, Borgo og Fiera di Primiero. Kun i Mezzolombardo og i Tione blev der rejst monumenter for dem, der var faldet i østrigsk krigstjeneste. Begge steder var der tale om beskedne monumenter i form af mindeplader på kirkegården.

Monumenterne i Tione og Mezzolombardo er til gengæld ganske typiske for de mange monumenter, man finder i de trentinske landsbyer. For det første placeringen. Næsten alle landsbymonumenter finder man enten på kirkegårde eller tæt ved kirken. For det andet monumenternes form. Her er en enkel mindeplade den almindeligste. Man støder også på andre former, hvor religiøse motiver dominerer i form af kors, tabernakler, kirkeklokker eller kirkegårds-kapeller, men også Kristus- og Madonna-motiver går igen. Der er dog også eksempler, der i sit formsprog ligner, hvad vi kender fra landsbymonumenter andre steder i Italien: obelisker, søjler o.lign. Som helhed kan man imidlertid konkludere, at monumenterne i både placering og formsprog adskiller sig tydeligt fra de typiske, italienske monumenter.

Det samme gælder indskrifterne. Ganske vist er et dominerende træk listerne over de faldne, typisk ordnet alfabetisk eller efter dødsdag. Det ligner ganske, hvad vi kender fra andre steder (og lande). Men billedet skifter, når blikket vendes mod de indskrifter, der skal sætte de døde på begreb og forklare, hvorfor eller i det mindste hvordan de mistede livet. Her er en række iøjnefaldende mønstre. For det første er der mange monumenter med helt enkle indskrifter af typen »De faldne i krig/1914-1918«; »Ischia til sine faldne/i krigen 1914-1918« eller »Carano til sine kære/døde i krigen/1914-1918«. Her sættes ingen eksplicit mening ud over, at de døde i krig – og at de mindes som »faldne« eller »kære døde« af deres lokalsamfund.

For det andet findes en række indskrifter af religiøs karakter. Her placeres de døde primært i en religiøs tolkning. Det sker ofte gennem et tilføjet R.I.P., men et mere udfoldet eksempel findes på monumentet i Sarche. Her er hovedindskriften »Sarche/eviggør mindet/om sine faldne på slagmarken« suppleret med den manende »Den barmhjertige Gud giver/evig fred til sjælene/fra de uskyldige ofre i/verdenskrigen/1914-1918«. Det religiøse tema formuleres også i forhold til dem, der har opført monumentet og siden skulle bruge det i mindearbejdet. I Calteranica al Lago kan man således på monumentet læse under navnelisten: »1914-1918/fjernt fra alle elskede ting/faldt vi på slagmarken/i ukendte egne/var vi forsvundne/nu lever vi atter her/i vore bysbørns religiøse erindring/og kræver af den forbipasserende/bøn«. Og lignende ses i Grumes: »Grumes/til/sine faldne/på de blodige slagmarker/i den store krig/1914-1918/afhugne som en blomst/af en ubarmhjertig le/det befriede Italiens engel/fra dette alter/samler jer med de fromme/i den evige fred/møder jer/Gud«.

Indskrifterne i Sarche, Calteranica og Grumes rummer med begreberne »uskyldige ofre«, »fjernt fra alle elskede ting« og »Det befriede Italien« også elementer af den sidste markante og hyppigt forekomne indskrifttype, nemlig den, der sætter de døde i relation til det nationale. En helt markant kombination af det religiøse og det nationale finder man i Revò. Her har monumentet form af et stort marmorkrucifiks med følgende indskrift:

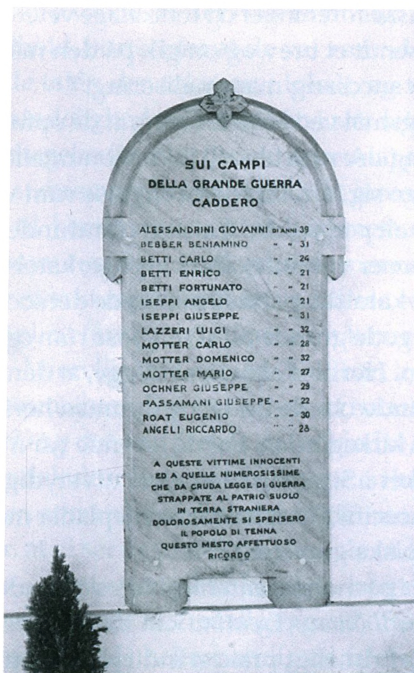
Her/til den hellige og velsignende beskyttelse/af Kristi Kors/betroer de befriede bysbørns fromhed/mindet om deres døde/ofret fjernt herfra i de østrigske rækker/i verdenskrigen.

Inden for det nationale tema var varianterne mange. Et af de hyppige elementer var betoningen af de faldne som »uskyldige ofre«; andre af de var faldet »tvunget til at kæmpe for undertrykkeren« (fx i Pinzolo og Lavis) eller »blevet nægtet den sublime trøst at dø kæmpende for fædrelandet« (fx i Vezzano). I Mattarello blev de faldne omtalt som »de liv, der var hugget bort af det østrigske barbari«, mens indskriften i Villa et Verdesina søgte at give de faldnes offer mening: »Jeres offer gav som frugt til de overlevende befrielsen 3.11.1918«.

Monumenternes placering, deres formsprog og deres indskrifter er centrale i argumentationen hos Aldo Miorelli, der i en række banebrydende artikler har analyseret trentinske krigsmonumenter og især dem, der blev rejst for de faldne i østrigsk tjeneste.³² Miorellis tese er, at monumenterne i virkeligheden var ikke-monumenter, da de var fjernet fra de centrale offentlige rum og ikke mindedes soldaterne for, at de havde gjort deres pligt, men blot som ofre, hvis minde blev overtaget af kirken og indsat i den traditionelle døds- og sorgtradition.

Miorelli påviser desuden, at der var tale om et bevidst arbejde for at marginalisere denne del af erindringen om krigen fra italiensksindet hold. Det gjaldt national-liberale der argumenterede for, at det ville være »absurd« at sætte sådanne monumenter på offentlige pladser. De fortjente ikke ros, men medynk som ofre for naturkatastrofer, var holdningen. Miorelli viser også, hvordan de frivilliges organisation, *Legione Trentina*, energisk i 1922-23 protesterede mod de »hundredvis [af] ... sorgmonumenter for de faldne i de østrigske rækker«, som de mente blev opført på bekostning af mindet om krigen sande trentinske helte (naturligvis dem selv). Dette førte til, at myndighederne dekreterede, at frivillige og faldne i østrigsk tjeneste ikke kunne mindes på samme monument; at monumenter over sidstnævnte burde være enkle og opføres på kirkegårde, og endelig at de ikke måtte omtales som »faldne«, men kun som »døde«.³³

Miorellis argumentation er overbevisende i påvisningen af, at der var utilfredshed med de lokale monumenter fra toneangivende politisk side, og at denne utilfredshed fik konsekvenser. Han dokumenterer således, hvordan opførel-



Krigsmindesmærkerne i Revò og Tenna er typiske for de monumenter, man finder i små- og landsbyer. I Revò står monumentet i form af et krucifiks ved kirken. I Tenna er mindepladen opsat i kirkegårdens kapel. Den meningsgivende indskrift under navnelisten lyser: »Tennas folk rejste i hengivenhed dette minde over disse uskyldige ofre og over de talrige andre som, bortrevet fra hjemstavn af krigens grusomme, døde smertefuldt i fremmede lande«.

sen af monumenter stilner af fra 1923, og at de senere opførte monumenter alle placeres i forbindelse med religiøse rum. At der således var tale om en marginalisering eller ligefrem undertrykkelse af den reelt mest udbredte erindring om krigen forekommer indlysende. Det kan illustreres med et konkret eksempel fra den sydtrentinske by, Ala. Her indviede man monumentet for de lokale faldne på Sejrsdagen 4. november 1923. Monumentet ligner så mange andre. Det er placeret på byens kirkegård og har en inskription af klar national observans: »Ala, lykkeligt befriet, erindrer fromt dem/som hård trældom tvang til at kæmpe for andre folk«. Alligevel forbød byens fascistiske styre en procesion gennem byen i forbindelse med indvielsen, ligesom den lokale afdeling af veteranorganisationen, ANC, fik forbud mod at deltage.

Historien fra Ala problematiserer imidlertid også Miorellis tese. Monumentet blev jo faktisk både opført og indviet. Nok var myndighederne fraværende,

men der var repræsentanter fra både katolske foreninger og forskellige veteranorganisationer til stede, og ANC havde sendt et brev og omgik på den måde forbuddet. Det ligner i hvert fald ikke en succesrig marginalisering.³⁴

Mere overordnet kan man sætte spørgsmål ved hans tese om, at de opførte monumenter ved at blive »trængt« ud i religiøse rum blev til ikke-monumenter. Helt fundamentalt må man nemlig spørge sig, om ikke det religiøse rum var det vigtigste og det naturligste, set fra lokalt perspektiv. Landsbysamfundene var stærkt religiøse; de katolske Kooperationer var økonomisk vigtige; katolske sociale og kulturelle organisationer og det katolske parti dominerede det sociale, kulturelle og politiske liv. Alt sammen gode grunde til, at religiøse rum også var de naturlige steder for mindekulturen. Hertil skal man så lægge, at denne mindekultur var rettet til de levendes minde om de døde, og rammen herfor traditionelt var kirken og gravstederne på kirkegården. For de levende var monumentet også en erstatningsgrav (hvilket i Strembo blev gjort utvetydigt i formvalget: her består monumentet af et krucifiks omgivet af navneplader med fotografier for de enkelte faldne, dvs. typiske gravsten).³⁵

Dette indtryk forstærkes, hvis man ser på monumenterne i deres oprindelseskontekst. I spalterne i den katolske avis *Il Nuovo Trentino* kan man gennem den første halvdel af 1920'erne danne sig et rimeligt præcist indtryk af monumenternes historie. De udspringer af lokale initiativer (hvor efterligningseffekten bliver tydelig som tiden går), og arbejdet for at opføre et monument lægges i hænderne på en komité. Her er præsten typisk repræsenteret, men gejstlige er langt fra altid initiativtagere; det er også krigsveteraner, ungdomsgrupper eller ligefrem kommunen. Komitéens opgaver var at indsamle midler og at beslutte monumentets form og placering (og få dette godkendt af de statslige myndigheder). Indsamlingerne antog forskellige former fra dør-til-dør indsamlinger over lotterier til diverse velgørenhedsarrangementer (musik, teater, oplæsning), der involverede de lokale kulturelle organisationer. Desuden done-rede organisationer og ofte kommunen større beløb. Her kan man altså vanskeligt tale om en marginalisering.

Det samme bliver endnu tydeligere, hvis vi vender blikket mod monumenternes indvielse. Også her kan vi støtte os på talrige referater fra *Il Nuovo Trentino*. De allerfleste indvielser foregik efter samme model. Først samledes landsbyens borgere (ofte incl. folk, der var kommet til fra oplandet) anført af byens organisationer og myndighedspersoner (militær, politi, borgmester) til messe i byens kirke. Herefter begav man sig så i procession til det smykkede monument, der blev velsignet af præsten. Efter velsignelsen gjorde talere monumentets rolle klart. Her talte typisk præsten, men også ofte repræsentanter for veteranerne, ligesom det også var almindeligt, at en forældreløs og helst pige med (af andre) valgte ord repræsenterede de efterladte. Avisreferaterne er

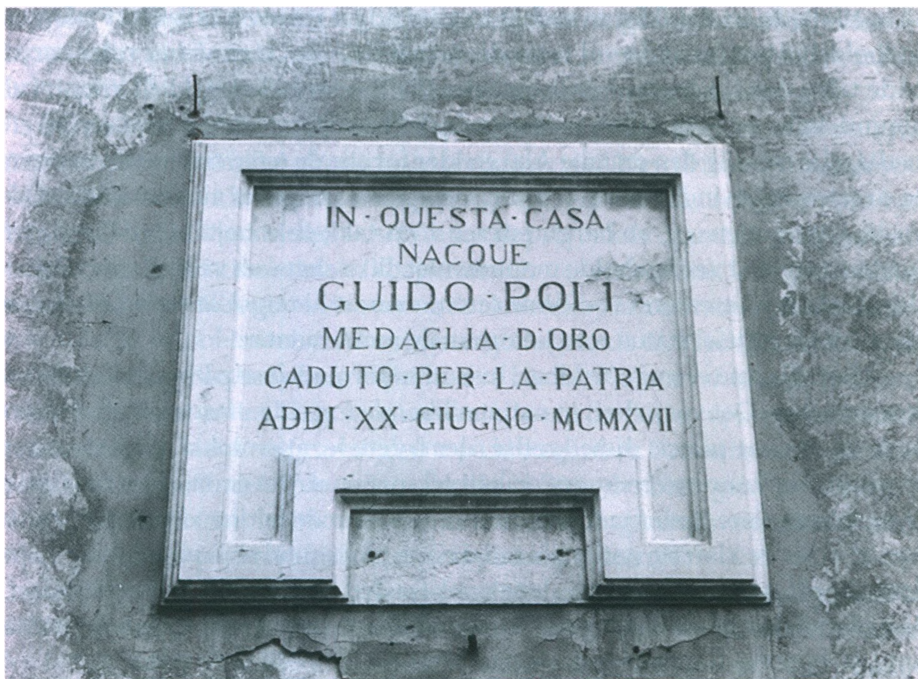
så kortfattede, at det ikke er muligt at give noget generelt billede af talernes indhold, bortset fra at de var rørende, passende, osv., men vi har referater af både taler, der fokuserer lokalt, og taler der breder billedet ud til krigen i al almindelighed og befrielsen i særdeleshed. Hvad der derimod med en enkelt undtagelse (nemlig den omtalte Ala) gælder for alle de referater, avisen bringer, er, at ceremonien indbefatter, at monumentet overdrages af monumentkomitéen til kommunen, og at borgmesteren i en takketale højtideligt forpligter kommunen til at vedligeholde monumentet. Ikke alene ser vi altså myndigheder stærkt repræsenteret ved disse ceremonier; vi ser også at monumenterne eksplicit får officiel status som kommunale monumenter.

Miorellis tese er mere holdbar, hvis vi nøjes med at se på bysamfundenes monumenter. Det var jo her, at nationalliberale (og siden fascister) stod stærkest, og det var præcis disse kredse, der frygtede, at en lokal sorgorienteret mindekultur kunne overskygge en heroisk-national. Det er ikke blot i sådanne byer, at man flere steder mangler monumenter for de faldne, men også typisk her, at vi ser de klareste nationale indskrifter på de monumenter, der blev opført – og placeret på kirkegårde, langt væk fra den centrale plads eller rådhuset. Her placerede man så til gengæld ofte monumenterne over dem, man opfattede som de sande helte, nemlig de faldne frivillige fra *Legione Trentina*.

Der findes ingen systematisk optælling af krigsmonumenter i Trentino, men hvis man engang laver en, vil resultatet givetvis blive, at der er rejst flere monumenter for de omkring 100, der faldt som frivillige i den italienske hær, end for de godt 10.000, der døde i østrigsk uniform.

De fleste af monumenterne for de faldne frivillige er enkle mindeplader. Mange markerer de faldnes fødehjem og er sat op af medborgere eller forskellige nationale eller militære organisationer som fx *Legione Trentina*, *Associazione Nazionale dei Alpini* eller *Associazione Nazionale dei Fanti*. Selv så enkle mindesmærker kunne danne ramme for højtidelige indvielsesritualer, som det fx var tilfældet i Trento, hvor man på våbenhviledagen 1924 indviede mindeplader på fødehjemmene for byens faldne frivillige, og dette indgik som en vigtig del af dagens samlede ritualer – og i ritualerne på mindedagene i årene fremover. Længere fra alfarvej, men symboltunge var de mindesten, som *Legione Trentina* rejste for hver enkelt falden legionær på slagmarkerne i årene 1920-32.

Hertil kommer, at de faldne også blev mindet på plader, opsat på centrale steder i lokalsamfundet. Fx kan man på facaden af rådhuset i Pergine se en marmorplade, hvor egeløv og olivenblade (i bronze) omkranser mindeindskriften: »Giv/ikke tårer eller blomster/men udtryk for borgerdyd/O perginesere til mindet/om Mario Garbari [og] om Guido Petri/der som officerer i Alpini-korpset/til Fædrelandet tilbød/deres ungdoms/heroiske blomst« (med tilføjel- sen, at pladen var opsat af byens borgere, 4.11.1920). Man satte også mindepla-



Mindeplade over den faldne frivillige Guido Poli på hans fødehjem i Mattarello. Poli var en af 13 legionærer, der fik tildelt den italienske hærs højeste udmærkelse for tapperhed, guldmedaljen.

der op på rådhusene i fx Trento, Tione, Borgo, Arco, Gardolo og Mezzolombardo. I Rovereto blev der i 1921 på initiativ af en gruppe kvinder opsat en mindeplade på slotsmuren. Den blev i 1933 erstattet med et mere imponant monument, sponsoreret af *Legione Trentina* – med indskriften »De faldt som frivillige for Italien« og domineret af buste af byens største helte, Damiano Chiesa og og Fabio Filzi.³⁶ I Riva erindrede man byens helte, Giovanni Lipella og Nino Pernici, med buste på Piazza S. Rocca, nær rådhuset, mens man i Taio lod opsætte en buste af den faldne Silvio Vois, iført middelalderlig rustning. Alle disse monumenter var utvetydigt hyldeste, der indgik i en nationalistisk tolkning af Trentinos historie og krigen, hvilket fx kan illustreres omkring indvielsen af monumentet i Riva. Den fandt sted 24. maj 1920, på femårsdagen for den italienske krigsindtræden. Som optakt gik en procession med repræsentanter for civile, militære og gejstlige myndigheder (men også mange skolebørn og »distingverede frøkener«) gennem den flagsmykkede by til tonerne af nationalsangen. På byens centrale plads, efter krigen omdøbt til Piazza 3 Novembre, stod opmarcheret tropper. Da processionen kom til den nærliggende Piazza

S. Rocco blev monumentet afsløret til tonerne af kongemarchen. Selve ritualet bestod af taler, hvor først formanden for monumentkomitéen overdrog monumentet til kommunen, hvis viceborgmester holdt takketale, hvor han betegnede monumentet som udtryk for »borgersjælens taknemmelighed over for sine store sønner«.³⁷

I forlængelse af overvejelserne omkring landsbymonumenternes placering og betydning er det dog værdt at nævne, at også mindsten over frivillige kunne placeres i religiøse rum. Således satte borgerne i Vezzano mindepladen for Italo Conci, der først havde kæmpet som frivillig under krigen og dernæst faldet som en af d'Annunzios legionærer i Fiume, op i kirkegårdens kapel (der i 1926 blev rejst til minde for de 13 af byens sønner, der var faldet i østrigsk tjeneste). Og på kirkegården i Folgaria finder man en mindeplade med følgende indskrift:

I Forcella Bois/faldt/Emilio Colpi/den 12. juli 1916/heroisk kæmpende for Fædrelandet/[Han var] underløjtnant i Alpini-korpset/frivillig/i den kgl. italienske hær/Til dette/manende eksempel/på civile og militære dyder/rejste/medborgerne/erindrende og taknemmelige [denne sten].

Man nøjedes ikke med mindeplader. Man opførte også mindeparker og -veje. Idéen til denne monumentform skyldes vice-undervisningsminister Dario Lupi, der i 1922 lancerede tanken om, at landets skoler i samarbejde med lokale myndigheder skulle danne komitéer til opførelse af sådanne mindeanlæg, hvor hver falden blev mindet med et træ. Anlæggenes vedligeholdelse skulle skolebørnene derefter forestå som et konkret mindearbejde. Forslaget, som ministeriet detaljerede i cirkulærer der skulle sikre, at anlæggene fik samme karakter, slog an, og på mindre end et år blev der indviet mere end 1000 mindeveje og -parker i Italien.³⁸ I Trentino blev der i 1923 anlagt mindeparker og -veje i Trento, Rovereto, Riva, Borgo, Cles og Tione.³⁹ Af referater af indvielsesceremonierne i *Il Nuovo Trentino* fremgår det, at disse anlæg var mindeanlæg for de faldne frivillige og kun dem. I Borgo indviede man således i 1923 i forbindelse med årsdagen for Italiens krigsindtræden en Viale di Rimembranza, der mindedes »de fra Valsugarno, der var faldet heltemodigt i befrielseskrigene«. Indvielsen foregik som en del af den større ritualisering af 24. maj-dagen, og helt i ministeriets ånd var skolebørnene en central del af højtideligheden: de marcherede forbi de nyplantede træer og hilste »romersk« på dem. Efter stærkt nationalistiske taler, der hyldede de »tapre, der gav livet så Fædrelandet endelig kunne blive 'Ét fra Alperne til Havet'«, læste skolebørn lejlighedsvis op, hvorefter skoleinspektøren holdt en formanende tale om arbejdsomhed og fædrelandskærlighed.⁴⁰

Blandt de første martyrmønstre, der blev rejst, var mindeplader over Damiano Chiesa, Fabio Filzo og Cesare Battisti i slotsgraven i Trentos Castello Buonconsiglio, hvor de var blevet henrettet i hhv. maj og juli 1916. Måles monumenters gennemslagskraft gennem deres brug, er de tre enkle plader, blot smykket med navn og dødsdag, de vigtigste mindemonumenter fra krigen i Trentino. Kransenedlægning her var en obligatorisk del af alle nationale ceremonier i Trento, og her viste repræsentanter for talrige organisationer, grupper af »pilgrimsrejsende« til slagmarkerne og de nye provinser, alle deres respekt. De tre »martyrer« blev fra 1916 både nationalt og lokalt set som de fornemste repræsentanter for den trentinske irredentisme, og der blev følgelig rejst talrige monumenter for dem både i Trentino og i resten af Italien. Vejnavne og mindeplader blev suppleret med institutionsnavne, buster og mindesale på museerne i Rovereto og Trento. Deres grave på kirkegården Trento og Rovereto fik også status som mindesteder.

Af de tre stod Battisti i en klasse for sig som den kendeste trentinske irredentist, der fra august 1914 energisk kæmpede for Italiens indtræden i krigen mod centralmagterne. Få dage efter hans henrettelse lovede den italienske regering, at der skulle rejses ham et nationalt monument i hans fødeby, Trento. Fra 1920 var der stort set også enighed om, at monumentet burde placeres på Doss Trento – iflg. den fascistiske avis *Il Brennero* »Trentos kapitol«,⁴¹ men mere prosaisk en bjergknold, der hæver sig over byen Trento, og at monumentets form burde være et klassisk tempel.

Imidlertid varede det 15 år – og et pikant mellemspil, hvor Mussolini i 1926 foreslog, at monumentet burde placeres i Bolzano med udsigt til Brennerpasset og Italiens nye, »naturlige grænse«⁴² – før Battisti fik sit nationale monument i Trento i 1935. Monumentet fik form som et åbent rundtempel, tydeligt klassisk inspireret. I monumentets krypt blev Battisti refter stedt til hvile, mens der i det åbne »tempelrum« var anbragt et alter med indskrifterne CESARE BATTISTI og 12 LUGLIO 1916. Over de 16 søjler, der omkransede rummet kunne den følgende tekst læses: TILGNET CESARE BATTISTI DER FORBEREDTE TRENTOS FORENING MED FÆDRELANDETS OG DETS NYE SKÆBNEBESTEMMELSE. Det er sigende for den status, som Battisti havde i det fascistiske Italien, at monumentet, der med en højde på ca. 20 meter kunne og kan ses videns, også var hans mausoleum. Monumentet blev nemlig opført i en tid, hvor regimets politik var at samle Italiens faldne i monumentale gravanlæg.

Indvielsen af det på 20-årsdagen for Italiens krigsindtræden var sandsynligvis den største mindecerimoni i Trentino i hele mellemkrigstiden. Her deltog kongen, lederen af fascistpartiet Starace og medlemmer af regeringen, og det skønnedes, at 60.000 så, at Battistis kiste blev ført fra Trentos kirkegård til mausolæet, mens 15.000 lagde blomster på mindepladerne i borggraven.⁴³



Battisti-monumentet på Doss Trento

Mindedage

Den 24. maj 1915; den 4. november 1918; den 28. oktober 1922: Tre datoer i Italiens nye historie. Tre lysende punkter, hvorigennem banen for vores Fædrelands opstigende kurve løber.

Sådan kunne man læse i *Il Brenneros* leder på Sejrsdagen, 4. november 1932. De tre dage indgik som de vigtigste mindedage i den fascistiske kalender, hvor krigen sammen med marchen mod Rom var hovedingredienserne i fascismens grundlæggelsesmyte.⁴⁴ I Italien generelt var 24. maj og 4. november derfor fokus for mindekulturens tid, dvs. de dage, hvor erindringer om krigen ritualiseredes. Det gjaldt også for Trentino, hvor de nationale mærkedage fik selskab af 12. juli – årsdagen for Battistis henrettelse.⁴⁵ På lokalt plan fejrede sydtrentinske byer som Avio og Ala årsdagen for deres befrielse, der blev udvirket af italienske tropper i maj 1915. Men de vigtigste mærkedage var overalt de datoer, der indrammede den italienske første verdenskrig, og i det følgende vil jeg koncentrere mig herom.

Da krigen sluttede, var Trentino nok kontrolleret af italienske tropper og foreningen med Italien givet. Men krigen efterlod store opgaver i form af reparationer og genopbygning, og i dette lys er det ikke underligt, at ritualiserin-

gen af mindet om krigen og befrielsen i de første efterkrigsår havde sporadisk og tilfældig form. I Trento udsendte borgmester Vittorio Zippel i 1919 på årsdagen for våbenhvilen – eller Sejrsdagen, som den officielt hed i mellemkrigstiden – en erklæring, hvor han hyldede sejren over »Italiens heftigste fjende, vor furiske undertrykker« og på borgernes vegne lod »vore tanker gå til alle italienske soldater, fra Kongen (...) og til den ydmyge menige, og især til de femhundredetusinde, der døde for os, til vores Hellige Martyrer, til alle, der har lidt for os (...)«. ⁴⁶

Denne nationalistiske tolkning blev gentaget året efter, hvor erklæringen talte om »grænseløs taknemmelighed over for de glørværdige krigere, der sikrer vor egn den længselsfuldt ventede genforening [sic] med Italien«. Som året før fremhæves de faldne (»det hellige minde om Dem, der faldt i kamp«) og især de lokale »sønner, der indskrev sig som Frivillige i den nationale hærs rækker for at hjælpe med til at forløse vor egn fra trældom under fremmede«. Borgmestren opfordrede derfor borgerne til talstærkt at møde frem til en højtidelighed, der skulle ære de frivillige. Arrangementskomitéens erklæring, der ligesom borgmesterens blev optrykt i sin helhed i *Il Nuovo Trentino*, fortsatte hyldesten af de frivillige, hvor borgmesteren slap. Her hed det:

Æresbevisningerne (...) siger til de frivillige, at Trentino anerkender hele storheden af deres offer, og at det kun er takket være dem, at vi føler os fuldstændigt værdige til den følgende befrielse. ⁴⁷

I disse erklæringer er erindringens fokus tydeligt: det er befrielsen og befriere, der står i centrum. Videre er opmærksomheden koncentreret på de faldne. Det kollektive »vi« er tydeligvis trentinske italienere, og derfor placeres de frivillige som Trentinos »bedste sønner«. I det nationalistiske heltehierarki kom de faldne frivillige derfor øverst. Det sås klart ved højtideligheden 4. november 1920, hvor frivillige fik tildelt mindesmedaljer: først blev medaljerne overladt til Battisti, Filzi og Chiasas efterladte, dernæst til de andre døde og til sidst til de levende. Ceremoniens nationalistiske og irredentiske karakter blev understreget af, at medaljerne blev overrakt af en kaptajn, der var iført sin uniform som Fiume-legionær. Efter ceremonien, der foregik på byens borg, drog deltagerne til byens koncertsal, hvor et møde markerede årsdagen. ⁴⁸

Dagen blev også markeret andre steder i Trentino. I Pergine afslørede man mindetavlen for byens to faldne frivillige på rådhuset, hvor byens orkester og skolekor opførte en nyskrevet »Hymne til Pergine«, der fejrede befrielsen, mindedes »de tapres blod« og lovede at beskytte Italiens »hellige grænse«. Borgmestren hyldede de frivillige, og en advokat talte om deres »vilje til at ofre sig i holocaust på fædrelandets alter«. ⁴⁹ Også i småbyerne Condino og Mezzo-

lombardo var det mindet om de faldne, der var i fokus, dels ved mindemesser i kirkerne, dels ved ceremonier på krigskirkegårde.

November 1920 var også vidne til indvielse af en række monumenter over de faldne i den østrigske hær. Disse indvielser fandt imidlertid ikke sted på Sejrsdagen, men i stedet på den religiøse mærkedag: *Ognisanti*. Indvielsesceremonierne var også domineret af religiøse temaer som mindesmesser for de faldne, religiøs procession gennem byerne og kirkelig velsignelse af monumenterne. Talerne anslog generelt temaer som sorg, afsavn og lidelse. Her var det nationale og det lokale altså skarpt adskilt; det tætteste på en placering af de faldne, som monumenterne erindrer, i en national sammenhæng finder vi i Ravina, hvor præsten holdt en tale, der mindedes »de Faldnes store offer; (...) de var pligtens ofre, opofret for en sag der ikke var deres«. ⁵⁰

I 1921 blev Sejrsdagen helt domineret af Den ukendte Soldat. Italienerne fulgte de britiske og franske eksempler og exhumerede i efteråret 1921 11 uidentificerede faldne, som under stor bevågenhed og lokale ritualer ⁵¹ blev ført til krigskirkegården i Aquileia, hvor en moder til en savnet, dvs. uidentificeret falden, blandt de 11 ens kister valgte den, der skulle begraves som Italiens ukendte soldat i Fædrelandets Alter (Vittorio Emanuele monumentet) i Rom den 4. november 1921. Begravelsen blev en enestående national ceremoni, idet man overalt i Italien holdt mindehøjtideligheder for den ukendte samtidig med at den rituelle begravelse foregik i Rom. ⁵² Således også i Trentino.

I Trento markeredes dagen fra morgenstunden med flagning på halv stang, og man samledes foran rådhuset, hvor man indviede en mindeplade over de bysbørn, der var faldet i de nationale befrielseskrige 1848-1920. Hovednummeret var imidlertid en højtidelighed på domkirkepladsen, hvor allehånde myndigheder, foreninger, skoler og »en stor skare borgere« var samlet. Her læste byens ærkebisp en messe, før der blev fyret salut af og ringet med kirkeklokker præcis kl. 10.30 »som i hele Italien«. Efter fem minutters stilhed for de faldne afsluttede biskoppen den religiøse ceremoni. Til sidst fulgte en højtidelighed på den lokale kirkegårds afsnit for faldne soldater, hvor enkefru Battisti med børn var i centrum – i hvert fald for journalistens opmærksomhed.

I Rovereto havde dagen et lignende forløb. Også her blev holdt messe og afsløret en mindeplade for de faldne frivillige. Byens viceborgmester hyldede den ukendte soldat som »den ideale repræsentant for de titanske kræfter, som det til sidst lykkedes at overtrumfe alle forhindringer og forene vort Land inden for dets hellige grænser«. Højtideligheden sluttede her med, at byorkestret spillede kongemarchen.

Lignende indtryk giver de referater, som *Il Nuovo Trentino* bringer fra dagen fra mere end 20 andre trentinske byer og landsbyer. Alle steder kombineres det religiøse og det nationale. Man udsmykker monumenter for lokale

frivillige eller gravene på krigskirkegårdene. Det er de helte, der »ofrede sig for vores befrielse og for fædrelandets storhed«, som man mindes. Med enkelte undtagelser. I Tione havde man også udsmykket mindepladerne for de lokale faldne i østrigsk tjeneste, fremgår det indirekte af referatet, og i Tiarno di Sotto mindedes man på talerens opfordring både »den ukendte helt« og »de glemte trentinere, som forfrøs i det russiske Polens kolde ødemarker«. Men det klare billede er, at der ikke var plads til dem, der faldt i østrigsk tjeneste, og det er givetvis sådan, at journalistens afsluttende bemærkninger i referatet fra den nationalistiske ceremoni i Rovereto skal forstås:

Ved denne lejlighed er det påkrævet at sende en ædel og kærlighedsfuld erindrings-tanke til de mange bysbørn, ofre uden navn i en voldsom krig, som måtte kæmpe for et fædreland, der ikke var deres, og hvis blod farvede jorden i Galizien, Volhylien, Polen og Bessarabien purpurrødt, og som kun få tænker på, bortset fra de ulykkelige enker og faderløse, som de efterlod sig grædende og sørgende.⁵³

4. november 1922 så man i Trentino en stribe mindeceremonier, der i store træk gentog mønstret fra året før. I centrum stod atter sejren, befrielsen og især »de heroiske faldne soldater«. Typiske elementer var processioner til kirker og krigskirkegårde, hvor religiøse ritualer og nationalistiske taler gik hånd i hånd. Dagen var 23. oktober 1922 blevet ophøjet til national festdag, og det er sikkert en del af forklaringen på de store menneskermængder, som flere af referaterne taler om. Nyt var også »sortskjorternes« prominente placering i processionerne, men det er naturligvis ikke overraskende efter dannelsen af den national-fascistiske samlingsregering under Mussolini få dage tidligere. I sin erklæring om dagen hilste *Legione Trentina* indirekte den nye regering velkommen. I årene efter krigen så det ud til, at »alt hvad der repræsenterede Nationens glørværdige fortid [...] skulle dukkes ned i defaitistisk liderlighed«. Men endelig havde »den nationale samvittighed« fået nok:

Basta. For vore femhundredtusinde døde, for vore invalider, for vores sønner, stop op! Nu er timen kommet til den hellige hævn!

Ud med forræderne! Og lad sejren, uden hverken bind eller slør, vende sit rene åsyn mod solen.

Legionens vrede opråb skal naturligvis ses i lyset af den forbitrede politiske kamp i efterkrigstidens Italien, der for mange nationalister havde rejst tvivl om krigens resultater (»den lemlæstede fred«). Men i det katolske Trentino var den dominerende tone i talerne på sejrsdagen forsonings. Således udtrykte Trentos ærkebiskop håbet om, at landet gik fredelige tider i møde, og i Rovereto mindedes domprovsten de faldne:

Fader, vi er samlet her i dag, først for at takke for krigens lykkelige udgang, og dernæst for at mindes alle soldaterne, der faldt for vores skyld på slagmarkerne [...]. De døde for at lade retfærdighed sejre og for at standse overgrebene. Lad os sikre, at deres blod ikke er udgydt forgæves, men at det endelig vil føre til den eftertragtede fred og ro, som er det eneste, der kan fremme fædrelandet og nationens velfærd.⁵⁴

Som i 1921 var ceremonier og taler udtryk for en nationalistisk tolkning af krigen. Der er dog svage spor af, at den lokale erfaring bliver inddraget. Således bestod højtideligheden i Aliano, efter en mindemesse for »de soldater, der døde for Fædrelandet«, af kransenedlægning og taler ved det lokale monument, der erindrede de faldne i østrigsk tjeneste. I en anden landsby, Romarzollo, indgik både mindepladen for den lokale frivillige og »monumentet over de faldne« som rammer for højtideligheden.

Det er ikke tilfældigt, at eksemplerne hidtil har været hentet fra ritualiseringer af 4. november. Det er nemlig først fra 1923, at 24. maj indtræder som en markant mindedag. Det nye fokus på 24. maj skyldtes givetvis, at der nu kunne trækkes linjer fra krigen og til den fascistiske regering: I den national-fascistiske tolkning var den italienske krigsindtræden et brud med »den skeptiske indstilling og det moralske armod«, som havde præget den gamle generation af politikere. Krigen, derimod, repræsenterede en ny generation, et nyt, idealistisk og heroisk Italien. Denne tolkning genfindes i den lokale Trento-*fascios* erklæring om dagen. Erklæringen slutter således:

BORGERE!

Husk på, at det er denne ædle beslutning [om at træde ind i krigen, NAS], taget i Trento og Triestes navn af et generøst folk, som vi skylder vores befrielse!

Lad os huske Martyrerne og de Døde, som efter fire års moralsk formørkelse igen æres af den italienske sjæl.

Lad os sværge at tjene Fædrelandet, som står med fornyet håb og stråleglans, med hjertets renhed og opofrelsens ånd.⁵⁵

Dagens arrangementer i Trento og Rovereto lå i forlængelse af dem, vi har set på sejrsdagen. Her var processioner, mindemesser og kransenedlægning ved mindeplader. Atter var det de døde helte, som havde ofret sig for at sikre den længselsfuldt ventede befrielse, der stod i centrum. I Trento havde dette bl.a. form af, at faldne legionærers efterladte børn blev tildelt diplomer. I Pilcante lagde skolebørn »som tegn på deres taknemmelighed« blomster på gravene på krigskirkegården, og i Borgo blev mindevejen indviet med march, musik, sang, lejlighedsdigte og taler. Her hyldedes »de tapre, der gav deres liv for fædrelandet«; et fædreland, som en anden taler karakteriserede som »en værdig datter af det antikke Rom«.

I de følgende års mindehøjtideligheder cementeredes det billede, vi allerede har set. Parader og processioner, mindemesser og kransenedlægninger på monumenterne for de frivillige og på krigskirkegårdene forbliver faste ingredienser, som 1920'erne skrider frem. Op til mindedagene udsender veteranorganisationerne, fascisterne og statens lokale repræsentanter erklæringer, hvor de heroiske faldne påkaldes og krigen placeres som begyndelsen til Italiens nye historie. Som et markant eksempel på en sådan tolkning har jeg valgt at citere en del af den stedfortrædende præfekt, Giovanni Peterlongos tale for de fremmødte i Trento 24. maj 1924:

Trento-borgere,

For ni år siden var disse dage præget af ængstelse i vor by. Mange af vore sønner i den hadede østrigske hær; mange af dem faldet i Galizien eller i fangenskab i det fjerne Rusland; centralmagterne gjort selvsikre af deres første sejre; fremtiden usikker og angstfuld.

Men takket være vor ædle konges vilje brød Italien med sin tøven, gik i krig mod arvefjenden og vandt.

For os trentinere var sejren fuldstændig. Ikke alene betød den vores endegyldige befrielse fra det fremmede åg, men også erobringen af en grænse, der sikrede mod fremtidige trusler.

På denne festdag skylder vi derfor dem, der ville krigen, og især vores frivillige og soldater, vor beundring og taknemmelighed (...).

Desværre blev sejren forbitret af upassende demonstrationer og alvorlig uro. Vores ærværdige krigere blev spottet og maltrakteret; Italiens flag hånet; mindet om Fædrelandets faldne forbandet; uorden i administration og offentlig service; alt i alt en opløsning. (...)

Men takket være den nye Italiske Ungdom blev Fædrelandet vækket og fandt på afgrundens rand sig selv igen. I spidsen for denne bevægelse stod Benito Mussolini, som sammen med Cesare Battisti havde været blandt de stærkeste fortalere for krigens nødvendighed, som havde været en tapper kriger, og som efter Sejren var en dygtig organisator af de unge, nationale kræfter, som efter at have besejret de subversive, førte ham til Rom med den episke march. (...)

Lovsangen endte med et forslag om at gøre Mussolini til æresborger i Trento, hvilket de fremmødte iflg. den fascistiske avis *Il Brennero* entusiastisk tilsluttede sig.⁵⁶ Talen demonstrerer, hvordan statsmagtens repræsentanter uden forbehold støttede Mussolini på et tidspunkt, hvor der udkæmpedes de sidste kampe mellem fascismen og oppositionen, før diktaturet endelig blev etableret fra 1925. Disse kampe gav også genlyd i mindekulturen, hvor det kom til sammenstød mellem fascist og medlemmer af den republikanske og anti-fascistiske gruppe *Italia Libera* i Trento den 4. november 1924, og hvor den katolske avis



Monumentet for de faldne legionærer fra Rovereto-egnen. Monumentets status kan aflæses af dets placering på Piazza del Podestà, over for byens gamle rådhus og nær indgangen til slottet – og dermed krigsmuseet.

gentagne gange anklagede fascisterne for at ville monopolisere og instrumentalisere mindet om krigen.⁵⁷

At anklagen var berettiget virker klart, når man læser sig igennem de omfattende referater af mindehøjtideligheder i årene fra 1925 og frem. Med det forbehold, at vi fra november 1926 kun kan støtte os til *Il Brenneros* udlægning⁵⁸ kan man konstatere en gliden fra de stærkt nationalistiske ritualer og taler, vi kender helt tilbage fra 1920 over mod en stadig stærkere markering af det fascistiske Italien. Det gælder fra det helt banale, at Mussolini og det fascistiske Italien også får deres »leve!« i proklamationer og taler over at fascistiske ritualer bliver integreret i mindehøjtidelighederne. Et første eksempel ses i 1930, hvor ungfascister aflægger troskabsed til konge, Duce og fædreland i Avio, Cavalese og Mori, mens man i Borgo nedlægger krans ikke blot ved mindetavlerne over de faldne frivillige, men også over »den fascistiske revolutions martyrer«.⁵⁹

Billedet bliver klarere som 1930'erne skrider frem. Mindehøjtidelighederne

bliver i stigende grad til *joint ventures* mellem de efterhånden talrige »krigerforeninger« (*associazioni combattentiche*) og de fascistiske organisationer med partiet, PNF, i spidsen. I Trento, hvor ritualerne for både 24. maj og 4. november kan følges detaljeret gennem *Il Brenneros* dækning, blev massemøderne og paraderne omhyggeligt orkestreret, så alle fik sin præcise plads i hierarkiet. Efter opmarch på byens centrale plads ved domkirken, gik paraden gennem byen med stop på mindstederne: mindestenene for »martyrerne« i borggraven og mindetavlen for byens faldne frivillige på rådhuset. De blev i løbet af 1930erne suppleret med det store mindekapel og ossuarium på kirkegården (indviet 1932) og en »helligdom for revolutionens martyrer« ved Casa del Fascio (ligesom Battisti-monumentet fra 1935 naturligvis også fik en plads i minderitualerne). Erklæringer og taler fortsatte med at hylde sejren, befrielsen og de »glorværdige faldne« med tydelige referencer til den fascistiske nu- og fremtid. Som eksempel kan anføres erklæringen fra arrangørerne omkring sejrdsagen i 1933:

Krigere, borgere,

femten år er gået siden Befrielsens varslende dag, og Sejren udfolder stadigt sikrere og klarere sin vinge over denne egn, der blev genfødt af krigen og fornyet af IL DUCES bevidste og faste vilje.

Men vores opgave som Krigere er ikke slut. Vi har fået en ny storslået ordre: *opgaven at sikre det italienske primat i verden.*

Og vi tager budet op. Stolte af vores fortid, med tanken gående til vores glorværdige Faldne, vil vi stræbe mod dette mål og være parat til at genoptage vore kampe og håbe på vore sejre, når Italien kalder, når KONGEN og IL DUCE beordrer det.⁶⁰

Regimets stadig mere krigeriske retorik er også tydelig på disse mærkedage. I 1934 overrakte den lokale afdeling af ANC således 100 rifler til en gruppe fra den fascistiske ungdomsorganisation, Balilla. Hver riffel bar navnet på en falden frivillig, og hvis nogen skulle være i tvivl om symbolikken, blev den forklaret af veteranorganisationens formand:

De rifler, som vi krigsveteraner i dag overdrager jer, har på kolben indgraveret navnet på vore kammerater, der faldt på skafottet og på slagmarken.

Vis jer værdige til denne store ære; bær disse våben med ære og vid, hvis det bliver nødvendigt, at bruge dem i den samme ånd, som drev heltene, hvis minde de repræsenterer.⁶¹

Samme tema i meget konkret form slog formanden for *Legione Trentina* an i 1938 i forbindelse med årsdagen for den italienske krigsindtræden, hvor han fremhævede, at »de unge fortsætter den glorværdige trentinske tradition for frivillighed, som deres fædre stolt har overdraget dem. De er strømmet til Afrika

og Spanien, hvor de kæmper i alle værn og skriver strålende sider« i historiens bog.⁶²

Mindre storslået, men efter samme formel foregik det i resten af Trentino, med »strengt og krigeriske ritualer, typisk fascistiske«, som det hed i *Il Brennero* 5. november 1935. Også her var de fascistiske organisationer dominerende i arrangementer, der typisk indbefattede mindemesser, parader gennem byernes gader, kranselægning ved mindepladerne for de lokale frivillige eller på krigskirkegårde, taler, musik og »patriotiske og revolutionære hymner«. Enkelte steder lagde man også blomster på de monumenter, man havde rejst for dem, der var faldet i østrigsk tjeneste, men det var undtagelsen.⁶³ Et indtryk kan man få fra Mori, hvor man 4. november 1932 indviede et monument for de borgere, der var døde under krigen. Det var placeret på byens kirkegård, men dagens ritualer blev indledt med parade fra byens skole til mindepladen over en frivillig, hvorefter man på den centrale plads holdt møde med taler og hyldester til konge, Duce og hær. Så gik det til kirkegården, hvor repræsentanter for veteranorganisationer, fascistiske og kommune efter messen lagde blomster på den mindetavle over faldne frivillige, der var opsat i kirkegårdens *famedio*. Først derefter kom man til indvielsen af monumentet for de langt flere bysbørn. Selv her blev de faldne i østrigsk tjeneste marginaliseret i indvielsestalen af *camerata* Emilio Sani. Han mindedes nemlig først »det bidrag i blod, som denne by har ydet til sin befrielse gennem sine frivillige« og kun derpå »de mange bysbørn, der døde i udlandet, på slagmarker, i interneringslejre, i fængsler, med håb i deres hjerter om den forestående befrielse og med en vision for øjnene om det fjerne Fædreland, elsket og frit«. ⁶⁴ Fik Moris faldne i østrigsk uniform således langt om længe en sten, så var det ligeså indlysende, at de ikke fik plads i den offentlige erindring om krigen.

Konklusion og perspektiver

Gennemgangen af *erindringsgørelsen* af første verdenskrig i Trentino viser et meget klart billede. Mindet om krigen i den offentlige kultur blev sat inden for rammerne af den nationalistiske tolkning af krigen som befrielseskrig og som fuldbyrdelsen af *Il Risorgimento*. Med fascismens magtovertagelse blev den nationalistiske tolkning suppleret med forestillingen om krigen som fascismens og det nye Italiens fødselsstund.

I de første efterkrigsår var mindekulturens vigtigste element etableringen af monumenter for de faldne, hvad enten der var tale om frivillige »martyrer« eller værnepligtige »ofre«. Disse monumenter var synlige, før de blev sat i sten, da de som oftest blev finansieret gennem et forskelligartet indsamlingsarbejde organiseret af lokale monumentkomitéer. Når det gjaldt monumenterne for de



Monumentet i Faver, hvor første verdenskrig er blevet gjort identisk med den italienske krig, 1915-1918 – selv om de mindede givetvis er faldet i østrigsk uniform.

faldne i østrigsk tjeneste, er det til gengæld også klart, at de i stigende grad blev usynlige efter deres opførelse. Efter højtidelige indvielser gled stort set alle monumenterne ud af fællesbrug. Det var ikke her, man erindrede krigens ofre i 1920erne og 30erne. Der var naturligvis undtagelser, som når man i Ala rimeligt konsekvent udsmykkede monumentet for de lokale faldne i østrigsk tjeneste som en del af ritualerne på Sejrsdagen. Men også i Ala var det sejren og dens ophavsmænd, der var i centrum.

Det var fokuseringen omkring de lokale »befriere«, de faldne fra *Legione Trentina*, at mindekulturen i Trentino fik sit lokale præg i mellemkrigstiden. På mindedage og monumenter blev de faldnes eksempel igen og igen fremdra-

get som forbillede, og det er symptomatisk, at antallet af faldne frivillige steg og roligt steg fra 87 i 1919, hvor *Legione Trentina* offentliggjorde sin første og »ikke-definitive« liste, og til 137 i 1938, hvor der i ossuariet i Castel Dante i Rovereto blev opsat nok en mindetavle.

Aldo Miorelli har skånselsløst afdækket elementerne i denne inflationære tendens: man forlængede krigen, så også faldne i interventionskrigene mod bolsjevikstyret i Rusland og i d'Annunzios Fiume-ekspedition kom med. Det samme gjaldt trentinske udvandrere, der kæmpede i den amerikanske hær, ligesom trentinsk-fødte italienske statsborgere (der var almindelige værnepligtige i den italienske hær) blev talt med. Miorelli renser grundigt ud og skønner, at det reelle tal var 42.⁶⁵

Et sådant historisk dekonstruktionsarbejde er prisværdigt. Påvisningen af, at legionærernes meritter langt hen var mytiske i gængs historisk forstand, må imidlertid ikke overskygge, at myten, forstået som meningsgivende fortælling, om legionærerne blev identitetsgivende i Trentino. Det var først og fremmest deres indsats, der sikrede regionens selvbillede som *italianissimo*. Under fascismen blev legionærernes indsats eksponeret ud over enhver rimelighed, fordi deres heroisme og aktivisme passede som fod i hose med den fascistiske ideologi og politik. Men billedet var veletableret før fascismen, og det levede også efter. På 50-årsdagen for Italiens krigsindræden i 1915 kunne man således i lederen i avisen *L'Adige*, arvtageren til *Il Nuovo Trentino*, bl.a. læse:

Vi knæler ærbødigt foran de døde, de sårede og soldaterne, der ydmygt adlød fædrelandets kald, så denne trentinske jord kunne træde ind i den store italienske familie.

50 år har ikke mindsket værdien af den enorme pris i blod og ofre, som deltagelsen i konflikten kostede det italienske folk; og intet, hverken den måde, man kom til krigen på eller måden, hvorpå den blev ført, kan fjerne den betydning for Italiens skæbne, som det afgørende valg truffet dengang kom til at spille.

Set fra Trento har det halve århundrede haft afgørende betydning for vor befolkning. Efter fascismens parentes, hvor det så ud til, at diktaturets bom ville blokere for det håb, der var vækket i 1919, er det ikke tilfældigt, at den store protagonist i Italiens genfødsel er en stor borger fra Trento, Alcide de Gasperi. Det viser næsten symbolsk, hvordan Trentino altid var i Fædrelandets hjerte (...).⁶⁶

I den anden efterkrigstids kristeligt-demokratiske udgave af erindringer om krig og befrielse var besyngelsen af militaristiske dyder forsvundet og Battisti erstattet af De Gasperi, men det er trods alt en modereret udgave af den kendte grundfortælling, vi her kan læse.

Til gengæld blev den store krigs »uskyldige ofre« stilfærdigt indkorporeret i den nationale fortælling, da man fra 1950erne begyndte at rejse en ny generation af krigsmindesmærker i Trentino. Også her slog man nemlig de faldne i

de to verdenskrige (og undertiden også andre krige) sammen, og på den måde kom de faldne fra den østrigske hær til at stå side om side med dem, der var faldet i italiensk uniform. Men det blev gjort diskret.

Så diskret, at man nogle steder – fx på monumenterne i Faver og Borghetto – kom til at glemme, at i Trentino begyndte første verdenskrig allerede i 1914 og ikke først i 1915.

Noter

1. Generelt bygger dette afsnit på fremstillingerne i A. Zieger: *Storia della regione Tridentina*, 2. udg., Trento 1981, især 306-85; C. Gatterer: *Im Kampf gegen Rom*, Wien 1968, 67-76 og 119-88; J. Fontana: *Vom Neubau bis zum Untergang der Habsburgermonarchie (1848-1918)* (Geschichte des Landes Tirol, Band 3), Bozen-Innsbruck 1987 og G. Finaldi: *Identity and Nation: Trentino 1860-1915*, upubl. MA Thesis, University College London, 1993.
2. Jf. D.I. Rusinow: *Italy's Austrian Heritage 1919-1946*, Oxford 1969, 10.
3. Af det italienske »irredente«, som betyder »ubefriet«. Irredentisme har siden samtiden været betegnelsen for den politiske strømning, der efter Italiens samling 1860/1871 fastholdt, at samlingen var ufuldendt, indtil Trentino og Il Littorale blev indlemmet i Italien.
4. Jf. Rusinow: *Italy's Austrian Heritage*, 32.
5. Jf. L. Palla: *Il Trentino Orientale e la Grande Guerra*, Trento 1994, 17-27.
6. V. Gayda: *L'Italia d'oltre confine*, Torino 1914, 373. Her citeret efter Rusinow: *Italy's Austrian Heritage*, 32.
7. Jf. R. Monteleone: »Un documento inedito: gli appunti di Giovanni Pedrotti sull'opinione pubblica trentina alla vigilia della prima guerra mondiale«, i *Materiali di lavoro*, 1983:1, 27-34.
8. R. Bonfanti: *Le condizioni della coscienza nazionale del Trentino prima della guerra*, her citeret efter D. Leoni & C. Ladra: *La città di legno. Profughi trentini in Austria 1915-1918*, 3. udg., Trento-Rovereto 1995, 18.
9. H. Strawhan (ed.): *The Oxford Illustrated History of the First World War*, Oxford 1999, 2-4.
10. Jf. M. Garbari: »Esodo volontario dei Trentini durante la I.a Guerra Mondiale«, i S. Benvenuti (ed.): *La prima guerra mondiale e il Trentino*, Rovereto 1988, 567-78; H. Heiss: »I soldati trentini nella prima guerra mondiale. Un metode di determinazione numerica«, i G. Fait (ed): *Sui campi di Galizia (1914-1917)*, Rovereto 1997, 253-67.
11. A. Miorelli: »Le perdite militari trentine nella prima guerra mondiale«, i Fait (ed.): *Sui campi*, 393-443
12. Jf. L. Palla: »L'irredentismo dei prigionieri trentini in Russia nelle realzioni della censura austriaca«, i *Archivio Trentino di Storia Contemporanea*, 1993:1, 61 og H. Heiss: »I soldati trentini«, 267.
13. Jf. G. Fait mfl.: »La Scrittura popolare della guerra«, i D. Leoni & C. Zadra (eds.): *La grande guerra. Esperienza, memoria, immagine*, Bologna 1986, 105-35; P. Bari: »La patria e il nemico per i soldati trentini nella I Guerra Mondiale«, i *Archivio Tren-*

- tino di storia contemporanea*, 1991:1, 67-90; F. Rasera & C. Zadra: »Patrie lontane. La coscienza nazionale negli scritti dei soldati trentini (1914-1918)«, i Fait (ed.): *Sui campi*, 317-58.
14. Jf. L. Palla: »L'irredentismo«, 68-71 og G. Fait mfl.: »La scrittura popolare«, 131-32.
 15. Leoni & Zadra, *Città di legno*, 15 og 191.
 16. Se dog L. Palla: *Il Trentino Orientale*, 173-216. Her fokuseres der dog kun på den elendige organisering af evakueringen og levevilkårene som flygtninge uden refleksioner omkring nationalbevidsthed. Se også M. Garbari, »Esodo volontario«, 570f. og 573f.
 17. Jf. M. Manzana: »La vita al fronte nelle lettere dei volontari trentini (1915-1918)«, i *Bolletino del museo del risorgimento e della lotta per la libertà*, 1987:1, 51-63.
 18. Udviklingen på Trentino-fronten er behandlet militærhistorisk i en række af bidragene i S. Benvenuti (ed.): *La prima guerra mondiale e il Trentino*.
 19. Jf. mindetavlen i Lenzumos kirke samt referatet i *Il Nuovo Trentino*, 6.10.1920.
 20. Pladshensyn tillader desværre ikke en mere indgående behandling af krigskirkegårdenes rolle i mindekulturen og ej heller af de store ossuarier, hvor man under fascismen samlede stort set alle italienske faldne i monumntale anlæg, der især blev anlagt på symboltunge steder langs den gamle front. Det største berhus i Trentino er Castel Dante i Rovereto, der blev indviet i 1938. Andre interessante eksempler findes på Monte Pasubio (1926), i Trento (1932) og i Bezzacca (1939).
 21. Fx L. Bissolati, A. Groppali og E. Sacchi: *Alla memoria e alla gloria di Cesare Battisti*, Cremona 1916 og A. Zerboglio: *Martirio di Cesare Battista. Patriota socialista*, Milano 1917.
 22. Se fx E. Battisti Bittanti: *Cesare Battisti nel pensiero degli Italiani*, Trento 1928; E. Fabietti: *Cesare Battisti. L'anima. La vita*, Firenze 1928; A. Tosti: *Il martire di Trento*, Rom 1935 og O. Ferrari: *Per l'Italia immortale. Cesare Battisti, la sua terra e la sua gente*, Trento 1942.
 23. Se fx artiklerne »Commemorazioni e onoranze: Per l'eroe di Vezzano«; »Fabio e Fausto Filzi«, »In memoria di Giuseppe Degol« og »Silvio Vois«, alle i *Bolletino della Legione Trentina*, årgang 1922
 24. B. Rizzi (ed): *Pagine di guerra e della vigilia di legionari trentini*, Trento 1932.
 25. Touring Club Italiano: *Sui i campi di battaglia. Il Trentino, il Pasubio e gli Altipiani*, Milano s.d. [men 1928].
 26. Organisationens tidlige historie på nationalt plan er behandlet i G. Sabbatucci: *I Combattenti nel primo dopoguerra*, Roma 1974.
 27. Jf. referat i *Il Nuovo Trentino*, 9.1.1920.
 28. Når der ses bort fra en kort behandling af Vincenzo Calì, der viser, hvordan *Legione Trentina* i 1918-20 var modstander af en lokal afdeling af ANC, som man frygtede ville udvande legionens særposition som arvtager for de frivillige, er ANCs trentinske historie ikke skrevet. Det samme gælder de øvrige veteranorganisationer, bortset fra *Legione Trentina*. Jf. V. Calì: »Lo stato liberale e l'avvento del fascismo (1919-1926)«, i O. Barié (ed): *Storia del Trentino contemporaneo*, bd. 1, Trento 1980, 24-32 og G. Anesi, »La Legione Trentina«, i *Archivio trentino di storia contemporanea*, 1994, 21-49.

29. Jf. M. Isnenghi: *Le guerre degli italiani. Paroli, immagini, ricordi 1848-1945*, Milano 1989, 353-58 og TCI: *Sui campi*, 61-66.
30. Jf. B. Rizzi: *La società del museo trentino del Risorgimento e della lotta per la Libertà*, Trento 1973, p. 9-38; *Museo Storico in Trento*, (guide), Trento 1998 og TCI: *Sui campi*, 74-77.
31. For krigsmonumenter i Italien generelt se C. Canal: »La retorica della morte. I monumenti ai caduti della Grande Guerra«, i *Rivista di Storia contemporanea* 1982, 659-69; R. Monteleone & P. Sarasini: »I monumenti italiani ai caduti della grande guerra«, i D. Leoni & C. Zadra (eds.): *La grande guerra*, 631-62 og P. Dogliani: »Les monuments aux morts de la Grande Guerre en Italie«, i *Guerres mondiales et conflits contemporains*, nr. 167, 1992, 87-95.
32. Se A. Miorelli: »'Ai martiri dell'ubbidienza'. I monumenti ai caduti in Trentino ed in particolare nell'Alto Garda-Ledro e nella Vallagarina«, i *Annali del Museo Storico italiano della Guerra di Rovereto*, 1992-93, no. 1-2, 41-103; id.: »Le perdite militari« og id.: »Il non-monumento ai caduti in trentino«, i *Monumenti della grande guerra*, 93-105.
33. Jf. *ibid.*
34. Jf. referat i *Il Nuovo Trentino*, 6.11.1923.
35. Vender man blikket uden for Trentino er det også tydeligt, at mindekulturen omkring første verdenskrig har meget stærke religiøse bindinger, både i diskurs og monumenter. Jf. fx Jay Winter, *Sites of Mourning*, Cambridge 1995; Annette Becker: »From Death to Memory: The National Ossuaries in France after the Great War«, i *History and Memory*, 5, 1993, 32-49; C. Moriarty: »L'iconographie chrétienne des monuments aux morts de la première guerre mondiale dans le Royaume-Uni«, i *Guerres mondiales et conflits contemporains*, no. 167, 1992, 71-86, og - for Italien - M. Isnenghi: *Le guerre degli italiani*, 341-45.
36. Monumenterne i Rovereto er omtalt i Aldo Miorelli: »Ai martiri dell'ubbidienza«, 102f.
37. Jf. program og referat i *Il Nuovo Trentino*, 24. og 26.5.1920.
38. D. Lupi: *Parchi e viali della Rimembranza*, Firenze 1923. Jf. også C. Canal: »La retorica della morte« og M. Isnenghi: *Le guerre degli italiani*, 347.
39. Jf. Aldo Miorelli: »Ai martiri dell'ubbidienza«, 83
40. Jf. referat i *Il Nuovo Trentino*, 23. og 30.5.1923. Om mindeparken i Cles hed det, at den var »for de frivillige, som indrullet i befrielsehæren gav deres liv, mens de kæmpede for befrielsen af vor jord og med deres blod cementerede foreningen med det store Fædreland«. (*Ibid.*, 29.8.1923).
41. *Il Brennero*, 28.5.1935.
42. Se herfor min »Cesare Battisti - en national martyr og hans monumenter«, i *Sfinx*, september 1999.
43. *Il Brennero*, 28.5.1935, hvor stort set hele avisen er helliget indvielsen af monumentet, samt »L'inaugurazione del monumento a Cesare Battisti«, i *Il Trentino*, 1935, 337-43.
44. Jf. herfor Emilio Gentile: *Il culto del littorio. La sacralizzazione della politica nell'Italia fascista*, Roma 1993, 74-84.
45. 12. juli som mindedag er behandlet i V. Calì: »Da un dodici luglio all'altro. Ottant'anni di celebrazioni battistiani«, i *Archivio trentino di storia contemporanea*, 1996:2. Andre potentielle regionale mindedage var dagen for krigsudbruddet, set

fra Trentino, dvs. 31. juli, hvor Østrig i 1914 havde erklæret Serbien krig. Der er imidlertid i de samtidige aviser ingen spor af, at denne dag dannede ramme for mindekulturelle aktiviteter. Endvidere årsdagen for Trentinos officielle indlemmelse i Italien, som fandt sted 10. oktober 1920. Det blev behørigt fejret overalt i regionen, men dagen blev ikke et traditionssted.

46. Erklæringen er bevaret på Museo Nazionale degli Alpini, Trento.
47. *Il Nuovo Trentino*, 4.11.1920
48. Jf. *Il Nuovo Trentino*, 5.11. Den dalmatiske havneby Fiume (Rijeka), var besat af Gabriele D'Annunzio og hans frivillige »legionærer« fra efteråret 1919 og til januar 1921 i et forsøg på at gennemtvinge dens indlemmelse i Italien.
49. *Il Nuovo Trentino*, 6.11. og 8.11.1920.
50. *Il Nuovo Trentino*, 6.-16.11.1920. Der omtales monumentindvielser i Ravina, Moena, Molina di Fiemme, Dorsino og Tione.
51. Se herfor *Il Nuovo Trentino*, 6.10.1921 om ritualerne i Trento.
52. Jf. Bruno Tobia: *L'Altare della Patria*, Bologna 1998, 71-86.
53. *Il Nuovo Trentino*, 5.-11.11.1921.
54. Jf. *Il Nuovo Trentino*, 3.-10.11.1922. Ud over Trento, Rovereto, Albiano og Romazollo rummer avisen referater af begivenhederne i 7 andre byer.
55. *Il Nuovo Trentino*, 24.5.1923.
56. *Il Brennero*, 25.5.1924. Mussolini blev tildelt talrige æresborgerskaber i trentinske byer i maj 1924
57. Se *Il Brennero*, 5.11.1924 og *Il Nuovo Trentino*, 2.11. og 6.11.1924.
58. Den 1. november 1926 ødelagte fascister *Il Nuovo Trentinos* lokaler, og avisen udkom derefter ikke. I perioden 1924-26, hvor det er muligt at sammenligne dækningen i den katolske og den fascistiske presse, er der ikke den store forskel i deres behandling af mindedagenes indhold. Det gælder især for de mindre byer, hvor referaterne oftest er korte. Mere forskel er der i de udfoldede dækninger af begivenheder i byer som Trento og Rovereto: her har journalisterne fået plads til omfangsrige kommentarer ved siden af handlingsreferaterne.
59. *Il Brennero*, 5. og 7.11.1930. I Borgo havde man opsat mindeplader over såvel de faldne i krigen som de »fascistiske martyrer« i rådhusets atriumgård. Efter 1945 blev pladen over de faldne flyttet til et hus overfor rådhuset, mens mindepladen over fascisterne forsvandt helt.
60. *Il Brennero*, 2.11.1933
61. *Il Brennero*, 6.11.1934
62. *Il Brennero*, 25.5.1938
63. I november 1932 bragte *Il Brennero* referater fra højtidelighederne i 39 byer, hvor man 7 steder også smykkede monumentet for de faldne i østrigsk tjeneste; i 1936 var tallene hhv. 29 og 7.
64. *Il Brennero*, 8.11.1932
65. A. Miorelli: »Le perdite militari«, 434-43.
66. *L'Adige*, 24.5.1965.

En mønsteravis og en propagandarejse. Glimt af danske og tyske forsøg på at påvirke dansk presse

Rasmus Kreth og René Rasmussen

For den, der som jeg daglig følger den danske presses meddelelser om udenlandske forhold, er det ikke sjældent en meget blandet fornøjelse at se de fremstillinger, der bydes de danske læsere (...) Hvad stoffet angår benyttes der så godt som intet andet end det, hvorpå der kan laves rabalder, og hele fremstillingen lægges an på det laveste og ganske overdrevne sensationsmageri, hvor der bogstaveligt står et skrål ud af både overskrifter og tekst. (H. Zahle, Danmarks gesandt i Berlin, den 17.11.1930)¹

Indledning

I 1888 udtalte Fyrst Otto von Bismarck de ofte citerede ord: *Før eller siden kommer ethvert land til at betale for de ruder, dets presse slår ind*. Ordene faldt som en advarsel til Rusland og russisk presse, hvis indhold efter jernkanslerens mening var entydigt tysk fjendtligt. Tankegangen bag denne udtalelse er tydelig: Den tillægger pressen – vel at mærke både landets egen og nabolandenes – et udenrigspolitisk ansvar og forsøger at påtvinge den en vis grad af selvrensning i omtalen af nabolande. Denne tankegang var Bismarck ikke ene om; den var tværtimod ganske udbredt – og i 1930'erne var den det fremherskende princip i det danske Udenrigsministeriums argumentation over for dansk presse, når der skulle manes til forsigtighed over for Tyskland.

Pressens frihed og ikke-ansvarlighed i udenrigspolitisk henseende er kun noget værd som princip, hvis det bliver anerkendt af alle parter – og det blev det ikke i 1930'erne: Tyskland lagde ikke skjul på, at det betragtede kritik fremført af et lands presse som en uvenlig handling fra det pågældende lands side. Det stod hurtigt klart for de omkringliggende småstater, at det over for det sværtbevæbnede og sværtberegnelige naboland ikke var tilstrækkeligt, at landets *regering* og *diplomati* forholdt sig velvilligt eller i det mindste neutralt; det var også af betydning, at landets *presse* gjorde det. Tyskland påtvang med andre ord sine nabolande sine egne presseprincipper, og dermed blev det plud-

selig et spørgsmål af udenrigs- og sikkerhedspolitisk betydning, hvad der stod på morgenavisernes forsider og i deres lederspalter.

Vi skal i det følgende se eksempler på, hvorledes der både fra dansk og tysk side blev arbejdet ihærdigt for at påvirke den danske presse i den ønskede retning. Danske mål og midler træder tydeligt frem i Udenrigsministeriets bestræbelser over for *Flensborg Avis*, det danske mindretals avis i Sydslesvig. Tilsvarende giver en rejse for danske journalister i Tyskland i sommeren 1937 et godt eksempel på tyske påvirkningsforsøg.

Dansk presse under dansk tryk

Betingelserne for Danmarks situation i trediverne var givet udefra. Efter den nationalsocialistiske magtovertagelse i 1933 oprustedes Tyskland kraftigt frem til krigsudbruddet i september 1939. Dette gav landet en stormagtsstatus, og de øvrige stormagter Frankrig og England anerkendte efterhånden Danmark som tysk interessesfære. Og som et resultat heraf førte Danmark som et lille naboland en tilpasningspolitik, der hovedsagligt bestod i ikke at foretage sig noget, der kunne støde det nationalsocialistiske regime.

Danmarks forhold til Tyskland var belastet af det uafklarede grænsemellemværende. Tyskland anerkendte aldrig den dansk-tyske grænsedragning fra 1920, og efterhånden som det lykkedes Tyskland at få sine øvrige afståede områder tilbage, voksede frygten i Danmark. Følgelig fulgte udenrigsminister Munch den enkle strategi at undgå at berøre det uafklarede grænseproblem. Danmark måtte også tage hensyn til, at Tyskland næst efter England blev det vigtigste marked for landbrugsprodukter. Dette bragte Danmark i et vist økonomisk afhængighedsforhold til Tyskland. På det sikkerhedspolitiske område bevægede Danmark sig væk fra den kollektive sikkerhed gennem Folkeforbundet tilbage til neutralitetssystemet. Efter Østrigs indlemmelse i Tyskland i 1938 følte Danmark sig ikke længere bundet af forbundets sanktionspolitik og udsendte kort efter nye neutralitetsregler, der gav Tyskland visse indrømmelser. Efter indtrykket af den tyske indmarch i Tjekkoslovakiet accepterede Danmark i maj 1939 en ikke-angrebspagt med Tyskland. På dette tidspunkt gjaldt det at sikre Danmarks fortsatte eksistens som selvstændig stat i skyggen af det fremstormende nationalsocialistiske Tyskland.

Udenrigsminister Munchs og den danske regerings forsøg på at føre en neutral politik over for stormagterne indebar også tiltag over for den danske presse. Umiddelbart efter den nazistiske magtovertagelse i 1933 bad Munch pressen indtage en neutral stilling i dens omtale af udviklingen mellem stormagterne.² Problemet var, at man fra tysk side ikke var tilfreds med den danske presses omtale af Tyskland. I Berlin tog man den danske presses kritiske indstil-

ling for at være den danske regerings holdning. Hermed såede den danske presse tvivl om den danske regerings neutralitet. Hvad værre var, der var i realiteten ingen løsning på dette problem. Som Munch gang på gang oplyste over for den tyske gesandt, var der pressefrihed i Danmark, og den danske regering kunne ikke ændre pressens holdning.

Munch holdt frem til 9. april 1940 fast i, at Danmark havde en fri presse. Men op igennem trediverne forsøgte regeringen på de indre linier at lægge et pres på de danske blade. Det skete på op mod 100 fortrolige møder i Udenrigsministeriet med repræsentanter for den danske presse. Medvirkende hertil var de talrige officielle tyske klager over den danske presse, som den tyske gesandt i København løbende overbragte ministeriet. En påvirkning blev også forsøgt gennem direkte kontakt til de enkelte blade. Embedsmænd fra Udenrigsministeriets Pressebureau, som fulgte pressen tæt, tog under skærpede konflikter kontakt til redaktører og avisejere og overbragte klager og henstillinger. På pressemøderne, som indtil 1936 ikke var kendt af offentligheden, orienterede Munch om udenrigspolitiske forhold. Møderne tjente først og fremmest til at påvirke pressen til at anskue faktiske forhold og problemer ud fra synsvinkler, der ikke lå langt fra regeringens. Der måtte ikke refereres fra møderne, og ved at tage bestemte emner op, kunne Munch således komme pressen i forkøbet. Udenrigsministeren afholdt sig heller ikke fra at komme med direkte henstillinger om, hvorledes pressen burde behandle spørgsmål for at undgå at vække tyskernes irritation. Det gjaldt bladenes forkærlighed for omtale af regimets modstandere både indenlands og udenlands, kritik af statsoverhoveder, sensationelle overskrifter, tegninger og karikaturer.

Udenrigsministerens hensigt var at hindre, at Danmarks alliancefrihed eller neutralitet blev anfægtet. Effekten lader sig ikke måle direkte i bladenes spalter. Når Munch troligt fortsatte møderne op gennem trediverne, må det have været med troen på, at det havde en gavnlig virkning. Det er bemærkelsesværdigt, at pressens repræsentanter 1930erne igennem uden videre deltog i informationsmøderne og stort set overholdt spillereglerne, som Udenrigsministeriet satte for dem.

En mønsteravis formes

Det danske mindretals aviser syd for grænsen – *Flensborg Avis* og de tre tysksprogede *Neue Flensburger Zeitung*, *Neue Schleswiger Zeitung* og *Der Schleswiger* – havde siden 1920 udgjort et irritationsmoment i forholdet mellem Danmark og Tyskland. Navnlig de tyskskrevne blade havde i deres polemik med nationale tyske aviser hævdet en redaktionel linie, der ofte havde givet anledning til overordentlig panderynken i det danske udenrigsministerium. Kontorchef

i Udenrigsministeriets Pressebureau A.J. Poulsen havde så tidligt som 1923 luftet tanken om at tage kontakt til redaktørerne syd for grænsen med henblik på at mane dem til forsigtighed, men det var dengang blevet skarpt afvist af gesandten i Berlin, kammerherre, senere udenrigsminister Carl Moltke, som stridende imod den traditionelle danske forsigtighed mht. officiel forbindelse med lederne af den danske befolkningsdel i Tyskland. I kejsertiden havde den danske regering været mere end ængstelig ved tanken om at blive sat i forbindelse med de danske nordslesvigere; man havde kun haft indirekte kontakt, og eventuelle møder var blevet holdt i dølgsmål.

I løbet af 1920'erne havde det dansk-tyske forhold imidlertid bedret sig, de tyskskrevne aviser var i 1925 blevet kraftigt reduceret og slået sammen til én, *Der Schleswiger*, Carl Moltke havde i 1926 forladt udenrigstjenesten, og da i august 1927 en lejlighed bød sig til at få en samtale med Jacob Kronika, siden 1919 redaktør af den tysksprogede danske presse i Flensborg, blev den straks grebet af A.J. Poulsen.

En glød af fanatisme

Samtalen fandt sted i Udenrigsministeriet den 12.8.1927, og Poulsen fik et godt indtryk af den 30-årige Kronika, der beredvilligt gjorde rede for sit forholdsvis nyvundne danske sindelag, sit pacifistiske standpunkt, sit had til den chauvinistiske, militaristiske og revanchistiske tyske *Potsdam*-ånd og sin kærlighed til den humanistiske og kulturelle tyske *Weimar*-ditto. Kronika gjorde »et særdeles sympatisk indtryk, omend jeg nok sporede, at der brænder i ham en glød af fanatisme, som det ikke bliver let at slukke«, mente Poulsen. Han gjorde alligevel et forsøg.

Poulsen fremhævede overfor Kronika så stærkt som det nu var muligt for en mand af diplomatiet, at »for den, der står på en så udsat post« som Kronikas, »er det ofte nødvendigt, når vigtige opportunitetshensyn kræver det, at tilbageholde selv den stærkest begrundede personlige opfattelse, ja endogså til tider at bøje den lidt til fordel for de praktiske realiteters krav«. Kronika burde derfor efterleve følgende retningslinier: Han skulle i sin fremskudte forpoststilling naturligvis have fuldstændigt frie hænder i brugen af våben i de spørgsmål, der angik grænespørgsmålet og de nationale brydninger, selvom naturligvis mådehold og besindighed også var at anbefale her. Men spørgsmål om Tyskland og dets tidligere fjender burde behandles med den yderste forsigtighed, – hvis han da ikke helt kunne lade dem ligge, hvad Poulsen tydeligvis syntes at foretrække. Kunne Kronika, fortsatte Poulsen sine anbefalinger, på et enkelt punkt tage standpunkt på tyskernes side, ville han desuden vinde den fordel, at hans modstandere i grænsestriden ikke i et og alt kunne slå ham i hartkorn

med Tysklands fjender; derved ville han bringe sig i en position, som han kunne udnytte taktisk over for modstanderne i sager, der angik grænsespørgsmålet.

Denne ministeriets grundholdning, at dansk presse skulle vise fasthed i grænsespørgsmålet og i øvrigt velvillig neutralitet over for Tyskland i alle andre spørgsmål, forblev uændret den samme, også efter Hitlers magtovertagelse.

Kronika erklærede sig helt enig med kontorchefen, og oplyste, at han og chefredaktør Ernst Christiansen på *Flensborg Avis* ofte havde drøftet lignende tanker. Den almindelige redaktionelle linie på begge aviser bestemtes af to synspunkter: For det første hævdelser af den nuværende grænses urokkelighed, og for det andet ønsket om i alle forhold at optræde som loyale statsborgere i Tyskland. Begge disse synspunkter måtte føre dem til mådehold. I øvrigt var Kronika tiltalt af tanken om lejlighedsvis at tage Tysklands parti i de store internationale stridsspørgsmål, hvilket heller ikke ville falde ham svært, fordi han fortsat nærrede begejstring for, hvad han kaldte »den værdifulde kerne i tysk kultur«. Havde han endnu været tysk – som før 1918, ville han have set det som sin opgave at stille sig ved siden af mænd som professor F.W. Förster i kampen mod »chauvinisme og altyskereri«, udtalte Kronika. Förster udgav bla. det pacifistiske tidsskrift *Die Menschheit*, der hyppigt blev citeret i *Der Schleswigers* spalter – og som virkede på nationalistiske tyskere som en rød klud på en olm tyr.

A.J. Poulsen indskærpede Kronika stærkt det ansvar, der i særlig grad påhvilede netop ham, »for at der ikke fra dansk side i den internationale kamp indføres momenter, som kunne blive en fare for bevarelsen af den danske enhedsfront«.

Det var i virkeligheden et lynkursus i diplomati, Kronika her modtog, og det var tillige et forsøg fra Udenrigsministeriets side på at pålægge dagspressen diplomatiske forpligtelser i forhold til navnlig Tyskland.

Når Kronika havde så let ved at bifalde Poulsens tanker, skyldtes det, at de i høj grad faldt sammen med det af ham selv og Ernst Christiansen formulerede »løsen« for det danske mindretal i Sydslesvig, der lød: *Front og Bro* og blev forklaret som *national selvhævdelse og mellemfolkelig forståelse*. Front-delen indebar en hævdelse af dansk kulturs berettigelse og *odelsret* i Slesvig og et forsvaret for grænsen og mindretallets rettigheder, og bro-delen en imødekommelse og åbenhed over for Tyskland og tysk kultur. Den nationale kampform i grænselandet skulle herefter foregå som en fredelig kulturudveksling og et ædelt kappestræb, som både Kronika og Christiansen naturligvis var overbeviste om, at danskheden ville vinde, eftersom danskheden i deres verdensbillede var den ægte og naturlige nationalitet i landsdelen – i modsætning til den indførte eller påfærniserede tyske nationalitet.

Det var kontorchef Poulsens indtryk, at Kronika havde været glad for samtalen og gerne ved lejlighed så den fortsat. Og det var ligeledes hans indtryk, at Kronika »i høj grad lader sig påvirke af redaktør Ernst Christiansen, hvorfor det måske kunne anbefale sig, at Udenrigsministeriet ved passende lejlighed tog lidt føling også med denne«.

Chefredaktøren til samtale

Konsul Neergaard-Møller i Flensborg, der havde fungeret som formidler af kontakten, var glad over den vellykkede sammenkomst; ikke mindst over det tiltalende indtryk, A.J. Poulsen havde fået af Kronika. For Kronika havde samværet været »en lykkelig oplevelse. Han har udtrykt sig således til mig, at han i Dem fandt en repræsentant for det bedste og mest tiltalende i den danske folkekarakter, og han er imponeret over Deres overlegne synspunkter og Deres detailmæssige viden om personer og forhold i grænsespørgsmålet; nye perspektiver har åbnet sig for ham, og en vis – på dette sted ikke *helt* ualmindelig – forestilling om, at der råder en slags 'tysk orientering' i den danske udenrigstjeneste er som *bortblæst* hos ham. Han er stærkt oplivet af Københavnerrejsen, og han har af sig selv foreslået redaktør Christiansen ved lejlighed at aflægge Dem et besøg, hvad jeg også vil tilskynde Christiansen til. Ensidighed og inde-sluttethed må modarbejdes«.³

En mulighed bød sig i februar 1928, da Ernst Christiansen i anden forbindelse ville tilbringe nogle dage i København. Den 23.2.1928 mødtes den 51-årige Ernst Christiansen, chefredaktør for *Flensborg Avis* siden 1906, med kontorchef A.J. Poulsen til en samtale i Udenrigsministeriet, hvor kontorchefen atter redegjorde for Udenrigsministeriets standpunkter. Bla. forsøgte han at gøre redaktøren begribeligt, at det hverken for Danmark, for grænsespørgsmålet, for mindretallet eller for dets presse var heldigt at knytte sig for tæt til polakkerne, ligesom han foreslog det danske mindretal at slække lidt på båndene til friserne, en befolkningsdel, som af Tyskland overhovedet ikke blev anerkendt som et nationalt mindretal og som havde en fast daglig rubrik i *Der Schleswiger*. Ingen af delene var Ernst Christiansen dog – af loyalitetshensyn – tilbøjelig til. Christiansen lagde heller ikke skjul på, at han nærede forhåbninger om, at »historiens hjul måske endnu en gang i fremtiden kan dreje sig til gunst for den del af Slesvig, som foreløbig ikke hører til Danmark«, men mødet forløb i øvrigt i den allerstørste fordragelighed og endte med, at Ernst Christiansen inviterede Poulsen til at besøge sig privat i Flensborg. »Hvad redaktør Christiansen selv angår, gav han mig under samtalen indtryk af en lidt tør nøgternhed, der i nogen grad står i modsætning til det lyriske og følelsesbetonede præg, der ofte

kendetegner hans artikler«, fandt Poulsen, »men til gengæld en udpræget vederhæftig natur, der i personligt samvær har en vis angst for at blotte sine følelser, og som ikke ønsker at sige mere, end han agter at vedstå, en mand, som meget godt tåler modsigelse selv i sager, der er alvorlige for ham (...) Jeg tror at turde resumere indholdet af samtalerne derhen: at han viser forståelse for de synspunkter, der gøres gældende fra Udenrigsministeriets side, og at han også er rede til at arbejde i kontakt med disse synspunkter, så vidt og så snart det er taktisk muligt, samt endelig, at han har sat pris på den føling, han gennem disse samtaler har fået med Udenrigsministeriet«.

Også Neergaard-Møller mente, at samtalen, der havde gjort indtryk på Christiansen, havde været til »overordentlig gavn«. ⁴

Hermed var skabt en uformel kontakt imellem de flensborgske redaktioner og det danske udenrigsministerium. Men hverken *Flensborg Avis* eller *Der Schleswiger* var endnu mønsteraviser, set fra Udenrigsministeriets synspunkt.

En røffel

Flere gange i de følgende år, mens den indrepolitiske situation i Tyskland tilspidsede sig, tog man i den danske udenrigstjeneste direkte kontakt til de danske aviser i Flensborg – der i parentes bemærket i 1930 fusionerede i forbindelse med en omfattende økonomisk rekonstruktion – og bebrejdede dem på en til tider højst udiplomatisk måde forseelser i behandlingen af det tyske indenrigspolitiske stof. Den direkte henvendelse og dens til tider ret skarpe form vidnede om, at man i Udenrigsministeriet i mellemtiden følte sig sikre i forhold til den sydslesvigske mindretalspresse.

I efteråret 1930 blev *Der Schleswigers* behandling af krigsskyldsspørgsmålet og krigsskadeerstatningerne i polemikken imod nazisterne A.J. Poulsen for meget: »Den hoverende tone, hvori der sparkes til det, der for enhver tysker står som udtryk for hans folks uretfærdige lidelser, kan dog umuligt undgå at virke som en ondartet krænkelse selv på det roligste tyske sind«, skrev Poulsen til konsul Neergaard-Møller 28.11.1930. Man turde nok forlange »det minimum af selvbeherskelse af en redaktør – når han da ikke netop vil drive hetzpolitik – at han ikke i kampens hede lod sig henrive til at røre ved et så smerteligt sår. For hr. Kronika havde der været så meget mere grund dertil, som jeg i den indgående samtale, jeg i august 1927 havde med ham, meget indtrængende lagde ham på sinde at omgås dette spørgsmål med den yderste forsigtighed eller helt lade det ligge, og modtog hans tilsagn om, at han ville følge denne retningslinje. Jeg ville derfor sætte pris på, om De ved lejlighed ville lade ham vide, at jeg i den nævnte artikel må se et brud på vor aftale, og at dette forhold

her i Udenrigsministeriet i det hele har virket pinligt. (...) Det må derfor vistnok fastslås, at hr. Kronika med den mentalitet, hans journalistik i sin helhed er udtryk for, næppe er den ønskeligste mand til at beklæde den vanskelige frem-skudte post, som han for tiden sidder inde med. Naturligvis må det være ganske udelukket fra officiel side at foretage noget skridt til indgreb i dette forhold. Men skulle de rygter bekræfte sig, der for nogen tid siden ville vide, at hans afgang fra posten er forestående, vil der næppe være grund til at beklage det eller til at gøre noget for at hindre en sådan udvikling. Man bør i så fald blot håbe, at han ikke bagefter kommer i stillinger, hvor hans temperament kan give sig lige så uheldige udslag«. ⁵

Konsul Neergaard-Møller tog en snak med Kronika den 4.12.1930, idet han dog ikke videreformidlede Poulsens *grausame Salbe* ufortyndet: »Det var mig magtpåliggende at skille mig så nænsomt som muligt fra det hverv at skulle give ham en røffel, han er jo en særdeles net mand, og – som han også selv sagde – hele hans stræben går jo kun ud på at gavne Danmarks sag; han ville være ulykkelig, hvis han ved kejtethed eller ubetænksomhed slog noget itu i det dansk-tyske forhold ...«, indberettede han til Poulsen den 18.12.1930, og fortsatte: »Jeg sagde ham det meste af, hvad Deres brev indeholdt, dog således, at det nærmest tog sig ud som betragtninger af mig (...) Kun Deres positive bebrejdelse for den fornyede fremdragning af krigsskyldsspørgsmålet serverede jeg ham ordret efter Deres brev. Slutningen af brevet beholdt jeg for mig selv.« Kronika »blev stærkt berørt«, og forklarede, at hans hovedformål var at påvise de »meget truende farer, der var dukket op i forbindelse med nazi- og stålhelmsbevægelsen«. ⁶

Der rettes ind

Denne røffel virkede tilsyneladende. Neergaard-Møller kunne i januar 1931 konstatere, at »mine bestræbelser for at opnå større tilbageholdenhed hos den herværende danske presse i spørgsmål som Polen, krigsskylden mm. har haft så tydelige resultater, at det har vakt opmærksomhed hos tyskerne«. Kronika havde taget irettesættelsen »på bedste måde, « og kontorchef Poulsen foreslog Neergaard-Møller ved lejlighed også at fritte sig lidt frem hos Ernst Christiansen, idet det måske var »uklogt at bringe sagen på bane overfor ham ved direkte spørgsmål«. ⁷

Kronika tog irettesættelserne i den grad til sig, at da *Der Schleswiger* fra den 15.1.1931 uden hans vidende havde indeholdt en skarp indsendt artikel om *Die Ostfrage*, ringede han straks den følgende dag til Neergaard-Møller og beklagede dybt artiklens fremkomst; og han tog dagen efter i en signeret artikel nær-

mest den skarpe artikel tilbage igen, idet han rådede til besindighed og tilbageholdenhed i omtalen af politiske spørgsmål i Tyskland. »Mon der ikke nu skulle være grund til at regne med, at vi i fremtiden har mere hold på *Der Schleswiger*?«, konstaterede Neergaard-Møller i en indberetning til A.J. Poulsen den 17.1.1931.⁸

Det er værd at bemærke, at det danske udenrigsministerium allerede længe inden Hitlers magtovertagelse søgte at retlede den sydslesvigske danske presse i behandlingen af tyske forhold. Det er også bemærkelsesværdigt, hvor villigt navnlig Kronika søgte at rette sig ind efter pressebureauets og konsulens retningslinier – selv om naturen dog fortsat ind imellem gik over optugtelsen hos den livlige og lidenskabelige Kronika. Konsul Neergaard-Møller forsøgte sig også over for de øvrige danske pressefolk i Sydslesvig, Tage Jessen og L.P. Christensen på *Flensborg Avis* og Julius Bogensee, der bla. leverede det frisiske lokalstof til *Der Schleswiger*, og den 20.1.1931 forsøgte han sig atter over for Ernst Christiansen – med samme emne, tilbageholdenhed over for indretysk politik i almindelighed og over for det polsk-tyske grænsespørgsmål i særdeleshed. Til konsulens glædelige forbavselse var Christiansen »særdeles enig« med ham.⁹

Et smertensbarn

I efteråret 1931 bekendtgjorde Kronika, at han agtede at forlade redaktionen af *Der Schleswiger* af grunde, han ikke ville komme nærmere ind på. Udsigten til at Kronika langt om længe ville forlade *Der Schleswiger* vakte lettelse, ja næsten glæde i det danske udenrigsministerium: Den letbevægelige Kronika var på trods af alle irettesættelser forblevet et smertensbarn pga. sin »tilbøjelighed til, til tider, at behandle emner som, når henses til bladets udbredelse og læsekreds, vel kan betegnes som ret overflødige«, og som »i hvert fald hyppigt har vakt irritation i de herværende tyske kredse«. Man sigtede her til det storpolitiske sprængstof i en avis, som man i det danske udenrigsministerium helst så holdt sig snævert til spørgsmål, der vedrørte mindretallet. Kronikas »fratræden som chefredaktør vil utvivlsomt vække betydelig glæde på tysk hold, og det må anses for sandsynligt, at *Der Schleswiger* i fremtiden vil slå ind på den af *Flensborg Avis* gennem de seneste tider fulgte roligere tone«, indberettede Flensborg-konsulatet den 28.11.1931. Konsulatet mente at vide, at den 33-årige Tage Jessen, søn af avisens legendariske redaktør 1882-1906, Jens Jessen, herefter skulle tegne *Der Schleswiger*. Dette var glædeligt, for Tage Jessen erkendte, »at et snævert samarbejde mellem det danske og det polske mindretal ikke under de nuværende forhold kan være førstnævnte til gavn«,¹⁰ og det havde desuden vist sig, at Tage Jessen ikke havde arvet faderens iltre temperament.

Udenrigstjenesten var på dette tidspunkt endnu ikke klar over, at Kronika agtede sig til Berlin for dér at tage en gerning op som talsmand for det danske mindretal og som korrespondent for *Flensborg Avis* og flere rigsdanske dagblade. Da det gik op for den midt i december 1931, forandrede glæden sig til bekymring og irritation: »Hvorvidt det er noget heldigt valg af bladet at ansætte netop hr. Kronika i Berlin vil tiden jo vise«, skrev presseattaché ved gesandtskabet i Berlin, Lauritz Larsen, til den fungerende konsul i Flensborg, P.B. Ryder den 14.12.1931. »Hans til tider noget ubalancerede artikler kunne måske påvirke, at han hos de tyske myndigheder og måske også i adskillige andre kredse vil blive mødt med kulde. Hvis dette hos hr. Kronika skulle afføde en lignende temperatur, kunne jeg tænke mig, at resultatet måske ikke vil blive det lykkeligste«. ¹¹ Ryder mente dog, at *Flensborg Avis* næppe ville forlade sin nu gennem et par år førte generelt besindige linie. Han var mere bekymret for, om Kronika i tilfælde af for megen lediggang i Berlin ville komme til at pleje for hyppig omgang med polakkerne; dette måtte forhindres, men Ryder var ikke uden håb: »Tvinges han derimod, af hensyn til korrespondancer til andre danske eller skandinaviske blade, til at måtte opnå den bedst mulige position hos de tyske myndigheder og i de øvrige af interesse værende kredse, så vil han kun med dobbelt styrke kunne gøre sin hidtil så betydningsfulde indsats for de danske i Slesvig.«

Ryder mente ikke selv at have autoriteten til at sige dette direkte til Kronika og var i øvrigt ikke sikker på, om dette ville være heldigt, men han mente, at presseattaché Lauritz Larsen i Berlin var den rette mand: »De ville gøre det danske mindretal her en stor tjeneste, om De, uden at han selv mærker det, kunne hjælpe Hr. Kronika til at føle sig så lidt isoleret som muligt i den første tid, og måske støde lidt i den retning, at han får nogen korrespondance til et ikke-mindretalsblad«. ¹²

Det ligner en tanke, at Kronika kom til at fungere som korrespondent for de Ferslewske blade *Dagens Nyheder* og *Nationaltidende*, blade, som traditionelt havde et særligt forhold til udenrigstjenesten, men der er nu intet, der tyder på, at udenrigstjenesten havde en finger med i spillet om hans ansættelse her.

Frokost i Flensborg og visitter i Berlin

Inden Kronika kom til Berlin i sommeren 1932, var Lauritz Larsen blevet dansk konsul i Flensborg – og han var i Berlin blevet erstattet af Per Faber. Larsen så sit snit til den 8.6.1932 at invitere Kronika på frokost i Flensborg, inden denne tog til Berlin; en frokost, der ifølge hans indberetning til Udenrigsministeriet forløb særdeles tilfredsstillende: Larsen forklarede Kronika, at han måtte være klar over, at »han ikke ligefrem var persona grata i amtliche kredse i Berlin«,

og at der flere gange var »blevet klaget over« Kronika til Larsen, da denne var presseattaché. Kronika svarede, at han godt vidste, at han »tidligere af og til i sin umodenhed havde været lidt for langt ude, men håbede, at han nu, med større erfaringer, skulle kunne træffe de rette grænser«. Larsen forberedte Kronika på, at Faber måske kunne finde på at »tage ham i kraven, hvis det endnu skulle ske, at han forløb sig, og bad ham da forstå at dette kun skete ud fra fælles dansk interesse og ingenlunde for at ville chikanere ham«. Også dette sagde Kronika, at han »fuldtud indså«.

Alt i alt var Larsen velfornøjet med frokosten med Kronika: »Jeg fik det indtryk, at han er en meget idealistisk indstillet ung mand, omend endnu temmelig grøn i politisk henseende, men netop derfor er det måske ikke udelukket, at han kan blive en habil støtte, hvis han kommer i de rette hænder«, skrev han til Faber. Larsen havde indskærpet over for Kronika, at han ikke skulle »mænge sig alt for meget med polakkerne«, når han nu kom til Berlin, idet dette på mange måder kunne blive til skade. Kronika mente dog, at det ville blive svært i betragtning af det forhold, han hidtil havde haft til dem – det var gamle venner og kampfæller igennem mange år. »Her er måske et forhold, vi bør holde lidt øje med«, skønnede Larsen. Men kom Kronika lidt under kontrol, kunne han med tiden blive meget habil; han var »sikkert ikke uden evner og i hvert fald, synes jeg, meget modtagelig«. ¹³

Kronika ankom til Berlin midt i juni 1932. Byen var en sydende heksekedel efter Brünings fald den 30.5.1932. Han sendte den 28.6.1932 redaktør Ernst Christiansen en rapport fra hovedstaden, hvoraf det fremgik, at det danske gesandtskab straks han var ankommet, havde haft – som Larsen havde udtrykt det – »fat i kraven« på ham. Det er værd at notere sig, hvordan Kronika selv opfattede dette: »Her i rigshovedstaden har jeg aflagt en del visitter. To gange var jeg i den danske legation, først hos presse-attachéen, siden hos kammerherren [gesandt Herluf Zahle, RR]. Naturligvis har jeg ikke på nogen måde været påtrængende! Vi førte indgående samtaler. *Flensborg Avis'* betydning er sandelig ikke ringe! Dansk presse skal være forsigtig, reserveret, moderat, undgå sensationer, ikke dømmе, ikke kritisere ... Således lød talen. I alt væsentligt var vi enige; om vi kan vedblive at være enige, det må fremtiden vise (...) Jeg har *tænkt meget* over vort, over Danmarks, dansk journalistiks forhold til de store ting, som foregår i verden. Når vi ses, må vi tale sammen om dette problem.« ¹⁴

Kronika tog tydeligvis ikke gesandtskabets interesse for hans person og gerning ilde op; han blev tværtimod smigret over den.

Per Faber kunne i en indberetning til Udenrigsministeriets Pressebureau den 25.10.1932 konstatere: »Selv står jeg, hvad De formentlig ved, i fortrolig kontakt med redaktør Kronika, som stadig holder sin redaktion godt underret-

tet, og redaktionen står, som det også vil vides, i en tilpas intim forbindelse med Lauritz Larsen«. Man var i det hele taget i det danske udenrigsministerium, i gesandtskabet i Berlin og i konsulatet i Flensborg svært godt tilfredse med, at de forenede anstrengelser mht. at få manipuleret Kronika og hans avis i den rigtige retning havde vist sig så virkningfulde. Og *Der Schleswiger* var stort set efter Kronikas afgang blevet lammefrom; forløb bladet sig en enkelt gang, tøvede man ikke længere med at rette direkte henvendelse til bladets ledende pen, Tage Jessen, der prompte efterkom eventuelle henstillinger.¹⁵

Flensborg Avis med aflægger var ved udgangen af 1932 ved at være en mønsteravis, set fra det danske udenrigsministeriums synsvinkel. Hvad der siden skete, forstærkede blot redaktionens forsigtighed: Som udkommende inden for Tysklands grænser blev *Flensborg Avis* underlagt et regime, der tog helt anderledes probate midler i brug over for aviser, der skrev imod nationale interesser.

Tyske forsøg på påvirkning af dansk presse

Den tyske presse blev i løbet af 1933 lagt i lænker af propagandaministeriet, hvormed regimet fik et lydigt instrument til at bearbejde og manipulere opinionen i Tyskland. Goebbels kunne, som han selv udtrykte det, spille på den tyske presse som på et klaviatur. I Hitlers Tyskland skelnede man ikke mellem stat, parti og presse; det var tværtimod et ledende princip i nazismen, at de var uadskillelig dele af det samme legeme. Fra sommeren 1933 var det styrets mål at sikre en mere positiv omtale af Tyskland i de udenlandske medier.¹⁶ Dette udmøntede sig i en to-strengt pressepolitik: Det tyske udenrigsministerium lagde et *indirekte* pres, mens propagandaministeriet udøvede et *direkte* tryk mod de udenlandske aviser.

Det indirekte tryk blev især udøvet gennem det tyske udenrigsministeriums udlandsmissioner, som fik til opgave at henvende sig til de enkelte landes regeringer, der så selv skulle gribe ind over for pressen. For den danske presse kom det til udtryk, når udenrigsminister Munch under indtryk af de officielle tyske klager holdt sine regelmæssige møder med den danske presse. Det direkte tryk mod de udenlandske blade blev udøvet på flere måder. Et oplagt mål var de udenlandske blades korrespondenter i Berlin. Var et blad for kritisk indstillet, kunne det resultere i markant dårligere arbejdsvilkår for bladets korrespondent eller, som det skete for flere korrespondenter, ende med en udvisning af Tyskland. Skete dette var bladet amputeret i sin nyhedsdækning og kunne dermed risikere at miste læsere til konkurrerende blade. Omvendt kunne invitationer til særligt arrangerede rejser for korrespondenterne i Tyskland være en belønning. Et direkte tryk kunne også rettes mod bladenes økonomi. Den tyske pressepolitik gav mulighed for periodevise beslaglæggel-

ser af danske blade eller i grellere tilfælde et direkte forbud mod at udkomme i Tyskland. Eksempelvis var danske socialdemokratiske blade omfattet af et permanent forbud, mens flere borgerlige blade blev udsat for forbud af kortere eller længere varighed. Et andet økonomisk virkemiddel var en boykot af tyske annoncer i danske blade. Denne teknik blev taget i anvendelse mod Det Berlingske Hus, der i en årrække mistede annonceindtægter

Blandt virkemidlerne over for udenlandske blade hørte også straffeaktioner rettet direkte mod enkelte blade eller deres ansatte. Eksempelvis blev *Berlingske Tidendes* udenrigspolitiske redaktør, Nic. Blædel, ramt af et permanent indrejseforbud i Tyskland, hvilket utvivlsomt vanskeliggjorde hans stilling. Et andet middel, som både Blædel og Berlingske blev ramt af, var massive smæde- eller hetzkampagner i den tyske presse. Var målet derimod at forbedre relationerne til større dele af pressen i et fremmed land, var arrangerede journalistrejser i Tyskland et af virkemidlerne. Vi skal i det følgende se, hvorledes dette blev taget i anvendelse over for den danske presse.

Propagandarejser i trediverne

Den 13. juni 1937 mødtes godt 30 danske redaktører til en reception i det tyske gesandtskab på Kastelsvej i København. Alle havde taget imod en indbydelse til en 8 dages rundrejse i Det tredje Rige. En rejse som indledtes umiddelbart efter den tyske gesandt, Renthe-Finks, tale under sammenkomsten i gesandtskabet.

Rundrejsen for danske journalister i 1937 var ikke den første. I efteråret 1933 – kort tid efter nazisternes magtovertagelse – var *Automobilclub von Deutschland* arrangør af en 10 dages rejse for 8 danske redaktører.¹⁷ Blandt deltagerne var Tillge-Rasmussen fra *Politiken*, P. de Hemmer Gudme fra *Berlingske Tidende*, Falkenfleth fra *Dagens Nyheder*, Helge Bangsted fra *B.T.* og Hans Bølling fra *Aarhus Stiftstidende*. Ingen socialdemokratiske redaktører deltog. Rundrejsen formede sig som en ren luksusrejse. Transporten foregik bla. med *Generalfeldmarschall von Hindenburg*, en Junkers G 38 fra Lufthansa, som på dette tidspunkt var Tysklands største og mest moderne fly. Og i Berlin blev deltagerne indlogeret på det fornemme Hotel Adlon, som blev anvendt til indkvartering af fremmede statsoverhoveder og andre fornemme officielle gæster. De danske redaktører fik forevist, hvad tysk industri og kultur under det nye styre kunne byde på. Dertil kom de politiske indslag, der omfattede et besøg i partihovedkvarteret i München, en eksklusiv middag med propagandaminister Joseph Goebbels som vært samt deltagelse i et masse møde med Adolf Hitler.

Selv om rejsen i 1933 var arrangeret af *Automobilclub von Deutschland*, var det i realiteten det tyske propagandaministerium, som stod bag. Ministe-

riets hensigt med rejsen var uden tvivl at rette op på den overvejende negative omtale i den danske presse, som nazisternes overgreb mod og forfølgelse af politiske modstandere under omvæltningerne i foråret 1933 havde forårsaget. Og den danske presses kritik af nazisternes fremfærd var ikke noget isoleret dansk fænomen. Også store dele af den øvrige udenlandske presse var negativt stemt, og propagandaministeriet gennemførte derfor lignende rejser for redaktører fra andre lande. Rejserne gav propagandaministeriet flere gevinster. For det første fik de danske avislæsere gennem deltageres reportager og artikler fra rejsen et indtryk af, hvad det officielle Tyskland under nazistisk ledelse formåede. For det andet var der den direkte påvirkning af de danske redaktører. En oplevelsesmættet luksusrejse, hvor deltagerne blev behandlet som statsoverhoveder, efterlod uden tvivl en vis goodwill hos redaktørerne, der senere kunne komme Tyskland til gode. Endelig var der påvirkningen af den tyske opinion, som i efteråret 1933 kan have været ministeriets vigtigste mål. Til dette formål udvalgte ministerielle embedsmænd de mest rosende uddrag af redaktørernes artikler fra rejsen, mens de kritiske afsnit behændigt blev udeladt. Disse rosende uddrag blev derefter gengivet i den ensrettede tyske presse, hvilket gav befolkningen et manipuleret og ensidigt indtryk af udlandets omtale af det nazistiske Tyskland.

Pressefronten i 1937

I 1937 havde det nazistiske styre konsolideret sin magt i Tyskland. Men det var stadigvæk ikke lykkedes at få fjernet kritikken i de udenlandske blade. Det gjaldt heller ikke i Danmark. I foråret 1937 indberettede den tyske gesandt Renthe Fink til Berlin, at den danske presses forhold til Tyskland var blevet dårligere.¹⁸ Det gennemgående problem var – rapporterede gesandten – at pressen indtog en hadefuld og fjendtlig indstilling til Tyskland. Og dette stemte ikke overens med den danske regerings neutralitetspolitik. Man kunne derfor ikke – ifølge Renthe-Fink – tro på Danmarks neutrale indstilling, og dette kunne ødelægge det dansk-tyske forhold. Den tyske gesandt havde derfor foranlediget, at den danske udenrigsminister Munch, på et snarligt møde med pressen ville understrege vigtigheden af tilbageholdenhed over for Tyskland.

På den danske pressefront havde den tyske presseattaché Karl Frielitz således en række vanskeligheder at slås med. Et af gesandtskabets største problemer var Nic. Blædel, *Berlingske Tidendes* udenrigspolitiske redaktør.¹⁹ Blædel blev efter flere års tyske forsøg på påvirkning anset for at være uforbederlig. Han skrev fortsat talrige antinazistiske ledere på trods af advarsler fra både dansk og tysk side. Frielitz' mål var at få ham fjernet fra redaktionen på *Berlingske* såvel som fra den indflydelsesrige post som foredragsholder om udenrigs-

politiske forhold ved Statsradiofonien. Derfor indledte han i foråret 1937 en aktion, der bla. omfattede en annonceboykot mod de Berlingske blade. Hensigten var at lægge pres på ledelsen og redaktionen for at få afskediget Blædel.

Et andet problem for Frielitz var den socialdemokratiske presse, som siden nazisternes overgreb mod de tyske socialdemokrater i 1933 havde været at finde blandt nazisternes skarpeste kritikere. Dengang fik de danske socialdemokratiske blade forbud mod at indføres i Tyskland, ligesom *Social-Demokratens* korrespondent måtte flygte ud af Tyskland. Nu fire år senere fandt Frielitz tilsyneladende tiden moden til at optø det spændte forhold. Men hvor han svang pilsken over Blædel, skulle der nu gøres et anderledes forsøg med den socialdemokratiske presse: Han ville invitere en række socialdemokratiske redaktører på en rundrejse i Tyskland.²⁰

Frielitz' plan var fra starten for ambitiøs. Man kunne næppe forestille sig, at journalister fra den socialdemokratiske presse ville tage imod en sådan indbydelse. Hertil var de politiske modsætninger for store. Dertil kom journalisternes personlige sikkerhed under rundrejsen i Tyskland. Men trods alle odds lykkedes det Frielitz at få Udenrigsministeriets Pressebureau til at arbejde for planen. I realiteten var bureauets leder, kontorchef A.J. Poulsen og den danske presseattaché i Berlin, Per Faber, fra starten imod planen. Men Frielitz hævdede, at statsminister Stauning havde sagt god for rejsen, og dette blev udslagsgivende. Faber og Poulsen fik overladt at finde navnene på de deltagende journalister. Og af deres indbyrdes korrespondance fremgår det, at de tidligt anså det for at være »grumme svært« at finde socialdemokratiske journalister, der ville lade sig ensrette, selv om de blev mødt med en nok så overstrømmende gæstfrihed.

Modstanden mod Frielitz' plan var i Udenrigsministeriets Pressebureau massiv. Man var bange for, at rejsen ville give anledning til konfrontationer og dermed forværre de danske relationer til Tyskland. Samtidig med, at man over for Frielitz gav indtryk af at arbejde for hans plan, forsøgte man på de indre linier at få Stauning til at trække sit tilsagn til rejsen tilbage. Sagen kom endelig op på et ministermøde i maj 1937, og her blev det afsløret, at Stauning aldrig havde hørt om endsige givet tilsagn til rejsen. Hermed fik pressebureauet anledning til at sætte bom for Frielitz' ambitiøse plan.

Men inden Staunings stillingtagen kom til pressebureauets kendskab, havde Frielitz i mellemtiden ændret planer. Han havde opgivet tanken om at invitere de socialdemokratiske redaktører. Dette bekom pressebureauet vel, og på den baggrund hjalp bureauet ham med at finde navnene på 32 journalister fra den borgerlige provins- og hovedstadspressen. Af to ondt var en rundrejse for redaktører fra borgerlige blade dog at foretrække. Dette på trods

af, at man i Udenrigsministeriets Pressebureau generelt var imod en rejse til Tyskland: Også redaktører fra borgerlige blade kunne give anledning til pinlige optrin, og kritiske artikler kunne blive taget ilde op af de tyske værter. Men tiden og Frielitz' energiske arbejde havde overhalet disse forbehold. Da Stau-nings stillingtagen blev kendt, var planlægningen af rejsen så fremskreden, at man nu kun kunne håbe på det bedste.

Propagandarejsen i sommeren 1937

Hermed er vi fremme ved receptionen i det tyske gesandtskab den 13. juni 1937. Deltagerne indledte umiddelbart herefter selve rejsen. De godt 30 redaktører var på deltagerlisten grupperet efter deres blades politiske tilhørsforhold. Stærkest var venstre-pressen repræsenteret med ikke mindre end 16 redaktører fra de største provinsaviser. Blandt disse var redaktør S.P. Qvist fra den største venstreavis, *Fyens Tidende*. Qvist fungerede på rejsen som deltagerens officielle talsmand. Bemærkelsesværdigt var det, at redaktør Bjørn Hanssen fra *Hejmdal* i Aabenraa deltog. *Hejmdal* havde på dette tidspunkt forbud mod at udkomme i Tyskland. Men hans deltagelse skal sikkert ses som et udslag af Frielitz' forsøg på at forbedre det dansk-tyske presseklime. Det Radikale Venstres presse deltog med fem redaktører. Her var landets største avis, *Politiken*, repræsenteret ved redaktør Graae. Den konservative presse havde fire deltagere, med bla. redaktør Hans Bølling fra *Aarhuus Stiftstidende*. Dertil kom redaktør H. Ulkjær, som bragte en artikel i *Jyllands-Posten*, men som ikke figurerede på den officielle tyske deltagerliste. Fraværende var landets to største konservative blade, *Berlingske Tidende* og *Nationaltidende*. Årsagen til *Berlingske Tidendes* fravær kan uden tvivl henføres til Blædel. Endelig deltog seks redaktører fra såkaldt uafhængige blade. Blandt disse var redaktør G. Helweg-Larsen fra *Kristeligt Dagblad*. Slutteligt var også det hjemmetyske blad, *Nordschleswigsche Zeitung*, inviteret.

Hvor mange blade der i realiteten var inviteret, og hvor mange der undslog sig, ved vi ikke. Men når fx en mindre by som Horsens var repræsenteret med to aviser, *Horsens Folkeblad* og *Horsens Avis*, kunne noget tyde på at invitationer havde været sendt ud i et større antal.

Det kan måske undre, at mere end 30 danske redaktører sluttede op bag, hvad der tydeligvis fremstod som en decideret tysk propagandaoffensiv. Men set fra en del af datidens redaktørstole, var invitationen sikkert velkommen. Da kun et fåtal af de store blade havde egne korrespondenter i Tyskland, var rejsen sikkert en kærkommen anledning til – for især de mindre blade – at give læserne et førstehåndsindtryk af forholdene i Tyskland. Dertil kom, at turen blev gennemført i sommerferien, som ofte var fattig på nyheder. Endelig var

det formentlig også af betydning, at rejsen ikke belastede bladene økonomisk. Rejse og ophold var for tyskernes regning.

For deltagerne må det have været af interesse at vide, hvem der arrangerede turen. Formelt var rejsen arrangeret og betalt af Nordische Verbindungsstelle i Berlin. Men det er næppe blevet oplyst, at denne forening var finansieret af propagandaministeriet. Rejseleder var foreningens generalsekretær, dr. Klein, sammen med presseattaché Frielitz. Redaktørerne var med Frielitz' deltagelse klar over, at der bag arrangementet lå officielle tyske interesser. Men over for deltagerne blev det understreget, at Nordische Verbindungsstelle gerne ville have sig frabedt at blive opfattet som en propagandaafdeling for det nationalsocialistiske Tyskland.²¹ Man ønskede i stedet at blive opfattet som en praktisk foranstaltning, der uden om de officielle kanaler skulle lette samkvemmet mellem de to lande på især det handelsmæssige område. Men trods de tyske forklaringer var de danske deltagere formentlig klar over, at en statslig myndighed i Berlin stod bag. I hvert tilfælde filosoferede redaktør Helweg Larsen i en artikel i *Kristeligt Dagblad* over dette og kom frem til, at man i Tyskland under nazisterne nok ikke kunne skelne mellem privat og statsligt.

På turens førstedag rejste man til Berlin via Stettin, og undervejs besøgte deltagerne en arbejdslejr (KDF) og et skibsværft. Aftenen blev tilbragt i Berlin, hvor rejsens officielle arrangør, Nordische Verbindungsstelle, var vært for et større velkomstarrangement. I aftenens middag deltog fra dansk side foruden journalisterne den danske gesandt i Berlin, Herluf Zahle, og politidirektør Stamm, som tilfældigt var i Berlin. Fra tysk side deltog præsidenten for Nordische Verbindungsstelle, H.C. Draeger og rejselederen dr. Klein. Blandt de tyske gæster var fornemme repræsentanter fra parti, stat og værnemagt. Blandt de tyske embedsmænd, der dagligt beskæftigede sig med at påvirke den udenlandske presse, var der repræsentanter fra det tyske udenrigsministeriums presseafdeling og fra propagandaministeriet. Blandt dem var også Gustav Meissner fra Dienststelle Ribbentrop. De danske journalister skulle senere få et mere indgående kendskab til denne herres temperament, idet han fra 1939 og frem til 1943 beklædte posten som tysk presseattaché i København.

De officielle taler under middagen blev en spejling på forløbet af hele turen: Værter og gæster bestræbte sig på at vise venlighed og undgå kritiske emner, der kunne slå skår i det indbyrdes gode forhold under rejsen. Aftenens hovedtaler var dr. Draeger, der forsikrede tilhørerne, at der ikke var nogen problemer i det dansk-tyske forhold, der ikke kunne løses ad fredelig vej. I sin takketale til værterne sagde redaktør Qvist på vegne af deltagerne, at de to landes forskellige politiske systemer lykkeligtvis ikke var nogen hindring for et fredeligt og godt naboskab. Den danske gesandt Zahle priste i sin tale initiativet til rej-

sen, idet den ville medvirke til at uddybe et naturligt venskab mellem Danmark og Tyskland.

Rejsens anden dag forløb med rundvisning i Berlin, hvorefter man efter en dags ophold i Halle tog til Frankfurt am Main. Her fik deltagerne forevist Opel-Werke og Henkell Kellerei i Wiesbaden. For at understrege, at nationalsocialismen havde et stærkt socialt engagement, blev der indflettet besøg på en række institutioner drevet af Nationalsozialistische Frauenschaft og Nationalsozialistische Volkswohlfahrt. Dertil kom fremvisning af arbejdspladser, som afløseren for de tyske fagforeninger, Deutsche Arbeitsfront, nu havde fået underlagt sig. I Düsseldorf besøgte man industriudstillingen »Schaffendes Volk«, der skulle demonstrere de mange fremskridt med syntetiske materialer, der i tilfælde af krig skulle give Tyskland erstatning for de råstoffer, landet nu måtte importere.

Fra Düsseldorf gik turen med en dags ophold i Hamborg til Lübeck. I Hamborg fik man på en havnerundfart forevist endnu et skibsværft, og i Lübeck fik deltagerne lejlighed til at overvære en række festspil i anledning af Nordische Gesellschafts årsmøde. Herefter rejste man til Travemünde, hvor der for første gang var afsat en dag til deltagerens egen disposition. Herfra gik turen med færge tilbage til Danmark.

Status på rejsen

Fra starten vidste de danske redaktører naturligvis, at arrangørerne forventede noget til gengæld: De skulle delagtiggøre læserne i deres oplevelser under rejsen. Og man var sikkert også klar over, at man fra tysk side ville måle udbyttet i antallet og indholdet af disse artikler. Men når redaktørerne trods disse vilkår alligevel spillede med og deltog, var det med bevidstheden om, at de i den sidste ende selv afgjorde, hvad og hvordan de præsenterede det oplevede for deres læsere. Og noget kunne tyde på, at presset mod deltagerne ikke havde været så stort: En uges tid efter de danske redaktørers hjemkomst gjorde man i pressebureauet status over rejsen. Deltagerne havde oplyst, at de under rejsen ikke havde følt noget pres i retning af, hvor meget de skulle skrive. De skulle blot se og høre, og enhver ville blive betragtet som »ein anständiger Mensch«. Dertil kom, som Zahle indberettede fra Berlin, at »... er turen helt igennem gået glat og uden overdrivelser af nogen art. Det officielle nationalsocialistiske parti-ceremoniel med dets faneopmarch, orkestermusik og uniformsprag var overalt lykkeligt undgået«. ²²

Hvad kom der så ud af rejsen? Først og fremmest kom der et anseligt antal artikler. ²³ Om middagen i Nordische Verbindungsstelle i Berlin, hvorunder de officielle taler blev udvekslet, refererede fx både *Hejmdal* og *Sorø Amtstidende*

ganske neutralt, men begge hæftede sig ved de positive tilkendegivelser fra både tysk og dansk side. En del redaktører undlod ikke at oplyse over for læserne, at der var tale om en *forevisning* af Tyskland, og at meget af det set var *propaganda* for det nazistiske styre, tydeligst kom dette frem i en artikelrække af redaktør Helweg Larsen fra *Kristeligt Dagblad*, som alene med titlen »På Transportbånd gennem Det tredje Rige« markerede, hvad det handlede om. Om turen skrev han videre: »Planen var lagt med ægte tysk grundighed. Der var ingen mulighed for at undvige. Transportbåndet snoede sig sælsomt ud og ind gennem det tyske rige. Ved hver holdeplads stod elskværdige fagfolk parat til at hamre nye kendsgerninger ind i os, til at skrue endnu et par tal fast i vore hjerneceller.«

Omvendt var der også andre, der benyttede lejligheden til ukritisk at prise det nazistiske diktatur. Her træder især redaktør H.C. Ulkjærs artikel i *Jyllands-Posten* tydeligt frem. Om den menige tyskers stilling under det nazistiske styre skrev han fx: »... at den enkelte tysker synes at være og også er mere fri end de fleste danske, og at Tysklands diktatur kun er en moderne form for virkeligt folkestyre, endda med alle de dyder, man plejer at tillægge det såkaldte demokrati, men som dette så sjældent har«. ²⁴

Trods Ulkjærs lovprisninger var der generelt tale om afbalancerede artikler. Og på mønsteravisen *Flensborg Avis* var man tilfreds med resultatet. Bladet deltog ikke selv i rejsen, men fandt i flere tilfælde anledning til at referere fra de øvrige avisers artikler. Med stor tilfredshed kunne bladet konstatere, at man i dette tilfælde ikke kunne klandre den danske presse for hang til den sensationsjournalistik, som bladet anså for at være yderst skadeligt for det dansk-tyske forhold: »Beretningerne er saglige og vidner om, at forståelsen er uddybet, om end den forskellige indstilling naturligvis mærkes«. ²⁵

Pressebureauets gennemgående vurdering af artiklerne var, at et stort antal artikler hæftede sig ved den lyse sindsstemning, der – i modsætning til 1933 – gjorde sig gældende hos den tyske befolkning. Og der blev udtrykt beundring for det tyske organisationstalant og skaberkraft. Særlig imponeret udtrykte redaktørerne sig over fremskridtene inden for den tekniske verden. I pressebureauet bemærkede man sig også de mindre vellykkede dele af turen. Et mørkt skær var lagt over artiklerne fra en arbejdslejr. Her fokuserede deltagerne på den helt mekaniske dressur til nationalsocialistisk fanatisme, som her blev udøvet. Og helt galt gik det med et uden for programmet arrangeret besøg i koncentrationslejren Sachsenhausen nord for Berlin. Herom konstaterede kontorchef Poulsen fra pressebureauet: »Thi selv om det fastslås, at koncentrationslejrenes antal, og antallet af deres 'klienter' nu er væsentlig mindre end i de første år efter gennembruddet, er det indtryk, de danske pressemand her

har fået, dog et indtryk af rystende uhygge over for dette koncentrerede vidnesbyrd om den brutalitet, hvormed det nye Tyskland tramper på de fleste af de menneskelige idealer og værdier, som er hellige for enhver vesteuropæisk betragtnng.«²⁶

Sammenfattende konkluderede Poulsen i pressebureauet, at Frielitz og propagandaministeriet med rejsen kun delvist havde nået deres propagandamæssige mål. Han gik endda et skridt videre og antog, at besøgene i arbejdslejren og koncentrationslejren havde virket modsat, således at både deltagerne og en stor kreds af læsere sad tilbage med mindre sympati for Tyskland end tidligere.

Hvorvidt kontorchef Poulsen i Udenrigsministeriets Pressebureau havde ret i sine konklusioner, eller han var underlagt et vist mål af ønsketænkning, lader sig ikke afgøre. Men det fremgår af hans formuleringer, at han personligt intet havde til overs for nazismen. En noget anderledes vurdering af rejsen og en mere pragmatisk synsvinkel på nazismen præger en indberetning fra den danske gesandt i Berlin, Herluf Zahle. Heri anføres det, at alle deltagere havde følt sig beriget af rejsen. Dette ville, mente Zahle, på længere sigt slå igennem i tonen over for Tyskland i almindelighed. Med rejsen havde tyskerne opnået det, som var hensigten, nemlig at »få sat penge i Sparekassen«. ²⁷ Man fornemmer, at Zahle med personlig glæde så hen imod et forbedret dansk-tysk forhold, som naturligvis også ville lette ham i det daglige arbejde.

Fra tysk side var man ganske tilfreds med resultatet af rejsen. Dels kom der i den altid mod dansk presse kritiske Slesvig-Holstenske presse positive vurderinger. Således skrev fx *Schleswig-Holsteinische Landeszeitung*, at danske blade nu indtog en mere »objektiv« indstilling. Og dels udtrykte presseattaché Frielitz i januar 1938 stor tilfredshed med hele rejsens forløb, og han lancerede en ny plan om rundrejse for socialdemokratiske redaktører. ²⁸ For en god ordens skyld skal det tilføjes, at denne tur aldrig blev realiseret. Men i 1939 nåede man langt med forberedelsen af en gentagelse af rejsen fra 1937, indtil den i sidste øjeblik blev aflyst på grund af krigsudbruddet. ²⁹

Afslutning

Det lykkedes aldrig propagandaministeriet i Berlin at få fjernet kritikken af det nazistiske Tyskland i den danske presse. Propagandarejserne i både 1933 og 1937 fik aldrig nogen større betydning. Den største effekt nåede man fra tysk side ved at lægge pres på Udenrigsministeriet, hvorved det lykkedes at få både statsminister Stauning og udenrigsminister Munch til at dæmpe pressens udfald mod Tyskland. Nationale hensyn gjorde sig her gældende med større kraft, efterhånden som spændingen i Europa tog til. Store dele af dansk presse

pålagde sig frivilligt en selvcensur af hensyn til Danmarks udsatte stilling som nabo til det fremstormende Tyskland.

Nationalsocialisternes magtovertagelse måtte naturligvis påvirke den danske presse i Sydslesvig, der efter magtovertagelsen skrev »med bomuld om penne-skaftet«. Frygten for et forbud »stod at læse mellem linierne«, noterede man sig den 20.4.1933 i Udenrigsministeriets Pressebureau.³⁰

Man blev på *Flensborg Avis* senest i marts 1933 klar over, at der fra tyske kredse i grænselandet blev arbejdet ihærdigt på at få *Flensborg Avis* forbudt, og overfor redaktionen indskærpede konsul Larsen atter og atter, at man måtte »vise den yderste forsigtighed«. Larsen mente, at sådanne planer måske kunne tænkes at være ment som *gengæld* for rigsdansk presses omtale af Tyskland; *Flensborg Avis* havde i hvert fald ikke selv givet »nogetsomhelst berettiget grundlag for en indskriden«. Bladet havde tværtimod »fra første færd indtaget en fuldtud loyal stilling over for den nye tyske regering og gentagne gange opfordret også den danske presse til at afholde sig fra alle sårende eller nedsættende udtalelser«.³¹

Dette sidste skulle blive karakteristisk for *Flensborg Avis* i de følgende år: Under udenrigsministeriets pædagogiske vejledning havde avisen udviklet sig til at være dansk dagspresses duks, men den havde samtidig tilegnet sig visse af duksens knap så sympatiske egenskaber, nemlig den irriterende og selvretfærdige uvane med at gentage overfor de andre i klassen – dvs. dansk dagspresse – hvad læreren lige havde sagt. Dette afstedkom sammen med avisens i første halvdel af 1930'erne noget tvetydige indstilling til nationalsocialismen flere pennefejder med andre danske aviser.

I det ensrettede Tyskland fandt *Flensborg Avis* sin særlige mission i at arbejde for at skabe og fastholde et eksemplarisk dansk-tysk forhold. Helbredshensyn og eksistensgrunde gjorde det umuligt at kommentere indre tysk politik, og både økonomiske og ideelle hensyn udelukkede avisen fra at deltage i indre dansk politik – *Flensborg Avis* var fra 1931-32 helt afhængig af midler fra den danske statskasse i form af valutatudligning og måtte derfor forholde sig partipolitisk neutral. Avisen fandt sig i stedet en niche i fremhævelsen af det sønderjyske spørgsmål og forsvaret af grænsen som et ideelt emne, alle partier måtte kunne samles om.

Noter

1. Rigsarkivet (herefter: RA), Udenrigsministeriets Pressebureau (herefter: UMPB), pakke nr. H111-60 – journalnr. 111. A. 17. Gesandtskabet i Berlin til Udenrigsministeriet (herefter: UM) 17.11.1930.

2. Nedenstående er baseret på Kreth, Rasmus: *Pilestræde under pres. De Berlingske Blade 1933-45*, København 1998, 38-40.
3. RA, UMPB, H111-160 111. N. 204b: C. Moltke til A.J. Poulsen 11.5.1923. RA, UM, Legationer i udlandet, Flensborgkonsulatet, aflevering 1964 (herefter: Generalkonsulat, afl. 1964), 7Y15A. A.J. Poulsen til Neergaard-Møller 17.8.1927; Neergaard-Møller til A.J. Poulsen 26.8.1927.
4. RA, Generalkonsulat, afl. 1964. 7Y15A. Neergaard-Møller til afdelingschef Engell i UM 15.2.1928; dennes svar 18.2.1928; afskrift af brev fra Neergaard-Møller til Ernst Christiansen u. d. ; A.J. Poulsen til Neergaard-Møller 5.3.1928 og dennes svar 16.3.1928. RA, UMPB, 110. J. 2496. Referat af samtale mellem A.J. Poulsen og Ernst Christiansen 23.2.1928.
5. RA, Generalkonsulat afl. 1964, 7Y15B3: Konsul Neergaard-Møller til A.J. Poulsen 14.11.1930; A.J. Poulsen til konsul Neergaard-Møller 28.11.1930.
6. RA, Generalkonsulat afl. 1964, 7Y15B3: Neergaard-Møller til A.J. Poulsen 18.12.1930.
7. *Deutsche Tageszeitung* 17.1.1931 og 20.1.1931; *Flensborg Avis* 18.1.1931; *Der Schleswiger* 22.1.1931 og 10.3.1931.
RA, Generalkonsulat afl. 1964, 7Y15A: Lauritz Larsen, Gesandtskab Berlin, til Neergaard-Møller 26.1.1931 og dennes svar 27.1.1931; Neergaard-Møller til A.J. Poulsen, 30.1.1931 og dennes svar 12.2.1931.
8. RA, Generalkonsulat afl. 1964, 7Y15B3: Neergaard-Møller til A.J. Poulsen 17.1.1931.
9. RA, Generalkonsulat afl. 1964, 7Y15B3: Neergaard-Møller til Ernst Kaper 20.1.1931. Neergaard-Møller-notat 21.1.1931.
10. RA, Generalkonsulat afl. 1964, 7Y15A: Flensborg-konsulatet til A.J. Poulsen 28.11.1931.
11. RA, UMPB, H111-60 III. N. 204a: Larsen til Ryder 14.12.1931.
12. RA, Generalkonsulat afl. 1964, 7Y15a: Ryder til presseattaché L. Larsen 15.12.1931; Per Faber til A.J. Poulsen 18.5.1932; A.J. Poulsen til Larsen 24.5.1932; Larsen til A.J. Poulsen 24.5.1932 og til P. Faber 24.5.1932.
13. RA, Generalkonsulat afl. 1964, 7Y15a: L. Larsen til A.J. Poulsen 9.6.1932 og til P. Faber 9.6.1932.
14. Landsarkivet for Sønderjylland (herefter: LAS), Private Personarkiver, P106, Ernst Christiansens arkiv pk. 21: J. Kronika til E. Christiansen 28.6.1932.
15. RA, Generalkonsulat afl. 1964, 7Y15a: Herluf Zahle til L. Larsen 18.7.1932; L. Larsen til UM 20.7.1932; L. Larsen til UM 26.7.1932. RA, UMPB, H111-160 111. N. 204b: Faber til Bernild, pressebureauet, 25.10.1932.
16. Nedenstående er baseret på Rasmus Kreth (1998), 28-38, 115 og 160-61.
17. RA, UMPB, 111U34: Læg: »Danske Journalisters Besøg i Tyskland, 1933«.
18. Kreth, Rasmus (1998), 153f.
19. Kreth, Rasmus (1998), 154f.
20. Fremstillingen af propagandarejsen i 1937 er, når intet andet anføres, baseret på kilderne i lægget »Danske Journalister paa Rundrejse i Tyskland i Sommeren 1937«, RA, UMPB, 111U46.
21. *Kristeligt Dagblad* 27.6.1937 af redaktør Gunnar Helweg Larsen.
22. RA, UMPB, 111U46, Zahle til Poulsen 22.6.1937.

23. Et udsnit af disse artikler findes i lægget »Danske Journalister paa Rundrejse i Tyskland i Sommeren 1937« (Avisudklip), RA, UMPB, 111U46.
24. *Jyllands-Posten* 2.7.1937.
25. *Flensborg Avis* 3.7.1937.
26. RA, UMPB, 111U46, Referat fra pressebureauet af 2.7.1937.
27. RA, UMPB, 111U46, Indberetning af 22. juni 1937.
28. RA, UMPB, 111U46, Referat fra pressebureauet af 25.1.1938.
29. RA, UMPB, 111U46A, »Danske Journalisters Rundrejse i Tyskland i Sommeren 1939«.
30. RA, UMPB, H111-161-111. N. 215 I. Referat (v/ Holger Bernild) 20.4.1933.
31. RA, UM H7-283 7Y15a: Konsul Larsen til Udenrigsministeriet 17.3.1933.

Store Nordiske og Stalin

Kurt Jacobsen

Onsdag 9. januar 1935 modtog Det Store Nordiske Telegraf-Selskabs repræsentant i Moskva, Holger Christiansen, en officiel skrivelse fra Sovjetunionens Folkekommissariat for Kommunikationsvæsen. I skrivelsen blev Store Nordiske kortfattet bedt om »i henhold til koncessionens §4, stk 2«, at afskedige 7 navngivne, danske funktionærer på Selskabets telegrafstation i Leningrad. De udsete var stationsbestyrer T. Rasmussen og vagtchefen samt yderligere fire ledende medarbejdere foruden en assisterende mekaniker.¹

Christiansen var rystet. Ganske vist gav Store Nordiskes overenskomst med sovjetregeringen kommissariatet tilladelse til, uden begrundelse og uden varsel, at kræve funktionærer på Selskabets stationer i Rusland afskediget, men russerne havde ikke tidligere udnyttet denne ret. En fyring af ikke mindre end syv af stationens i alt 26 danske medarbejdere ville umiddelbart få alvorlige konsekvenser – ikke mindst fordi der var tale om stort set alle ledende medarbejdere på stationen, der var et vitalt knudepunkt på Selskabets telegraforbindelser til både Rusland og Fjernøsten.

Christiansen telegraferede straks til Store Nordiskes hovedsæde på Kgs. Nytorv i København og udbad sig instruktioner. Det skete i form af et chiffertelegram fra det danske generalkonsulat i Moskva til Udenrigsministeriet, der straks lod meddelelsen gå videre til Selskabets ledelse. Christiansen meddelte, at han »intetsomhelst« havde erfaret om årsagen til kravet, men at der sandsynligvis var tale om et udslag af den »nervøsitet«, der prægede Sovjetunionen efter de »nylige begivenheder« i netop Leningrad.²

Hvad han hentydede til, var mordet 1. december 1934 på Leningrads partichef, Sergej Kirov, der var blevet efterfulgt af en massiv, hetzagtig propaganda mod alle former for potentielle fjender af sovjetstaten, herunder udenlandske spioner, samt et omfattende antal arrestationer. For Store Nordiske havde konsekvensen umiddelbart været, at dets station i Leningrad var blevet sat under skærpet bevogtning af det hemmelige politi, NKVD, der dog ikke var mere hemmeligt, end at dets politisoldater var let genkendelige i deres uniformer og langskafede støvler. Christiansen var derfor ikke i tvivl om, at kravet

om afskedigelser »næppe« var fremsat af Folkekommissariatet, men at der stod andre kræfter bag.

Ydermere havde den sovjetiske telegrafadministration med henvisning til Selskabets koncession bedt om at få udleveret et antal eksemplarer af de kodebøger, som Christiansen og stationslederne i Rusland anvendte i korrespondancen indbyrdes og med hovedkontoret i København. Også dette krav mente han reelt stammede fra NKVD, og af samme grund havde han derfor telegraferet til København via den danske udenrigstjeneste for at bevare »ytringsfriheden« i sin korrespondance med direktionen.³

Situationen var med andre ord alvorlig, og straks efter at have telegraferet til Danmark, kaldte Christiansen stationsbestyrer Rasmussen fra Leningrad til Moskva for at drøfte situationen sammen med den danske gesandt, Ove Engell. I Danmark blev Store Nordiskes bestyrelse hasteindkaldt til krisemøde, mens Udenrigsministeriet erklærede sig rede til at understøtte Selskabet. En aktion for at mildne og allerhelst helt afværge det sovjetrussiske krav blev indledt, men alle var på forhånd på det rene med, at det ville blive svært – og frygtede samtidig, at det var indledningen til en større udrensningebølge på Selskabets stationer. Næppe nogen havde dog forestillet sig, at det skulle blive indledningen til næsten tre års kamp, hvor det stalinistiske Sovjetunionen langsomt strammede grebet om Store Nordiske, indtil selve Selskabets eksistens var truet.

Fra Lenin til Stalin

Den koncession, som Folkekommissariatet henviste til, havde en løbetid på 25 år og var blevet udstedt af sovjetregeringen i 1921, men Store Nordiskes virksomhed i Rusland gik langt tilbage. I 1868 og 1869 havde den russiske regering tildelt Selskabets stifter, C.F. Tietgen, koncession på lægning af undersøiske telegrafkabler i henholdsvis Østersøen og Russisk Fjernøsten. Kablerne gav Rusland telegrafisk forbindelse med Vesteuropa, Japan og Kina, mens Det Store Nordiske Telegraf-Selskab 1. januar 1872 kunne åbne en transsibirisk telegrafforbindelse mellem Europa og Østasien.

Kablerne til Rusland og landlinien gennem Sibirien blev afbrudt i 1918 under den russiske borgerkrig og den internationale blokade af Sovjetrusland, men efter hemmelige forhandlinger i København i marts 1920 med den sovjetiske viceudenrigskommissær, Maxim Litvinov, blev en ny koncession underskrevet af Lenin personligt i Kreml, 21. juli 1921. Det var samtidig den første koncession, som sovjetregeringen udstedte. Først tre år senere, 18. juni 1924, optog Danmark diplomatiske forbindelser med det nye sovjetstyre.⁴

I de første år forløb samarbejdet mellem Store Nordiske og sovjetmagten uden alvorlige uoverensstemmelser, men i 1926 trak det op til et alvorligt

sammenstød. I 1921 havde sovjetregeringen indvilget i at betale en gæld til Store Nordiske på i alt 7 millioner guldfranc, som hovedsageligt stammede fra tiden før bolsjevikernes magtovertagelse. Det var usædvanligt, at bolsjevikkerne overhovedet vedgik gæld fra tsartiden, men sovjetregeringen havde været stærkt interesseret i at få genoprettet sine telegrafforbindelser til udlandet, og en afviklingsaftale var derfor blevet indskrevet i koncessionen. I foråret 1926 meddelte de sovjetiske myndigheder imidlertid, at gælden nu måtte betragtes som betalt, mens Store Nordiske mente at have endnu 2 mill. guldfrancs til gode – om end direktionen internt måtte erkende, at sagen var »kompliceret« og Selskabets standpunkt »tvivlsomt«.⁵

Ikke desto mindre fastholdt Store Nordiske sit krav, hvilket fik Folkekommissariatet til at true med at opsigte Selskabets koncession. At truslen ikke var uden hold i virkeligheden fremgår af, at den øverste sovjetiske koncessionskomité kort tid forinden havde spurgt Udenrigskommissariatet om ikke Store Nordiskes koncession trængte til »fortolkning, tilføjelser eller ændringer«. Litvinov, der stadig var viceudenrigskommissær, havde allerede den samme dag svaret afvisende: »SNTS var det første udenlandske Selskab, som Sovjetrusland tildelte en koncession. Koncessionen er undertegnet af Lenin og trænger efter Udenrigskommissariatets mening hverken til fortolkning, tilføjelser eller ændringer«.⁶

Store Nordiske nød med andre ord en særstatus – ikke mindst på grund af Lenins egenhændige underskrift på koncessionen. Truslen om opsigelse blev derfor heller ikke ført ud i livet, men forhindre, at den øverste koncessionskomité i juli 1928 afgjorde gældssagen til Folkekommissariatets fordel, kunne Litvinov ikke. At afgørelsen imidlertid ikke var udtryk for en officiel modvilje mod Selskabet fremgår af, at sovjetregeringen samtidig godkendte et tillæg til koncessionen, hvorefter den transsibiriske forbindelse dubleredes – i øvrigt i begge parter interesse, idet bolsjevikkerne efterhånden havde fået et meget bevidst forhold til transitindtægterne, der blev afregnet i hård valuta.

Et udtryk for sovjetregeringens positive holdning, havde både Selskabet og det officielle Danmark modtaget, da en ny sovjetisk ambassadør i Paris blev udpeget i januar 1928. Da den danske gesandt efter skik og brug aflagde visit for at byde sin nye kollega i den franske hovedstad velkommen, udtalte hans sovjetiske kollega sig »i meget rosende udtryk om Det Store Nordiske Telegraf-Selskabs virksomhed og den tilfredsstillelse, han som chef for post- og telegrafvæsenet havde haft af sine forhandlinger med Selskabet«.⁷

Den nye ambassadør var ingen anden end den tidligere folkekommissær for post- og telegrafvæsenet, Dovgalevskij, der i 1921 havde underskrevet Store Nordiskes koncession sammen med Lenin og udenrigskommissær Tjitjerin. I lyset af gældssagen og dens afgørelse kan hans udtalelser forekomme en smule

malplacerede, men Dovgalevskij havde allerede i 1925 forladt Folkekommissariatet, og han var siden blevet fulgt af en række ledende medarbejdere, som det ellers var lykkedes Selskabets første repræsentant i Moskva under sovjetstyret, Alfred Schönebeck, at opbygge et godt forhold til. Schönebeck mente da også, at han i tiden efter »på forskellige måder (havde) kunnet mærke en tendens til mistænksomhed og jalousi mod Selskabet«, uden der dog synes at have været tale om en fjendtlig stemning mod Selskabet som sådan.⁸

Snarere var det udslag af den propaganda, som fulgte med de ideologiske såvel som politiske og økonomiske forberedelser af den første 5-årsplan og kollektiviseringen af landbruget. Tonen blev yderligere skærpet, da Stalin i april 1928 advarede mod »økonomisk intervention« og sabotage udført af udenlandske specialister og firmaer, der arbejdede i Sovjetunionen, og måneden efter gennemførtes en skueproces i Moskva, hvor mere end 50 »borgerlige specialister«, herunder flere udlændinge, blev anklaget for sabotage og anden »skadegørervirksomhed« i kulminerne i Shakty-området i Donbasregionen.

»Velvilje« i Moskva

Shakty-processen førte til en optrapning af propagandaen mod udenlandske specialister og mere konkret til en vending i den officielle koncessionspolitik. Efter at antallet af koncessionerede virksomheder i 1928 var toppet med et antal på 68, begyndte sovjetregeringen systematisk at købe de udenlandske selskaber ud. Og dem, der ikke frivilligt indgik en afviklingaftale, blev udsat for chikane i form af svigtende råvare-leverancer, import- og eksportrestriktioner samt hindringer for udførsel af nettoudbyttet.

Kampagnen gik imidlertid helt udenom Store Nordiske. Tværtimod mærkede Selskabet en absolut, positiv særbehandling, da det i februar 1933 som eneste udenlandske firma fik dispensation fra nye sovjetiske opholds- og indrejsebestemmelser. Fremover ville russisk fødte kvinder, der havde giftet sig med udlændinge og skiftet statsborgerskab, ikke længere kunne vende tilbage til Sovjetunionen, når de først var udrejst – om det så bare var for at holde ferie i udlandet. Store Nordiske blev imidlertid efter anmodning fritaget for bestemmelsen, som ville have ramt omkring 30 af Selskabets danske telegrafister i Sovjetunionen. På papiret en beskedent indrømmelse, men i lyset af de generelle forhold i Sovjetunionen og den voldsomt skærpede mistænksomhed over for udlændinge, var den et klart udtryk for Selskabets særstatus.⁹

Særbehandlingen fortsatte, da direktør i Store Nordiske, Alf Ussing, med hustru tre måneder senere ankom til Moskva på, hvad der betegnedes som »et høflighedsbesøg«. Selvom Selskabet helt bevidst lagde op, at der ikke skulle føres »forretningsmæssige drøftelser«, tillagde man ikke desto mindre besøget

stor betydning. Holger Christiansen, der i 1931 havde afløst Schönebeck som repræsentant i Moskva, havde adskillige gange givet udtryk for, at det »ville være ønskeligt, og blive påskønnet fra sovjetisk side, om et medlem af Selskabets direktion en gang kom til Moskva«. Fra sovjetisk side havde man en lignende holdning ud fra ønsket om »opretholdelse af det gode forhold til Store Nordiske Telegraf-Selskab, modsvarende vore egne interesser«, som det blev formuleret i et internt notat i Folkekommissariatet.¹⁰

Da direktør Ussing 24. maj 1933 ankom til Moskva blev han derfor modtaget af ingen ringere end folkekommissæren for Sovjetunionens kommunikationsvæsen, Aleksej Ivanovitj Rykov, samt flere højtstående funktionærer, som Christiansen almindeligvis ikke havde adgang til. Rykov tilhørte den revolutionære garde fra Oktoberrevolutionen 1917 og havde efter Lenins død i januar 1924 overtaget dennes post som regeringsleder. I slutningen af 1920erne var han imidlertid faldet i unåde hos Stalin og derefter blevet udrenset både som regeringschef og medlem af kommunistpartiets magtfulde politbureau. I stedet var han i 1930 blevet folkekommissær for Sovjetunionens post- og telegrafvæsen, og det var i denne egenskab han nu var vært for den danske direktør Ussing med hustru, både ved en officiel middag og en forestilling i Bolsjojteatret.

Om besøgets forløb set med russiske øjne, kan man kun gisne, men da Folkekommissariatets formål havde været at opretholde det gode forhold til Selskabet, havde man al mulig grund til at være tilfredse. I Store Nordiskes direktion var vurderingen nemlig positiv, sådan som man kan læse i beretningen til bestyrelsen: »Direktør Ussing blev modtaget med stor venlighed, og ved de udtalelser, som faldt fra russisk side under de selskabelige sammenkomster, som besøget medførte, bekræftedes den velvilje, hvormed man i Moskva i og for sig ser på Selskabets virksomhed«. ¹¹

Halvandet år senere var tonen blevet en ganske anden.

»Oplagt misbrug«

Mandag 14. januar 1935 kl. 16.30 trådte Det Store Nordiske Telegraf-Selskabs bestyrelse sammen for at drøfte udviklingen i Leningrad: Bestyrelsens formand siden 1916, tidligere handelsminister og direktør i ØK, generalkonsul Wilhelm Weimann; folketingsmand og tidligere statsminister, dr.phil. Niels Neergaard; professor ved Københavns Universitet, dr.jur. Poul Johannes Jørgensen; tidligere direktør i Store Nordiske, Kay Suenson; fabrikant Thomas B. Thrige; tidligere gesandt, udenrigsminister og direktør i Udenrigsministeriet, kammerherre O.C. Scavenius; departementschef i Ministeriet for Offentlige Arbejder, Frederik Hoskær; folketingsmand og rådmand i København, Frederik Andersen – de to sidstnævnte udpeget af regeringen.¹²

O.C. Scavenius, der også var direktør i Selskabet, orienterede kort om Folkekommissariatets krav. Han vedgik, at kommissariatet efter koncessionen »formelt set var i sin gode ret«, men da kravet »antager et sådant omfang angribende en række af Selskabets mest betroede folk med lang fortjenstfuld karriere i Rusland ... får det utvivlsomt karakter af oplagt misbrug af den pågældende bestemmelse«. At det hang sammen med »udrensningerne« efter mordet på Kirov, var han ikke i tvivl om, ej heller at Folkekommissariatet »formentlig uden at kende årsagen, har måttet udføre det almægtige hemmelige politis ordre«. Af samme grund var han »meget pessimistisk« i sin vurdering af mulighederne for få ændret russernes beslutning, men forsøget skulle gøres. I det mindste kunne man håbe på, at man ville få lov til at beholde stationsbestyreren og dennes stedfortræder.

Ganske vist ville det ikke volde Selskabet »uoverstigelige vanskeligheder« at erstatte de syv funktionærer, men »gentager tilfældet sig for de andre russiske stationers vedkommende, kunne stillingen udvikle sig til at blive ganske uholdbar«, understregede Scavenius. Desuden måtte man frygte for følgerne, hvis det russiske skridt blev kendt i offentligheden, da det utvivlsomt ville vække »opsigt i de af Selskabet betjente lande« og skabe »utryghed« blandt de øvrige danskere på Selskabets russiske stationer. Sagen måtte derfor behandles i dybeste hemmelighed.

Ingen stillede spørgsmål, og efter et par mindre vigtige punkter på dagsordenen om optagelse af et lån i Storbritannien på 1 million pund, der skulle stilles til rådighed for den danske nationalbank, der i »dybeste diskretion« havde bedt Selskabet hjælpe med at supplere bankens beskedne valutareserver, samt optagelse af yderligere et lån i Schweiz på 3, 5 millioner schweizerfranc, der omvekslet til britiske pund ligeledes blev stillet til rådighed for Nationalbanken, hævedes mødet kl. 17.10.¹³

Appel til Litvinov

Godt to timer efter afslutningen af bestyrelsesmødet blev O.C. Scavenius ringet op fra Udenrigsministeriet, der meddelte, at den danske gesandt i Moskva om søndagen havde været i Udenrigskommissariatet, hvor han var blevet modtaget af chefen for afdelingen for de skandinaviske lande, Berosov, der imidlertid intet kendte til sagen. Engell havde understreget sagens »meget alvorlige karakter, ikke blot for Selskabet, men også for landet«, hvorefter Berosov havde lovet at undersøge sagen nærmere.¹⁴

Også Christiansen havde været i aktion, idet han allerede 10. januar havde opsøgt den fungerende chef for Folkekommissariatets internationale afdeling, fru Dobruskina, der »intetsomhelst« kunne – eller ville – oplyse om årsagen til

fyringskravet. Til Christiansens advarsler om de »meget alvorlige følger«, det ville få for både Selskabet og kommissariatet, hvis noget slap ud i pressen, lovede hun dog, »at ingen sådan meddelelse i nogen form ville blive givet fra russisk side«. Derimod bad hun Selskabet skriftligt oplyse, hvornår de syv funktionærer kunne forlade Leningrad. I stedet mødte Christiansen op igen i kommissariatet 14. januar med en redegørelse, hvori han henviste til »det mangeårige, venskabelige samarbejde« og appellerede til Folkekommissariatet om »ikke at afslå at tage sagen op til fornyet behandling«. En blødgjort Dobruskina lovede at gøre hvad hun kunne, og lod sig også overtale til at forsøge at skaffe Christiansen foretræde hos Rykov personligt.¹⁵

Sagen var på vej til tops i Folkekommissariatet for Kommunikationsvæsen, og i Danmark besluttede O.C. Scavenius at forsøge det samme i forhold til Udenrigskommissariatet. Dagen efter bestyrelsesmødet oversendte han et notat til Udenrigsministeriet om Litvinov, som i 1930 var avanceret til posten som folkekommissær for udenrigsanliggender. Notatet refererede kort, at Store Nordiskes fhv. repræsentant i Moskva, Alfred Schönebeck, »ved flere lejligheder havde talt med Litvinov om Selskabets forhold og altid fundet forståelse«. Ligeledes indeholdt det en afskrift af Litvinovs brev til koncessionskomitéen i forbindelse med gældssagen, som Selskabet den gang »konfidentielt under hånden« havde fået i hænde. Scavenius satte derfor sin lid til, at Litvinov ville interessere sig for sagen og bad udenrigsminister P. Munch om »kort og uofficielt« at omtale sagen overfor sin russiske kollega under Folkeforbundets møde i Genève.¹⁶

Fra Moskva støttede Engell Scavenius' initiativ ud fra betragtningen om, at »et gunstigere resultat formentlig kan forventes ved energisk støtte fra Udenrigskommissariatet«, selvom han ikke var videre optimistisk. 16. januar var 19 medlemmer af den tidligere venstreopposition i SUKP, herunder Zinovjev og Kamenev, ved en proces i Moskva blevet idømt mellem fem og ti års fængsel for meddelagtighed i mordet på Kirov. Processen havde ifølge Engell medvirket til

en så panikagtig stemning ... at det vil være endnu vanskeligere for Udenrigskommissariatet at trænge igennem over for det hemmelige politi, hvortil kommer, at det for russisk mentalitet må forekomme en bagatel, at syv mennesker pludelig jages ud af landet, når samtidig folk henrettes i hundredevis mer eller mindre på mistanke.¹⁷

Ikke desto mindre syntes henvendelsen til Litvinov at bære frugt. Sovjetunionen var kort forinden blevet medlem af Folkeforbundet, og for så vidt havde udenrigskommissæren rigeligt at gøre med at vinde tilslutning til sit lands nye udenrigspolitiske linje om et kollektivt sikkerhedssystem i Europa vendt mod

Hitlertyskland. Ikke desto mindre meddelte P. Munch i slutningen af januar, at han havde nævnt sagen overfor Litvinov, der havde lovet at den skulle blive undersøgt. Og da Christiansen 23. februar endelig fik foretræde for Rykov i Folkekommissariatet, var kravet mildnet noget, om end ikke afgørende.¹⁸

Ifølge Rykov var sagen blevet »grundig undersøgt«, og på den baggrund fastholdt kommissariatet kravet om øjeblikkelig afskedigelse af fire ledende medarbejdere, herunder stationsbestyrer Rasmussen, mens de tre sidste skulle væk »i løbet af et par måneder«. Christiansen forsøgte at redde Rasmussen, men Rykov, hvis optræden i øvrigt var »præget af både forståelse og venlighed«, afslog med henvisning til, at der var tale om en »meget uheldig« person. Hvori det »uheldige« bestod, og om årsagen til, at de syv overhovedet skulle forlade Sovjetunionen, fik Christiansen ikke noget svar på. Han spurgte heller ikke, ligesom han heller ikke mente, at Engell skulle forsøge at efterforske spørgsmålet i Udenrigskommissariatet:

Får vi f.eks. at vide, at den og den har haft forbindelse med sovjetmagts fjender (det kan jo være så mange), eller at han anses for at være politisk upålidelig, hvad kan vi så gøre? Vi kan jo i hvert fald ikke bevise det modsatte og forlanger vi at Udenrigskommissariatet skal fremlægge beviser, hvad de vel i øvrigt næppe indlader sig på, og præsenteres f.eks. for en eller anden russers tilståelse, er vi så vidt jeg kan se, snarere dårligere stillet end nu.¹⁹

Christiansens konklusion, ikke mindst på grund af Rykovs »kategoriske udtalelser og den uvilje, som alle – kommissariaterne inklusive – nærer mod forhandlinger med NKVD«, var derfor, at der ikke var mere at gøre. Selskabet kunne dog være glad for, at det i det mindste var lykkedes at trække tiden i foreløbig to måneder, og at det ikke var alle syv, der øjeblikkeligt skulle forlade Leningrad: »Det (må) dog anses for noget af en bedrift, som næppe mange kan konstatere«, skrev han hjem, idet han samtidig udtrykte forhåbning om, »at det samtidig er lykkedes at sætte en stopper for videre udnyttelse af den pågældende koncessionsparagraf, og faren herfor var jo en vægtig årsag til, at aktionen besluttedes«.²⁰

Engell delte Christiansens vurdering, og alt i alt var sagen da også endt godt, omstændighederne taget i betragtning. Selskabet ville undgå offentlig omtale, og udvisningerne (som der reelt var tale om) af de syv telegrafister kunne gennemføres som ordinære personaleudskiftninger, så Rasmussen var den eneste på Leningrad Station, der kendte den rette sammenhæng. 11. marts skrev Store Nordiskes direktion derfor til Udenrigsministeriet, takkede for indsatsen og meddelte, at man anså det for »unyttigt og uformålstjenligt at gøre yderligere modstand mod Sovjets krav eller søge grunden til fremsættelsen af disse belyst«. Ministeriet kvitterede med fremsendelsen af en regning på kr.

308, 24 for Selskabets chiffterelegrammer til Christiansen, idet dennes telegrammer til Store Nordiske allerede var betalt til gesandtskabet i Moskva.²¹

Men hermed var problemerne ikke overstået.

»I største fordragelighed«

I november 1934 havde direktør Ussing atter været i Moskva, men ikke på nogen »høflighedsvisit«. Folkekommissariatet havde kort forinden inddraget den dubleringslinie gennem Sibirien, som Selskabet var blevet tildelt i 1928, og da Christiansen ikke kunne få den ført tilbage, var Ussing taget af sted for at forhandle med Rykov. Til sin store overraskelse var han blevet mødt med et tilbud om, at Selskabet »kunne få de liniefaciliteter, det ønskede«, hvis det vel at mærke gik med til en gradvis udskiftning af menige, danske telegrafister med russiske.²²

Rykovs udspil havde ikke noget at gøre med udvisningen af de syv ledende funktionærer fra Leningrad. Kommissariatet havde længe ønsket en reduktion af den danske stab i Sovjetunionen, men Store Nordiske havde hidtil modsat sig, først og fremmest fordi de russiske telegrafister ikke var så veluddannede som de danske. Efter Ussings besøg havde Christiansen da også forsøgt at begrænse omfanget og tempoet for udskiftningen, men nu udnyttede Rykov udvisningerne i Leningrad til at sætte tommelskruerne på Christiansen, der ikke havde andet valg end at føje kommissariatet i dets krav.²³

I maj 1935 indgik han derfor en aftale om udskiftning af 14 danske telegrafister, idet Selskabet skulle uddanne deres afløsere, hvilket ville tage op til et år. Som led i aftalen fik Store Nordiske den inddragne dubleringslinie tilbage, og alt i alt var stemningen på Kgs. Nytorv fortrøstningsfuld: »Heldigvis synes der at kunne spores visse tegn på, at den mistænksomhed, som i flere måneder har præget de russiske myndigheders holdning overfor Selskabets personale nu ... er ved at fortage sig«, konstaterede direktionen således, bla. med henvisning til, at »den meget skarpe kontrol« som havde været ført med stationen i Leningrad nu var »blevet noget slappet«.²⁴

Umiddelbart syntes Selskabet da også at have redet krisen af. Udskiftningen af de 14 danske telegrafister foregik planmæssigt og »i største fordragelighed«, men i maj 1936 varsledes nye vanskeligheder, da Folkekommissariatet »først som en let sondering, senere i en mere bestemt form« spurgte, om Selskabet var villig til at opgive sin station i Moskvas centrale telegrafbygning. Det var Selskabet ikke, men ud fra en formodning om, at Kommissariatets forespørgsel skyldtes pladsmangel, tilbød man at rømme en del af lokalerne, om end det var uden de større forhåbninger om, at det ville være tilstrækkeligt: »Vi må vist desværre være forberedt på, at sagen kan give anledning til vanskeligheder«.²⁵

Imidlertid fik Selskabet hjælp fra en temmelig uventet kant. Under en skueproces i midten af august 1936, hvor Zinovjev og Kamenev igen sad på anklagebænken sammen med 14 andre, meddelte den offentlige anklager, Andrej Vyshinkij, at der under retssagen var fremkommet belastende materiale mod bla. Rykov, der kort efter blev udrenset. Hans afløser som folkekommissær for kommunikationsvæsen blev udnævnt 26. september og var ingen ringere end den tidligere chef for NKVD, Genrikh Jagoda, som efter Stalins mening ikke udrensende nok og derfor var blevet erstattet med Nikolaj Jesjov. Hverken Christiansen eller andre fra Store Nordiske fik dog fornøjelsen af at forhandle med Jagoda, der kun blev på posten i syv måneder, hvorefter også han blev arresteret. I marts 1938 blev han sammen med Rykov dømt i en skueproces og skuddt.

I mellemtiden syntes Folkekommissariatet at være handlingslammet – i hvert fald hvad angik sagen om Store Nordiskes station i Moskva. Efter sporadiske forhandlinger i januar-februar 1937 blev der helt stille om sagen, til både undren og glæde for selskabet. Det var imidlertid stilhed før stormen.

»Sokrates mod et maskingevær«

Onsdag 21. juli 1937 kl. 15.30 blev Christiansen uventet kaldt til møde i Folkekommissariatet, hvor han blev modtaget af direktøren for den internationale afdeling, Anikejev, der meddelte, at sovjetregeringen »på grund af forskellige omstændigheder« ikke længere ønskede at have udlændinge på telegrafstationer i Sovjetunionen. Man ønskede derfor den eksisterende koncession fra 1921 erstattet med en ny overenskomst, der skulle sikre Store Nordiske de samme indtægter som hidtil, men hvor driften af den transsibiriske forbindelse blev varetaget af Sovjetunionens telegrafvæsen og udelukkende med russisk personale. Det var derfor ikke kun de menige telegrafister og teknikere, der skulle fjernes fra stationerne, men også alle ledende medarbejdere, inklusive stationsbestyrerne – i alt 67. Regeringen anmodede derfor Selskabet om at udpege en repræsentant med mandat til at forhandle om sagen og træffe de nødvendige forholdsregler. Anikejev understregede, at henvendelsen var »alvorlig«, og at man ønskede sagen ordnet »hurtigst muligt«. Personligt mente han, at Selskabets stationer kunne overdrages til den sovjetiske telegrafadministration i løbet af tre måneder.²⁶

Christiansen forsøgte at tage til genmæle, men måtte erkende, at selvom Anikejev »ikke så videre begejstret ud ved det ham pålagte erhverv«, så var der ikke noget at diskutere. I stedet tog han straks videre til det danske general-konsulat og underrettede den danske chargé d'affaires, grev Ivar Moltke, der samme aften telegraferede hjem om sagen. Det samme gjorde Christiansen, så

både i Udenrigsministeriet og Store Nordiskes direktion var man næste morgen informeret om, hvad der var hændt.²⁷

På Kgs. Nytorv fremkaldte telegrammerne bestyrtelse. Christiansen blev straks kaldt hjem til konsultation, men allerede forinden havde han med et luftpostbrev sendt via Selskabets repræsentant i Helsingfors gjort det klart, at der næppe var noget at stille op. Efter udnævnelsen af Jesjov til chef for NKVD var Sovjetunionen blevet kastet ud i en blodrus, hvor arrestationer, terror og processer havde antaget et sandt masseomfang. Årsagen til kommissariatets krav var efter Christiansens opfattelse derfor »tydelig nok, nemlig spionrædslen og den almindelige 'likvidering' af udlændinge«. Under disse omstændigheder kunne man »naturligvis ikke vente, at et udenlandsk selskabs protester og argumentation skal gøre større indtryk«. Skulle forsøget imidlertid gøres, »er diplomatisk aktion, hvis nogensinde, påkrævet. Og måske kan der være et svagt håb om, at Litvinov kan bevæges til at gøre noget for os, men sikkert er det ikke, bla. fordi ingen ved, hvor stærk hans position for tiden er«. ²⁸

Men Litvinov kunne intet gøre. Hvad Christiansen ikke vidste, var, at beslutningen »om likvidationen af Store Nordiske Telegraf-Selskab« var truffet af sovjetregeringen 19. juli, og at Litvinov og den nye folkekommissær for kommunikationsvæsenet, Ivan Khalepskij 20. juli havde fastlagt proceduren for gennemførelsen af beslutningen – om end der utvivlsomt stod andre kræfter bag. Og heller ikke Lenins underskrift kunne denne gang redde Selskabet. I begge kommissariater erkendte man ganske vist, at der ikke eksisterede »formelle grunde« til at opsigte koncessionen, men netop derfor blev det besluttet ikke at sende en officiel, skriftlig henvendelse til Selskabet, men i stedet lade Anikejev meddele beslutningen »uformelt« til Christiansen. ²⁹

Situationen blev heller ikke bedre af, at beslutningen øjensynligt ikke alene var baseret på den generelle »spionrædsel«, men havde et mere konkret grundlag. For så vidt havde Selskabet fået et varsel, da den lokale *Leningrad Pravda* 11. juni 1937 havde bragt en omfattende artikel om »Nogle af de udenlandske spionageorganisationers og deres trotskistisk-bukharinistiske agents metoder og kneb«. Artiklen, der kort efter udkom som pjece, var skrevet af Leonid Zakovskij, »kommissær af første rang for statens sikkerhed og chef for NKVD's ledelse i Leningrad distriktet«. Som den lokale partichef Andrej Sjdjanovs højre hånd var Zakovskij blandt de drivende kræfter i de blodige udrensninger, der sommeren 1937 ramte Leningrad som en tidevandsbølge, og i sin artikel rettede han nu blikket mod Store Nordiskes virksomhed under første verdenskrig:

Det danske telegrafselskabs linier gik gennem Skt. Petersborg. Det var et koncessionsfirma, et internationalt aktieselskab, der forbandt Vesten med det Fjerne Østen. I Skt. Petersborg var man ikke opmærksom på, at i de neutrale, skandinaviske lande, som

det danske telegrafagentur arbejdede for, kunne spioner roligt udfolde deres virksomhed. I virkeligheden blev spionmeldinger gennem lang tid under den imperialistiske krig med hjælp af det danske telegraf-selskab sendt via Skt. Petersborg til den tyske generalstab.

Zakovskij berørte ikke Store Nordiskes aktuelle virksomhed, men selvom artiklen udelukkende omhandlede forhold fra før revolutionen, var meningen ikke desto mindre klar – så meget mere, som påstanden ikke var uden hold i virkeligheden, men baseret på dokumenter bla. fra den tidligere, tsaristiske militærcensur, omend disse ikke blev anvendt som dokumentation i artiklen.³⁰

I det danske Udenrigsministerium var man da også helt på det rene med, hvad Zakovskij hentydede til, men selvom man loyalt oversendte hans artikel til Selskabets direktion, fandt man ingen »grund til nu at gøre Store Nordiske eller andre bekendt med dette historiske forhold, hvis rigtighed i øvrigt ikke dokumenteres i artiklen«. ³¹ Det var der heller ingen grund til. I hvert fald har Kay Suenson og O.C. Scavenius utvivlsomt kendt til »dette historiske forhold«, men de fandt ingen grund til at informere deres kolleger i bestyrelsen – sandsynligvis for ikke at øge panikken yderligere.

Christiansen havde derfor mere ret, end han givetvis selv var klar over, da han i sit brev til direktionen bedømte chancerne for at ændre den russiske beslutning som værende »ikke alt for store«. Selskabet havde ikke andre magtmidler end »argumentation«, og i den sammenhæng hentede Christiansen inspiration fra den russiske litteratur, da han karakteriserede Selskabets situation med et citat af den russiske forfatter, Leonid Andrejev: »Hvad formår selv Sokrates mod et maskingevær«. ³²

»Bunden og nogle sidebrædder til Selskabets ligkiste«

Tirsdag 17. august 1937 kl. 14.30 trådte Det Store Nordiske Telegraf-Selskabs bestyrelse sammen for at drøfte »Selskabets stilling i USSR«. Siden mødet i januar 1935, hvor man havde drøftet udvisningerne i Leningrad, var Niels Neergaard og Frederik Andersen afgået ved døden og erstattet af henholdsvis Hendes Majestæt Dronningens kabinetssekretær, kammerherre C.P.M. Hansen, og Folketingets formand, Hans Rasmussen (SD). Desuden var ingeniør Per Kampmann blevet indvalgt i november 1936. ³³

Igen var det Scavenius, der førte ordet. Han redegjorde kort for Anikejevs meddelelse til Christiansen og slog fast, at

gennemførelsen af sovjetregeringens krav vil i høj grad vanskeliggøre opretholdelsen af den sikre og stabile telegramekspedition, som er en livsbetingelse for, at Selskabet kan klare sig i konkurrencen med de andre ruter, og allerede derfor må det befyrgtes,

at en »omvæltning« som den omhandlede i høj grad vil skade Selskabets stilling overfor andre administrationer og telegraf­selskaber.

Sagen havde været drøftet med både Christiansen, der havde været hjemme til konsultation, og den kongelige gesandt i Moskva, der begge »under hensyn til de nuværende forhold i Sovjetrusland anser det for aldeles udsigtsløst og meget risikabelt at gøre principiel modstand«. På den baggrund var der efter Scavenius' opfattelse ikke andet at gøre, end at forsøge at opnå »en gradvis og lempelig overgang til en nyordning« og så vidt muligt med en »formel bibeholdelse af den nuværende koncession«.

Man måtte forsøge at bevare »et minimum af dansk personale« på de 2-3 vigtigste stationer, om end Scavenius erkendte, at det »dog vist desværre er uopnåeligt«. Men uanset dette ville han og den øvrige direktion foreslå, at man tilbød russerne en nyordning, så hele linien gennem Sibirien »simplificeres mest muligt«, ligesom omtelegraferingen, der hidtil var foregået i Leningrad, blev flyttet til Helsingfors. Det ville ganske vist betyde, at der skulle føres et kabel ind til sydkysten af Finland, og det var usikkert, om russerne »af politiske grunde« ville gå med hertil, men omvendt ville ordningen muliggøre, at alle danskere kunne forlade stationerne. Direktionen havde allerede bedt Christiansen sondere terrænet hos den russiske telegrafadministration, men desværre måtte Scavenius meddele, at han netop havde modtaget et telegram om, at der endnu ikke havde fundet forhandlinger sted »på grund af kommissærskifte«.

Scavenius' fremstilling af situationen havde været forretningsmæssig og præget af den erfarne diplomats kølige og neutrale tilgang. I modstrid hertil stod udtalelserne fra bestyrelsens mangeårige formand, Wilhelm Weimann, der stærkt følelsesladet lagde ud med at erklære, at den foreslåede ordning efter hans opfattelse »kunne blive bunden og nogle sidebrædder til Selskabets ligkiste«. Han fremhævede, at en »række fundamentale overenskomster« med andre statsadministrationer og selskaber beroede på Selskabets »egen« drift af den transsibiriske forbindelse, og at gennemførelsen af sovjetregeringens krav derfor kunne give samarbejdspartnere juridisk ret til at opsigte aftalerne med Store Nordiske, hvilket ville betyde Selskabets endeligt.

Gik det ikke så galt »i første træfning«, som han udtrykte det, ville resultatet under alle omstændigheder blive det samme på et senere tidspunkt som følge af den dalende kvalitet – og dermed lavere trafikmængde – på forbindelsen, som en russisk overtagelse uundgåeligt ville medføre: »Overfor sådanne synspunkter lå det lige for at spørge: Hvorfor påtænker man da ikke at sætte sig til absolut modværge og fordre koncessionen opretholdt til dens udløb i 1946«, spurgte Weimann retorisk – og svarede ifølge protokollen selv ved at henvise til, at

Store Nordiske i virkeligheden var aldeles magtesløs overfor en »russisk-asiatisk tjekabehandling«, og satte vi os i positur, ville følgen – mente han – blive arrestationer og den sædvanlige sovjetrussiske fremkaldelse af »tilståelser«.

Bestyrelsesformandens indlæg fik Kay Suenson til at tage ordet. Han var søn af den legendariske Edouard Suenson, der som ung premierløjtnant havde stået i spidsen for kabellægningen i Østasien i 1870-71, og som derefter var blevet udnævnt til Store Nordiskes første administrerende direktør og fra 1898 bestyrelsesformand. Som ung jurist var Kay Suenson i 1898 blevet sekretær for Selskabets bestyrelse, indtil han ved sin fars fratreden fra selskabets ledelse i 1916 selv blev direktør. I 1924 var han blevet indvalgt i bestyrelsen – en post han stadig indtog, efter han i 1933 var trådt tilbage som direktør. I lighed med Scavenius anlagde han en mere nøgtern tone, idet han imødegik Weimann med en bemærkning om, at han »egentlig ikke (ventede), at vore engelske eller amerikanske medinteressenter i Pacific Joint Purse skulle opsigge denne«.

Hvad Kay Suenson referede til – og som Weimann også havde hentydet til – var et kartellignende samarbejde i Østasien, hvor Store Nordiske i samarbejde med et britisk og et amerikansk selskab siden 1904 havde kontrolleret den internationale telegram-trafik i Stillehavsregionen og mellem Østasien og Europa. Store Nordiskes deltagelse i denne »Pacific Joint Purse«, der var fundamentet for hele dets position som et internationalt telegraf-selskab, var baseret på den transsibiriske forbindelse. For så vidt havde Weimann derfor ret i, at de andre selskaber rent juridisk ville få ret til at udelukke Selskabet fra Pursen, hvis man imødekom det russiske krav. Om det i givet fald ville ske, var imidlertid en anden sag. Efter den russiske revolution i 1917 havde de andre selskaber således accepteret, at Store Nordiske forblev i Pursen, selvom den transsibiriske forbindelse var afbrudt i næsten fire år. Kay Suensons beroligende udtalelse var derfor ikke uden hold i virkeligheden, men at han var opmærksom på faren, lod han forstå med en bemærkning om, at de andre selskaber »i alle tilfælde ville se, hvorledes den nye orden virkede, forinden de besluttede sig til drastiske skridt«. ³⁴

Bortset fra en enkelt bemærkning fra ingeniør Kampmann, var der ikke andre, der tog ordet. Punktet kunne derfor afsluttes med konklusionen, at »der var ingen indvending imod, at forhandlingerne i Rusland føres ud fra de ovenfor fremsatte synspunkter« – idet Weimann dog fik en slutbemærkning ført til protokols: »Formanden var for sit vedkommende på det rene med, at den orden, som eventuelt opnåedes, selv i bedste fald ville betyde en meget alvorlig, ja skæbnesvanger svækkelse af Store Nordiskes system.« ³⁵

Efter endnu to punkter om henholdsvis konsekvenserne for Selskabet af

krigen i Østasien efter den japanske invasion af Kina og Nationalbankens tilbagebetaling af lånet på 1 million pund, sluttede mødet kl. 15.50.

»Til sekretær i Centralkomitéen for VKP(b), kammerat J.V. Stalin«

Christiansen havde været tilbage i Moskva 13. august. To dage senere havde han opsøgt Anikejev i Folkekommissariatet og overbragt et officielt brev fra Store Nordiskes direktion med forslag til en nyordning – altså inden bestyrelsesmødet – men som Scavenius havde meddelt, var der ikke umiddelbart nogen reaktion som følge af kommissærskiftet.³⁶

Den afgåede folkekommissær, Ivan Khalepskij, der i april måned havde afløst Jagoda efter dennes arrestation, kom fra en post i den sovjetiske hærledelse som chef for panserstyrkerne. I juni måned var tre sovjetiske marskaller og en række højstående officerer på Stalins ordre blevet dømt ved en hemmelig proces og derefter skudt, og nu var turen kommet til Khalepskij, der blev arresteret for at blive skudt året efter. Han blev afløst af Matvej Berman, der havde været chef for den sovjetiske lejradministration, GULAG og i den anledning tildelt Lenin-ordenen, inden han i september 1936 var blevet forfremmet til vicekommissær for NKVD. Nu var han så blevet »overflyttet« til posten som folkekommissær for Sovjetunionens kommunikationsvæsen, og i lyset af hans forgængeres skæbne må han have følt det, som sad han i en ventesal for tidligere parti- og statsledere, der afventede deres arrestation og efterfølgende henrettelse. Han holdt da heller ikke længe, men blev arresteret i efteråret 1938 og efterfølgende skudt, da Lavrentija Berija overtog ledelsen af NKVD og udrensede sine forgængeres medarbejdere.

For Berman drejede det sig imidlertid nu om at gennemføre »likvidationen« af Store Nordiskes koncession. Med nogen forsinkelse kom der gang i forhandlingerne, men da først Folkekommissariatet forstod, at Selskabet var villig til at indgå en nyordning, der imødekom de sovjetiske krav, gik det hurtigt. Forhandlingerne blev ført af Christiansen alene, uden medvirken af Engell, der dog en enkelt gang lod en bemærkning falde over for viceudenrigskommissær Potemkin, der »øjensynlig« var bekendt med sagen og straks havde svaret, at man utvivlsomt ville »nå til et resultat«.³⁷ Kun på et punkt stod Anikejev, der førte forhandlingerne for kommissariatet, fast, nemlig at alle danske telegrafister og teknikere skulle ud inden tre måneder. Han erklærede sig dog rede til at tage hensyn til, at det for enkelte stationers vedkommende kunne tage noget længere tid for at give Selskabet tid til at uddanne det sovjetiske personale, der skulle overtage danskernes arbejde, ligesom han lod sig overtale til, at Store Nordiske fortsat kunne have et agentur i Moskva.

Hvad angik indføringen af et kabel til Finland og overflytningen af omtele-

graferingen fra Leningrad til Helsingfors, havde Anikejev ingen indvendinger. Derimod voldte det vanskeligheder, at Store Nordiske formelt ville bevare den gamle koncession – evt. med en eller anden form for skriftlig tillægsaftale om nyordningen. Ønsket skyldtes dels, at opsigelsen af den gamle overenskomst og dens erstatning med en ny ville nødvendiggøre en genforhandling af alle Selskabets øvrige aftaler med statslige administrationer og selskaber, dels at en ny aftale uundgåeligt ville vække opsigt i offentligheden og svække tilliden til Selskabet med dalende trafik til følge.

Tydeligvis havde Anikejev gerne imødekommet Selskabets ønske, men han var udtrykkeligt blevet pålagt at opsigse koncessionen og indgå en ny overenskomst, og da ordren var givet ham af Litvinov samt Bermans forgænger, Khalepskij, i fællesskab, og da disse to ydermere havde handlet efter beslutning i regeringen, var det en sag, som nødvendigvis måtte afgøres på højeste sted. Ikke desto mindre lod Berman sig øjensynligt overbevise om det hensigtsmæssige i at lade Store Nordiske bevare den gamle koncession, og også hos Litvinov synes der at have været forståelse.

I hvert fald blev der udarbejdet en fælles henvendelse fra de to kommissærer »til sekretær i Centralkomitéen for VKP(b), kammerat J.V. Stalin«. Henvendelsen var dateret 8. september 1937, stemplet »strengt hemmeligt« og underskrevet af M. Berman, mens viceudenrigskommissær Potemkin havde skrevet under for Litvinov. Henvendelsen blev ikke sendt direkte til Stalin, men via regeringslederen, Vjateslav Molotov, der først indhentede sin vicechef, Anastas Mikojans mening, inden han oversendte den til centralkomitéens sekretariat 14. september. Henvendelsen blev, i lighed med alle øvrige dokumenter i sagen, befordret gennem det netværk af »hemmelige afdelinger«, som op gennem 1930erne var opbygget i den sovjetiske parti- og statsadministration.³⁸

I henvendelsen til Stalin redegjorde de to kommissærer kort for, hvorledes Anikejev havde meddelt Store Nordiske beslutningen om at likvidere koncessionen, og at man 15. august havde modtaget svar fra Selskabet, der var rede til at imødekomme sovjetregeringens krav, men på en sådan måde, at der ikke skete »en formel likvidation af overenskomsten«. I stedet havde Store Nordiske foreslået »formelt at bevare aftalen af hensyn til dets udenlandske klientel, men fastlægge en ny ordning for udnyttelse og betjening af stationerne gennem udveksling af breve«.

At en imødekommelse af Store Nordiskes ønske ikke ville kollidere med sovjetregeringens krav om at overtage Selskabets stationer, blev begrundet med henvisning til, at Folkekommisariatet for Kommunikationsvæsen allerede var blevet enige med Selskabet om en tidsplan for uddannelse af sovjetiske telegrafister og teknikere, så alle danskere kunne være ude af Sovjetunionen senest 1. marts 1938. Derimod ville der ved en formel likvidation »utvivlsomt opstå

en række vanskeligheder og rejses spørgsmål fra dets [Store Nordiskes, KJ] side om godtgørelse for dets tab«, forklarede de to kommissærer, hvorefter de satte trumf på: »Ud over dette kan en ophævelse af overenskomsten medføre et totalt ophør af transittrafikken gennem USSR, som foruden andre fordele, giver betydelige valutaindtægter«.

Det var Potemkin, der udtrykkelig havde foreslået, at den sidste bemærkning kom med – utvivlsomt ud fra en forventning om, at faren for at miste valutaindtægter ville kunne overbevise Stalin, der ud over udrensningerne havde travlt med at opruste Sovjetunionen til krig. Argumentet var da også det sidste, de to kommissærer fremdrog inden konklusionen om, at det ville være »hensigtsmæssigt« at følge det danske forslag, der ville »likvidere den danske betjening«, men med en »formel bevarelse af den gamle overenskomst« – hvorefter de behørigt afsluttede: »Vi anmoder om Deres samtykke«.³⁹

Forfatningsmæssigt havde Stalin ingen officiel magt. Han havde ikke engang en post i regeringen, men var netop »sekretær i centralkomitéen for VKP(b)«, sådan som Berman og Potemkin havde anført. Ikke desto mindre fandt to kommissærer, herunder en udenrigskommissær, samt en regeringsleder det nødvendigt at spørge partisekretæren, om han bifaldt deres indstilling, og som sådan giver sagsforløbet et sigende indblik i magtstrukturerne i 1930ernes Sovjetunionen.

Svaret på Bermans og Potemkins henvendelse indløb 23. september i form af et brev fra centralkomitéens sekretariat til regeringsleder Molotov. Som grundlag for afgørelsen blev det anført, dels at det var »uhensigtsmæssigt formelt at bevare den gamle overenskomst«, dels at »udnyttelsen af de undersøiske kabler mellem Sovjetunionen og Danmark, Japan og Kina bør udelukkende varetages af Folkekommissariatet for Kommunikationsvæsenet«. Hvad angik det sidste punkt må man formode, at meningen har været den, at Folkekommissariatet på sovjetisk territorium skulle håndtere – og dermed have fuld kontrol over – alle telegrammer ud og ind af Sovjetunionen. Store Nordiske ville uundgåeligt have en station i den anden ende af kablerne, der derfor ikke »udelukkende« kunne udnyttes af den russiske telegrafadministration, ligesom der rent faktisk ikke var kabler direkte mellem Sovjetunionen og Danmark efter Finlands og de baltiske landes selvstændighed efter den russiske revolution.

Under alle omstændigheder var det afgørende punkt tydeligvis, at alt dansk personale blev fjernet fra stationerne i Rusland, og da Store Nordiske jo var gået med hertil, var der efter centralkomitéens opfattelse »intet grundlag for at lade den gamle overenskomst være i kraft«. Derimod blev det slået fast, nærmest som et påbud, at »alle Selskabets interesser vedrørende udnyttelsen af de undersøiske kabler, kan der tages hensyn til i den almindelige aftale mellem Folkekommissariatet og Det Store Nordiske Telegraf-Selskab«.⁴⁰

For så vidt havde Berman og Potemkin fået et ikke ganske klart, og heller ikke ganske direkte svar på deres henvendelse til Stalin. Selvom der ikke var nogen grund til at opretholde den gamle koncession, var der heller ikke noget direkte forbud mod at lade det ske – om end det blev betegnet som værende »uhensigtsmæssigt«. Faktisk kunne konklusionen læses, som om den gamle koncession var uden betydning – når blot alle danske forlod stationerne, og Folkekommissariatet fik kontrol med den ind- og udgående telegramtrafik. Hertil kom bemærkningen om, at Store Nordiskes interesser kunne tilgodeses i en kommende aftale, hvilket i sammenhængen kunne tolkes, som om den gamle koncession formelt kunne bevares inden for rammerne af en ny aftale, som fastlagde de reelle forhold.

I hvert fald var det tydeligvis den måde, hvorpå svaret blev læst af både Potemkin, Berman og Molotov – der ganske givet havde sikret sig, at de ikke læste forkert. Der blev derfor udarbejdet et udkast til ny regeringsbeslutning, hvorefter Folkekommissariatet for Kommunikationsvæsenet blev pålagt at gennemføre en »likvidation« af Store Nordiskes koncession på en sådan måde, at »den gamle koncession ikke ophæves formelt, men at det gennem udveksling af breve med koncessionshaveren fastlægges, at Store Nordiske Telegraf-Selskabs stationer overføres til Folkekommissariatet for Kommunikationsvæsenets fuldstændige rådighed«. Desuden skulle alle danske funktionærer forlade stationerne senest 1. marts 1938.⁴¹

Beslutningen blev imidlertid aldrig ført ud i livet – muligvis aldrig truffet.

Skriftlig aftale – eller?

I Store Nordiske var man tydeligvis ikke informeret om sovjetregeringens overvejelser, hvilket kom til udtryk på et bestyrelsesmøde 20. oktober 1937 – fire uger efter, at sovjetregeringen havde fået grønt lys til at imødekomme Selskabets ønske om formelt at lade den gamle koncession være i kraft. Mødet blev indledt kl. 16.30 af O.C. Scavenius, der gjorde rede for, at »der i virkeligheden nu (er) opnået enighed« med Folkekommissariatet, og at der endog var opnået en forlænget frist for rømning af stationerne, hvorefter Kay Suenson tog ordet og ifølge protokollen udtalte, at han »forstod, at Folkekommissariatet havde tilbudt en ny overenskomst, men at man fra Selskabets side var noget bange for blot at røre ved spørgsmålet«. Selv var han af den opfattelse, at man burde tilstræbe en eller anden form for skriftligt aftalegrundlag, idet man hidtil »kun havde forhandlet med en kontorchef [Anikejev, KJ], og alt vedrørende vor fremtid i Rusland hang på mundtlig besked fra denne kontorchef«.⁴²

Scavenius bekræftede Suensons fremstilling og henviste til, at spørgsmålet »gentagne gange« var blevet drøftet med både Christiansen og den danske ge-

sandt i Moskva. Begge havde »på det bestemteste« frarådet ethvert forsøg på at opnå en skriftlig aftale med henvisning til

at det, således som forholdene for øjeblikket er i Rusland, måtte anses for meget risikabelt, at koncessionsspørgsmålet og andre vigtige spørgsmål blev forelagt selve sovjetregeringen og måske derfra kunne blive bragt for de militære myndigheder, idet det forholdsvis let kunne ske, at man – uden at man satte sig nærmere ind i sagerne og uden motivering – ville træffe beslutninger, som kunne blive fuldstændig skæbnesvangre for transitruten.

Det var naturligvis blevet fremført over for de to, at »Selskabet dog (ville) stå bedre med en skriftlig bekræftelse«, men omvendt fremhævede Scavenius

at begge, der jo er kloge og dygtige mænd og kender Rusland særdeles godt, under de meget vanskelige forhold på en udmærket måde har taget sig af Selskabets sager, og at man efter hans mening vanskeligt kunne handle imod de to herrers mening.

Til svar bemærkede Suenson, »at det ikke var en ny koncession, han havde tænkt sig, men blot – som supplement til den bestående koncession – en skriftligt fastlagt aftale, dækkende den nye tilstand«. Han var her i overensstemmelse, ikke alene med Selskabets eget ønske, men også med indstillingen hos sovjetregeringen. Det vidste imidlertid ingen i bestyrelsen, ej heller Christiansen eller Engell. Men Suenson var tæt på den virkelige sammenhæng, da han gav udtryk for, at »det nuværende øjeblik var det gunstigste for opnåelse af en skriftlig ordning, idet russerne selv havde tænkt sig noget, at Selskabet skulle have noget skriftligt«, ligesom Folkekommissariatet »jo hidtil havde stillet sig velvilligt over for alt fra Selskabet foreslået«.

Der var imidlertid ikke megen lydhørhed for Suensons argumenter. Tværtimod meldte bestyrelsens formand, Wilhelm Weimann, sig med et længere indlæg, hvor han ifølge protokollen gav udtryk for, »at direktør Suenson ikke med rette kunne argumentere ud fra 'Sovjets for tiden så velvillige indstilling over for Selskabet'«. Tværtimod var der efter hans opfattelse tale om, at Selskabet stod »med hatten i hånden«, mens sovjetregeringen »i lynfart« forlangte sin vilje gennemført. Under de foreliggende omstændigheder »(turde) han for sit vedkommende ikke ... handle imod hr. Christiansen og minister Engell fra deres indgående kendskab til russiske forhold dikterede opfattelse«. Og selvom også han helst så noget skriftligt, så undlod han ikke at bemærke, at »koncessionen havde jo i dette tilfælde vist sig ikke at være stort mere værd end en lap papir«. Hensynet til andre selskaber og statsadministrationer gjorde dog, at det var vigtigt at bevare den gamle koncession – om ikke andet, så fordi det »var utæn-

keligt, at Selskabet, det eneste tilbageblevne af de tidligere mange koncessionshavere, ville kunne opnå en *ny* formel koncession«.

Suenson stod alene med sit synspunkt, og undlod ikke at bemærke, at »når det imidlertid menes, at der ikke skal gøres forsøg på at opnå nogen skriftlig fastlæggelse, må man jo tage den deraf følgende større usikkerhed«. Det blev herefter Hendes Majestæt Dronningens kabinetssekretær, kammerherre C.P.M. Hansen, der drog konklusionen med en bemærkning om, at han »gik ud fra, at der ville ske indberetning fra Moskva, dersom Selskabets repræsentant og minister Engell skulle få indtryk af, at der var en chance for en skriftlig fastlæggelse«.

Tilbage på dagsordenen var tre punkter om henholdsvis krigen i Østasien, fastsættelsen af den halvårlige dividende for Selskabets aktionærer samt deltagelsen i Pacific Joint Purse. En anmodning fra Nationalforeningen til Tuberkulosens Bekæmpelse om et økonomisk bidrag blev afslået, hvorefter mødet hævedes kl. 17.40.

Den sidste koncession

Indberetningen fra Moskva om en skriftlig ordning kom aldrig. I lighed med Christiansen og Engell var medarbejderne i Folkekommissariatet for Kommunikationsvæsen øjensynligt også bange for at foreslå, endsige nedfælde noget som helst på skrift. Med Engells udtryk var de ramt af »ansvars-angsten« – dog ikke af frygt for den mulige reaktion fra Store Nordiske, men fra »de højere magter«, som Engell formulerede det. Så længe der ikke forelå en officiel regeringsbeslutning, eksisterede der ikke noget grundlag for udformning af skriftlige aftaler, og de aktuelle forhold i Sovjetunionen efteråret 1937 taget i betragtning, kan man ikke fortænke de russiske embedsmænd i, at de ikke skulle risikere noget.⁴³

Folkekommissariatet var tydeligvis også mærket af udrensningerne. I forvejen var det galt nok, at folkekommissærerne blev udskiftet i hastigt tempo, men hertil kom, at også embedsmandsapparatet blev ramt, sådan som man kan læse det i en beretning til Store Nordiskes bestyrelse fra oktober 1937: »Da Selskabets repræsentant, hr. H.H.I. Christiansen, aflagde besøg i Folkekommissariatet i Moskva for at meddele, at forandringen var sket, var hr. Anikejev – med hvem de hidtidige forhandlinger om sagen er blevet ført – borte, og en ny mand, hr. Stoljarov, sad ved hans skrivebord«.

Anikejev var kommet til Folkekommissariatet i august 1936, men efter godt et år på posten, var hans tid altså rindet ud – og han var ikke den eneste, der pludselig forsvandt med konsekvenser for sagsbehandlingen til følge. »Forandringen«, som det hed i indberetningen til bestyrelsen, var den aftalte indføring

af et kabel til Finland og overflytning af omtelgraferingen fra Leningrad til Helsingfors, som blev gennemført 24. oktober 1937, og som Christiansen nu måtte fremlægge for hr. Stoljarov, der næppe kendte til sagen, og som ifølge beretningen »tilsyneladende intet havde at bemærke til, hvad der var foretaget«. ⁴⁴

Situationen var derfor den, at både i Danmark og Sovjetunionen var begge topledelse i efteråret 1937 indstillet på at indgå en overenskomst, der formelt lod Store Nordiskes koncession fra 1921 bestå, mens fjernelsen af alle danske funktionærer fra Selskabets stationer og disses overtagelse af Folkekommissariatet blev bekræftet gennem en udveksling af breve eller anden form for skriftlig aftale. Overenskomsten blev imidlertid aldrig indgået som følge af de to parter gensidige berøringsangst forårsaget af stalinismens terror og udrensninger, men dybest set begrundet i, at sovjetregeringen efter alt at dømme aldrig traf den beslutning om at imødekomme Selskabets ønsker, som var udarbejdet efter henvendelsen til Stalin.

I et memorandum, udarbejdet i Folkekommissariatet 21. august 1939, hedder det således efter en redegørelse for hele forløbet fra Anikejevs første meddelelse til Christiansen frem til fjernelsen af de danske funktionærer:

Øjensynligt var der i 1937 en instruks om likvidation af Det Store Nordiske Telegraf-Selskabs gamle overenskomst (koncession), på grundlag af hvilken det ovenfor anførte arbejde blev gennemført. I Folkekommissariatet for Kommunikationsvæsenets arkivsager befinder der sig ikke nogen særskilt beslutning om dette spørgsmål, men derimod fremgår det af nogle dokumenter, at det blev forudsat, at overenskomsten ikke skulle ophæves formelt, men at man indskrænkede sig til at udskifte de danske funktionærer med russiske arbejdere og lade Folkekommissariatet overtage ledelsen af stationerne. ⁴⁵

Memorandummet var et udslag af, at spørgsmålet om Store Nordiskes koncession igen blev taget op på regeringsniveau, og at en eller anden ønskede at finde ud af, hvorfor sagen aldrig var blevet afsluttet. Der blev udarbejdet et udkast til ny regeringsbeslutning, og endog et udkast til ny aftale, men den blev aldrig forelagt Selskabet – utvivlsomt på grund af udbruddet af anden verdenskrig og den efterfølgende, tyske besættelse af Danmark. Sagen vedblev dog at være på sovjetregeringens dagsorden, indtil Hitler-Tysklands angreb på Sovjetunionen 22. juni 1941 gjorde en afklaring både umulig og overflødig. ⁴⁶

Hvor det med Christiansens ord havde været »en bedrift«, da Selskabet i 1935 fik udskudt og delvist opblødt udvisningen af syv danske funktionærer fra Leningrad, så må det betegnes som intet mindre end en historisk begivenhed, at Selskabet overlevede krisen i 1937 og bevarede sin koncession – ikke mindst i lyset af den skæbne, der overgik de øvrige koncessionerede selskaber

i Sovjetunionen. Ganske vist var det ikke rigtigt, at Store Nordiske var »det eneste tilbageblevne af de tidligere mange koncessionshavere«, sådan som Weimann havde erklæret på bestyrelsesmødet 20. oktober 1937. Tilbage var nogle få japanske fiskeri-, skov- og oliekoncessioner ved Stillehavet og på Sakhalin, men de har næppe overlevet de militære sammenstød mellem Japan og Sovjetunionen sommeren 1938. Store Nordiske var derfor ikke alene det første udenlandske selskab, der blev tildelt en koncession af sovjetregeringen, men efter alt at dømme også det eneste, der ikke fik frataget koncessionen, der som den sidste forblev i kraft, indtil den efter 25 år udløb i 1946 og blev erstattet af en ny overenskomst mellem Selskabet og sovjetregeringen. Og det på trods af sovjetregeringens beslutning om en »principiell indskrænkning af koncessionssektoren«, som bla. kom til udtryk i nedlæggelsen af den øverste Koncessionskomité i december 1937.⁴⁷

Det absurde i hele situationen var midlertid, at mens den gamle koncession med Lenins underskrift fra 21. juli 1921 formelt stadig stod ved magt, så gjaldt det samme for sovjetregeringens beslutning fra 19. juli 1937 om »likvidation« af selvsamme koncession. Og selvom sovjetregeringen aldrig traf nogen ny beslutning, og Folkekommissariatet og Store Nordiske heller ikke udvekslede breve eller indgik nogen anden form for skriftlig aftale, så blev nyordningen af den transsibiriske forbindelse ikke desto mindre gennemført, sådan som Christian sen havde aftalt det mundtligt med Anikejev. Efter overflytningen af omtelegraferingen fra Leningrad til Helsingfors 24. oktober 1937 blev alle danske funktionærer i de efterfølgende måneder trukket væk fra Selskabets stationer og erstattet af russiske telegrafister og teknikere.

At det overhovedet lykkedes Selskabet at bevare koncessionen og holde den transsibiriske forbindelse åben, kan i nogen udstrækning tilskrives stalinismens og udrensningernes desorganiserende indflydelse på Folkekommissariatet og hele regeringsapparatet. Afgørende var imidlertid Store Nordiskes ihærdighed og vedvarende indsats, der øjensynligt overraskede de sovjetiske myndigheder, der tydeligvis ikke havde forventet noget modspil til deres meddelelse om opsigelse af koncessionen. Hertil kom, at Selskabet ikke havde produktion eller anden form for virksomhed direkte på sovjetisk jord – og slet ikke efter nyordningen.

Ikke desto mindre må der have været tungtvejende grunde til, at Sovjetregeringen og de »højere magter« overhovedet lod sig overtale til at undlade en formel ophævelse af koncessionen, og hér er der næppe anden forklaring end penge. I 1921 havde Store Nordiskes kabler udgjort Sovjetunionens eneste telegrafforbindelse med omverdenen, men siden da havde Sovjetunionen bygget et stort antal radiostationer, så landet havde adgang til internationale, trådløse telegrafforbindelser. Strengt taget kunne det sovjetiske parti- og stats-

apparat – for slet ikke at tale om Stalin – derfor være totalt ligeglade med, om Store Nordiskes økonomiske interesser blev truet, og også om dets eksistens stod på spil – hvis ikke det lige havde været for transitindtægterne.

Måske var det igen Litvinov, der var Selskabets skytsengel. I hvert fald var det på Udenrigskommissariatets initiativ, at faren for at miste transitindtægter blev nævnt i henvendelsen til Stalin, selvom det var Folkekommisariatet for Kommunikationsvæsen, der formelt fik indtægterne. De to kommissærer havde i øvrigt ikke nævnt størrelsen af valutaindtægterne fra transitlinien, men Stalin har utvivlsomt haft adgang til tallene. I 1935 blev de af Folkekommisariatet for Kommunikationsvæsen opgjort til 2.163.234 valutarubler, i 1936 til 2.134.318 valutarubler, og allerede i september 1937 stod det klart, at året ville bringe betydelig fremgang på grund af Japans invasion af Kina, og det endte da også med en indtægt for hele året på 3.343.876 valutarubler.⁴⁸

Sovjetunionen havde altså sine egne, pekuniære interesser i en formel opretholdelse af Store Nordiskes koncession, og derfor fulgte da også »tilladelsen« fra Stalin og partiets centralkomité til en ny regeringsbeslutning. At denne efter alt at dømme aldrig blev truffet, ændrer ikke ved det forhold, at det var lykkedes Store Nordiske at undgå en formel opsigelse af sin koncession, og at Selskabet derfor kunne undlade at informere andre selskaber og statsadministrationer om de ændrede driftsforhold på den transsibiriske forbindelse.

I det hele taget lykkedes det Selskabet at hemmeligholde, at man havde trukket alle danske funktionærer ud af Sovjetunionen, hvilket var en bedrift i sig selv. Det lykkedes da også kun ved, at en »uvenligt sindet og uønsket«, tidligere telegrafist, der var gået til *Ekstrabladet* med historien, blev betalt til tavshed »ved et kontant beløb«, mens bladet ifølge bestyrelsens forhandlingsprotokol modtog »et (i relation til offentligheden anonymt) bidrag til en eller anden (vel at mærke neutral) af bladets indsamlinger«.⁴⁹

Helt fortie nyordningen og omlægningen af kablet ved Finland kunne man dog ikke, og sagen blev da også behørigt, omend ret udramatisk, omtalt i bestyrelsens skriftlige beretning til Store Nordiskes generalforsamling 24. juni 1938:

Den automatiske omtelegrafering, som hidtil har fundet sted i Leningrad, er blevet henlagt til Helsingfors, som derefter arbejder med Nagasaki på direkte linier, og bla. i forbindelse hermed er der i løbet af 1937 forflyttet en del danske funktionærer fra USSR.⁵⁰

Noter

1. USSR's Folkekommisariat for Kommunikationsvæsenet til SNTS's Befuldmægtigede, Borger Christiansen, 8. januar 1935. RA, UM 92 Dan 5/53. Brevet blev overdraget den følgende dag.

2. Kgl. Dansk Gesandtskab i Moskva til UM, 9. januar 1935, RA, UM 92 Dan 5/53.
3. Sammesteds samt Direktionen: Beretning til bestyrelsen, januar 1935, RA, SNTS. NKVD er egentlig en forkortelse for Folkekommissariatet for Indenrigssager, og det hemmelige politi blev i 1930ernes Sovjetunionen officielt betegnet som et af »NKVDs organer«. Her bruges imidlertid den gængse og mere mundrette form, hvor NKVD simpelthen identificeres som det hemmelige politi.
4. Store Nordiskes ageren under den russiske revolution og borgerkrig er beskrevet i Kurt Jacobsen, 1997.
5. Direktionen: Beretning til bestyrelsen, marts 1926, RA, SNTS. Hele gældssagen er skildret i Kurt Jacobsen, 1994, 74f.
6. Citeret efter Notat om Litvinof v/ AU/EM, SNTS, 15. januar 1935, RA, UM 92 Dan 5/53.
7. Kgl. Dansk Gesandtskab i Paris til UM, 31. januar 1928, RA, UM 92 Dan 5/44.
8. Direktionen: Beretning til bestyrelsen, september 1926, RA, SNTS.
9. Direktionen: Beretning til bestyrelsen, december 1932 og februar 1933, RA, SNTS. Desuden dokumenter i RGAE, fond 3527, opis 13, delo 315.
10. Direktionen: Beretning til bestyrelsen, maj 1933, RA, SNTS. Internt notat til folkekommissær, kammerat A.I. Rykov, 17. maj 1933, RGAE, fond 3527, opis 13, delo 315.
11. Sammesteds.
12. Bestyrelsens forhandlingsprotokol, 14. januar 1935, RA, SNTS. I henhold til Selskabes danske koncessioner havde regeringen ret til at udpege to medlemmer af bestyrelsen.
13. Bestyrelsens forhandlingsprotokol, 28. december 1934 og 14. januar 1935, RA, SNTS.
14. Kgl. Dansk Gesandtskab i Moskva til UM, 14. januar 1935, RA, UM 92 Dan 5/53.
15. Memo v/ AU/EM, SNTS, 15. januar 1935, RA, UM 92 Dan 5/53
16. Notat om Litvinov v/ AU/EM, SNTS, 15. januar 1935, UM til P. Munch i Genève, 16. januar 1935, RA UM 92 Dan 5/53.
17. Kgl. Dansk Gesandtskab i Moskva til UM, 14. og 17. januar 1935, RA, UM 92 Dan 5/53.
18. Notat, u. d. januar 1935, UM til Kgl. Dansk Gesandtskab, 5. februar 1935, RA, UM 92 Dan 5/53.
19. Christiansen til direktionen, Moskva 23. februar og 5. marts 1935, RA, UM 92 Dan 5/53. Direktionen: Beretning til bestyrelsen, februar 1935, RA, SNTS.
20. Sammesteds.
21. SNTS til UM, 11. marts 1935. UM til Store Nordiske, 24. april 1935, RA, UM 92 Dan 5/53.
22. Direktionen: Beretning til bestyrelsen, november 1934.
23. Christiansen til Folkekommissariatet, 23. december 1934 og udateret udkast til brev fra Folkekommissariatet til Christiansen, AVP fond 85, opis 18, delo 13.
24. Direktionen: Beretning til bestyrelsen, juni 1935.
25. Sammesteds, maj og juli 1936.
26. Christiansen til direktionen, Moskva 21. juli 1937, RA, UM Dan 5/53.
27. Sammesteds samt Kgl. Danske Gesandtskab i Moskva til UM, 21. juli 1937, RA, UM 92 Dan 5/53.
28. Christiansen til direktionen, Moskva 21.-22. juli 1937, RA, UM Dan 5/53.

29. Rådslagning om spørgsmålet vedrørende en uformel henvendelse til Store Nordiske i spørgsmålet om en likvidation af koncessionen, 19. juli 1937. Notat om likvidationen af Store Nordiske Telegraf-Selskab v/ Anikejev, 23. juli 1937, AVP fond 085, opis 20, delo 233.
30. Leningradskaja Pravda, 11. juni 1937. Dokumenterne ligger i kopi som bilag i: AVP fond 085, opis 22, delo 259. Hvor Udenrigskommissariatet har fået kopierne fra, fremgår ikke, men det er givetvis fra NKVD.
31. Notat, 23. juni 1937, RA, UM 92 Dan 5/53.
32. Christiansen til direktionen, Moskva 21.-22. juli 1937, RA, UM Dan 5/53.
33. Bestyrelsens forhandlingsprotokol, 17. august 1937, RA, SNTS. Den følgende fremstilling bygger på denne protokol.
34. Pacific Joint Pursen er beskrevet i Kurt Jacobsen 1997, 69-72.
35. Understregning i protokollen.
36. Brevet fra Store Nordiske, der var dateret 11. august, er ikke fundet, men dets eksistens, indhold og datering bekræftes af andre kilder.
37. Kgl. Dansk Gesandtskab i Moskva til UM, 24. november 1937, RA, UM Dan 5/53.
38. Berman og Potemkin til Stalin, 8. september 1937. Lapsjov til Mikojan, 9. september 1937. Lapsjov til Belenkij, 14. september 1937. GARF, fond 5446, opis 22a, delo 207.
39. Sammesteds samt Potemkin til Anikejev, 7. september 1937, AVP, fond 085, opis 20, delo 233.
40. Belenkij til Molotov, 23. november 1937. GARF, fond 5446, opis 22a, delo 207.
41. Der ligger flere udkast til en regeringsbeslutning med denne formulering, den seneste dateret 11. november 1937, i: GARF, fond 5446, opis 22a, delo 307.
42. Bestyrelsens forhandlingsprotokol, 20. oktober 1937, RA, SNTS. Den følgende fremstilling bygger på denne protokol.
43. Kgl. Dansk Gesandtskab i Moskva til UM, 24. november 1937, RA, UM Dan 5/53.
44. Direktionen: Beretning til bestyrelsen, oktober 1937, RA, SNTS.
45. Memorandum vedrørende spørgsmålet om likvidation af Det Store Nordiske Telegraf-Selskabs koncessioner, Folkekommissariatet for Kommunikationsvæsen, 21. august 1939. AVP, fond 085, opis 22, delo 259.
46. Sammesteds samt yderligere materialer i AVP, fond 085, opis 22, delo 259.
47. Sammesteds.
48. Sammesteds.
49. Bestyrelsens forhandlingsprotokol, 20. oktober 1937, RA, SNTS.
50. Det Store Nordiske Telegraf-Selskab: Beretning for året 1937, RA, SNTS.

Kilder

- Rigsarkivet (RA): Udenrigsministeriet (UM), Journalsager nr. 92 Dan 5/53; nr. 92 Dan 5/44; Store Nordiske Telegraf-Selskabs arkiv (SNTS).
- Den Russiske Føderations Statslige Arkiv (GARF), fond 5446, opis 22a, delo 207.
- Den Russiske Føderations Udenrigsministerium, Arkiv for Udenrigspolitik (AVP), fond 85, opis 18, delo 13; fond 085, opis 20, delo 233; fond 085, opis 22, delo 259.
- Den Russiske Føderations Økonomiske Arkiv (RGAE), fond 3527, opis 13, delo 315.

Litteratur

Jacobsen, Kurt: *Den Røde Tråd. Det Store Nordiske Telegraf-Selskabs storpolitiske spil efter den russiske revolution*. København 1997.

Jacobsen, Kurt: *Mellem to verdenskrige. Det Store Nordiske Telegraf-Selskab 1917-1945*. Upubliceret manuskript 1994.

DNSAP og »jødespørgsmålet« – en variation over et internationalt tema

John T. Lauridsen

Fordomme i politik

I massepolitikens æra har fordomme floreret som aldrig før i historien, den demokratiske diskussion foregår ikke uden fordomsfyldte elementer, selv om mængden og karakteren af disse skifter. Et højere uddannelsesniveau og de elektroniske massemedier har heller ikke udryddet fordommene, og der er heller ikke udsigt til, at det vil ske. Fordomme næres af magthavere, politiske interesser, og kolporteres hurtigere end nogensinde hovedløst af de massemedier, hvis evne til selvransagelse og kritisk distance til rollen som mikrofonholder kan rummes i et to minutters indslag. Interessen i opretholdelsen af visse fordomme, der skifter over tid og sted, er grundlæggende i politik. Uden en vis mængde af fordomme i politik skulle alle politiske diskussioner begynde med Adam og Eva, og deri har ingen interesse. Derimod er der betydelige interesser forbundet med at få skubbet starten på en diskussion så langt frem, at fordomme er godt indspundet i diskussionsgrundlaget. Under den kolde krig var stemplingen »kommunist« nok til at sætte mennesker udenfor i de vestlige demokratier. Det var ikke nødvendigt at lytte til deres argumenter. Efter murens fald er dette blevet afløst af meget fordomsfulde udsagn om, hvordan det var at leve under kommunismen i øst. Det er blevet des lettere, fordi der ingen interesser er uden for forskernes snævre kreds til at modsige dem, og forskerne kan ikke påtage sig rollen som dem, der hele tiden går i medierne for at søge at aflive fordomsfyldte postulater, selv på det mest generelle plan. Så kunne de ikke bestille andet, og i øvrigt er heller ikke forskerne enige, så der er ingen løsning på problemet. Det er nemlig kun et problem for en højere sandhed, ikke aktuelle interesser.

Den danske debat om atomkraft er et skoleeksempel på brugen af fordomme, og det gælder både fortalere og modstandere.¹ Næppe nogen kan sige sig fordomsfri, på mange livsområder er det heller ikke nødvendigt endsige skadeligt, men lige præcis i politik burde argumentationen holdes logisk og for-

domsfri. Det er imidlertid ikke noget succeskriterium, heller ikke i dansk politik – tag en Erhard Jacobsen – og man bliver hurtigt leet ud som verdensfjern idealist, hvis man gør sig til talsmand for den slags.² Fordomme trives ikke mindre i samfund, hvor man trækker eksperter ind, gerne i hvide kitler, det tager sig autoritativt ud på TV, eller i det mindste med godt med akademiske titler i skærmens ene hjørne. Her er den danske debat om atomkraft påny et skoleeksempel. Fordommene kommer nødvendigvis til at spille en stor rolle, når der er eksperter, der direkte modsiger hinanden om samme emne, ikke mindst til et ja/nej spørgsmål som dette. Hvad skal de mere forudsætningsløse mene. De griber måske til en ren følelsesmæssig stillingtagen, det er jo tilladeligt, men ikke nødvendigvis hensigtsmæssigt, eller fordomme. Det kan være om akademikere, folk med slips, skaldede eller en generel utryghed ved noget så usynligt som atomer. Talrige seerundersøgelser har vist, at de politiske udsagn ikke nødvendigvis er dem, der spiller mest ind ved vælgeres stillingtagen.³

Dette er værd at have i baghovedet, når fokus sættes på en fordom som antisemitisme. Det er en fordom, som danskerne bryster sig af ikke at have båret, med den gloriøse redning af de danske jøder under besættelsen som bedste bevis. En undersøgelse af antisemitismen i Danmark kan imidlertid ikke gå ud fra, at danskerne ikke er modtagelige for antisemitisme; det er ikke noget nationalt karaktertræk. Når danskerne i øvrigt er modtagelige for fordomme, så vil det være mere interessant at se på, hvorfor de ikke har fået antisemitismen bundet på ærmet.

Antisemitisme er både en uhåndterlig størrelse og meget konkret. Søger man forklaringer på den fx ud fra antallet af jøder i et land, et samfund, en by, en egn eller et bestemt erhverv, finder man ud af, at der ikke er en sammenhæng. Som fordom har antisemitismen ikke den slags konkrete udspring. Få jøder i Jylland og de fleste jøder i København giver lige god grobund for antisemitisme begge steder. Det er ikke jøders konkrete eksistens eller deres lokalisering bestemte steder, der nødvendigvis fører til større eller mindre grad af antisemitisme, om overhovedet nogen. Den begrænsede antisemitisme i Danmark kan altså heller ikke forklares med, at der var mindre end 7.000 jøder i 1930'erne. Det ville have været nok som påskud for en udbredt antisemitisme, og det var heller ikke så få, at antisemitismen helt udeblev.⁴

Hermed er jeg kommet til det meget konkrete. Har man blot en gang stiftet bekendtskab med en antisemit, det være sig personligt eller ved at læse, hvad pågældende skriver herom, oplever man antisemitismen som noget særdeles håndfast. Antisemitismen giver en optik at se verden igennem, den giver tilsyneladende enkle begrundelser og forklaringer på det gode og det dårlige i det omgivende samfund. Med jøden som modbillede er der fundet en selviden-

tifikation og overskuelighed i verden. Tilbage står man som undersøger med det store spørgsmål: Hvad bunder det i? Der vil være både et personligt og et samfundsmæssigt plan, når det svar skal søges givet.

Antisemitismen i Danmark er ikke nøjere studeret. Der er mindre end en halv snes titler, der beskæftiger sig dermed som hovedemne. Da tilmed den tyske besættelse satte skel på det punkt – man kunne godt være et anstændigt menneske eller en pæn avis og være antisemitisk indstillet før besættelsen, mens det var udelukket derefter – har der været nogle personer og kredse, som ikke ligefrem søgte at fremme undersøgelsen af et emne som dette. Nogle har undskyldt. Andre har bevidst eller ubevidst fortrængt fænomenet.

I Leni Yahils bog *Et demokrati på prøve. Jøderne i Danmark under besættelsen* (1967) optræder Kaj Munk som de danske jøders forsvarer. Han omtales kun én gang og citeres for i en af sine prædikener i 1943 at have sagt, at skulle tyskerne forfølge og deportere jøderne i Danmark, således som det var sket i Norge, ville de kristne danske ikke nøjes med at bære gult armbind med Davidsstjerner, men de ville offentligt konstatere, at nazisterne havde øvet brud på alle rettigheder og forvandlet samfundsordenen til kaos (s. 210). Det lyder smukt, men det havde været forventeligt i en bog med perspektiv tilbage til 1930erne at genkalde sig samme Kaj Munks udtalte antisemitisme på det tidspunkt. Det kunne have givet en interessant problemstilling eller i det mindste en dimension mere til fremstillingen, der alt for meget er præget af den opfattelse, at de danske antisemitter hele tiden var de rene pariaer i deres samtid. Det var ikke tilfældet. Martyren Kaj Munk er også interessant som et fremtrædende symbol på frihedskampen, der selv havde det skidt med demokratiet, men det er en anden historie, og dog ikke helt. Her er i eftertiden tale om samme interesse i fortrængning, som når det gælder hans antisemitisme. Eller den bliver bagatelliseret og søgt undertrykt.⁵

Fortrængning må der også have været tale om, da professor C.O. Bøggild-Andersen i 1946 skrev en såkaldt absolut objektiv videnskabelig undersøgelse som bidrag til *Jyllands-Postens Saga*, og nok nævner avisens parlamentarismekritik og antidemokratiske strømninger, men ikke med et ord kommenterer avisens udtalte antisemitiske udsagn 1930erne igennem, også på lederplads.⁶ Mere end en generation senere fulgte professor Niels Thomsen i Bøggild-Andersens fodspor, hvis han ikke var endnu mere udglattende i sin karakteristik af »det udtalt antimarxistiske blad«, der »ikke fuldtud erkendte fascismens aggressivitet«.⁷

I den lige omtalte bog *Et demokrati på prøve* fokuserer Leni Yahil fuldstændigt på den danske antisemitismes førstemand, Aage H. Andersen, og ikke mindst på hans yderliggående jødiskjendtlige tidsskrift *Kamptegnet*, som især gøres til genstand for udførlig behandling. Det er at gøre sig opgaven let. An-

dre antisemitiske kredse med større udbredelse, og måske alene derfor af væsentligere interesse, ofres kun få linier. Det er bemærkelsesværdigt, også når det gælder DNSAP, hvis antisemitisme blot får den relevante omtale, at det »gjorde sig særligt forhadet ved i mange tilfælde, bla. i jødeaktionens og flugtens dage, at spille rollen som angiver« og at »der heller ikke i *Fædrelandet* manglede angreb på jøderne, deres angivelige venner etc«. (s. 88), samt at Aage H. Andersen var blevet ekskluderet af DNSAP i 1936 for sin »nidkære indstilling« i »jødespørgsmålet« (s. 89 – eksklusionen fandt retteligt sted i 1935, JTL). Det sidste taler nærmest til DNSAPs fordel. Antisemitismen udenfor nazistiske kredse berøres knapt.

I indledningen til disputatsen om besættelsesmagten og de danske nazister bruger professor Henning Poulsen en side på en generel karakteristik af DNSAPs antisemitisme; det meste nogen hidtil på tryk har ofret på det emne.⁸ Søren Eigaard er siden gået videre, men kun for perioden 1930-34.⁹ Poulsen er af den opfattelse, at antisemitismen var »et penibelt spørgsmål« for DNSAP, da hverken Cay Lembcke eller Frits Clausen »var synderlig overbeviste antisemitter«. Poulsen redegør derpå for, hvor begrænset og vag Frits Clausens udtalelser er i spørgsmålet, »han var ikke de skarpe standpunkters mand« og kunne tage spagfærdigt til orde mod antisemitismen i en boganmeldelse i *National-Socialisten* i 1932, men når han endelig gjorde brug af antisemitisk retorik, som på en international fascistisk konference i 1935, var det for at legitimere sig som nazist, ikke fascist.

Dette var pointen, som i det hele taget forklarer, at DNSAP trods førerens dårlige samvittighed, og selvom det havde tvivlsom agitatorisk værdi, blev et moderat, men uomtvisteligt antisemitisk parti. Antisemitisme var en betingelse for at være indenfor i det nazistiske selskab (s. 31f.).

Poulsens karakteristik er siden blev almindeligt accepteret af forskningen. Det gælder hos bla. Palle Roslyng-Jensen, Ditlev Tamm, Karl Christian Lammers og Michael Poulsen.¹⁰ Dog synes det som om, at vægten er blevet forskudt til at understrege den moderate antisemitisme hos DNSAP og ikke i samtidigt at få med, som Henning Poulsen udtrykkeligt formulerer det: »et moderat, men uomtvisteligt antisemitisk parti«. Søren Eigaard har i undersøgelsen af DNSAPs udvikling 1930-34 på et punkt korrigeret Poulsens opfattelse for så vidt angår Cay Lembcke. Eigaard viser overbevisende, at Lembcke var »en rendyrket antisemit« både før og efter 1930, og »i de følgende år endog i en stadig grovere og pervers form«. ¹¹ Med hensyn til Frits Clausen ser Eigaard ham som en modererende kraft i DNSAP, og det må antages også at gælde i »jødespørgsmålet«.



Den jødiske blæksprutte omklammer jorden med sine politiske og økonomiske fangearme. Det er en hjemmegjort tegning, og som sådan original i al sin amatørisme, hvor farveblyantens streger klart ses (omslagsillustrationen til Max Arildskov: *Den jødiske Imperialisme*, 1933).

Det er hensigten her at grave videre i problematikken med anvendelse af et større kildemateriale for hele tiden 1930-45.

DNSAPs antisemitisme var ikke en statisk størrelse, den blev over tid ikke brugt i lige udstrakt grad, den havde en konjunktur, ligesom der er grund til at hæfte sig ved i hvilke partiorganer og publikationer, den kom til udfoldelse og i hvilke ikke. Som så rigtigt bemærket af Henning Poulsen havde antisemitismen en tvivlsom agitatorisk værdi i det danske samfund. DNSAP havde dog udprægede bærere af antisemitismen, visse personer, kredse og medier gjorde en del ud af den, mens andre lagde vægten andre steder. Der vil også være grund til at se på indholdet af DNSAPs antisemitisme. Hvad blev den brugt til? Var der andre funktioner end blot dette, at det hørte med til at være et nazistisk parti? Kunne der være endnu mere pragmatiske grunde? Tog DNSAP ved lære af og efterlignede de tyske nazisters antisemitisme? Og skal det virkelig tages for gode varer, at Frits Clausen havde direkte dårlig samvittighed over antisemitismen? Endelig kommer antisemitisme ikke kun til udtryk i ord eller på tryk. Det kan også være i handling. Ord alene førte ikke til gaskamrene i Auschwitz. Ganske vist kalder Poulsen Frits Clausen for »teoretisk antisemit«, men DNSAPs udfald mod de danske jøder foranledigede mindre teoretisk orienterede partimedlemmer og andre til chikane, verbale overgreb mod eller forfølgelse af danske jøder. Det hører uomgængeligt med i en undersøgelse af DNSAPs holdning til »jødespørgsmålet«.

Og »jødespørgsmålet« selv? Det spørgsmål var et postulat, klart politisk betinget, som det ikke er nødvendigt påny at tage stilling til.¹²

Partistifterne og »jødespørgsmålet«

I den opfordring til dannelsen af et dansk nationalsocialistisk parti, som fhv. ritmester Cay Lembcke fik trykt i *Ekstra-Bladet* 2. oktober 1930 stod bl.a. følgende passus:

Men lad os fra første Færd gøre os klart, at det er et nyt dansk Parti, vi vil skabe, ikke en slet og ret Efterligning af de tyske Nationalsocialister, og at vi ganske specielt vil tage bestemt Afstand fra den tyske Mistænkeliggørelse og Forfølgelse af Jøderne, som ikke alene vil forekomme Danske at være uendelig smaalig, men maa være komplet udelukket i et Land som Danmark, hvor Jøderne i Aarhundreder har haft et Fristed, og hvor Landet netop mellem Jøderne har nogle af sine bedste og mest loyale Sønner.

Det var en helt klar markering, og ikke til at tage fejl af. Det kan muligvis være den, som er baggrunden for, at Lembcke er blevet karakteriseret som »mindre overbevist antisemit«. En sådan slutning er imidlertid alt for forhastet. Lembcke havde i oktober 1930 kun lige fået ideen til at omplante den tyske nazisme på

dansk grund, og havde ikke fået sat sig rigtigt ind i, hvad nazismen indebar, og hvad der var dens grundelementer. Derfor rodede hans sig i forbindelse med partistiftelsen i midten af november ud i at sætte fokus på »skørteregimentet i Danmark« og kravet om kvinders udelukkelse af al politik.¹³ Det havde, lige så lidt som afstandtagen til antisemitismen, noget hold i den tyske nazisme. Hitler så gerne kvinderne slutte op om NSDAP, også som medlemmer, hvor Lembcke ville udelukke dem. Det skulle han komme til at æde i sig igen, men ikke nok med det: da de danske nazister på deres første offentlige møde i Grundtvigs Hus den 27. november 1930 præsenterede deres program, var det netop slet og ret den efterligning af NSDAPs program, som Lembcke i oktober udtrykkeligt havde kundgjort ikke at ville lave. Også hvad angår antisemitismen. De selvstændige danske bidrag til den nazistiske programmatik var på andre områder; mest originalt (!) måske kravet i punkt 21 om »Lovpligtig Gymnastik og Idrætsudøvelse for hele Befolkningen«. Hvad angår antisemitismen, gentog den blot den »uendeligt smålige« tyske nazisme:

§ 4. Vi forlanger at være Herrer i vort eget Hus. Kun Folkefæller kan være Statsborgere. Folkefælle er kun den, som er af dansk Blod, Jøder er ikke Folkefæller.

§ 5. Ikke-Statsborgere skal betragtes som Gæster og være underkastet Fremmedlovgivningen.

Det indebar sammen med bla. § 7, at jøder som fremmede ikke ville kunne stemme til valg, deltage i landets ledelse eller beklæde offentligt embede. Og i forlængelse heraf gives den generelle proklamation i § 24, at DNSAP bekæmper den jødisk-materialistiske ånd. Realiseringen af DNSAPs første program ville indebære afskedigelse af jøder i offentlige stillinger, fratagelse af valgretten og udskillelse af en del af den danske befolkning som »fremmedelement«.

Det var Lembcke selv, der præsenterede programmet i Grundtvigs Hus i en to timer lang tale – endnu et punkt, hvor Hitler blev efterlignet – og han indledte med et frontalangreb på netop de danske jøder. Ifølge det mest detaljerede referat, bragt i *Jyllands-Posten* 28. november 1930, skal han have udtalt:

Hvilket Land i hele Verden har vist Jøderne Gjæstfrihed som Danmark. Det vil vi blive ved med, men kun som vore Gjæster. De har intet Fædreland, thi Landet er vort, og nu kræver vi at være Herrer i vort eget Hus. Jøderne har kun lønnet vor Gjæstfrihed slet, idet de har gjort sig til Herrer i det Hus, hvor de var Gjæster. Nu kan det være nok. De har lært os daarlige Vaner, thi der er kun eet, der duer i Danmark nu, nemlig Penge. Vi har alt for mange Alfonser her i Landet, ikke mindst indenfor Bourgeoisiet, og det er Jødernes Skyld. Men vi er en bedre Race, vi har en højere Moral, og nu maa Jøderne holde sig stille som Mus, medens vi gjør Orden i vort Hus, ellers sker der dem noget. (Tilraab: Hvad for noget?) Det skal De nok faa at vide.

Lembcke fortsatte dermed under stadige Tilraab, som ikke generede ham videre, med at angribe Jøderne og de Radikale, Bladet »Politiken« samt den danske Lærerstand, der var falden i Jødernes og de Radikales Baghold og nu var saa demoraliseret, at enhver Lærer betragtede sit Katheder som Springplads til Folkethinget.

Udfaldene mod jøderne talen igennem bekræftes af de andre avisers referater,¹⁴ og der er ingen grund til at opholde sig yderligere derved, men blot konstatere, at DNSAP straks efter sin stiftelse blev markedsført, som et udtalt antisemitisk parti. Antisemitismen blev ikke henvist blot til partiprogrammet, men var et bærende led i Lembckes retorik og kunne vel dårligt fylde mere. Der havde mildt sagt været slinger i valsen med hensyn til antisemitismens betydning for de danske nazister; de foretog en vending på 180 grader inden for en måned, men derpå holdt de fast. Ganske vist leder vi forgæves efter selvstændige antisemitiske artikler i de første numre af tidsskriftet *National-Socialisten*, udkommet fra 18. oktober 1931, og fra nr. 4 med Frits Clausen som redaktør, men i januar 1932 dukker den første overskrift op med henvisning til »jøderne« (31.1.). Siden begyndte de antisemitiske artiklers antal at blive hyppigere, således fik Tycho Dan over flere numre i februar overladt at udbrede sig om »jødiske Finansoperationer og Raceforurening«, men også stort opsatte redaktionelle artikler kom til. Forsiden den 26. februar 1932 bar overskriften »Landsforrædere!« Og undertitlen »Nu vil Jøderne sælge Danmark eller have Jøder til at regere Landet«. Frits Clausen lagde ikke navn til de redaktionelle artikler med antisemitiske udfald, men med ham som ansvarshavende redaktør, stod han ikke desto mindre bag, at de blev bragt i det omfang, han ikke selv skrev dem! Da han i maj 1932 blev frataget redaktørhvervet af Lembcke, fortsatte de antisemitiske artikler; de blev flere og mere udtalte. På fremtrædende plads på forsiden den 3. juli 1932 blev det slået fast: »Skulde et Folk ikke have Lov til at fjerne jøderne fra de Stilling, hvor de, som de folkefjendtlige Parasitter de er, ødelægger og skader Folket? Skal det kaldes Jødeforfølgelse? Hvis det skal det, lad os saa forfølge Jøderne«. Brug af udtryk som »Jødepressen«, »Jødekapitalisme«, »Jødernes Verdensherredømme«, »det er Jøderne, der regerer«, »jødisk Boycot«, »den jødiske Terror«, »Jødeskrædder« og forbindelsen af jøden med alskens dårligdomme blev tilbagevendende i snart sagt hvert eneste nummer i den tid, Lembcke var fører for DNSAP. Den 23. oktober 1932 bringes på forsiden den første store karikaturtegning forestillende den jødiske højfinans i Danmark. Var Lembcke en mindre overbevist antisemit, så lod han i hvert fald ikke den overbevisning påvirke *National-Socialistens* linie i den periode, han var redaktør og partifører frem til sommeren 1933.

Partistifter Lembcke holdt fast ved den antisemitisme, han havde givet udtryk for ved fremlæggelsen af DNSAPs program i november 1930. Yderligere

National Socialisten

Kampblad for Nationalsocialismen i Danmark!



- 1) Det eneste Blad, der fejer ud i Systemets Korruption, Humbug og Svindel!**
- 2) Følg med i de nationale Rejsningers Kamp over hele Verden**
- 3) Tegn Abonnement — 2,50 Kvartalet — Mazantigade 10, Kolding**

Nazisten har med stærke arme grebet kosten og fejer systemfolkene i form af kommunister, jøder, intellektuelle og mappemænd ud. Professionel i sin virkning (annonce for abonnement på *National-Socialisten* bragt i tidsskriftet, men her taget fra programmet for landsstævnet i Kolding 1939 (s. 68)).

videreførte han den efter at være blevet fjernet som fører, hvilket understreger hans overbevisning på det punkt.¹⁵ Der kan heller ikke være tvivl om, at han afgørende påvirkede *National-Socialistens* linie frem til sommeren 1933, og at de antisemitiske udfald ikke blot var et udslag af andres medvirken. Lembckes direkte indflydelse kan spores i en del artikler, fx om »Skørteregimentet« den 23. april 1933, hvor de synspunkter om kvinder i politik, han havde givet udtryk for i november 1930, påny bliver fremført. Med Søren Eigaard er det fuldt berettiget at konkludere, at Lembcke var en rendyrket antisemit, og ikke af den moderate slags. Lembcke var i det hele taget ikke moderat i sine anskuelser.

Frits Clausen om blod, slægt, race og jøder

På et møde i Åbenrå den 23. juli 1933 blev Lembcke kuppet ud af DNSAP og Frits Clausen overtog førerrollen, herunder på ny redaktionen af *National-Socialisten*. Redaktørskiftet betød ingen ændring i tidsskriftets linie, hvad angår antisemitismen. På grund af kuppet udkom det kun på et enkelt blad den 30. juli, men her fandt en artikel om »Jødefaren« på knapt en halv side plads. Oversættelsen af *Zions Vises Protokoller* under titlen »Jødefaren« i 1920, Lauritz Carlsen, trådte her frem under sit virkelige navn, Gudrun Rørdam. Hun præsenterede bogen, som blev bragt i uddrag i dette og en række følgende numre. Denne præsentation kan være aftalt af den afgående redaktion, men i hvert fald fandt Frits Clausen ikke anledning til at stoppe fortsættelsen over adskillige numre, ligesom det antijødiske stof vedblivende var en del af indholdet. Som det hed i nummeret fra den 10. september 1933 i en overskrift på forsiden: »Jøderne er kommet paa Tapetet«. Der kan spores et fald i antallet af artikler med antisemitiske overskrifter i anden halvdel af 1933 i forhold til første halvdel,¹⁶ men det modsvares af et øget omfang af netop den stoftype i kraft af trykningen af serien om »Jødefaren«. Som redaktør af *National-Socialisten* har Frits Clausen ingen betænkeligheder haft ved at bringe udpræget antisemitisk stof. Han afveg ikke den linie, han selv havde påbegyndt i sin første redaktørperiode, og som Lembcke havde udvidet. Som nærmere udviklet nedenfor, havde Frits Clausen heller ingen betænkeligheder ved at lade senere redaktører af det førende og toneangivende partitidsskrift udvide denne stoftype ganske betydeligt. Det er ikke på den måde, man når nærmere indkredsningen af graden af Frits Clausens egen antisemitiske overbevisning. Der må hans egne trykte taler og skrifter træde i stedet.

Dog skal det forud bemærkes, at Frits Clausen trak Lembckes uforanderlige 25-punkts partiprogram tilbage i september 1933 for i stedet at udsende sit eget 8-punkts program, hvor jøderne ikke specielt blev omtalt, men hvor det med en vag formulering hedder, at »Vi vil en Genrejsning af det danske Folk, øko-

nomisk og moralsk, paa nordisk Kultur- og Race-grundlag«, og at partiet følte sig særligt knyttet til de nordisk-germanske folk med blodets bånd. Det kan isoleret tages som en afsvækkelse af det tidligere programs udpegning af jøderne som et fremmedelement, men på grund af de vage formuleringer, fortæller det ikke meget om partiets egentlige opfattelse på dette område. Programmet var taktisk bestemt. Potentielle tilhængere skulle ikke frastødes med for bastante meninger i et så penibelt spørgsmål som antisemitismen. Her må der søges til andre kilder for at afdække Frits Clausens og partiets grundholdning.

Frits Clausen var før sin indtræden i DNSAP i 1931 ikke kendt for antisemitisme, og han begyndte heller ikke derefter at optræde som oppisker af en antijødisk stemning, hverken i partiets snævrere kredse eller overfor offentligheden. Han holdt, så vidt det har kunnet efterspores, ikke på noget tidspunkt en tale af den karakter, som Lembcke havde holdt i Grundtvigs Hus i november 1930. De taler af Frits Clausen, der er refereret i *National-Socialisten* indeholder kun undtagelsesvis antisemitiske formuleringer og udfald. I sig selv dokumenterer det naturligvis ikke, at han ikke samtidig stod for en udpræget antisemitisk politik. Hitler kunne godt i flere år undlade at have »jødespørgsmålet« som emne i sine taler. Det var således tilfældet fra hans tiltræden som rigskansler i januar 1933 til partidagen i september 1935, og derefter gik der påny to år, før han i en tale fremkom med et frontalangreb mod jøderne.¹⁷ Det viser ikke det mindste om graden af den antisemitisme, der lurede bagved. Heller ikke i talrige artikler og pjecer er racespørgsmålet og antisemitismen emner, der optager Frits Clausen ret meget. Imidlertid formulerede han tidligt under Lembckes førerskab en grundholdning, der i sin konsekvens indebar, at der sattes skel i den danske befolkning på et angiveligt racemæssigt grundlag. Dermed var han i tråd med det første partiprogram fra 1930. Det var i kronikserien »Livsanskuelser i Marcus Lauesens Roman *Og nu venter vi paa Skib*«. ¹⁸

Romanen var udkommet i 1931 og blev øjeblikkelig en stor succes for den unge forfatter. Romanen foregår i Sønderjylland, nærmere bestemt på Løjtland ved Åbenrå, en egn præget af særligt stærke slægtstraditioner med et fåtal indgiftede familier, der holdt på de store slægtsgårde, som i nogle tilfælde havde været i familiernes eje i 2-300 år og var blandt de allertidligst udskiftede i landet.¹⁹ Det var altså langtfra et typisk eller karakteristisk dansk miljø, Lauesen havde valgt som udgangspunkt for sin roman. De herskende værdier heller ikke. Det var tværtimod et fællesskab med normer, som ikke havde udviklet sig ret mange andre steder i landet, og som i 1930erne var længere fra at være i samklang med nutiden end nogensinde. Hertil skal så lægges, at den økonomisk krise satte miljøet under ekstra pres, ligesom sejlskibsfartens drastiske

tilbagegang betød økonomiske tab for Løjt-slægterne, der havde haft sønner og penge engageret i den trafik. Med de mere udtalte og rendyrkede værdier kunne de ramte af krisen på en gang genkende en problematik fra deres egen tilværelse og få aktiveret et værdisæt, som de latent delte omend i langt mere afsvækket form. Det var langt fra nogen tilfældig roman, Frits Clausen gav en så grundig omtale. Ikke alene var den fra hans egen landsdel, og det var heller ikke uden betydning,²⁰ men problematikken lå ham selv på sinde, den tjente ikke kun et propagandaformål for ham, den betød noget for ham selv.

Herfra skal citeres den centrale passage i hele kronikserien, lige så meget på grund af formen som selve indholdet:

I den Jessenske Slægt plejede man at gifte sig med Medlemmer af Slægten eller af Naboslægter, og baade Julianes Far og Mor havde været af Slægten. Det betød meget saalænge Slægten var *frisk og stærk*. Juliane bryder ved sit Giftermaal med Julius Hagemeyer denne Tradition. Julius Hagemeyer var nemlig Jøde og var kommen *ude fra*.

Han havde færdedes i deres Hjem, gjort et pænt, stilfærdigt og klogt Indtryk, men Juliane kunde til sin Død ikke glemme, at han ikke friede ærbart som der blev friet til hendes Søstre, og hun havde aldrig tænkt, at der nogensinde vilde kunne ske Brud paa Familiens Sædvaner.

Juliane vidste ikke, at Ægteskabet med Jøden Julius Hagemeyer vilde faa langt større og mere gennemgribende Følger end dette lille Brud paa Familiens Sædvaner. Hun havde selv haabet, at Slægten kunde blive fornyet gennem hans Blod. Romanen viser os dog, at denne Fornyelse udeblev. Der var ikke noget ondt eller ufordelagtigt at sige om Julius Hagemeyer. Han var pæn, stilfærdig og klog, en god Familieforsørger, en retlinet Karakter, en dreven Forretningsmand. Men med ham kom der andet Blod ind i Slægten og stærkere var det ikke. Nej, det var ikke stærkere i den Forstand som Juliane havde ønsket det, men ved dette nye Blod forsvandt dog den Jessenske Næse og de Jessenske Træk.

Gennem denne Fremstilling behandler Marcus Lauesen paa en retfærdig Maade det jødiske Problem. Han siger ikke et nedsættende, hadefuldt eller ondt Ord om Jøderne, han skildrer blot, hvorledes de gamle Slægtspræg og Slægtstraditioner forsvinder ved Raceblandingen. Der er ingen Disharmonier i Ægteskabet, Børnene har aldrig hørt, at deres Forældre skændtes. Der er ingen nationale eller religiøse Modsætninger mellem Juliane og hendes Ægtefælle. De er blot af andet Blod.²¹

Frits Clausen refererer videre detaljeret, hvordan børnene som konsekvens af raceblandingen mister slægtsfølelse, ikke sætter pris på familiens indbo, ikke føler det samme ved at betræde den fædrene jord, i stedet er kommet pengene, der helst skal mangedobles.

Frits Clausen vil det samme i sin kronikserie, som han mener, Marcus Lauesen vil i sin behandling af »det jødiske problem«, nemlig at gøre det på en retfærdig måde, ikke nedsættende, hadefuldt eller ondt. Frits Clausen satte sig

her et program for sin personlige omgang med »jødespørgsmålet«. Behandlingen var dog ikke retfærdig. Det kan den ikke være, når argumentationen fordomsfuldt er hinsides fornuftsslutninger. Man kan derimod godt i en forstand kalde den moderat, fordi den anvendte *form* ikke er hadefuld, nedsættende eller ond. Men det svækker ikke virkningen af at postulere den rene race og det skadelige i raceblanding. Dermed var der skabt et pseudovidenskabeligt grundlag for at udskille og udpege en gruppe af landets borgere som et fremmedelement. Det er i sig selv ondt, selv om Frits Clausen betjener sig af den urbane form og fremstod som den gode læge, der optrådte på hjemmebane. Kronikserien blev da også indledt med tvivlsomme naturvidenskabelige paralleller.

Der er intet, der tyder på, at Frits Clausen ikke selv var overbevist om sine argumenters rigtighed. Slægten, blodet, arven, slægtsskabsfølelsen, den fælles fortid, den fædrene jord, er tilbagevendende temaer hos ham, som han straks viste det i sin næste lige så principielle kronikserie, »Danmarks National Socialistiske Arbejder Parti«. ²² Den urbane form holdes, men her som tidligere og senere sætter han med racen skel til bla. jøderne, og gør dem til en gruppe for sig, man ikke skal blande sig med. Formen er moderat, men konsekvenserne af den tankegang Frits Clausen giver udtryk for, er det ikke. Det må være pointen.

Han var helt klar over, at hans raceteori på et arvebiologisk grundlag ville vække modstand. Han udpegede selv i 1934 »vide liberalistisk prægede Kredse« som dem hos hvem det fremkaldte en storm af forbitrede modsigelser. Mod dem bragte han autoriteten professor Hans Günther i Jena i felten, selv om han egentligt ikke fandt det nødvendigt for, som han formulerede det, »Hvis man ikke vil anerkende, at Racens Særpræg er arvelige, er Racebegrebet uden Betydning«. Derfor spillede miljøet også en mindre, om end nødvendig rolle: »Nationalitet er Racens Livsyttring, det er den kulturelle Klædedragt, som Racen ifører sig«. For de mere jordnært indstillede spillede han på analogien til dyreavlen for at overbevise om, »at arvelige Race-Ejendommeligheder holder sig konstant gennem Generationer. Man kan, hvad enhver Dyreavler ved, ikke kunstigt fremavle Egenskaber, der ikke er nedarvede i de Dyr, som anvendes i Avlen«. ²³

Som læge kunne Clausen næppe være ubekendt med den debat, der havde været op til vedtagelsen af bla. Forsøgsloven af 1929, også blandt læger. Det var ingeniunde uanfægtet, at mennesker som heste og andre avlsdyr kunne få udarbejdet stamtræer og blive kategoriseret i den ene eller den anden race. På den anden side var der i samtiden en racehygiejnisk tænkning inden for lægevidenskaben, der gik på udskillelse og særskilt behandling af arveligt belastede som visse grupper af syge, asociale og kriminelle. ²⁴ Alt dette tog lægen Frits Clausen ikke hensyn til, men førte en idealtypisk tænkning om den rene race

ud i sin yderste konsekvens. Det blev gjort politisk og ikke videnskabeligt. Frits Clausen postulerede derfor upåvirket »Jødespørgsmaalet«, således under en selvstændig overskrift i programskriftet *Den nationale Socialisme*, 1934 og kobledede det straks med marxismen og kapitalismen, hvilket kunne få ham til at svinge sig mere op i sin retorik end ellers. Således var jøden Karl Marx's teorier den bedste beskyttelse af det kapitalistiske system og til at ødelægge den værdiskabende del af befolkningen. Påny blev analogien til medicinen og lægevidenskaben taget i anvendelse. Marxismen og de jødisk liberalistiske interesse-sammenslutninger danner kræftsvulster i folket, som der i organismen dannes kræftceller, og »gennemtrængt heraf er det et let Bytte for de ødelæggende, livsnedbrydende Kræfter, som den jødiske Marxisme er!«. Det er stærke formuleringer, det er en meget alvorlig betydning, der tillægges jøden, livsnedbrydende, ødelæggende, og sammenligningen med kræftcellen, der fører til døden for den samlede organisme, kan kun lede tanken hen på udskillelse og fjernelse af årsagen til en så livstruende sygdom. Konsekvensen i de danske nazisters ideologi er hver gang den samme. Skal Frits Clausen gøres til »teoretisk antisemit« i visse sammenhænge, så forvandlede han sig til ægte antisemit i det øjeblik, han forbandt jøder og marxisme. Antimarxismen kom hos ham fra dybet af hans indre, og her vidste han tillige, at han havde mange ligesindede i den danske befolkning. Der var appeal i antimarxismen. Derfor var koblingen til jøderne så vigtig.

Det tjener intet formål særskilt at referere alle de senere taler og pjecer, hvor Frits Clausen personligt vendte tilbage til »jødespørgsmålet« direkte eller indirekte. Det er ikke talrige gange, når der ses bort fra indlæg og referater i *Fædrelandet*. En enkelt undtagelse skal dog gøres. Talen blev holdt 15. september 1939 lige efter anden verdenskrigs udbrud, og var så principiel for partiet, at den blev bragt i *DNSAP's Maanedsbreve*. Anledningen var, at der med krigsudbruddet blev skrevet verdenshistorie; Frits Clausen gav verdensjødedommen hovedansvaret derfor.²⁵ Den linie var der lagt op til forud, og den blev siden fulgt. »Jødespørgsmålet« var et problem for hele den civiliserede verden.

Frits Clausen havde tidligt givet et grundlag for raceadskillelse, som han selv holdt fast ved og andre agiterede og handlede ud fra. De gjorde det ikke i en lige så moderat form, og der er heller ingen belæg for, at Frits Clausen har forsøgt at lægge en dæmper på de mere rabiate antisemitter. Han var føreren i centrum af et miljø, hvor mange gav udtryk for holdninger og ønsker, som grundlæggende udsprang af den racistiske tankegang. Når en Aage H. Andersen i 1935 blev ekskluderet af DNSAP for yderligtgående tendenser, kan det ikke tages som andet end et af situationen bestemt skridt. Partiet kunne på det tidspunkt ikke bære at blive forbundet med opfordringer til jødeforfølgelse, men måtte markere: »Vi har et jødisk Mindretal, som ikke skal regere Landet,



Jødedommen er Stalins højre Haand!

»Jødedommen er Stalins højre Haand!«. Det var dog kun tilfældet til indgåelsen af Hitler-Stalin-pagten, hvorefter jøderne ifølge *National-Socialisten* mistede indflydelse i Moskva (illustration i *National-Socialisten* 19.2.1938).

som de gør nu, men mod dette nationale Mindretal vil vi ikke føre en Udryddelseskrig. Aage Andersen har i hvert fald ikke klart betonet dette, og nogle af hans Udtalelser vil kunne opfattes som Opfordring til Jødeforfølgelse« (26.11.1935). Holdninger som Andersens kom senere til udfoldelse i DNSAP, og selv blev han og *Kamptegnet* hentet ind i partiets varme igen under besættelsen, ja *Kamptegnet* endte som en del af *National-Socialisten*.²⁶

Et enkelt eksempel skal gives til forståelse af de strømninger, der rørte sig omkring Frits Clausen. I anledning af hans 40 års fødselsdag i november 1933 blev der indviet et SA-hjem i Bovrup. På dagen opførte det lokale SA et tableau: Jøden og hans håndlangere henter den danske bondes høst; derpå vises det, hvorledes jøden ved hjælp af en tvangsauktion bød den gamle bonde og hans familie at forlade det hjem, der gennem generationer havde været et dansk samlingssted. Senere kom unge SA'ere og viste jøden og hans medhjælper vintervejen og gav gården tilbage til slægten. Frits Clausen holdt derpå en takketale uden at nævne »jødespørgsmålet«, men efterfølgende stod købmand Sørensen op og holdt en tale med hadske udfald mod jøderne.²⁷ Antisemitismen var en vedvarende og integreret del af DNSAPs politiske kultur, uagtet at Frits Clausen personligt og offentligt ikke i længden gjorde meget ud af det. Han var ikke blind for, at der ikke var mange vælgere at hente i den danske befolkning med det emne som hovedpunkt. Det fremgår af adskillige tilkendegivelser fra hans side.

Som partifører kunne han naturligvis ikke undslå sig for at tage stilling, når medlemmer og sympatisører personligt henvendte sig til ham vedrørende »jødespørgsmålet«. Karen Marie Nielsen har allerede under retsopgøret fremdraget en række breve fra Bovrup-arkivet, hvori Frits Clausen tager stilling til sådanne henvendelser. De er generelt ikke meget mere sigende end hans officielle udtalelser, selv om sprogbrugen lejlighedsvis er en anelse hårdere, som når han 1934 skriver, at Danmark og Tyskland har den fælles fjende »Verdensjødedommen, som vil ødelægge begge Hjem. Da er det vi siger, at det først og fremmest kommer an på at slaa denne Fjende ned ...« eller 1935 til et københavnsk partimedlem skriver, at der »i København findes en Grobund for vor Ide, som ingen andre Steder, netop af den Grund, at vi har Jøderne hængende paa Nakken af os fra Morgen til Aften ...« (s. 2). Helt i forlængelse af parti-programmatikken og udlægningen i kronikserien om Lauesens roman er et brev fra september 1935 til en malermester i Højby, hvor Clausen skriver, at:

selv Jødespørgsmaalet er De jo i Grunden enig med os i. De maa dog forstaa, at der skal megen Oplysning til, inden Folket faar den Racestolthed, der gør det til en Skam at blande sig med en anden Race. Det er jo kun Oplysning, vi vil bringe vort Folk. Hvis dette saa alligevel ikke kan indse, hvilken Forbrydelse det er at ødelægge sin Race,

maa Staten dog gribe ind ved en Lovgivning, der forhindrer den Ødelæggelse af Folket, som maatte blive Resultatet af en forøget Indvandring af Jøder... (s. 2f.) .

Hvor omfattende en lovgivning, der ville blive tale om, fremgår af en af Clausen godkendt løbeseddel fra omtrent samme tid, hvor det slås fast, at DNSAP

er det eneste Parti, der vil løse Jødespørgsmaalet ad Lovgivningens Vej ved Love 1) til Beskyttelse af vor nordiske Race ved Forhindring af Raceblanding 2) til Beskyttelse af vor nordiske Kultur og vort Erhvervsliv ved Udelukkelse af jødisk Indflydelse i Kunst, Litteratur, Presse, Videnskab, Erhvervsliv, Finansvæsen, Skole og Undervisning samt Embedsvæsen.

Taget for pålydende er det foranstaltninger, der ligger i tråd med tankegangen i partiprogrammet fra 1930, og de modererende generaliseringer i 1933-programmet dækker over uændret substans i synspunkter. Ført ud i sin fulde konsekvens, ville en sådan lovgivning både hindre jøder i at deltage i det danske demokrati og i at skabe sig et eksistensgrundlag. Moderat?

Mit bud på et svar på det spørgsmål er, at hverken DNSAPs eller Frits Clausens antisemitisme var »moderat« i sit indhold i politisk forstand. En moderat antisemitisme opfatter jeg som antisemitiske fordomme, der ikke organiseres i foranstaltninger rettet mod jøder, det være sig i form af lovgivning eller fysiske aktioner. Den moderate eller »lille« antisemitisme kommer til udtryk i bemærkninger i dagligdagen, avisnotitser, dagblade, vitser, ligger i både trivallitteratur og elitekultur som klicheagtige bemærkninger og formuleringer. Også den moderate/lille antisemitisme har flere grader, men her er det tilstrækkeligt at opretholde en skelnen til den organiserede antisemitisme med et politisk mål.

DNSAPs antisemitisme var alene moderat i den forstand, at den ikke betjente sig af så radikale *former* som fx NSDAP, men det er noget helt andet.

Antisemitismens medier og bærere i DNSAP

I marts 1941 udsendte Erling Hallas bogen *Racekamp. Vejledning til Forstaaelse af Jødeproblemet* på DNSAPs Forlag. Det er en af de få bøger eller hefter, som DNSAP udsendte med jøderne som eneste emne.²⁸ Bogen er mindre interessant ved sin banale sammenskrivning af kendte fordomme mod jøder end ved de erfaringer med at få »jødespørgsmålet« på dagsordenen i et demokratisk samfund, som forfatteren kommer med. Hallas havde særlige forudsætninger for at udtale sig derom i kraft af sit mangeårige engagement i DNSAP, og ikke mindst som redaktør af *National-Socialisten* (7.-8. og 10. årg.). I bogens sidste

kapitel bevæger han sig ind på emnet »Almindelige Betragtninger over Jødespørgsmaalet«. Her betoner han på den ene side »jødespørgsmaalet«s stigende betydning. Ikke mindst de seneste års udvikling havde givet DNSAP ret deri, jøderne var således årsag til krigene, altså ikke kun anden verdenskrig. Dertil kommer, at der efter Hallas' opfattelse var startet en voldsom politisk debat om »jødespørgsmaalet« herhjemme. Imidlertid må han konstatere, at dette ikke blev modsvaret af, at spørgsmaalet blev taget tilstrækkeligt alvorligt. Dets store betydning blev ikke forstået, »at man fra Videnskabens saavel som fra de demokratiske, politiske Kredses Side ikke har fattet Jødespørgsmaalet ikke forstaar de dybere Bevæggrunde i dette Problem, i hvert fald har man forbigaaet dem i fuldstændig Tavshed og har derved bibragt den tænkende og læsende Offentlighed et misvisende Billede af det jødiske Problem« (s. 104). Dertil kom, at der var stor modstand mod at drøfte »jødespørgsmaalet«. I akademiske kredse var det tilmed gjort til et dogme, at enhver drøftelse af »jødespørgsmaalet« var et udslag af mangel på kultur, og selv det at gøre jøderne til genstand for karikaturer i dagspressen var der modstand imod, ligesom de absolut ikke som i visse tyske blade måtte gøres til skræmmebilleder. Behandlingen af »jødespørgsmaalet« i Tyskland fik heller ikke en fair behandling i den demokratisk-liberalistiske presse.

Alt i alt var resultaterne i forhold til »jødespørgsmaalet« på dansk grund ret så nedslående, mere end 10 år med DNSAP havde ikke formået at ændre ved det, men sådan kunne en bog med titlen *Racekamp* naturligvis ikke slutte, så endnu engang blev den jødiske fare for Danmark opridset, det gælder såvel ved den skadelige raceblanding som ved jødernes dominans inden for samfundslivets vigtigste sektorer. Der blev også anvist løsninger på »jødespørgsmaalet«: De skulle finde sig en egen »Hjemstavn« (Hallas bruger gåseøjnene) i en fjern del af verden; Palæstinas landområde ville være for lille, en løsning med »jødereservater« som i Polen efter den tyske erobring kunne benyttes eller bedre endnu, Madagascars-løsningen (s. 106-10).

Hvad Frits Clausen havde kunnet konstatere i 1930ernes første halvdel, måtte Hallas sande stadig have sin rigtighed i 1941, hvor den tyske nazisme ellers havde vist sin militære overlegenhed: Den antisemitiske agitation havde svære vilkår i Danmark. Hverken Clausen eller Hallas kunne vide, at den tyske nazismes antisemitiske agitation overfor den tyske befolkning også havde haft svært ved at trænge igennem indtil langt hen i 1930erne. Der var en opinion mod en ulovlig eller vilkårlig behandling af de tyske jøder.²⁹ Uden viden herom måtte DNSAP tilsyneladende se sin antisemitiske agitation som slået fejl i 1941, selv om partiet valgte at give andre kredse og forhold skylden derfor.

Imidlertid er det på dette sted relevant at se på antisemitismens funktion for DNSAP. Som propagandatema havde antisemitismen både en intern funk-



»Emigrantuvsenet, der rider det danske Samfund som en Mare«. Den jødiske emigrant har sat sig til rette på den danske bonde, der sveder over det med Dybbøl Mølle (?) i baggrunden (illustration i *National-Socialisten* 11.11.1938).

tion i forhold til kernetilhængerne og en funktion i forhold til den bredere offentlighed. På lederniveau spillede antisemitismen ikke den store rolle at dømme efter *DNSAP's Maanedsbreve*. Bladet var rettet til partiets tillidsfolk, og i de seks år mellem 1935 og 1940 bragte det i alt ca. 10 artikler om jøder, et forsvindende antal i forhold til det øvrige stof. Frits Clausen skrev tre af artiklerne, en enkelt var hentet fra *Der Stürmer* og de fleste af de øvrige var redaktionelle. Dette stofområde var tydeligvis ikke prioriteret i forhold til den målgruppe.

Helt anderledes forholder det sig, når det gælder *National-Socialisten*, som venteligt må have haft sin hovedudbredelse blandt DNSAPs kernetilhængere, medlemmer og sympatisører. Bladet var gået betydeligt frem i både oplag og omfang siden 1933/34; oplagets størrelse lader sig ikke bestemme, men sidetallet var forøget fra de fire foliosider om ugen til 16 kvartsider om ugen i 1939. Indholdet afspejler også, at det fortsat var rettet til meningsfæller, ikke til en omverden, der skulle overbevises. Det gælder ikke mindst i »jødespørgsmålet«, hvor de tyske foranstaltninger på området blev forsvaret. Der var ikke tale om jødeforfølgelser i Tyskland, men om indgreb overfor kriminelle (3.8.1935), og Hitler havde vist sig tålmodig: Nürnberg-lovene var alene en forsvarsforanstaltning mod jøderne (12.10.1935). Heller ikke var der i forbindelse med rigskrystalnatten i november 1938 tale om overfald på eller plyndring af tyske jøder (18.11.1938). DNSAP forsvarede sit tyske forbillede og rasede til gengæld over det florerende »emigrantuvæsen«, ikke mindst det jødisk-marxistiske (11.11.1938). Allerede i 1935 var København udråbt som »en jødeby«, hvor *National-Socialistens* udsendte kunne forbavses over de mange jøder på gaderne (30.11.1935), men værre var, at skribenten »Kim« i en artikel »Racespørgsmaalet. Nogle afklarende Betragtninger« ved slutningen af samme år kunne konstatere, at jøderne ved raceblanding var kommet ind i den danske overklasse, og at samme overklasse nu troede, at kommunismen kunne redde den (28.12.1935). Dette fulgte *National-Socialisten* naturligvis straks op på under overskriften »Danmarks Overklasse er jødisk« (4.1.1936), idet bladet indledte en artikelserie med en alfabetisk liste over jødiske slægter i Danmark og danske slægter indgiftet i jødiske slægter. Konklusionen var dog allerede klar i forbindelse med publiceringen af den første liste for A til B: »Danmarks Overklasse er ikke dansk«. Siden tryktes listen frem til L den 7. marts 1936, hvor redaktionen må have tabt pusten, for mere fremkom ikke. I stedet måtte familierne Dessau (27.6.1936) og Cohen (1.8.1936, 12.9.1936) holde for senere på året.

Antallet af antisemitiske artikler i *National-Socialisten* tog et kraftigt opsving i de sidste år af 1930erne, og selv om stofmængden i bladet generelt blev større, voksede mængden af artikler om jøderne uforholdsmæssigt. Det er der mindst to forklaringer på: For det første, at *National-Socialisten* i Erling Hallas fik en aktiv antisemit som redaktør. Han brændte for sagen, stod i forbindelse med

det tyske »Internationales Institut zur Aufklärung über die Judenfrage«, der udgav *Welt-Dienst*, hvorfra stof rimeligvis blev sakset til *National-Socialisten*, og han var ihærdig for at skaffe oplysninger om jødisk-kommunistiske emigranter i Danmark.³⁰ For det andet indebar bladets øgede omfang, at der skulle findes mere egnet stof for læserne, og da *National-Socialisten* kun undtagelsesvis tog del i dagspolitikken, skulle der findes andet egnet stof. I »jødespørgsmålet« havde redaktøren et uudtømmeligt stof at trække på fra ind- og især udland. *National-Socialisten* gik ikke mindst gennem den stigende beskæftigelse med »jødespørgsmålet« hen og blev internationalt orienteret. I bilag 2 er opregnet den store mængde artikler om jødernes gøren og laden, som det afspejler sig i *National-Socialistens* overskrifter for 1939. Artiklerne tjente naturligvis ikke kun som redaktionelt fyld. De var også udtryk for en omverdensforståelse og omverdensforklaring, der gik på, at al verdens dårlighed var jødernes skyld. Jøderne var ikke kun skyld i verdenskrigen, men fx den tysk-sovjetiske ikke-angrebspagt kunne også forklares gennem en antisemitisk optik: Pagten var blevet underskrevet, fordi jøderne havde mistet indflydelse i Moskva. Heri indeholdes det grundkoncept, hvorefter begivenheder af enhver art kunne og blev behandlet i *National-Socialisten*.

Mængden af antisemitiske artikler i *National-Socialisten* holdt sig på et højt niveau adskillige år under den tyske besættelse, og tog først rigtigt af hen i 1943. Før det nåede dertil, var Aage H. Andersen vendt tilbage til *National-Socialistens* spalter og havde givet et skub til bladets og partiets antisemitiske strømninger. Foranlediget af både den udeblevne magtovertagelse i november 1940, sviende angreb fra den konkurrerende nazist Wilfred Petersen og ikke mindst splittelsen af DNSAPs folketingsgruppe i februar 1941, havde Frits Clausen følt sig nødsaget til at knytte Aage H. Andersen og hans parti til sig i slutningen af samme måned for senere på året at indgå i en egentlig fusion mellem de to organisationer.³¹ Det vil sige, at *Kamptegnet* formelt blev udgivet selvstændigt af Andersens private organisation, fra oktober 1941 grundlagt med navnet Antijødisk Liga, men reelt agiterede han ved DNSAPs møder og i partiets blade. I sidstnævnte var også annoncer for *Kamptegnet* at finde. Med denne fremgangsmåde havde DNSAP påny knyttet den i formen radikale antisemitisme til partiet, der tiltalte nogle medlemmer, men havde samtidig ved den selvstændige udgivelse af *Kamptegnet* skaffet sig mulighed for at distancere sig fra den radikale antisemitisme, som andre medlemmer og eksperter kritikere var skeptiske overfor.

Samarbejdet forblev tæt, så tæt, at da *Kamptegnet* i maj 1943 måtte gå ind som selvstændigt skrift, blev der lavet en aftale om, at udgivelsen fortsatte som en fast side trykt i *National-Socialisten*.³² Det stod på til februar 1944, hvilket for en tid slørede, at antisemitismen ikke længere stod højt på de danske nazisters

dagsorden. I 1944 var det antisemitiske stof i *National-Socialisten* i øvrigt kun en brøkdel af, hvad det havde været i 1939, også selv om der tages hensyn til, at bladet i omfang var skrumpet igen. Tilmed var en hel del af stoffet jødekarikaturer uden andet redaktionelt stof. Hallas havde på det tidspunkt i flere år været ude af bladets redaktion. Han faldt for sin sag på Østfronten januar 1944, og der var efter ham ingen medarbejder ved *National-Socialisten*, der fx ønskede at skrive udførligere om det tyske overfald på de danske jøder i oktober 1943. En konjunktur var passeret. Det blev ved en beskeden leder med ordene »vi glemmer ikke September 1943 – den Maaned, da Jødernes Magt i Danmark blev brudt!«. ³³ På den anden side betød den tyske aktion mod de danske jøder ikke, at den antisemitiske agitation ganske ophørte i *National-Socialisten*. I Kamp-tegnstillægget blev det således bedyret, at »jødespørgsmålet« endnu bestod efter »jødeaktionen« i Danmark, men at det ville blive løst på rette måde. ³⁴

I forhold til den bredere offentlighed forsøgte DNSAP sig med et dagblad, *Fædrelandet*, der udkom fra januar 1939, endvidere plakater, løbesedler og mødevirksomhed. Selv om det kan diskuteres, om *Fædrelandet* overhovedet nåede ud over de allerede overbevistes kreds, så var det i det mindste intentionen med bladet, og derfor var det også det, bladets redaktionelle linie blev indrettet efter. ³⁵

Fædrelandet havde kun eksisteret et par måneder som avis, da DNSAP blev repræsenteret i Folketinget. Partiets nye status og avisens nære tilknytning til partiet fik givetvis indflydelse på karakteren af den antisemitisme, der fik lov til at komme til orde i spalterne. Der blev arbejdet nært sammen mellem partifører og redaktør. Med Folketinget som platform for samfundskritikken var det *Fædrelandets* opgave at leve op til partiets nyvundne status. Begyndelsen var svær. Enkeltangreb på navngivne danske jøder var en fremgangsmåde allerede velkendt fra *National-Socialisten*. Den overførtes nu til avisen, som dog i takt med, at partiet fandt sig til rette på tinge, mere og mere kobledede sin antisemitisme sammen med system- og specielt regeringskritik. Regeringen blev lagt for had for at tilgodese jøderne, være underkastet deres indflydelse, se igennem fingre med deres misbrug af lovgivningen, tillade arrangerede ægte-skaber, der førte flere jøder til landet mm. Systemkritikken tog naturligvis et opsving efter den tyske besættelse, hvor DNSAP skulle vise sin egen duellighed. På den anden side var den antisemitiske agitation i *Fædrelandet* i årene 1939 og 1940 hverken i omfang eller tone på højde med den, der blev udfoldet i *National-Socialisten*. Samtidig havde antikommunismen i perioden fra den tysk-sovjetiske ikke-angrebspagt til angrebet på Sovjetunionen i juni 1941 lidt trangere kår i de nazistiske medier end hidtil, hvilket gav sig udslag i en vis moderation på området i både *National-Socialisten* og *Fædrelandet*. Det kunne øget antisemitisme være en af vejene til at kompensere for, og Aage H. Andersens

gentilknytning til DNSAP i februar 1941 påvirkede for en kortere tid også *Fædrelandets* spalter i samme retning. Det varede dog kun til det større tema, kampen mod bolsjevismen, kunne slås an. De antisemitiske bidrag i avisen fortsatte naturligvis efter sommeren 1941, men nåede ikke igen samme omfang. Det indebærer ikke, at de bragte artikler nødvendigvis var mere moderate i form eller indhold. Således kunne *Fædrelandet* den 27. november 1942 foreslå, at der blev sat jødelove i kraft i Danmark. Under retsopgøret blev en række af bladets skribenter da også dømt for bl.a. antisemitisk propaganda.³⁶

En undersøgelse af DNSAPs plakatpropaganda har godtgjort, at partiet efter alt at dømme på intet tidspunkt rettede sine plakater mod jøderne specielt. Der havde været talrige muligheder for at efterligne de tyske nazisters antisemitiske plakatpropaganda, men muligheden blev ikke grebet. Det kan opfattes som endnu et vidnesbyrd om partiets moderate linie på området. Det kan også tages som udtryk for, at partiet ville bruge de til rådighed værende ressourcer på anden måde, da plakatpropagandaen i det hele taget havde det svært. DNSAP var ude for hele tiden at få sine plakater revet ned eller overmalet af politiske modstandere. Det gjorde investeringen i særlige illustrerede plakater til en tvivlsom forretning. Dette gælder både før og efter 9. april. Derfor er de kendte plakater også få, mest i forbindelse med valg og landsstævner, mens stormøder oftest blev annonceret ved rene tekstplakater uden antisemitiske udfald.³⁷ Der kendes ganske enkelte antisemitiske løbesedler fra DNSAP, men da antallet af kendte løbesedler fra partiet i det hele taget er begrænset, lader det sig ikke gøre at slutte nærmere til indhold og udbredelse heraf.

Løsninger på »jødespørgsmålet«

DNSAP lånte sit første program fra NSDAP, og selv om det senere blev omformuleret, forblev grundholdningen til »jødespørgsmålets« løsning i realiteten den samme, selv om det først gradvist blev mere konkret. De danske nazister holdt sig orienteret om behandlingen af de tyske jøder, forsvarede den tyske racelovgivning, bifaldt ghettoriseringen af jøder i de tyskbesatte lande og agiterede for jødespørgsmålets »løsning« efter tysk mønster i Danmark, både før og efter 9. april. I praksis kunne partiet før april 1940 agitere, så meget det lystede uden at nå den større offentlighed, hvis ikke også politi og retsvæsen blev provokeret, men det blev ikke ved agitationen. Kendte jøder blev generet, jødiske forretningsfolk fik ruder malet med jødestjerner, nazister kom med tilråb til jøder på gaden osv. Det var i sig selv ubehageligt for de mennesker, det gik ud over, men værre var de danske nazisters registrering af tyske flygtninge og tyske jøder i Danmark, herunder registrering af deres adresser og gøren og laden. Oplysninger som blev videregivet til Tyskland. I sig selv har

disse oplysninger næppe gjort større skade, når den danske regering blot holdt sig til gældende lovgivning, men det var DNSAPs mest virkningsfulde forsøg på chikane overfor en befolkningsgruppe, som partiet ønskede at komme af med. Det lagde heller ikke skjul på, at det udfoldede denne virksomhed. Det var til en vis grad hensigten, at ofrene skulle vide, hvad der foregik.³⁸

DNSAP arbejdede praktisk med emigrantspørgsmålet og ikke mindst de jødiske emigranter. I det spil holdt Frits Clausen sig ikke tilbage. På den konto kom han med så voldsomme angreb på justitsminister K.K. Steincke, at anklagemyndigheden efteråret 1938 rejste en sag mod Clausen for æresfornærmelse og bagvaskelse. Clausen tabte sagen og udlagde det efterfølgende som en moralsk sejr. Mest interessant er det måske, at konservative folketingsmedlemmer spillede med i det spørgsmål.³⁹

Under den tyske besættelse, hvor pengemidlerne tilflød DNSAP så meget rigeligere, og tilhængerne var flere, kunne og blev der også gjort mere ud af racespørgsmålet i den interne partiorganisation. Det lå i naturlig forlængelse af de planer, DNSAP i efteråret 1940 havde med de danske jøder efter partiets ventelige »magtovertagelse«, nemlig at der straks skulle ske en udrensning af alle jøder på ledende poster i den statslige og kommunale administration. Lister med navne på de personer, der skulle fjernes, blev også udarbejdet.⁴⁰ Det var naturligvis kun første skridt til at trænge den jødiske indflydelse i samfundet tilbage. Intern DNSAP-korrespondance fra samme tid luftede muligheden af at sende de danske jøder til en ghetto eller koloni i udlandet, endvidere at deres ejendom blev konfiskeret.⁴¹ *National-Socialisten* havde i marts 1941 som forsidehistorie, at hele det europæiske fastland skulle udfries af jødernes åg. Tyskland havde vist vejen, Italien og andre europæiske lande var fulgt efter. Kun de nordiske havde endnu ikke frigjort sig for det jødiske herredømme. Artiklen går helt og fuldt ind for udrensning af jøder og ser et forbillede i »Tysklands afjødning«. Det store problem så artiklens unavngivne forfatter i indgiftede jøder og blandingsægteskaber.⁴² Her blev dét, som Erling Hallas i *Racekamp* havde formuleret mindre brutalt, sagt med rene ord.

Da det viste sig, at magtoverdragelsen trak ud, afgav Frits Clausen i stedet ved årsskiftet 1942-43 flere betænkninger til besættelsesmagten om jødespørgsmålet i Danmark. Heri gjorde han gældende, at det var særligt vanskeligt at skaffe forståelse for jødeproblemet i København, fordi jøderne var trængt ind i den danske overklasse og de fleste havde slået sig ned der. Dertil kommer, at den systematiske forgiftning af det dansk-tyske forhold

ein Werk der Juden und Judenmischlinge ist. Darum liegt es nicht nur im Interesse der Innenpolitik des Landes, sondern in genau demselben Masse in Interesse der aussenpolitischen Beziehungen Dänemarks, dass das Judentum aus seiner Machtstel-



Den mørklødede jøde i profil sammenstillet med den hvide arier på omslaget til Erling Hallas: *Racekamp*, 1941. I betragtning af bogens titel er de anvendte virkemidler på omslaget moderate.

lung verdrängt wird, und dass gleichzeitig die Einflussphäre der Judengünstlinge nach Kräften eingeschränkt wird.

Dies Zeil (sic!) kann indes wohl nur etappenweise erreicht werden. Wenn Dänemark sich den Bestimmungen des Kominternpaktes verpflichtet fühlt, dann müsste die Regierung wohl zunächst für den Plan gewonnen werden, dass Volljuden einschliesslich Dreivierteljuden aus allen Beamtenstellungen entfernt werden. Es kämen dabei in erster Linie Personen in Frage, die in den Ministerien und den kommunalen Verwaltungen, an der Universität und im höheren Lehramt tätig sind.⁴³

Hermed var det imidlertid ikke gjort. Frits Clausen stillede også spørgsmålet om, hvordan jøder og »Judengünstlinge« kunne få deres virkefelt beskåret i det politiske og kulturelle liv. Her stillede DNSAP sig til rådighed med oplysninger om jøderne, hvem de var og hvor. DNSAPs Slægtskontor ville kunne udfærdige lister over jøderne, og det fremgår, at sådanne lister blev udfærdiget.

Slægtskontoret var kun et af mange skud på DNSAPs organisatoriske stamme, der beskæftigede sig med racespørgsmål; Personalhistorisk Institut var et andet, ligesom der ved læge C.E. Hindborg foregik »raceforskning« i DNSAPs regi. Slægtskontoret var startet i 1941 og havde som sin fornemste opgave at udstede »arierattester«, bl.a. til de frivillige, der meldte sig til tysk krigstjeneste.⁴⁴

Da imidlertid DNSAPs stjerne hos besættelsesmagten dalede betragteligt efter det for partiet skuffende valg i foråret 1943, stod det uden indflydelse og særlige muligheder, da jødeaktionen blev iværksat i oktober. DNSAP som sådan var ikke engageret i hverken planlægningen eller gennemførelsen af aktionen. Enkelte nazister kan have optrådt som angivere, men i så tilfælde var det på eget initiativ og ikke efter partiets tilskyndelse. Uden indflydelse hos besættelsesmagten havde DNSAP fjernet sig fra enhver organiseret påvirkning i »jødespørgsmålet«. I 1944 klingede den agitation af som led i partiets generelle forsøg på at overvinde ved at holde lavere profil i en tid, hvor krigslykken var vendt.

Konklusion

Der var i 1930erne ikke betydelige eller toneangivende kredse i det danske samfund, som ønskede at gøre brug af antisemitismen til politiske formål. De samfundsmæssige problemer og modsætninger blev ikke afledt gennem udpegning af jøder som skyldige; jøder var ikke velegnede fjendebilleder på det politiske niveau, selv om den lille antisemitisme trivedes i triviallitteratur, visse aviser og ugepressen. Det er en konstatering, ikke en forklaring, men en nødvendig ramme for at forstå, hvorfor DNSAPs håndtering af »jødespørgsmålet« blev, som den blev.

På intet tidspunkt var antisemitismen det bærende hovedelement i partiets propaganda, men den var længere fremme i de første år under Lembckes førerskab og i årene omkring 1940. Antisemitismens konjunktur i DNSAP var ikke afhængig af Frits Clausens person eller om han slog tematikken an eller ej. Andre personer spillede her i kraft af engagement og adgang til og indflydelse i DNSAPs presse den afgørende rolle for, om den antisemitiske agitation blev drevet mere eller mindre kraftigt. I tiden fra den tysk-sovjetiske ikke-angrebspagt til det tyske angreb på Sovjetunionen fik antisemitismen større vægt i de centrale bladudgivelser, men det var mere på grund af, at temaet antikommunisme ikke kunne gennemspilles med helt samme kraft, og ikke i sig selv en prioritering af antisemitismen.

Der har været en tendens til at lægge vægten mere på formen af DNSAPs antisemitisme end dens indhold. De danske nazisters behandling af »jødespørgsmålet« var sammenlignet med NSDAPs eller *Kamptegnets* »moderat«, hensigten og endemålet dog det samme. Selv om DNSAP med rette er karakteriseret som et imitationsparti, var dets ledere ikke så naive at tro, at partiet ville vinde frem med antisemitismen som hovedtemaet. Derfor blev den radikale tyske antisemitiske billedpropaganda i NSDAP ikke efterlignet. Der blev genbrugt argumenter, som NSDAP betjente sig af, men som også var antisemitisk arvegods fra andre lande og til andre tider. Myten om den jødiske dominans og verdenssammensværgelse var et fælleseuropæisk gods af fordomme.

»Jødespørgsmålet« var ikke underbetonet eller et penibelt spørgsmål i DNSAP. DNSAPs ledere havde en klar hensigt i det spørgsmål, men de afstemte propagandaen efter forventningerne til de større eller mindre dele af den danske befolkning, de henvendte sig til. Større politiske ignoranter var de ikke. Frits Clausens personlige stilling, især i begyndelsen af 1930'erne, kan ikke tages til indtægt for en moderation i partiets antisemitiske standpunkt, heller ikke at han senere ikke talte så meget derom; det gjorde til gengæld andre ledende personer i partiet. Under besættelsen viste Frits Clausen i sit forhold til besættelsesmagten, at han gerne stillede sig selv og sit parti til rådighed, hvis de kunne benyttes til at få løst det danske »jødespørgsmål«. »Jødespørgsmålet« var ikke penibelt for ham, hvis han kunne opnå de tyske gæsters gunst. Når det drejede sig om magt og indflydelse, spillede han også gerne det kort, der handlede om de danske jøders skæbne. Det hæver ham ud over de teoretiske antisemitters plan.

Der kan være god grund til endnu engang at understrege, at DNSAP var et grundlæggende antisemitisk parti. Når den antisemitisme ikke kom mere til udfoldelse, så var det dels fordi partiet selv vidste, hvor svært det var at finde tilhængere på det grundlag, dels at det aldrig nåede en sådan magt og indflydelse, at det kunne påtage sig løsningen af »jødespørgsmålet« i Danmark.

Havde besættelsesmagten indsat Frits Clausen som regeringsleder, ville der blandt de mange andre ulyksalige konsekvenser også have været den, at det var blevet danske, der havde medvirket direkte ved en jødeaktion i Danmark. Den tanke er nok værd at tænke til ende i nationen, der soler sig i jødernes redning i oktober 1943. Nu gik det anderledes, men det skal ikke fordunkle DNSAPs klare indstilling til »jødespørgsmålet«.

Bilag 1. Artikler om jøder i *National-Socialisten* 1933

22.1. Jøderne angriber 29.1. Pressen er Jødernes 29.1. DKP i Lommen på Jøderne 29.1 Rotter 5.2. Jødernes Had forfølger Henry Ford 26.3. Jøderne flygter 31.3. Det er Jøderne, der regerer 9.4. Socialdemokrater og Jøder 9.4. En Jøde foreslaar, at vi skal blive engelsk Dominion 9.4. Israels 12 Stammer paa Vandring 9.4.33. Jødisk Boykot i Kbh 9.4. Jødisk konservativ Balancekunst (med ill.) 9.4. Optimistisk Jødeskrædder 10.4. Jødebladet BT mener ikke, at der er større Forskel paa Jøder og Jyder 10.4. Jødeaktionen fortsætter 7.5. Jødernes Verdensherredømme 7.5. Nyt Fremstød i den jødisk-kapitalistiske Kamp mod Kulturen 21.5. Jøden Dessau optræder som dansk Konge 21.5. Den jødiske Terror 21.5. Afmægtigt Raseri blandt Københavner-Jøder 21.5. Fascister og Jøder i Kamp i London 28.5. Danske Arbejdere skal ikke eksporteres, saa der bliver plads til Jøderne 28.5. Jøderne 3.6. Jøder forsvind til Tel Aviv 18.6. Skal der Jøde-Studentere ved Universitetet 18.6. Jøde-Boycot 25.6. Europa foran en Racekamp 30.6. Jødisk Verdenspolitik 30.6. Af Sovjet judæas Presse 30.6. Jøderne og Sovjet-Rusland 16.7. Jødefarens 16.7. Af Sovjet judæas Presse 16.7. I Moses' Æggebutik 30.7. Jødefarens 6.8.33 Danskeren og Jøden 6.8. Jødefarens (fortsat) 13.8. Jødefarens (fortsat) 20.8. Jødefarens (fortsat) 27.8. Jødefarens (fortsat) 3.9. Racehad (om Tyskland) 3.9. Jødefarens (fortsat) 10.9. Jøderne er kommet på Tapetet 10.9. Jødefarens (fortsat) 22.10. En stor jødisk Brandstifter Bande 29.10. Jøde om Jøde 5.11. Jøden i Dag 10.11. Racede-generation

Bilag 2. Artikler om jøder i *National-Socialisten* 1939

Norge for Moses 14.1. USA under jødisk Diktatur 21.1. Hvad har Danske Kvinders Nationalraad med Europas Jøder at gøre? 21.1. Massedemonstrationer i London mod de jødiske Flygtninge 4.2. Det betaler sig at gøre Rakkertjeneste for den internationale Jødedom 4.2. Racetanker i Nordens Oldtid 11.2. USAs Jødeproblem 25.2. De polske Jøder lader sig døbe 25.2. Jøderne laver den offentlige Mening i Holland 25.2. Palæstinas Kvinder kæmper og danske Bønder udpantes 4.3. En amerikansk Avis udgiver danske Søfolk for at være jødiske Emigranter fra Østrig 4.3. Luther og Jøderne 11.3. Jødeproblemet i Danmark 11.3. Propaganda i Aalborg Domkirke for Jødedommen 11.3. National Samvirke og Jøderne 18.3. Jødeproblemet i Danmark 18.3. Jøderne og vore Præster 25.3. Jødeproblemet i Danmark 25.3. Jøden Jacob Texiere misbruger H.C. Andersens Eventyr 31.3. Jødeproblemet i Danmark 8.4. Særskilte Bestemmelser til Løsning af Jødospørgsmaalet 8.4. Jødeproblemet i Danmark 15.4. Jødekarikatur 15.4.

Det jødiske Problem kan løses, men Jøderne vil ikke have det løst 22.4. Ny jødisk-kommunistisk Skandaleaffære i USA 22.4. Tysk-jødisk Medlem af den engelske Regering hos Udenrigsminister Munch 22.4. Det jødiske Spørgsmaal er vor Tids mest betydningsfulde Problem 29.4. Jøderne i Polen 29.4. Det jødiske Spørgsmaal er vor Tids mest betydningsfulde Problem II 29.4. Jødekarikatur 29.4. Et Paradis hvor Jøderne kan nyde Friheden 29.4. Karl Marx om Jøderne 6.5. Grækenland og de jødiske Emigranter 6.5. Czekiets Jødeproblem skal løses til Bunds 6.5. Den franske Regerings besynderlige Beskyttelsesforordning for Jøderne under skarp Kritik i den franske Presse 6.5. Det jødiske Spørgsmaal er vor Tids mest betydningsfulde Problem III 13.5. Hvad foregaar der i Palæstina? 13.5. Jødekarikatur 13.5. Lad Jødekapitalen tabe sit underfundige Spil 13.5. Jødernes Underminering af de nordiske Folks Sædelighedsbegreber. Baggrunden for Antisemitismen i de nordiske Lande 13.5. Italien renser Erhvervs-korporationerne for Jøder 20.5. 75.000 Jøder til Palæstina i løbet af de kommende 5 Aar 20.5. Polens Jøder udnytter Situationen 20.5. Udbyttet af Jødernes Plyndring af de europæiske Folk bringes nu i Sikkerhed i USA 20.5. Jøderne opdagede Amerika. En opsigtsvækkende Bog 20.5. Den polskfødte Jøde Baruch blev allerede 1915 den virkelige Herre i USA 20.5. Er Korruption og Bestikkelse ulovlig for Negere – men ikke for Jøder 20.5. Hvor mange Jøder er der i Polen? 27.5. Fantastiske Avisløgne omkring Jødebaronen Louis Rothschilds Løsladelse 27.5. Jødesammensværgelse i USA 27.5. Den jødisk-marxistiske Folkefront holder Fredskonference – men hvorfor var Hedtoft-Hansen ikke med? 27.5. Det unge Rusland vaagner og befrier sig for Jødedommens Kvælertag 27.5. De stakkels Jøder 27.5. Jødediktaturet over USAs Presse afslører sig selv 10.6. Antisemitisme ved en australsk Domstol? 10.6. Systempressen undertrykker Oplysninger om jødiske Forbrydere 10.6. Overalt hvor der hersker Krise – hersker Jøderne! 10.6. En af det tyske Folks jødiske Bødlere har hængt sig selv – i New York 10.6. Voksende Forbitrelse mod Jøde-Emigranterne i Holland 17.6. Atter et gribende Nødtraab fra Palæstina 17.6. Rumleriet om Jødernes Ret til Palæstina 17.6. USA undermineret af Jødedom og Kommunisme 17.6. Skal Jødedommen gøres til en privilegeret Stand i Danmark? 17.6. Jeg er marxist, men kæmper for Jødedommen og ikke for Socialismen 17.6. Jødedom og Bolchevisme er eet! 24.6. Jødiske Slyngelstreger med syge Mennesker Verden over 1.7. Jødernes Tilflugtssted 1.7. De flamske Jurister vil ikke have Jøder indenfor deres Rækker 8.7. Jøder, Socialdemokrater – og Storsvindlere 8.7. 30 % af Verdens Jøder har slaaet sig ned i det ideelle Demokrati 8.7. I Frankrig sætter man Jøder til at opdrage Ungdommen til Fædrelandskærlighed og til Ærefrygt for Nationens hellige Symboler 8.7. Rabbiner Reichhorn siger Sandheden om Jøderne 8.7. Jøder og andre Mennesker – et Rejsemindel 8.7. Jøderne har travlt. En Jøde i Spidsen for det engelske Arbejderparti 15.7. Rumænien og Jøderne 15.7. Indførelsen af Værnepligten i England har været en Kæmpefidus for de engelske Jødefirmaer 15.7. Vi Jøder vil ikke tillade nogen Fred i Verden 22.7. En Jøde erkender, at hans Racefæller intet har at beklage sig over 22.7. Roosevelt og hans Jødekamarillas tredobbelte Slyngelstreg 22.7. Verdenskrigen er ikke uundgaelig, men Freden i Verden kan bevares, hvis vi uskadelliggør Jøderne 22.7. Letland tager fat om at ordne sit Jødeproblem 22.7. Nationalsocialismen og Raceproblemet. Hvad det jødiske Folks Eksempel viser 22.7. Jødekarikatur 29.7. Frækhe-

dens Triumf 29.7. Regeres Danmark af Jøder og Frimurere? 29.7. Mosley: jeg anklager fra denne Plads Partierne af i Dag for at være Kapitalens Spyttslikkere og Jødedommens Haandlangere 29.7. Spaniens Ære er ikke tilfals for de internationale Jødekapitalisters Guld! 29.7. Londons Biskop om Jøderne i Tyskland 5.8. Aabenhjertige Udtalelser af en engelsk Præst 5.8. Hvorfor anvender en kristelig Institution et rent jødisk Ceremoniel? 5.8. Danmarks Presse og Radio stilles til Disposition for Jødernes Pengeindsamlinger 5.8. Var Moses en Gorillaabe? 12.8. Ned med den jødiske Krig! 12.8. Er Jøderne en særlig Nation? 12.8. Bolivia rydder op blandt sine jødiske Udbyttere 19.8. 3 Maaneders Fængsel og 500 Guldfrancs i Bøde for at fortælle Sandheden om Jøderne 19.8. Hvem ejer den polske Filmsindustri? 19.8. Jødernes Higen efter Verdensherredømmet 19.8. Kommandør King Hall – den internationale Jødedoms Propagandachef 26.8. New Yorks Jøder faar deres egen særlige Domstol 26.8. Jøden Philip Sasson jog de engelske Arbejdere i tusindvis ud i Arbejdsløsheden 26.8. Jødeforfølgelser i det demokratiske Canada 26.8. Hollywood – en Tumbleplads for Jøderne og en regulær Kommunistrede 26.8. Moses vil kæmpe for England (m. Karikatur) 2.9. Jødisk Ugeblad og Social-Demokraten 2.9. Ikke-angrebspagten: Jødevældet i Moskva er brudt 2.9. Præster, Kristendom, Jødedom 2.9. Et forvarsel om Verdensjødedommens endelige Kapitulation 2.9. Hvilken betydning har Polens jødiske Millionbefolkning for Udviklingen i Polen? 2.9. Saaledes laver en jødisk Kulturbolsjevik grin med vore Bedsteforældres Hjem 2.9. De jødiske Nybyggere 9.9. Det jødiske Folk kan aldrig opluges af andre Nationer 9.9. Polens virkelige Herrer 9.9. Demokratiske Metoder – praktiseret af Jøden Disraeli 9.9. En Lektion i jødisk Foretningmoral 9.9. Strafbart at skrive imod Jøderne i Frankrig 9.9. Kina oversvømmes af jødiske Emigranter 16.9. Jødekarikatur 16.9. Krig – Løgn og Jøder! 23.9. Jødekarikatur 23.9. Tyskland vovede at gøre Oprør mod Jødevældet 23.9. Den internationale Jødedom har tvunget Europa til denne Krig 30.9. Paa Vagt for Danmark er på Vagt mod Jøderne 30.9. Krigens i Europa har skabt Grundlaget for de jødiske Millionformuer 30.9. Den evige Jødes Tragedie 30.9. Madagaskar – Jødernes kommende Nationalstat? 30.9. Danmark for danske. Vi kræver alle Jøder fjernet fra Nøglestillinger i Samfundet 30.9. Polske Jøder vælter ind over Skandinavien 30.9. Jødekarikaturer 7.10 Det jødiske Reuters Bureaus Paalidelighed 7.10. Berømte Mænd om Jøderne I: Benjamin Franklin krævede jødisk Indvandring til USA forbudt 7.10. Den sidste Chance og denne Krigs Bagmænd 7.10. Jødekarikatur 14.10 En uhyrlig Ide som kun kunne fostres af en Jøde 14.10 Hvis Jøderne vil have Krig, så lad dem slaas selv (m. karikatur) 14.10 Winston Churchill og de engelsk-amerikanske Finansjøder 14.10 Tyske og engelske Jøders Samarbejde bagom Fronterne 14.10. Paa vej til Mr. Chamberlain? 14.10. Stalin har ryddet ud blandt Forgrundsfigurerne indenfor den jødiske Verdenskommunisme 14.10. Døden og Jøden. Karikatur 21.10 Verdensjødedommen omstyrtede alle Fredsbestræbelser 28.10. (4 s, uregelmæssig udgivelse i en del uger) 28.10 De jødiske Finansmænd 28.10. Krigens Anstiftere 11.11. (4 s.) Jødekarikatur 18.11. Jøderne og den franske Presse 18.11. Jødekarikatur 9.11. (4 s.) Krigens Forhistorie 23.12. (16 s.) Krigens Ophavsmænd 23.12. De jødiske Emigranter 23.12. Hvad er en Jøde? 23.12. Den ideale KU'er udtaler sig (m. jødekarikatur (om Poul Meyer))

Bilag 3. Artikler om jøder i *National-Socialisten* 1944

Kamptegnet 14.1. Kamptegnet 21.1. Kamptegnet 28.1. Ret Søgelyset mod Jøderne 28.1. Jødekarikatur 28.1. Kamptegnet 4.2. Den jødiske Hetz og Løgne Central Dansk Presse-tjeneste i Stockholm 4.2. Jødekarikatur 4.2. Kamptegnet 25.2. Jødekarikatur 25.2. Da Jødestjerne var en Ledestjerne for Danmarks Erhvervsliv 3.3. Antisemitismen i USA vokser 3.3. Jødekarikatur 17.3. Fin Jødereklame 17.3. Jødedommens og Kommunistens Verdensplaner 7.4. Jødekarikatur 21.4. Jødekarikatur 21.4. Da Jøderne erobrede Aalborg 28.4. Jøder bag Præsident Roosevelt (med karikatur) 28.4. Fra Ghettojøde til Finansfyrste 5.5. Mange Jøder som Legatstiftere 12.5. Myrdet af Banditter i den internationale Jødedoms Sold 9.6. Jødekarikatur 16.6. Jødekarikatur 30.6. Hitlers Kammerjomfru – de mest beskudte Midler i Propagandaens Tjeneste fra jødisk-plutokratisk Side 30.6. Israel takker 30.6. Jødernes store Indflydelse i Sverige yderst farlig (m. karikatur) 28.7. England og vor egen Moses 18.8. Jødekarikatur 25.8. Jøderne, Frimurerne og den engelske Konge 8.9. Jødekarikatur 15.9. Jødekarikatur 15.9. Jødekarikatur 6.10 Jøderne sig selv lig 20.10. Jødisk-kommunistisk Terror Aktion 20.10. Jødekarikatur 20.10. Jødekarikatur 27.10 Jødekarikatur 3.11 Jøderne gaar ikke til Fronten 27.10. Jøderne igen 10.11. Jødekarikaturer 24.11. Jødekarikatur 1.12 Vaagner England endelig og ser Jødefaren (m. karikatur) 15.12. Jødekarikatur 22.12. Jødekarikatur

Noter

1. Henrik Kaare Nielsen: *Demokrati i bevægelse*, 1991, 231-77.
2. Jon Espersen: *Logik og argumenter*, 1971, 55ff., 63f. o fl.st.
3. Karen Siune: Bestemmer TV valgresultatet? *Valg og vælgeradfærd*, 1986, s. 132-47; er åben overfor enkeltfænomenerens betydning.
4. H. Colding Jørgensen: Jøderne i Danmark omkring 1931, *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 1934, 330-45.
5. Bent Fausing skrev en oplysende artikel herom 1979: Kaj Munk og offentligheden i mellemkrigstiden, C.E. Bay/J.C. Jørgensen (red.): *Litteratur og samfund. Litteratursociologiske studier*, 1979, 318-41, som *Dansk Biografisk Leksikon* 3. udg. i 1982 ikke fandt værdig til at medtage i biografien af Munk, en biografi som også har andre fortrængninger. Titlen er heller ikke kommet med i tillægget i bind 16, hvor andre relevante nye titler er blevet tilføjet forskellige biografier.
6. *Jyllands-Posten* 2.10.1946, Jubilæumstillæg; Karl Christian Lammers: Indledning: Magt og masser. Om styreformer i mellemkrigstiden; samme (red.): *Magt og masser*, 1985, 16f., 20; Karl Christian Lammers: Det fremmede element. Om antisemitisme i Danmark i mellemkrigstiden. Refleksioner over en tid og et fænomen, *Den jyske Historiker* 40, 1987, 91-96.
7. Niels Thomsen og Jette D. Søllinge: *De danske aviser 1634-1991*, 3, 1991, 479.
8. Henning Poulsen: *Besættelsesmagten og de danske nazister*, 1970, 31f. Utrykt foreligger Karen Marie Nielsen: *DNSAPs Stilling til Jødespørgsmålet*, 1946. Redegørelse fra Bovrup-arkivet. Rigsarkivet. Kopi på Det kgl. Bibliotek.
9. Søren Eigaard: »Frø af ugræs...«. *Danmarks National Socialistiske Arbejder Parti 1930-34*, 1981, 48, 115ff.

10. Palle Roslyng-Jensen: *Værnenes politik – politikernes værn*, 1980, 87; Ditlev Tamm: *Retsopgøret efter besættelsen*, 1984, 401; Lammers 1987, 88; Michael Poulsen: *Dagbladet »Fædrelandet« som nazistisk kamporgan 1939-45*, Utrykt speciale, Aarhus Universitet 1996, 8f., 11; Iben Vyff: *Olga Eggers – fra socialdemokrat til nazist og antisemit*, *Arbejderhistorie* 1999:3, 30 n. 28.
11. Eigaard 1981, 147 note 29.
12. Peter de Hemmer Gudme: *Jødeproblemet i Danmark*, 1936, 15: »Jøderne betyder ingen fare for Danmark eller Danskerne«.
13. *Politiken* 17.11.1930.
14. *Politiken* 28.11.1930, *Berlingske Tidende* 28.11.1930, *Socialdemokraten* 28.11.1930, *Nationaltidende* 28.11.1930.
15. Se diverse numre af tidsskriftet *Angreb* 1933-34. Jfr. Eigaard 1981, 147, note 29 og 83.
16. Se bilag 1.
17. Ian Kershaw: *The »Hitler Myth«. Image and Reality in the Third Reich*, Oxford, New York 1987, 233-37.
18. Bragt i *National-Socialisten* 10.1., 17.1., 24.1., 31.1. og 7.2.1932. Udsendt samlet som pjece samme år.
19. Om Løjtland, se Hans H. Worsøe (red.): *Løjt sogns historie*, 1988 og Ole Mørkegaard: *Søen, slægten og hjemstavnen*, 1993.
20. *National-Socialisten* 29.5.1937 tog Stolling-sagen op, hvor det netop handlede om en slægtsgård fra Løjt, der måtte på tvangsauktion. Sagen var for DNSAP eksemplarisk. Om sagen i øvrigt Hans Schultz Hansen: *Tidsrummet 1864-1970*, i Worsøe 1988, 318f.
21. *National-Socialisten* 17.1.1932.
22. *National-Socialisten* 26.6.32.
23. Frits Clausen: *Den nationale Socialisme*, 1934, 9f.
24. Lene Koch: *Racehygiejne i Danmark 1920-56*, 1996, 57-87.
25. *DNSAP's Maanedsbreve* 3, 1938-39, 194.
26. Nielsen 1946, 22. Om fusionen DNSAP-DNSP se H. Poulsen 1970, 257, M. Poulsen 1996, 12f., mens den er undgået Yahils opmærksomhed.
27. *National-Socialisten* 12.11.1933.
28. De øvrige var M.J. Arildskov: *Den jødiske Imperialisme*, 1933, Harald Bergstedt: *Jødespørgsmaalet*, 1942, Karl Skage: *Arv, Race og Kaar*, 1945.
29. Kershav 1987, 229f.
30. Nielsen 1946, 6f.
31. Nielsen 1946, 22, H. Poulsen 1970, 257, M. Poulsen 1996, 11ff. *Kamptegnets* udgivelse havde været indstillet fra november 1940 til maj 1941. Den fortsatte udgivelse blev finansieret ved, at der blev taget midler fra den sum, som besættelsesmagten begavede DNSAP med (Yahil 1967, 90).
32. Yahil 1967, 97.
33. *National-Socialisten* 8.10.1943.
34. *National-Socialisten* 5.11.1943.
35. *Fædrelandets* forhold til antisemitismen er for nylig undersøgt af M. Poulsen 1996, 8-22, hvorfor der også vil blive trukket på hans iagttagelser, selv om jeg er uenig i flere af konklusionerne.

36. Det gælder Harald Tandrup, Harald Bergstedt mfl. (Tamm 1984, 398-401).
37. John T. Lauridsen: Nazistisk plakatpropaganda i Danmark 1930-45. En dokumentation, *Fund og Forskning* 2000 (kommende). Op til valget 1932 blev der undtagelsesvis brugt antisemitisme i valgagitationen, se *National-Socialisten* 13.11.1932.
38. Nielsen 1946, 5-8, Steffen Steffensen: Hjælpekomiteer, spioner og stikkere. Steffen Steffensen (red.): *På flugt fra nazismen. Tysksprogede emigranter i Danmark efter 1933*, 1986, 18f.
39. K.K. Steincke: *Farvel og Tak. Ogsaa en Tilværelse IV*, 1948, 106-11. Jfr. Nielsen 1946, 7.
40. Bilag til Beretning / *Den parlamentariske kommissions betænkning XIII. 1*, 1954, 334, mm.
41. Nielsen 1946, 18f.
42. *National-Socialisten* 22.3.1941.
43. Nielsen 1946, 14f. Videre Yahil 1967, 70f.
44. *DNSAP's Maanedsbreve* 1940-41, 120-23: C.E. Hindborg: »Arv og Racehygiejne«, *Stormfanen* juli 1941, 4f.: »Hvorledes bliver Arierattester til«, Nielsen 1946, 20f., suppl. s. 2, Yahil 1967, 399 n. 76.

Det danske flygtningesamfund i Sverige og »jødespørgsmålet« 1943-45

Michael Mogensen

Den mest massive udvandring fra Danmark i nyere tid fandt sted under den tyske besættelse af Danmark. Det var de skærpede forhold ovenpå regeringens fald den 29. august 1943, som udløste flugten. Etnisk udrensning, optrevlet modstandsarbejde, en interneringstrussel eller anden undertrykkelse og forfølgelse var baggrunden for de fleste danske flygtninge. I løbet af bare halvandet år satte mere end 18.000 over Sundet til friheden i det neutrale Sverige.

Flygtningehjælpen til de landflygtige danskere var et rent dansk anliggende. I efteråret 1943 blev administrationen af den danske flygtningehjælp henlagt under det danske gesandtskab i Stockholm, som af den svenske regering fik stillet en kredit til rådighed til afholdelse af udgifter. Gesandten, kammerherre Kruse udpegede professor, dr.jur. Stephan Hurwitz, der var af jødisk oprindelse, som leder af flygtningekontoret i Stockholm.

Hurwitz kunne allerede i begyndelsen af november 1943 med beklagelse konstatere »at det »jødiske Spørgsmaal« ogsaa... spille[de] en Rolle udenfor Nazismens Rækkevidde«. Han gav lederen af den illegale ruteorganisation Dansk-Svensk Flygtningetjeneste, Leif Hendil, ret i, at problemstillingen eksisterede i det danske flygtningesamfund, og at der her var »en vis Akcept af en Opfattelse, der betegner et Lavpunkt i Kulturens Historie«. Han var derfor ikke i tvivl om nødvendigheden af, at han som chef for flygtningekontoret handlede »med Takt, Klogskab og Retfærdighed i denne ömtaalelige sag«.

En generel modvilje overfor jøder som sådan kunne han næppe gøre noget ved, men i forbindelse med ledelsen af flygtningekontoret kunne han forsøge at modvirke den antijødiske tendens. Derfor havde han fra første færd haft øjnene åbne for spørgsmålet i forbindelse med kontorets ansættelser, hvor det i mange tilfælde blev gennemført, at bedre kvalificerede jøder blev forbigået »netop for at undgaa, at det jødiske Element skulde komme til at dominere«.

Dette havde medført, at kun ca. halvdelen af alle medarbejdere var jødiske, og at denne ligelige fordeling også var gennemført ved besættelsen af de leden-

de administrative poster, selvom antallet af jødiske flygtninge på dette tidspunkt i efteråret 1943 procentuelt lå meget højere, og at sagførere, embedsmænd og lignende, der var specielt egnede for arbejdet med flygtningeadministration, i langt overvejende grad var jøder. Han håbede, at Hendil ville medvirke til at få udbredt kendskabet til de faktiske forhold således, at misforståelser ikke fik lov til at brede sig.¹

Hurwitz og flere andre fremtrædende danske jøder i Sverige var ganske vist generelt set stemt for, at der blev talt så lidt som muligt om jøde eller ikke-jøde og håbede i det hele taget at blive fri for »den indviklede procentberegning i forbindelse med racespørgsmaalet«, men på den anden side var det også vigtigt at rette eventuelle misforståelser, der kunne give næring til antijødisk tankegang i flygtningesamfundet. Man forsøgte derfor »paa en ikke opsigtsvækkende maade at lade sandheden 'sive' ud« gennem fremtrædende ikke-jødiske landsmænd.²

Det svenske sikkerhedspolitis kopier og afskrifter af danske flygtninges breve, som vi snart skal se nærmere på, efterlader imidlertid et indtryk af, at bestræbelserne kun fik begrænset succes, og de kunne under alle omstændigheder ikke rokke ved det faktum, at chefen for det danske flygtningekontor var jøde, hvilket i sig selv var en torn i øjet på mange.

I den svenske udenrigstjeneste var man velorienteret om problematikken. Det fremgår i særlig grad af en indberetning fra den svenske gesandt i København, v. Dardel, i slutningen af november 1943, til utrikesrådet G. Engzell i Stockholm:

Som Du vet, har det från många håll här i Danmark och bland de danske flyktingarna i Sverige höjts röster för att en arier borde sättas i spetsen för den danska flyktningskommittén i Stockholm... Överläggningarna härom ha biträtts av bla. förre statsminister Buhl jämte andra framstående danskar.

Gennem et vedlagt brev, der var underskrevet af højesteretssagfører Leif Gamborg, som var en god gammel ven af Hurwitz, skulle professor Hurwitz nu orienteres om sagen.³

G. Engzell valgte efter samråd »med Excellensen« at opsøge den danske gesandt, da den danske flygtningeorganisation helt var underlagt legationen, som i sidste instans dirigerede og havde ansvaret for det hele. Kruse gav udtryk for, at han var »fullt på det klare med det kanske mindre lyckliga i att organisationen ledes av en jude«, men da det gjaldt om at skaffe en mand med den fornødne autoritet, arbejds- og administrationsevne »fanns bland härvarande flyktingar icke någon annan att uppbringa än Hurwitz«.

Kruse erkendte altså, at valget af en jøde som leder kunne give anledning

til problemer i flygtningesamfundet, men han havde forsøgt at modvirke dem ved i det højest mulige omfang at skaffe Hurwitz brugbare ikke-jødiske medhjælpere, og han så i det hele taget ingen grund til at ændre på sine dispositioner i den anledning.⁴

I København var man tilsyneladende ikke bekendt med gesandtens modtræk og var særdeles ængstelige for Kruses valg af en jøde som chef. Man ønskede derfor hurtigst muligt at »fritage [Hurwitz] for et Ansvar, der i givet Fald kan være af afgørende Betydning for det fremtidige Forhold mellem os Danske«.

Man havde altså ud fra velmente grunde følt sig nødsaget til at gribe ind »for at undgaa, at nye Ulykker rammer vore jødiske venner«. Man mente, at jødeaktionen i hvert fald i nogen grad havde »accentueret en Forskel mellem ... jødiske Medborgere og Ikke-jøder« og at selve afrejsen fra Danmark havde forstærket »det Problem, der i de senere Aar har eksisteret, men som tidligere var os aldeles ukendt«.

Mere betydning tillagde man »den kendsgerning, at en del Jøder ved Afrejsen har optraadt paa en mindre heldig maade, og at dette har givet mange af dem, der har hjulpet med Afrejserne, en Indstilling, ingen af os havde kunnet vente«. Selvom brevskriverne var klar over det pres, der havde medført en såkaldt »uheldig optræden« fra flere jøders side, kunne de dog samtidig konstatere, at forståelsen langt fra fandtes overalt. Man mente at kunne se »Opstaaelsen af et antisemitisk problem« og mulige vanskeligheder, når jøderne skulle forsøge at glide naturligt ind på deres tidligere pladser i det danske samfund efter krigen.

Man gjorde det klart, at problemet ikke alene eksisterede i deres fantasi, men var rejst fra så mange sider, at man ikke turde lade Hurwitz være uvidende om deres eksistens. Samtidig havde man fået adskillige beretninger fra Sverige, som bestyrkede dem i deres frygt for fremtiden. Den mest direkte anledning til henvendelsen var imidlertid, at »Vi har forstaaet paa hervaerende indflydelsesrige svenske Kredse, at Spørgsmålet om en Tilbagesendelse af en Del Danske er blevet alvorligt aktuelt.«

Når man derfor lagde særlig vægt på, at lederen af arbejdet i Sverige skulle være en mand, der ikke var jøde »skyldes det naturligvis, at vi ønsker, at der ikke skal kunne lægges noget Ansvar på Jøderne for de Tilbagesendelser eller andre Dispositioner, der maatte ramme Ikke-jøder« og som altså af den danske befolkning kunne blive udlagt forkert, når en jøde sad som chef for flygtningeadministrationen.

Afslutningsvis betonedede man endnu engang, at henvendelsen ikke var et udslag af en øjeblikkelig nervøsitet, men resultatet af en månedlang alvorlig overvejelse blandt de mænd, som kun havde det ønske, at jødernes tilbageven-

den kunne ske gnidningsløst. Man lagde vægt på at høre Hurwitz' mening »inden vi hernede træffer den endelige beslutning«, men håbede, at han forstod og delte synspunkterne og ville støtte den kandidat de havde i tankerne.⁵

Det ville Hurwitz imidlertid ikke. Han erkendte, at det var et meget utaknemmeligt arbejde, han havde påtaget sig, og skulle han følge sin lyst, opgav han det hellere i dag end i morgen, men han følte sig forpligtet overfor opgaven og henstillede til, at man i København overlod bedømmelsen af, om han gjorde gavn på chefposten til de ansvarlige instanser, der kunne følge hans arbejde på nært hold. Altså til gesandt Kruse, hvor han vidste der var opbakning.

Han mente nok, at bekymringerne i København var forskruede, men på den anden side argumenterede han ikke seriøst imod de københavnske betragtninger om problemer som følge af en jøde på chefposten, men fremførte som hovedargument for status quo, at der næppe ville blive tale om tilbagesendelser af flygtninge til Danmark og i særlig grad, at:

det vilde være overordentlig skadeligt for Danmarks Anseelse i Relation til svensk opinion og i Relation til Opinionen i alle andre frie Lande, dersom man skulde faa det Indtryk, at man i Danmark uafhængig af et tysk Pres, i hvert Fald til en vis Grad havde accepteret den nazistiske Raceideologi.

Aktionen, som man planlagde i København, burde derfor undgås, ikke af hensyn til Hurwitz selv, men af hensyn til Danmarks anseelse.⁶

Synspunktet vandt gehør for så vidt, at man i København kort efter opgav tanken om at erstatte Hurwitz med en ikke-jøde.⁷ Hurwitz mente jo ikke, at hans fratræden ville kunne ske gnidningsløst, i al stilfærdighed, og uden Hurwitz' velvilje risikerede man måske, at den kunne give omverdenen et forkert indtryk af den danske indstilling. I det perspektiv måtte man så håbe det bedste og leve med de spændinger en jøde som chef kunne afstedkomme mellem danske.

I København var man i det hele taget bekymret for den danske befolknings modtagelighed overfor antisemitismen, og man havde også set de første tegn på opståelsen af et større problem på den danske side af Sundet. Denne bedømmelse vil ikke nærmere blive behandlet. Her vil vi koncentrere os om forholdene i Sverige.

At Hurwitz havde en oplevelse af et problem står klart. Han forsøgte ganske vist at modvirke den antijødiske tendens i flygtningesamfundet, men samtidig kom han med udtalelser, der blev tolket som en jødisk fordømmelse af flygtninge med en aktivistisk baggrund. Det gjaldt i særlig grad hans offentliggjorte nytårshilsen i *Danskeren*, tidsskrift for danske i Sverige, ved årsskiftet 1943/44. Her skrev han i dunkle vendinger:

Lad os i det nye aar være paa vagt overfor dem, der spreder utilfredshed eller giver et daarligt eksempel ... Vær kritiske overfor rygtesmede, som vil de institutioner til livs, der er sat til at varetage Deres interesser. Det er folk, som har særlige grunde til at undergrave vort arbejde. De samme kræfter, der har været virksomme for at skabe den situation, som har ført til landflygtighed for hver enkel af os, er stadig paa spil. Disse kræfter ønsker at skabe splittelse. Deres vaaben er her, hvor vold ikke kan anvendes, bagvaskelse og sladder.

Det er ganske vist ikke klart hvilke kræfter, der efter Hurwitz' mening havde været virksomme, men der var vel kun to muligheder. Enten mente han de danske nazister, og i så fald påstod han altså, at folk, der rejste kritik mod flygtningeledelsen, i virkeligheden var nazister (et gammelkendt middel til at få kritik til at forstumme). Bemærkningerne kunne imidlertid også forstås således, at de mørke kræfter var de danske aktivister. Dette er en mere historisk korrekt bedømmelse, men er til gengæld ikke en uproblematisk konstatering. Det er naturligvis muligt, at Hurwitz tænkte på noget helt tredje, men hans udtalelser bidrog ikke til at reducere modviljen overfor jøder i aktivistiske kredse. Her fik man en opfattelse af, at jøderne med Hurwitz i spidsen, opfattede dem som kriminelle, og at Hurwitz i sin embedsførelse ikke havde den mindste velvilje overfor tidligere deltagere i den væbnede kamp og sabotage, som derfor måtte leve en hensygnende tilværelse i landflygtigheden.

Chefen for blad- og sabotageorganisationen *Hjemmefronten* berørte problematikken i et brev til Hurwitz i april 1944. Under henvisning til, at hele modstandsbevægelsen i Danmark stod bag ham i dette spørgsmål, påstod han på baggrund af meldinger fra Sverige, at Hurwitz skød frihedskampens deltagere i Sverige til side til fordel for »ligegyldige passivister«, der blot havde »bedre albuer« ved ansættelser på flygtningekontoret og i al almindelighed. Man mente i Danmark, at det gjaldt som princip, selvom det burde være de aktive danske, der blev foretrukket. Dels som belønning, dels fordi det ville betyde en fordel for arbejdet og kontakten mellem danske i Danmark og Sverige. Hurwitz blev anbefalet at tage ordene »ad notam og gøre dem til Genstand for positive Overvejelser...« ellers kunne han forvente modvilje og bitterhed fra frihedsbevægelsens ledende kredse i Danmark.⁸

At Hjemmefrontens bedømmelse af situationen var alment udbredt blandt danske flygtninge med en aktivistisk baggrund, synes sikker. En gennemgang af det svenske sikkerhedspolitis indhøstede brevmateriale afdækker en omfattende korrespondance mellem danske flygtninge i Sverige, hvor forestillingen om, at flygtningekontoret var besat af inaktive jøder, som kun ønskede at hjælpe deres egne, var udbredt. Mange oplevede et modsætningsforhold til flygtningeadministrationen, der ofte gik under betegnelsen »jødekontoret«, når man udtrykte sig diplomatisk. Bl.a. på baggrund af Hurwitz' uforsigtige ud-

talelser nåede man i aktivistiske kredse frem til, at flygtningekontorets chef ikke var »interesseret i at hjælpe virkelige patrioter«, hvilket der imidlertid ikke findes belæg for i det overleverede materiale.

I begyndelsen af 1944 fandt en række danske journalister i Sverige det nødvendigt at orientere Christmas Møller i London om disse forhold. De kunne berette, at man særlig blandt unge danske aktivister i Sverige havde hørt forskellige udtalelser, som de var bange for skulle rejse et jødespørgsmål i Danmark. Man var enige med ham i, at den danske befolkning først blev klar over, at der i det hele taget var noget der hed jøder i forbindelse med den tyske jødeaktion. Men de antisemitiske ytringer, man nu stødte på blandt danske aktivister i Sverige, lovede ikke godt for fremtiden. Man mente, at modviljen overfor jøder i særlig grad skyldtes den almindelig overdrevne opfattelse af, at man skulle være jøde, hvis man ønskede nogen hjælp fra flygtningekontoret. Endvidere, at man var harm over den hjælp, der blev ydet jøderne i forlægningerne »som man mener er så stor, at de ikke vil ud at arbejde og endelig siger man, at det kun er jøder, der kan faa arbejde paa de forskellige kontorer under gesandtskabet«.⁹

Christmas Møller kunne studere et eksempel på den forskruede opfattelse af flygtningeadministrationen, da han senere på året fik post fra beboerne i en dansk forlægning. Her blev det påstået, at man:

den ene gang efter den anden har søgt det saakaldte danske flygtningekontor om tøj eller sko, men det har vist sig ... at naar man ikke er af jødisk afstamning saa er det saa godt som umuligt at faa hjælp saa Hr. Christmas Møller kan nok forstaa at alle danske kalder det jødekantoret ... Vil De på os danskeres vegne undersøge om der kan gøres noget med jødekantoret for det trænger til en udrensning.¹⁰

Andre breve understøtter journalisternes generelle vurdering af situationen. Det er således ikke ualmindeligt at støde på forestillinger om, at »disse jødesvin bruger løs af de penge som de rigtige danskere engang i fremtiden skal betale tilbage«.¹¹ Eller mere beskedent, at jøderne kun ønsker »at hytte deres eget skind«.¹² At flygtningekontoret er »en ren ghetto, hvis stab bestaar af 95% ikke ariere« eller at omtale flygtningekontoret som »jødediktaturet«.

Man kunne fx berette hjem til Danmark:

flygtningekontoret er en stor institution, hvor der kun er jøder ansat ... naar man søger om hjælp ... bliver der afslaaet, hvis man derimod har jødisk blod i sig uha saa varer det kun et par dage inden man faar al den hjælp man vil have... saadan er de nu bare de sataner, du kan tro de er ikke vellidt herovre.¹³

Fra Malmö berettes i foråret 1944:

forbandet, at den minoritet af den langsnuede race skal være dem, der her skal profitere og regere over vor skæbne. De burde sendes til isolerede forlægninger og ved manuelt arbejde lære at forstaa, hvorledes det tager sig ud bag kulisserne [i stedet for] at husere og leve et liv i dovenskab.¹⁴

Fra Hälsingborg berettes til gesandtskabet i Stockholm i foråret 1944:

Der er ... hernede ikke alene harme mod flygtningekontoret, men jeg tror snart, at det bryder ud i aabent oprør. Man har talrige beviser for, at hvis man er krumsnudet og hedder Moses eller Lazarus, Habakuk eller et andet skørt navn, kan man faa ubegrænset hjælp til vedligeholdelse af den permanente dovenskab, mens de ærlige danske, de egentlige danske frontkæmpere, lige akkurat kan faa saa meget, at de kommer til at lide en langsom sultedød. Men de kan vente til vi kommer hjem, saa skal flygtningekontoret samt dets ledelse i Stockholm og Malmö faa den anbefaling og tak for sidst som de fortjener. Nu er mit sidste haab, at den eneste rigtige dansker, som har noget at skulle have sagt, nemlig gesandten, kan række sine landsmænd en hjælpende haand og faa alle de outsiders bort fra de stillinger som de uretmæssigt har tiltaget sig. Jeg synes det er galt... at danske flygtninge skal lade sig regere af en haandfuld udelige jøder... i dag kan jeg med koldt blod gøre, hvad det skal være.¹⁵

Klare antijødiske udtalelser fulgte således ofte i kølvandet på utilfredsheden med flygtningekontoret, og eksistensen af antisemitiske forestillinger kan på ingen måde underkendes som en medvirkende forklaring herpå. Men lad det være sagt med det samme: Begrebet antisemitisme er overbelastet og misbrugt og kan i dag vanskeligt tages i anvendelse uden tanke på nazisterne, som med deres forskruede raceteorier drog de fulde og gruppvækkende konsekvenser. I en sådan forstand var antisemitismen ikke aktiv i flygtningesamfundet. Den havde verbal karakter, førte ikke til blodige handlinger og var langt fra accepteret af alle, som det fx fremgår af de danske journalisters beretning til Christmas Møller.

Men hvad taler vi så om? Ja, det er faktisk ikke let at sige. At den lille antisemitisme havde en udbredelse er sikker, som det måtte fremgå af ovennævnte, men hvad siger de samtidige danske breve i det svenske sikkerhedspolitis arkiver?

Her støder vi på en række antijødiske udsagn som er impressionistiske og subjektive. Ud af knap tusind bevarede breve kan der findes op mod hundrede, hvor spørgsmålet dukker op.¹⁶ Jeg er ikke stødt på breve, som taler imod eksistensen af et problem. Men statistisk kvantificering er ikke mulig. Der findes ingen levedygtig statistisk metode, der kan besvare spørgsmålet om udsagnenes repræsentative karakter. For mig at se er den eneste tilfredsstillende fremgangsmåde at tillade disse udsagn at tale for sig selv og bla. at citere kilder, der omtaler fænomenets generelle udbredelse.

Fra det danske gesandtskab i Stockholm berettes i sommeren 1944:

Forholdet danskerne imellem heroppe i Sverige er under al kritik og det varsler ikke godt for fremtiden, hvis disse skal overføres til Danmark naar krigen er forbi og alle kan vende hjem igen. Navnlig er jødeproblemet blevet ikke saa lidt akut. Danskerne har aldrig haft noget egentligt imod jøderne, men guderne skal vide, at de har faaet det nu heroppe.¹⁷

Allerede i foråret havde man ved gesandtskabet med beklagelse konstateret: »der er ved at udvikle sig en stærk antisemitisk stemning [i flygtningesamfundet]«. ¹⁸

Bedømmelsen byggede blandt andet på indberetninger fra svenskere, der indtog ledende poster ved danske flygtningelejre. De kunne indberette, at nogle danske flygtninge i virkeligheden mente, at alle jøder burde sendes til Tyskland, hvor de fik den »rette behandling« og at »en hel rad av antisemitiska propagandafraser hämtade direkt ur Göbbels arsenal« ofte blev aktiveret.¹⁹

Fra Stockholm berettes i vinteren 1944 »Faktum er, at de fleste danske i Sverige er blevet meget antisemitiske«. ²⁰ I foråret 1945 afgik der, et brev over Sundet til København, hvor det blev anført:

De hvide danske flygtninge hader jøderne, sådan er indstillingen herovre. Du kan tro, det er frygteligt at have sådan en klump forsamlet, det er det eneste jeg giver Hitler ret i det er hans jødeforfølgelse. De gør alt det de kan for at skade os rigtige danske flygtninge.²¹

Der findes ikke belæg for at en sådan opfattelse var alment udbredt i flygtningesamfundet. Men i et vist omfang fandtes der altså en tendens til at udpege jøderne som aktivt virkende og ødelæggende kræfter, hvilket ofte anføres som essensen af antisemitisme.

Nogle fortrød ligefrem at have hjulpet jøder til Sverige, »hvor de nu sidder og bestemmer over os som om vi var forbrydere. De ødelægger livet ved deres forbandende svineri, men vent de skal hjem til Danmark igen, og da er der nogle som skal tage imod dem, som de fortjener«. ²² Andre mente dog, at »Vi har handlet rigtigt, da vi hjalp jøderne fra tyskerne og samtidig skaffede Danmark af med dem«. ²³

Det fremgår af andre breve, at mange ikke ville have noget at gøre med deres jødiske landsmænd. Fra Helsingborg berettes fx i efteråret 1944:

Alle de hvide danske - altså ikke jøderne er utilfredse med klubben [Den Danske Klub]... vi påtænker at danne en ny forening her i byen. Der vil ikke kunne optages jøder... Bag tanken står flere betydelige danske mænd, som ikke ville komme i klubben på grund af jøderne, men som er villige til at stikke 3-4000 kr. i foretagendet.²⁴

Nogle fandt det endvidere nødvendigt at bede deres slægtinge i Danmark om:

at skaffe en arierattest, eller et andet stykke papir, der beviser at jeg er 100% dansk. Det er af meget stor betydning for mig, at I kan skaffe dette. Jeg bliver antaget for at være jøde af andre danske. Det er meget ubehageligt når man ikke er det.²⁵

I hvilket omfang de danske jøder oplevede modviljen giver brevene ikke klarhed over. For nogle blev det dog tydeligt, at de var upopulære blandt andre danske flygtninge. Man kunne fx søge at skjule sin jødiske oprindelse, når man fandt ud af, at »de fleste siger, at de er blevet antisemitter efter at have været i Sverige... Så tal endelig ikke for meget til nogen om din jødefamilie, eller at jeg har jødeblod.«²⁶ Andre kunne endvidere berette, at der var »meget ballade i lejrene på grund af antisemitisme«.²⁷ Men det er meget muligt, at antisemitiske ytringer i første række fandt udløsning i lukkede kredsløb blandt ligesindede og at direkte konfrontationer med jødiske landsmænd hørte til sjældenhederne. Men at der eksisterede et antijødisk potentiale i flygtningesamfundet står klart.

Fra Malmö berettes der allerede i efteråret 1943:

Nu skulle man jo tro, at der kom til at herske et fast venskab mellem alle dem der er stukket af fra Danmark, men det er imidlertid ikke tilfældet. Som du jo ved er der en masse jøder mellem flygtningene, disse jøder kalder sig for danskere selvom de ikke engang kan tale rigtigt dansk. Jeg var til en midnatskabaret for en tid siden, og det var bare danske skuespillere, der skulle medvirke (sagdes der). Jeg har aldrig fortrudt noget som jeg fortrød dette. Jeg var næsten ved at græde, da jeg gik derfra. Alle de »danske« skuespillere var nemlig jøder, og du kan tro, at det gjorde ondt i hele kroppen da en af disse ørkenvandrere, som de populært kaldes af danskere herovre, stod på scenen og talte om »vi danskere«. Jeg kunde godt lide at vide, hvornår vi er blevet så mørke og hvornår vi har fået en sådan »tud«. Jeg synes, det er en skam for Danmark, at disse individer skal have lov at kalde sig danskere.²⁸

En nærmere analyse af det danske brevmateriale er påkrævet og en systematisk undersøgelse af »jødospørgsmålet« i flygtningesamfundet er endnu ikke udført. Men forestillinger om, at man burde skelne imellem danskere og jøder var efter alt at dømme ikke uhørt i aktivistiske kredse. En hel del oplevede et modsætningsforhold til deres godt 7000 jødiske landsmænd, der fra et modstandssynspunkt blev betragtet som ligegyldige »Passivister«. At de så ligefrem var den største landflygtige gruppe, og at flygtningekontorets jødiske chef kom med uforsigtige udtalelser, der blev tolket som en fordømmelse af aktivistiske befridtere, gjorde ondt værre.

I flygtningesamfundet trivedes antijødiske opfattelser i bedste velgående

mange steder. Den lille antisemitisme var formentlig latent til stede overalt. Dertil kom rigide antisemitiske ytringer og holdninger, der nok ikke var hverdagskost, men på den anden side ikke helt ualmindelige.

Der vil næppe være uenighed om, at en lang række historiske situationer har udløst antisemitiske forestillinger. I mange samfund, der har oplevet at være i en krisesituation har man søgt at finde den »indre fjende«, som forårsager den. Jøderne er ofte blevet udpeget og en myte kreeret om dem som de aktivt virkende og ødelæggende kræfter.

Det gjaldt også i det danske flygtningesamfund i Sverige, som på mange måder kan karakteriseres som et samfund i krise. For mange deltagere i den væbnede kamp og sabotage var opholdet i Sverige en problematisk oplevelse. Mange havde gennemlevet en umenneskelig psykisk belastning og adskillige fik det, der i samtiden betegnedes som en flygtningepsykose, hvor vrangforestillinger ikke var ualmindelige. I dag må antijødiske forestillinger blandt frihedskampens aktive deltagere måske alligevel forundre.

Antisemitisme før og under anden verdenskrig var imidlertid ikke et specielt tysk fænomen. Først da nazisternes Holocaust blev almindelig erkendt efter krigen blev det klart, hvor kort der i virkeligheden var fra verbal antisemitisme til bestialsk folkemord. Antijødiske holdninger blev først herefter belagt med tabu blandt civiliserede mennesker. Blandt en hel del danske flygtninge i Sverige under anden verdenskrig var enkeltstående antisemitiske ytringer således ikke nødvendigvis uforenelige med almindelig anstændighed og bør slet ikke tolkes som udtryk for nazisympatier.

Noter

1. Hurwitz brev til Leif B. Hendil af 3.11.43: Kruses ark., nr. 5818, pk. 5 B. V. 9: Rigsarkivet.
2. NN Jonsered brev til Stephan Hurwitz Stockholm af 28.6.44: Allmänna Säkerhetstjänsten 1938-46: F8EA: vol. 22: Riksarkivet Stockholm.
3. V. Dardel til G. Engzell af 22.11.43: Utrikesdepartementet, P40M: vol. 74: Riksarkivet Stockholm.
4. G. Engzell skrivelse til V. Dardel af 25.11.43: Ibid.
5. Leif Gamborg brev til Stephan Hurwitz af 20.11.43: som note 1.
6. Stephan Hurwitz brev til Leif Gamborg af 2.12.43: Ibid.
7. Engzell skrivelse til Kruse af 19.1.44: Kruses ark., pk. nr. 4 B. V. 4.
8. Niels Jørgensen brev til Hurwitz af 6.4.44: Ibid.
9. NN Stockholm brev til Christmas Møller af 6.2.44: som note 2.
10. NN brev til Christmas Møller af 10.12.44: Ibid.
11. NN Bletskog brev til NN Sövdeborg af 17.3.44: Ibid.
12. NN brev til NN af 25.4.44: Ibid.
13. NN brev til NN København af april 45: Ibid.

14. NN brev til NN af 14.5.44: Ibid.
15. NN Helsingborg brev til Gesandtskabet Stockholm af 11.5.44: Ibid.
16. Hovedparten findes på Riksarkivet i Stockholm: Allmänna Säkerhetstjänsten, 1938-46: F5DB, vol. 1-8: Beslagtagne brev från flykting-och andra läger, norske og danske; F8EA: 20-22: Handlingar rörande kontroll av Norrmän och Danskar 1941-45.
17. NN Gesandtskabet Stockholm brev til NN Det danske Generalkonsulat Sydney af 4.7.44: Ibid.
18. NN Gesandtskabet Stockholm brev til NN Stockholm af 12.4.44: Som note 2 mfl.
19. NN brev til NN Gesandtskabet Stockholm af 8.5.44: Ibid.
20. NN Stockholm brev til NN København af 18.12.44: Ibid.
21. NN brev til København af april 1945: Ibid.
22. NN Härnösand brev til NN Gripsholm af 14.2.44: Ibid.
23. NN Hälsingborg brev til NN Hälsingør af 9.12.43: Ibid.
24. NN Hälsingborg brev til NN Tranås af 8.4.44: Ibid.
25. NN Hälsingborg brev til NN København af 27.11.43: Ibid.
26. NN Ulvsunda brev til NN Diö af 24.8.44: Ibid.
27. NN Borreby brev til NN Stockholm af april 45: Ibid.
28. NN Malmö brev til NN København af 28.11.43: Ibid.

»Frihed« – historien om et illegalt socialdemokratisk blad

Niels Wium Olesen

I gamle Dage regnede man altid med, at hvad der var trykt eller blev sagt i Radioen, det passede. Sandhedskriteriet er nu et andet. Nu er det, hvad der er duplikeret, der tillægges Sandhedsprioriteten. (...) Situationen nu, hvor store Dele af Befolkningen faar deres politiske Information fra den illegale, duplikerede Presse, er ikke ufarlig. Meget af hvad der skrives i disse Blade, er all right – men man maa ikke glemme, at de skrives af fanatiske og hadefulde og ansvarløse Personer.¹

(Jens Otto Krag, foredrag op til folketingsvalget 23. marts 1943).

Den illegale presse under den tyske besættelse af Danmark er et forunderligt og på ingen måde entydigt fænomen. Især i besættelsens sidste halvandet år skød det ene illegale blad op efter det andet. I den illegale presses pionertid indtil den danske regerings tilbagetræden og bruddet med besættelsesmagten den 29. august 1943 var det den danske modstandsbevægelses sag, der blev talt. Herefter blev billedet langt mere diffust.

Bruddet med besættelsesmagten medførte en kraftig vækst i antallet af illegale blade og disses udbredelse.² Efter august 1943 var samtlige blade ikke længere kun talerør for det, man traditionelt definerer som modstandsbevægelsen. Snarere tværtimod. Flere af de nytilkommende blade havde tilknytning til det, man med en bred betegnelse kan kalde »det officielle Danmark«. Ikke mindst personer med rod i de politiske partier blev efter bruddet aktive som udgivere af illegale blade.

Modstandsbevægelsens illegale blade er blevet gjort til genstand for flere studier. Derimod har det skortet på analyser af den systemloyale illegale presse.³ Denne artikel er et forsøg på at afhjælpe denne mangel. Den illegale publikation *Frihed*, der blev udgivet af en kreds af unge socialdemokrater i København, vil således blive brugt som eksempel på et blad, der agiterede for det officielle Danmark og ikke sjældent imod modstandsbevægelsens ledende kræfter. I den forbindelse stod især Frihedsrådet for skud. Årsagen til den skeptiske, om ikke fjendtlige, holdning over for Frihedsrådet var, at socialdemokraterne

mente Rådets medlemmer repræsenterede anti-parlamentariske kræfter fra de politiske yderfløje. Denne skepsis gjaldt såvel kommunisterne, Dansk Samling og de national-konservative kredse.⁴

Frihed blev udgivet fra november 1943 indtil den københavnske folkestrejke i juni/juli 1944. Kredsen bestod af mænd i slutningen af tyverne og begyndelsen af trediverne og tæller intet mindre end fire kommende ministre, nemlig Victor Gram, Jens Otto Krag, samt Per og Hans Hækkerup.

Studerer man *Frihed* samt kilder med relation til bladet, får man et værdifuldt indblik i Socialdemokratiets politiske overvejelser under besættelsen med henblik på retablering af det politiske system og Socialdemokratiets magt. Disse overvejelser byggede på to socialdemokratiske antagelser: At de højreorienterede nationalister og kommunisterne kun ville Socialdemokratiet ondt – og at befolkningen »under Indtryk af Krig og Besættelse slet ikke er fornuftige mere«,⁵ som det blev skrevet i et notat af et af kredsens medlemmer.

Socialdemokraterne frygtede, at befolkningen grundet den temporære mangel på fornuft ville blive et let bytte for »fanatiske og hadefulde og ansvarsløse Personer«⁶ på de politiske yderfløje.

Studiet af *Frihed* i bladets kun otte måneder lange levetid giver også indblik i det politiske liv og den offentlige debat i en af de mest ejendommelige perioder af dansk politisk liv og mediehistorie. Der fandtes hverken noget centrum for den politiske magt eller noget gennemskueligt medie billede med synlige aktører eller ansvarshavende udgivere. Det stabile og regulerede danske forhandlingsdemokrati, dets institutioner (det parlamentariske demokrati, den frie offentlige debat og presse samt det selvregulerende arbejdsmarked) var stækket eller decideret væltet over ende af verdenskrigen. Tilbage var, hvad repræsentanter for dette forhandlingsdemokrati kun kunne betegne som kaos.

Fra et distanceret betragtningspunkt som vor egen tids kan man se paralleller til andre historiske situationer med labile eller opløste magtstrukturer. Det politiske klima i Danmark anno 1943-45 minder ikke så lidt om fx italienske bystaters indbyrdes kampe i renæssancen, som beskrevet af en af politologiens fædre, Niccolò Machiavelli. I opløsningen af de kendte magtstrukturer og i aktørernes forsøg på at få politisk fodfæste bibringes vi sjældne indblik i dette at føre politik. Der er tale om en form for uciviliseret *hardcore* politik. Politik befriet for fine fornemmelser, ind til benet, og først og fremmest fokuseret på – magt.

Socialdemokratiet og bruddet med besættelsesmagten

29. august 1943 anses traditionelt for at være det store vendepunkt i besættelsestidens historie.⁷ Det var dagen, hvor den danske regering ophørte med at

fungere. Den tyske besættelsesmagt havde dagen før stillet regeringen over for krav, herunder dødsstraf for sabotage, som de danske politikere ikke ville honorere af frygt for at miste befolkningens tillid. Samarbejdspolitikken, der ellers siden 1940 havde nydt bred folkelig opbakning – senest bekræftet ved folketingsvalget i marts 1943 – var nu et politisk problem. »De samarbejdende partier«, som partierne bag samarbejdspolitikken kaldte sig (dvs. Socialdemokratiet, Venstre, Det Konservative Folkeparti, Det Radikale Venstre og Retsforbundet), tog konsekvensen af tyskernes krav og befolkningens vigende tillid til regeringen og sagde nej.

Forud var gået særdeles urolige dage i august. Tyske nederlag i Sovjetunionen og britisk-amerikansk landgang på Sicilien i sommeren 1943 gav håb om et snarligt tysk nederlag og nærede visse befolkningsgruppers ønske om en anden politik. Omfattende gadeuroligheder og strejker – akkompagneret og opildnet af (oftest kommunistisk ledede) sabotageaktioner og en aktiv illegal presse – i Esbjerg og Odense, og senere i andre provinsbyer, var det konkrete udtryk for dette ønske.

Ansvarlige politikere såvel på lokal- som på landsplan forsøgte at dæmpe gemytterne med opfordringer til besindelse og mådehold. Fagbevægelsens ledere sluttede op om formaningerne. Man opfordrede til ro og orden, som man havde gjort siden 9. april 1940, for at undgå tyske modforholdsregler og for at bevare den ganske vist udhulede, men i forhold til andre besatte lande udstrakte danske jurisdiktion og politiske uafhængighed.

Politikernes opfordringer syntes nu i august 1943, modsat hidtil under besættelsen, at have ringe virkning. De talte for døde øren.

Historikere har med god grund talt om et bemærkelsesværdigt stemningsskred siden Folketingsvalget i marts 1943, hvor 94% af stemmerne faldt på partierne bag samarbejdspolitikken, endda med Danmarkshistoriens højeste stemmeprocent (89%). Kun 3% af vælgerne fulgte modstandsbevægelsens opfordringer til enten at stemme blankt eller på det modstandsorienterede, højre-radikale parti Dansk Samling. Bare fem måneder var der imellem denne massive opbakning til de samarbejdende partier og augusturolighederne, hvor store dele af bybefolkningerne, ikke mindst arbejderne, syntes uden for rækkevidde af politikernes appeller.

Der er ingen tvivl om at stemningsskredet kom bag på den socialdemokratiske ledelse.

For besættelsesmagten tydede urolighederne på, at den udøvende magt – specielt regering og politi – ikke længere med de hidtidige metoder var i stand til at garantere Værnemagtens sikkerhed (læs: arbejdsro) i landet. I den besættelsesordning, der blev etableret i april 1940, var Værnemagtens sikkerhed et kardinalpunkt. Det var den vare, den udøvende magt skulle levere, for at

Danmark til gengæld kunne nyde godt af den i europæisk målestok helt unikke og meget milde og lempelige besættelse med udstrakt dansk politisk autonomi. Da den danske udøvende magt nu ikke længere syntes i stand til at levere varen, krævede besættelsesmagten stramninger i den hidtidige praksis annulleret, med blandt andet indførelse af dødsstraf. Regeringen afviste kravene og afsatte dermed sig selv, da besættelsesmagten som modforholdsregel indførte militær undtagelsestilstand og overtog den udøvende magt.

Afvisningen af kravene medførte en hurtig tysk reaktion. Danmarks militære værn blev angrebet og afvæbnet, søværnet nåede, inden det kom så vidt, at sænke flåden.

Samarbejdspolitikken var dermed ophørt, i hvert fald på det formelle politiske plan. Man kan dog med god ret hævde, at den fortsatte på det reelle plan, idet ministeriernes departementschefer i forståelse med politikkerne videreførte administrationen og det forhandlingsbaserede samarbejde med besættelsesmagten.

»De samarbejdende partier« måtte ikke mindst af hensyn til muligheden for et politisk comeback efter krigen erkende, at samarbejdspolitikken i toneangivende dele af befolkningens øjne (her: bybefolkningens øjne) var en belastning, som man måtte kaste af sig. Dette skete så den 29. august 1943. Ikke godvilligt og ikke som et udtryk for nogen fortrydelse over samarbejdspolitikken hidtidige resultater, men udelukkende fordi man erkendte, at handlingen var politisk nødvendig.

August 1943 var en alvorlig lektie for Socialdemokratiet. Partiet havde været den drivende kraft i samarbejdspolitikken og var derfor også nu den mest udsatte. Det var med bitterhed og skuffelse, partiet måtte se det store arbejde, som det havde lagt i at skåne befolkningen for krigens lidelser, blive undergravet af den politiske udvikling. Socialdemokraterne var foruroligede over, at mange af de arbejdere, der havde strejket og demonstreret i de større provinsbyer, var socialdemokratiske arbejdere, som nu adlød modstandsbevægelsens – det vil sige i ikke ringe grad *kommunisternes* – paroler.

Socialdemokratiet så med stærk mistro på modstandsbevægelsen. De opfattede den som en anti-parlamentarisk faktor, der undergravede danske interesser. At modstandsbevægelsen i 1943 fortrinsvis bestod af kommunister og stærkt højreorienterede nationale kræfter med relation til partiet Dansk Samling og den ikke-parlamentariske del af Det Konservative Folkeparti gjorde ikke mistilliden mindre. Christmas Møllers demokratiske sindelag tvivlede socialdemokraterne næppe på, men de følte sig stærkt pikerede over hans BBC-taler fra London, hvor han opfordrede til modstand og sabotage. De fandt radiotalerne uansvarlige, og mente om »Stemmen fra London«, at den ikke varetog »danske Interesser, men en bestemt Stormagts – ganske som Stemmen

fra Moskva gjorde det i gamle Dage«. ⁸ Om Christmas Møller var offer for sin egen politiske naivitet eller om moden politisk overvejelse og ærlig overbevisning lå bag, var for socialdemokraterne mindre afgørende.

Den 2. september 1943 udsendte den socialdemokratiske partiformand Alsing Andersen et cirkulære til partiets tillidsfolk. I cirkulæret, som er et tydeligt eksempel på bitterheden og skuffelsen over samarbejdspolitikken fald, redegjorde han for situationen efter regeringens afgang:

Gennem tre Aar viste vor Politik sin Berettigelse og sin Holdbarhed. Maalet at skaane Land og Folk for Krigstidens Ulykker naaedes saa vidt, at ingen anden Politik kunde have givet et blot tilnærmelsesvis lige saa godt Resultat. Og saaledes kunde det sikkert have fortsat indtil Krigens Slutning til Gavn for det danske Samfund og for hvert enkelt medlem af vort Lands Befolkning.

Men denne Vej frem er blevet undermineret af Christmas Møllers Agitation i Radioen i Forbindelse med den Koalition af Chauvinister og Kommuniste, der ansvarsløst og skjult har søgt at mistænkeliggøre Samarbejdets Maal og Midler og at fremskaffe en anden Mentalitet i Dele af Befolkningen. De har tilsigtet at fremkalde Sabotage og Uro i Befolkningen og paa Arbejdspladserne, netop fordi de vidste, at Forholdene under Besættelsen ikke kunde bære denne Belastning, de har foregøjet dem, der hørte paa deres tale, Luftspejlinger og Drømmesyn, der ikke stod til troende. Derfor er Ansvar et deres for den Situation, som nu er opstået og de skal fastholdes paa deres Ansvar for, at det inden Krigen sluttede kom dertil, hvor vi i Øjeblikket befinder os.

Ordlyden er interessant, ikke mindst fordi den viser, hvor overbeviste socialdemokraterne var om samarbejdspolitikken fortjenester samt hvor meningsløs og farlig, de syntes modstandsbevægelsens linie var. Efter befrielsen stod cirkulæret, blandt flere andre tildragelser, i vejen for Socialdemokratiets forsøg på at overbevise befolkningen om, at partiet havde stor andel i modstandskampen. Derfor valgte man at banalisere cirkulæret ved at udlægge det som et personligt fejltrin fra Alsing Andersens side. Reelt var cirkulæret dog udtryk for den socialdemokratiske holdning i dagene omkring 29. august 1943, og måske også for partiets holdning i 1945. Men i maj 1945 havde også Socialdemokratiet indset, at det ikke var *comme il faut* at sige den slags højt. Efter befrielsen brystede ledende socialdemokratiske politikere sig af august 1943. De ønskede *æren* for bruddet. Da cirkulæret blev til i 1943 handlede det derimod om at placere *ansvaret* for det. Det blev entydigt placeret i modstandsbevægelsens lejr.

Med bruddet i august 1943 opstod der en såkaldt »ny situation«. Den socialdemokratiske arbejderbevægelse havde som bekendt en lang tradition for at bygge sit virke på et ordnet samfund. Samfundets struktur og institutio-

ner var nu enten opløst, sat ud af kraft eller syntes på vej hertil. Ragnarok og kaos truede.

I dag ved vi, at de sidste 20 måneder af besættelsen, trods mange tendenser til opløsning, forløb relativt fredeligt. Men i de første måneder umiddelbart efter bruddet i august 1943 forekom situationen for Socialdemokratiet foruroligende. Bekymringerne skyldtes såvel hensynet til befolkningens og landets tarv som de rent partitaktiske og magtpolitiske perspektiver i situationen. Den officielle politiske magt og midlerne til at udøve denne magt (statens voldsmonopol) var med regeringens tilbagetræden og de militære værns opløsning på tysk forlangende i august 1943 på det nærmeste fordultet. Hertil kom den lurende og begrundede frygt for, at politiet i nær fremtid stod over for samme skæbne. Samtidig prægede bevæbnede grupper de danske byer. Fra socialdemokratisk side havde man blik for forskellene mellem modstandsbevægelsen og de nazistiske korps som fx Schalburg-korpset. De blev dog ikke sjældent betragtet som to sider af samme problem: Nemlig som ukontrollable og selvbestaltede grupper, der tilegnede sig indflydelse og magt med ikke-fredelige midler udenom det danske samfunds ansvarlige og demokratiske instanser. For Socialdemokratiet var problemet ikke mindst, at modstandsbevægelsen tilsyneladende havde fået tag i store dele befolkningen, især arbejderne. Det var jo læren af augusturoighederne

I september 1943 blev Frihedsrådet stiftet som en paraplyorganisation for modstandsbevægelsen. Det førte sig frem i den illegale presse og i form af illegalt distribuerede pjecer med stor selvsikkerhed og med en tendens til at tale på vegne af den samlede danske befolkning. Det foruroligede socialdemokraterne. Ville Rådet føre politik som en konkurrent til de politiske partier?

Samtidig forgrovedes og brutaliseredes besættelsesmagts politik i Danmark. Den politiske vold, sabotagen og det danske folks had til besættelsesmagten voksede. Danmark blev i stigende grad inddraget som aktør i verdenskrigen, netop som modstandsbevægelsen havde ønsket. Hertil kom at der var en reel mulighed for en militær slutkamp på dansk jord.

Alt sammen var det tegn på en opløsning af det ordnede danske samfund, og perspektiverne for fremtiden så om muligt endnu mere kaotiske ud. Opløsningen indebar en fare for en politisk radikaliserings, som socialdemokraterne frygtede, at kommunisterne kunne benytte som afsæt for en mulig magtovertagelse. Revolutionerne i Tyskland og Rusland efter første verdenskrig blev af socialdemokraterne betragtet som et historisk lærestykke.

Frihed – organisation og tilblivelse

Det var i dette politiske klima, at det illegale blad *Frihed* blev til. Bladet udkom

fra november 1943 til 30. juni 1944.⁹ Det blev til i alt seks ordinære numre og tre løbesedler. Bladet var duplikeret og havde et tegnet bladhoved. Det indeholdt kun meget sjældent illustrationer og var mellem 4-6 sider langt. I forhold til flere af de større blade, som fx *Frit Danmark* og *Land og Folk*, der for en stor del blev helt eller delvist bogtrykt, var der således i grafisk forstand tale om et relativt simpelt blad.

I den mangelfulde, men eneste bibliografi om den illegale litteratur under besættelsen, udgivet af Det Kongelige Bibliotek i 1954, er oplysningerne om *Frihed* sparsomme. Bibliografien er for en stor del udarbejdet på baggrund af bladgruppernes egne indberetninger efter krigen angående oplag, organisation og politisk tilhørsforhold. Under opslaget for *Frihed* står der: »nærmere oplysninger om bladet er ikke indgået«. Det indikerer, at gruppen bag bladet ikke har været i kontakt med forfatterne til bibliografien.¹⁰ Opslaget indeholder derfor kun nogle få oplysninger, som kan læses eksplicit ud af selve bladene. En undtagelse herfra er dog hjemstedet for bladet, København, som ikke fremgår eksplicit, men som fornemmes implicit ved læsning af det.

I det samtidige arkivmateriale er oplysningerne om *Frihed* også få. Det bunder naturligvis i det illegale arbejdes karakter. Skriftligt materiale med relation til illegal bladvirksomhed kunne være en belastning i tilfælde af en tysk razzia eller ransagning. Selvom *Frihed*, som vi senere skal se, generelt ikke var nogen fortaler for aktiviteter vendt direkte mod besættelsesmagten, var udgivelsen jo i sig selv en overtrædelse af den tyske presseensur og kunne således forventes at blive mødt med besættelsesmagtens modforholdsregler.

Bortset fra den lidet informative omtale i Det Kongelige Biblioteks bibliografi er *Frihed* kun omtalt få steder. For eksempel i Erik Lunds bog *Fire millioner frie ord* om det illegale *Information*. Med belæg i en efterkrigsberetning af Torben Eriksson får vi her at vide, at Eriksson samt DSU-formand, Victor Gram, Per og Hans Hækkerup og Arne Melgaard udgav *Frihed*.¹¹ Bladet omtales også af Jens Otto Krag i erindringerne *Ung mand fra trediverne*. Krag nævner således en »kreds« af personer, som han under krigen mødtes med, hvor medlemmerne

udvekslede rygter, skaffede hinanden tobak og prøvede at finde en basis for socialdemokratisk politik efter krigen. (...) Af illegal virksomhed præsterede vi kun udgivelsen af et illegalt blad af kortvarig livskraft. Bladet hed »Frihed« og blev udgivet i samarbejde med Per Hækkerup.¹²

Blandt kredsens medlemmer nævner Krag: Henry Grünbaum, Eigil Holm, Arne Melgaard, Kjeld Jensen og Ib Kolbjørn. Hans Hækkerup medvirker endvidere i en samtidig brevveksling med Krag fra 1944, hvor udtrykket »kredsen« optræder i en sammenhæng, der antyder et forum, som omtalt i Krag's erindrin-

ger.¹³ (Denne brevveksling vil blive omtalt senere.) Samtlige personer var unge socialdemokrater.

En enkelt kilde omtaler DSU-formanden Victor Gram som stifter af *Frihed*.¹⁴ En samlet vurdering af kildematerialet lader formode, at kernen i bladgruppen var de personer, som nævnes i Torben Erikssons beretning – altså Gram, Eriksson, Melgaard og brødrene Hækkerup – og at de øvrige personer har været mere løst tilknyttet enten som lejlighedsvist skrivende medarbejdere eller som gående til hånde med duplikering og distribution.¹⁵

Torben Eriksson citeres i *Fire millioner frie ord* for nogle betragtninger om distributionen og udbredelsen af *Frihed*. Heri hedder det, at bladet blev »udsendt til unge socialdemokrater«. ¹⁶ Altså, må man udlede heraf, at der var tale om en relativt kontrolleret distribution til en specifik gruppe, og ikke et frit omløb til alle interesserede efter »læs og giv videre«-princippet som ellers almindeligt for størstedelen af den illegale presse. Der kan da også findes belæg for en sådan konklusion. Således skrives i første nummer af *Frihed* fra 19. november 1943 til slut i en rubrik med kolofon-agtig karakter:

FRIHED udkommer mindst 1 Gang maanedligt og vil for Fremtiden indeholde Stof om de politiske Forhold i Ind- og Udland. Vi henstiller til dig at give dette videre til Læsning paa Arbejdsplads og i Organisationerne.

Den indforståede brug af ordet »Organisationerne« kunne tyde på en lukket socialdemokratisk læserskare, men allerede i det andet nummer fra 12. december 1943 hedder det i kolofonen »Lad 'Frihed' gaa fra Haand til Haand – mangfoldiggør det – send det til bekendte i Provinsen, naar din Omgangskreds har læst det!«. Altså her en noget bredere og for den illegale presse mere typisk definition af læserskaren. I det tredje nummer fra 11. januar 1944 er »kolofonen« ændret til »Et Blads Værdi afhænger af, hvilken Læser, der læser det. Dette tilsendes dig, fordi du bør sætte dig ind i Stoffet, diskutere det med dine Kolleger og give Bladet videre til Folk, du regner med har Interesse for Sandheden«. Denne »kolofon« kunne måske nok – ligesom den første, men dog i mindre grad end denne – tyde på en lukket læserskare.

I de følgende numre findes der ingen formulerede hensigter angående, hvem eller hvilke kredse, man ønskede som læser. Fra nummer 3 fra 11. januar 1944 og frem anføres endda et »Læs og giv videre« på bladhovedet. Dette kunne tyde på en bredere, mere åben og mindre kontrolleret distribution.

Der kan imidlertid også af flere andre årsager være grund til at antage, at *Frihed* var henvendt til en større læserskare end den snævert partiinterne som ellers hævdede i Torben Erikssons beretning.

For det første omtales bladet ingen steder i egne spalter som socialdemo-

kratisk. Der findes ganske vist hyppig positiv omtale af ledende socialdemokratiske politikere og ledende personer i fagbevægelsen, men også af andre politikere – især konservative. Omtalen af politikerne er oftest distanceret. Der antydes ikke personlig kontakt med disse, i stedet gættes og formodes der – på skrømt – om forholdene i den politiske verden. Man må formode, at denne distance til den politiske ledelse anlægges for at forlene bladet med en troværdighed og en saglighed i bedømmelsen af de socialdemokratiske politikere, som ville mistes, hvis man kunne mistænkes for at være bon-kammerater med partiledelsen.¹⁷ Frem for en alt for intim forbindelse til det politiske miljø betones i stedet, at man er en del af den illegale, danske front.

For det andet er tonen generelt præget af et vist moment af overtalelse og forsøg på at overbevise. Der gøres ikke brug af indforståetheder, som kunne tyde på en homogen socialdemokratisk læserskare.

For det tredje lægger bladet sig overalt efter tonen i modstandsbevægelsens illegale presse. Retikken er præget af ord som »Front«, »Kamp«, »Pest«, »vore Kolleger i Frihedskampen«, samt af tyskerhad og af den for den illegale presse så typiske grove tone.

For det fjerde blev *Frihed* allerede fra det første nummer i november 1943 genstand for debat i den øvrige illegale presse. Også det tyder på en relativt åben distribution.

Om udbredelsen af bladet kan man derfor med en vis sandsynlighed konkludere, at det har været distribueret relativt bredt og ikke kun blandt socialdemokrater.

Eftersom personkredsen bag *Frihed* var så tæt forbundet med Socialdemokratiet, rejser spørgsmålet sig naturligt, om bladet var udslag af et decideret topstyret, taktisk tiltag fra partiets side? Man kan i hvert fald konstatere, at udgivelsen af det første nummer på nær tre dage faldt fuldstændig sammen med udgivelsen af første nummer af det illegale blad *Den danske Parole*, som havde den konservative Aksel Møller og den ledende socialdemokrat H.C. Hansen som redaktører. *Den danske Paroles* redaktionelle linie var også systemloyal og – om ikke vendt mod – så dog skeptisk over for Frihedsrådet. Vi kan således umiddelbart konstatere, at *Frihed* var en del af en socialdemokratisk tendens til at markere sig i den illegale nyhedsformidling.

Spørgsmålet om hvorvidt *Frihed* var et initiativ fra partitoppens side, og de unge socialdemokrater således blot har været eksekutor af dette initiativ, kan med de kendte kilder ikke besvares entydigt. Der findes en enkelt kilde, som udtrykker sig eksplicit om spørgsmålet, nemlig et dateret brev – formentlig fra november-december 1943 – til Modstandsbevægelsens Kontaktudvalg i Stockholm. Brevet er skrevet af en af Kontaktudvalgets medarbejdere. Det er det samme brev som omtalt ovenfor (se s. 168, note 14), hvori brevsriveren

viser sig at være bekendt med, at Victor Gram var (blandt) initiativtager(ne) til *Frihed*. Brevskriveren mener, at *Frihed* »saavidt jeg ved atter (er) gaaet ind«. ¹⁸ Dette var dog ikke i overensstemmelse med de faktiske forhold. I brevet rejses spørgsmålet om *Frihed*, »direkte stod for H.H.s [Hans Hedtofts, NWO] Mening«. Brevskriveren fortsætter: det »skal jeg ikke kunne sige«, men, hedder det videre, »trykning og duplikering fandt Sted i en af de soc. dem. Periferiorganisationer«. Der kan være flere grunde til at forholde sig kritisk til brevets informationer. For det første var brevskriveren fejlinformeret om *Friheds* fortsatte eksistens, for det andet var han stærkt negativt indstillet over for Socialdemokratiets politiske linie og kritiserede partiet for ikke at støtte Frihedsrådet. En sådan holdning *kan* have virket befordrende for et konspiratorisk syn på sagen – og i forlængelse af et sådan syn: at *Frihed* skulle have været styret fra partiets top.

Der eksisterer på den anden side også kilder, som tyder på, at initiativet ikke har været direkte topstyret. I Hartvig Frischs referat fra et socialdemokratisk partirådsmøde 1. december 1943 optræder *Frihed*. ¹⁹ Bladet blev i følge referatet nævnt som en del af den almindelige orientering af mødelederen under overskriften »Nye illegale Blade«. Her optræder det i en opremsning sammen med andre illegale blade, hvoraf et er kommunistisk og et andet er fra Dansk Samling (det sidste anføres af Frisch). Referatet tyder således ikke på noget særligt kendskab til *Frihed* fra partitoppens side – på dette tidspunkt i hvert fald.

Ingen af bladets bagmænd var at regne til partitoppen. Hans Hækkerup og Victor Gram var ganske vist folketingsmedlemmer, begge nyvalgte fra marts 1943, men havde endnu ikke tilkæmpet sig nogen central position. Victor Gram var dog hovedbestyrelsesmedlem, og som DSU-formand havde han sæde i flere partifora, hvor særligt Partirådet under besættelsen var af en vis betydning. DSU-formanden har givetvis kunne udnytte ressourcer i organisationen. Det forekommer ikke usandsynligt, at han har kunnet sørge for duplikeringen, som formodet af brevskriveren i brevet til Kontaktudvalget i Stockholm.

Meget tyder således på et selvstændigt initiativ fra de unge socialdemokraters side, og ikke på et initiativ udsprunget af partitoppen. Folkene bag *Frihed* havde dog formentlig mulighed for trække på praktiske ressourcer i partiapparatet. De har naturligvis også i kraft af deres tillidshverv, hvad vil fremgå senere, kunnet trække på et væld af informationer fra diverse socialdemokratiske fora.

Entré på scenen. Til kamp for »ordnede Forhold«

Det første nummer af *Frihed* ramte de københavnske gader den 19. november

1943. Under bladhovedet fandtes en indledningsartikel, hvor bladet præsenterede sig selv som aktør på den illegale bladscene. Det skete blandt andet med ordene:

Nu gælder Kampen ikke blot Landets Selvstændighed, nu gælder det at generobre Retten til at tænke, tale og skrive frit og lægge Linien for Fremtidens Opgaver, saa ordnede Forhold igen kan raade her i Landet. Et af Midlerne i Kampen bliver dette Blad.

Citatet er et godt eksempel på den dobbeltydighed mellem retorik og substans, som generelt præger bladet. Man kopierer tidens martialske tone i den illegale presse – »Kampen« og »generobre« – men man taler samtidig om at sikre at »ordnede Forhold igen kan raade her i Landet«. Herved forstås naturligvis en tilbagevenden til det ordnede samfunds normer fra før krigen, og ikke de tanker – ofte sværmeriske og upræcise – om et helt nyt samfund som herskede i den national-konservative del af modstandsbevægelsen. Og slet ikke de særdeles konkrete tanker om fornyelse, som kommunisterne i modstandsbevægelsen mistænkte for at tumle med!

Hovedartiklen i det første nummer af *Frihed*, er en længere artikel under overskriften »Kampen fortsætter«. Heri rekapituleres besættelsens forløb fra 9. april 1940 til 29. august 1943, og læseren præsenteres for konturer af det, der senere skulle blive den socialdemokratiske fortolkning af besættelsestidens historie, som den blandt andet kom til udtryk i partipressen umiddelbart efter maj 1945 og frem for alt i Hartvig Frischs trebindsværk *Danmark besat og befriet*.²⁰

Uden direkte at være polemisk forsvarer artiklen samarbejdspolitikken over for modstandsbevægelsens kritik, som den var kommet til udtryk i den illegale presse siden begyndelsen af 1942. Denne kritik nævnes dog ikke eksplícit. To spørgsmål vies derimod særlig interesse:

Det ene er udenrigs- og sikkerhedspolitikken i mellemkrigstiden, som især var blevet kritiseret af modstandsbevægelsens national-konservative side. I artiklen hedder det om neutralitetspolitikken, at den »under de givne Forhold var den eneste tænkelige«.

Det andet spørgsmål er samarbejdspolitikken for det danske demokrati indtil bruddet i august 1943. Det beskrives som et stædigt forsvar mod såvel besættelsesmagtens og de danske nazisters forsøg på at nazificere befolkningen. Samarbejdet mellem »de samarbejdende partier« fremhæves som årsagen til, at disse forsøg mislykkedes:

For hver Gang (...) blev den danske Front stærkere, og senest manifesterede den sig i den storslaede Oplevelse den 23. Marts. Med en Verdens Øjne vendt imod sig gik

det danske Folk til Valg og tilføjede Nazisterne et Nederlag af uhørt Omfang. Lad ingen bagatellisere dette. I Rækken af tyske Nederlag staar det danske Valg i 1943 som et af de store moralske.

Det nederlag, der henvises til i citatet, er det danske nazistparti, DNSAPs, resultat ved folketingsvalget i marts 1943. DNSAP fik 1,9% af stemmerne. I forhold til hvilken tilslutning nazistpartier i andre tysk-besatte lande fik, er DNSAPs resultat da også bemærkelsesværdigt ringe. Det måtte glæde enhver antinazist.

I omtalen forbigår *Frihed* dog nogle væsentlige særtræk ved valget: At det ikke var frit, idet DKP var forbudt og den offentlige debat var underlagt censur og dermed fuldstændig uden mulighed for at diskutere tidens væsentligste spørgsmål: forholdet til besættelsesmagten. Mest bemærkelsesværdigt er det dog, at artiklen i *Frihed* betegner valget som et nederlag for den tyske besættelsesmagt. Det var ikke tilfældet. Måske snarere tværtimod, idet valget ikke mindst var blevet en realitet på grund af den tyske rigsbefuldmægtigede Werner Bests ønske om at vise omverdenen, at tyskerne skam sagtens kunne opføre sig ordentligt i et besat land. I forlængelse af denne propaganda-strategi udlagde Berlin da også valget som en sejr for den danske Scavenius-regerings »fornuftige samarbejde med Tyskland«. Hverken Best eller hans foresatte i Berlin ønskede at bygge noget samarbejde på de danske nazister.

Ved siden af denne indledende artikel om besættelsen indtil bruddet i august fandtes i *Friheds* første nummer også flere nyhedsartikler. Disse artikler omhandlede først og fremmest besættelsesmagtens og de danske nazisters og Schalburg-korpsets fremfærd i Danmark. Her var tonen hård, hadefuld og skånselsløs som i den øvrige illegale presse.

To væsentlige artikler fra *Friheds* første nummer fortjener nærmere omtale. Den ene vidner om bladets adgang til informationer fra allerhøjeste politiske niveau. Under overskriften »Politiet og Befolkningen« behandlede de såkaldte »politiforhandlinger«. Den anden findes under overskriften »Lygtemænd«. Den blev genstand for debat i den øvrige illegale presse.

»Politiet og Befolkningen«

Fra september 1943 og et år frem foregik uophørligt forhandlinger mellem besættelsesmagten og danske myndigheder vedrørende det danske politi. Forhandlingerne endte med politiets opløsning 19. september 1944. Disse delikate og for den danske stats interesser særdeles vitale forhandlinger kommenterede *Frihed*. Inden vi ser nærmere på bladets omtale af forhandlingerne, vil det være gavnligt at opridse baggrunden for disse:²¹

Fra og med sommeren 1942 var besættelsesmagten begyndt at gøre indhug i den danske jurisdiktion, når det gjaldt sabotage. Sabotører som var anholdt af dansk politi blev i visse tilfælde overført til tyske undersøgelsesarrester og fængsler. Det var i modstrid med praksis siden april 1940, efter hvilken danske myndigheder havde fuld jurisdiktion. Fænomenet er blevet kaldt dobbeltjurisdiktionen. I løbet af 1943 blev indhuggene i dansk jurisdiktion flere og mere væsentlige. Der blev nu også dømt ved tyske krigsretter, de første dødsdomme blev afsagt, og fra den 28. august 1943 blev de også eksekveret.

Tysk fængsel og dødsdomme som midler i sabotagebekæmpelsen – samt formentlig også den almindelige udvikling i besættelsen og verdenskrigen – påvirkede naturligvis stemningen i det danske politikorps. Efter 29. august 1943 mindskedes korpsets vilje til at deltage i sabotagebekæmpelsen betragteligt. Denne udvikling førte til tysk pres for at forpligte dansk politi til (igen) at medvirke ved sabotagebekæmpelsen. Hermed var de såkaldte politiforhandlinger indledt. Fra dansk side blev de ledet af Justitsministeriets departementschef Eivind Larsen. Over forhandlingerne hang uafbrudt en (uudtalt) tysk trussel om at opløse det danske politi og selv klare ærterne, hvis den danske forhandlingspart ikke viste velvilje. Med alt hvad det måtte indebære.

Den danske forhandlingstaktik gik ud på at opnå et resultat, som sikrede den størst mulige grad af dansk jurisdiktion samt politiets fortsatte eksistens. Der var i oktober 1943 med tiltrædelsen af en ny tysk chef for sikkerhedspolitiet, Rudolf Mildner, åbnet op for nye muligheder. Han foreslog straks, at det danske politi genoptog sabotagebekæmpelsen i fuldt omfang, men at sabotører, som var pågrebet af dansk politi, ville blive garanteret forbliven inden for dansk jurisdiktion. Dansk politi kunne altså (hvis Mildners garantier var troværdige) give pågrebne sabotører større sikkerhed og frem for alt skåne dem for dødsstraffen.

De danske forhandlere forhandlede vel vidende, at sagen var ét stort dilemma, hvor opnåelsen af et gode kunne betyde tabet af et andet og måske lige så værdifuldt. Ville befolkningen kunne acceptere, at dansk politi fortsat skulle bekæmpe modstandsbevægelsen? Den danske side var opmærksom på, at en accept af de tyske ønsker kunne kompromittere politiet i en sådan grad, at det ikke længere havde befolkningens tillid. På den anden side ville en opløsning af politiet ikke blot bringe korpsets medlemmer i fare ved en mulig tysk internering eller deportering til Tyskland. Det ville også fratage befolkningen enhver form for beskyttelse over for såvel Schalburg-korpsets hærgen som den i forvejen høje kriminalitet. Og det ville medføre, at danske myndigheder ville stå uden magtmidler ved krigsafslutningen. Hvilket politikerne lod de danske forhandlere forstå var særdeles betænkeligt. Her lurede frygten for generelt kaos og et muligt kommunistisk kup.²²

Departementschef Eivind Larsen havde ikke svært ved at erkende dilemmaet. Typisk for udøverne af samarbejdspolitikken opererede han med, at befolkningen ikke ganske var i stand til at erkende sin egen interesse. På et internt dansk møde i Justitsministeriet den 19. oktober 1943 drøftedes den danske forhandlingssituationen. Efter at Eivind Larsen havde gjort fordele og ulemper op, hældede han til den overbevisning, at man skulle indlede forhandlinger med tyskerne på grundlag af Mildners forslag. Han udtalte i den forbindelse, at

Hensynet til Befolkningens Syn paa Politiets Medvirken i Sabotagesager maatte tages i Betragtning, men kunde ikke være aldeles afgørende. Man burde i alle Tilfælde søge den Løsning, man fandt bedst stemmende med Befolkningens Tarv.²³

Eivind Larsen og politiets faglige organisationer forsøgte under forhandlingerne at afstemme deres holdninger med ledende personer fra de politiske partier. Politikerne var ikke uvillige til at se politiets dilemma, men de – ikke mindst socialdemokraterne – lagde afgørende vægt på at indprente politiet og departementschefen, hvor vigtigt det var, at politiet blev bevaret:

Fordi det var det eneste tilbageværende Organ til Befolkningens Hjælp og Beskyttelse, men ogsaa fordi man ved Krigens Afslutning – den maatte komme før eller senere – vel vilde være i Stand til at danne en dansk Samlingsregering, men en saadan Regering vilde staa uden nogensomhelst organiseret Magtfaktor, hvis Politiet ikke eksisterede.²⁴

Politiforhandlingerne var genstand for en vis opmærksomhed i den illegale presse, men ikke mange blade havde i efteråret 1943 reel viden om forhandlingernes *indhold*. Det illegale *Frit Danmarks Nyhedstjeneste* vidste tilsyneladende allerede i september 1943, at noget var under opsejling. I en kommentar skrev bladet: »Som vi før har fremhævet, er det en national Pligt for vort Politi paa alle Omraader at staa solidarisk med Befolkningen. Enhver dansk Deltagelse i Tyskernes Menneskejagt er et Forræderi.«²⁵ Bladet anerkendte altså ikke politiets stilling som et dilemma. Hellere rene hænder og intet politi end at bevare et dansk politi, hvis det indebar medvirken til sabotagebekæmpelse.

Andre blade vidste ikke mere, nogle var endda direkte fejlinformerede.

Frihed var en undtagelse. Bladet omtalte forhandlingerne og kommenterede perspektiverne i en særdeles velunderrettet artikel. *Frihed* kunne fortælle læserne, at ledende politifolk i samråd med »de samarbejdende politiske Partier« havde ført forhandlinger med besættelsesmagten for »paa visse Betingelser at medvirke til Bekæmpelse af Sabotagen«. Bladet kunne underrette om et dansk forslag stillet til besættelsesmagten, som indeholdt fire betingelser for dansk medvirken til sabotagebekæmpelse. Blandt andet at besættelsesmagten skulle

garantere, at danskere pågrebet af dansk politik ikke kunne udleveres til tysk strafforfølgelse eller afsoning, samt at danske politifolk skulle kunne tage deres afsked, såfremt de blev stillet over for opgaver, som var deres samvittighed imod.

Friheds omtale af disse forhandlinger er i næsten fuld overensstemmelse med de samtidige (*lukkede*) kilders fremstilling af forløbet.²⁶ Der er tale om den mest præcise og detaljerede beskrivelse af politiforhandlingerne i den illegale presse overhovedet. Selvom *Frihed* måske ud fra sit politiske ståsted kunne have særlig interesse i at omtale forhandlinger så nuanceret som muligt, med inddragelse af *alle* detaljer, så skyldtes detaljerigdommen dog nok andre årsager end de politiske præferencer. Det er sandsynligt, at der i stedet var tale om et decideret informationsforspring, eller snarere informations*monopol*, i forhold til den øvrige illegale presse. Dette forspring skyldtes de unge socialdemokratiske bladmagers adgang til informationerne fra højeste niveau. En del af oplysningerne er således også sammenfaldende med informationerne i en fortrolig socialdemokratisk redegørelse udarbejdet til brug for partitoppen.²⁷ Victor Gram har sandsynligvis som DSU-formand haft adgang til denne.

Frihed var i denne sag endda så velinformeret, at bladet kunne offentliggøre, at »den tyske Politichef, Mildner, har meddelt, at han vil gaa ind for saadan et Forslag i Berlin«. Dette havde den givet udtryk for under et møde med departementschef Eivind Larsen den 5. oktober.²⁸

Frihed nøjedes dog ikke med referatet af forhandlingerne. I bladets artikel fremførtes også kommentarer til disse forhandlinger, som vidner om en bemærkelsesværdig politisk selvsikkerhed hos de unge socialdemokrater, idet de formentlig har været vidende om, *hvor* vitale interesser for den danske stat, de faktisk udtalte sig om, og dermed også hvilke alvorlige konsekvenser et *faux pas* kunne få.

I bladet hed det, at tyske løfter om ikke at ville kræve fængslede udleveret i lyset af »Erfaringerne med andet, som Tyskerne har givet Løfte om, gør det til noget af et Lotterispil at gaa ind for dette«. ²⁹ Videre hed det, at »Sagen er ikke klaret med bare at redde Politikorpset, thi et kompromitteret Politi er værre end slet intet«. Bladet påpeger her forhandlingernes værste dilemma. Men det sker på en måde, som ikke umiddelbart leder til samme konklusion, som Socialdemokratiets ledende politikere ønskede: nemlig politiets medvirken til sabotagebekæmpelse for at bevare det i funktion. Der er dog tale om den ene side af et diskuterende argument, for det hedder umiddelbart efter:

Vi maa ganske vist haabe paa, at det lykkes at bevare det danske Politi gennem de Maaneder, der er tilbage. Krigsafslutningen vil utvivlsomt stille Politiet overfor store Opgaver. Bevæbnede Bander skal nedkæmpes, og den nye *politiske* Samlingsregering

faar Brug for Politiets Støtte i den første og vanskelige Periode. Men alt dette er afhængig af et ubrudt Tillidsforhold mellem Politi og Befolkning. Alt for »tjenstivrige« Folk maa stoppes; vi skal hvis det bliver nødvendigt, meddele Navne og Adresser paa saadanne, der ikke har forstaaet Situationens Alvor.

Man ser altså, at *Frihed* – trods villighed til at erkende problemerne forbundet med, at dansk politi skulle gå ind i sabotagebekæmpelsen – alligevel tilslutter sig, at dette sker. Man ser også bladets støtte til, ved understregningen af ordet »politiske«, at den næste regering dannes ud fra de politiske partier og ikke, som visse røster i den illegale presse lod høre: ud fra modstandsbevægelsen. Endelig er det også værd at bemærke, at der ikke skelnes mellem Schalburg-korps og modstandsbevægelsen. Der tales kun om »bevæbnede Bander«. Trods tilslutningen til de ledende politiske kredses accept af sabotagebekæmpelsen, så fornægter et vist aktivistisk element sig dog ikke: Bladet antyder, at politifolkene ikke må være for aktive og gøre deres arbejde for grundigt, da de så – angiveligt af *Friheds* medarbejdere! – vil blive registreret med henblik på senere repressalier.

Også her ser man dobbeltydigheden mellem retorik og substans, som er så karakteristisk for *Frihed* og også findes i andre systemloyale illegale blade. Man bakkede det officielle Danmark op i dets forsøg på at dæmpe konflikterne mellem modstandsbevægelse og besættelsesmagt, men gjorde det i et aktivistisk, groft, og til tider endda *truende* toneleje, som også var karakteristisk for flere af modstandsbevægelsens illegale blade.

Spørgsmålet er dog om ikke dobbeltydigheden i dette tilfælde var modproduktiv. Såvel de ledende politikere som Justitsministeriet og politi-etaten erkendte, at en dansk medvirken til sabotagebekæmpelse – med de fordele det indebar: dansk jurisdiktion og politiets fortsatte eksistens – ikke kunne oprettholdes med mindre politiet gik fuldt og helt ind for sagen.³⁰ Ellers ville tysk politi tage over. *Friheds* forsøg på at skræmme politifolk fra at gøre arbejdet »i bund« kunne meget vel undergrave hele politiets eksistens. Der er heller ingen tvivl om, at ledende socialdemokrater, samt folk inden for politi-etaten – hvoraf mange var partimedlemmer – ville finde truslen vulgær. Om der er tale om en »smutter« fra bladfolkenes side, eller om det er et bevidst forsøg på at tale i den illegale presses krasse sprog, er ikke muligt at afgøre i dag.

»Lygtemænd«

Det var dog *Friheds* artikel »Lygtemænd«, der vakte størst opmærksomhed i den illegale bladverden. Artiklen affødte et stærkt fordømmende svar fra det førende illegale blad *Frit Danmark*. Hermed fik *Frihed* markeret sig på den ille-

gale pressescene. Den voldsomme reaktion vidner om en vis udbredelse, og også om at bladet var en aktør, som andre tog alvorligt.

Anledningen til »Lygtemænd«-artiklen i *Frihed* var, at der i efteråret 1943 florerede rygter om, at kommunisterne i modstandsbevægelsen »stak våben til side« til eget brug med henblik på et kupforsøg i perioden imellem besættelsesmagtens sammenbrud og genetableringen af en lovlig parlamentarisk regering. Rygterne kom fra vide kredse. Socialdemokraterne var nærmest patologisk disponeret for at lade sig påvirke af slig tale. Og tog de ikke med kyshånd imod forlydenderne, så var de i hvert fald ikke sene til at lade sig overbevise om deres hold i virkeligheden.

Ophavet til rygterne – for rygter var det efter alt at dømme – var formentlig lederen af Dansk Samling, Arne Sørensen, der var dybt involveret i illegalt arbejde. I et brev af 18. oktober 1943 til officeren Helge Bennike skrev han om kommunisterne, at »en hel del kunne tyde på, at de har private kupplaner, og hvis det er rigtigt, må vi være rede til at tage kampen op med dem (...) for derefter at overlevere landet til kongen, grundloven og rigsdagen«. ³¹ Arne Sørensen havde også haft samtaler med de tre konservative politikere Ole Bjørn Kraft, Aksel Møller og Poul Sørensen samt med socialdemokraterne Hans Hedtoft og H.C. Hansen. Netop i disse dage indledte de tre nævnte konservative sammen med partifællen Vilh. Fibiger et tæt samarbejde med de socialdemokratiske toppolitikere Hedtoft, H.C. Hansen, Alsing Andersen og tidligere statsminister Vilh. Buhl. Samarbejdet, »de to bridgepartier« som det blev kaldt, sigtede på at stabilisere det politiske system i den resterende tid af besættelsen, så det var rede til at gribe magten igen ved kapitulationen. ³²

Forlydender om kommunistiske kupplaner og forsøg på våbensamling spredtes som løbeild i politiske kredse. De optræder overalt i breve, mødereferater og i den senere erindringslitteratur. Ole Bjørn Kraft, Aksel Møller og Poul Sørensen havde fx en korrespondance med Christmas Møller i London. I et brev af 6. november orienterede de eksilpolitikeren om kupplanerne. Man fornemmer deres bekymring over Christmas Møllers, for dem at se, blinde tiltro til modstandsbevægelsen og kommunisterne. De skrev blandt andet:

Dine Taler i Radioen har givet os det Indtryk, at du har Tro paa, at man i Fremtiden vil kunne opnaa Forstaaelse og Tillidsfuldhed her i Landet overfor Kommunismen. En saadan Tro nærer vi ikke. (...) Dette staar først og fremmest i Forbindelse med, at man ikke er uvidende om, at de hjemlige Kommuniste stikker endog betydelige Vaabenlagre til Side, som synes hengemt med Henblik paa de indre Magtforhold efter Besættelsen. ³³

Trods Arne Sørensens samarbejde med kommunisterne i det illegale arbejde nærrede han altså stærk mistro til deres intentioner. Partifællen Robert Stærmose

udsendte den 21. oktober 1943 et fortroligt cirkulære til Dansk Samlings tillidsmænd, hvori det blandt andet hed, at »Overgangstidens største politiske Problem bliver at afværge et truende Anarki og Kaos og at sikre Ro og Ret i Landet. Der finder for Tiden en politisk Korpsdannelse sted (...) som i sig selv bærer Kimen til en blodig Borgerkrig«. ³⁴ Det hed videre i cirkulæret, at Dansk Samling ville samarbejde med alle kræfter, der ville sikre forfatningsmæssige tilstande hurtigst muligt efter krigen.

Cirkulæret var tydeligvis en udstrakt hånd til de samarbejdende partier. Det var formentligt ikke kun affødt af en ærlig bekymring for landets ve og vel, også andre motiver kan have spillet en rolle. Dansk Samling var stærkt udskældt af flere af de demokratiske partier for sin sværmeriske antiparlamentarisme, som Socialdemokratiet ikke tøvede med at slå i hartkorn med fascismen. Med den udstrakte hånd om støtte til at slå kommunistiske kup ned forsøgte partiet måske at bringe sig i position til politisk arbejde i efterkrigstiden. ³⁵

Stærmoste henvendte sig personligt til Hedtoft og overdrog ham en kopi af cirkulæret, som derefter blev drøftet på et partirådsmøde den 10. november 1943. ³⁶ Mødelederen Alsing Andersen orienterede om henvendelsen og understregede, at den var »et interessant Vidnesbyrd om Udviklingen, blandt andet om de Modsætninger, som synes at være under Udvikling inden for de illegalt arbejdende Kredse, baade i den illegale Presse og i den fornyelig oprettede samlende Organisation, Frihedsraadet«. ³⁷ Alsing Andersen sagde endvidere, at det

ogsaa fra anden Side end fra Dansk Samling forlyder (...), at Kommunisterne er ved at kaste Masken og søge at sikre sig Nøglestillinger indenfor den illegale Bevægelse med deres særlige politiske Formaal for Øje. De siges ogsaa at have Held til at bemægtige sig Størsteparten af de Vaaben, som kan skaffes til Veje.

Man gør næppe fejl i at formode, at dette »fra anden Side«, som Alsing Andersen fremfører for at styrke sin argumentation, er det konservative »bridgeparti«, og at den primære kilde således er den samme, nemlig Arne Sørensen. Eksemplet viser en del om besættelsestidens mistænksomhed, rygtedannelse og generelle informationsklima. Det er i øvrigt interessant, at Alsing Andersens fremlægning, uden at skifte dagsordenspunkt, efterfølgende gik over i en orientering om arbejdet for at undgå en økonomisk krise ved krigsafslutningen, som kunne være kilde til social og politisk uro. Det viser, hvordan Socialdemokratiet så den økonomiske politik og magtpolitikken som to sider af samme sag.

Det var nyheden om disse Dansk Samlings anfægtelser, som *Frihed* bragte i det første nummer. *Friheds* informationskilde var formentlig også denne gang partirådsmødet via Victor Gram. Sprogbrugen i artiklen afslører, at de unge socialdemokrater mente at have fået *gefundenes Fressen*: ³⁸

Lygtemænd har for Tiden travlt med at fortælle Folket om deres opsigtsvækkende Planer for at »redde Danmarks Fremtid«. En ny Genrejserepidemi raser. Helt enige er de nu ikke, Sovjet-Danmark og de reaktionære, nationale Kredse. Stærmosen, p.t. Leder af Dansk Samling, fører Forhandlinger med danske Politikere om den kommende Udvikling, idet man fra Dansk Samlings Side er blevet betænkelige – Kommunisterne forsøger at besætte Nøglestillingerne i den illegale Front. Kredse i Erhvervslivet er blevet bange for Makkerskabet med Christmas Møller efter hans store Tale fra London.

Foruden hentydningen til Dansk Samlings frygt for et kommunistisk kup er kommentaren også rettet mod Frihedsrådets netop udsendte pjese *Naar Danmark atter er frit*. Heri præciserede Rådet målet for sit arbejde: at medvirke til Danmarks befrielse, at sikre genindførelsen af demokratiet og at sikre et retsligt opgør mod de, der havde krænket nationale interesser. Det har næppe været indholdet i pjecen, der frem for alt bemærker sig ved sin moderation, som folkene bag *Frihed* var fortørnede over. Den sarkastiske hentydning til opsigtsvækkende planer for Danmarks redning, skyldes snarere en fornærmethed over, at dette anonyme og »selvbestaltede« råd, som socialdemokraterne altid sammenbidt sagde og skrev, overhovedet vovede at tale med så stor selvsikkerhed om emner, som det ingen adkomst havde til at blande sig i. En sådan autoritet tilfaldt skam kun »Danmarks valgte ledere«, mente socialdemokraterne.

Henvisningen til Christmas Møller skyldes dennes tale over BBC den 31. oktober, hvori han tilsagde Frihedsrådet sin fylde støtte og pointerede, »at jeg kun har haft Glæde af mit Samarbejde med Kommunisterne«. Som om dét ikke lød slemt nok i socialdemokratiske øren, gav han med ordene »Partierne er udslettede« udtryk for sin egen tvivl, om de kendte danske partiers muligheder efter besættelsen. Han antydede herunder visioner om en total omkalfatring af det kendte politiske system, hvor man byggede en politisk fremtid på modstandskampens idealer. Foruroligende ord for socialdemokrater, der sled som besatte for at bevare netop dette system, organisationerne og det gammelkendte forhandlings-Danmark.³⁹

Frihed sluttede »Lygtemænd«-artiklen med en efterlysning af de danske politikeres planer for fremtiden, da bladet ikke mente, at »denne Arbejdsiver i Proklamationerne« fra modstandsbevægelsens side burde stå alene.

Frit Danmarks svar

Frit Danmark var ikke sen til at svare. Allerede i december-nummeret bragtes en kommentar til »Lygtemænd«-artiklen, formentlig forfattet af Frihedsrådsmedlemmet og kommunisten Mogens Fog. Som noget af et særsyn citerede *Frit Danmark* 2/3 af *Friheds* artikel.

Artiklen stod at læse under overskriften »Samling eller Splittelse?«. *Frit Danmark* hilste de mange nye blade siden 29. august velkommne, også selvom mange af dem »øjensynligt (...) udsendes af Kredse, der indtil 29. August af Overbevisning eller Loyalitet fulgte Scavenius' Linie i Udenrigspolitikken«. Velkomsten gjaldt dog ikke blade, der som *Frihed* såede splittelse og truede »Sammenholdet indenfor den danske Front«. Eftersom det ville føre til en »Svækkelse af vor nationale Kamp«.

Det hed videre i *Frit Danmark*-artiklen, at årsagen til fremkomsten af blade som *Frihed*, var, »at Kredse, der staar ledende Kræfter i de samarbejdende Partier nær, for det første huser Mistillid til Frihedsbevægelsens Mænd, og for det andet frygter for efter Krigen at miste Vælgernes Tilslutning«. Artiklen kritiserede endvidere forsøget på at »mistænkeliggøre« kommunisterne og Christmas Møller, fordi han støttede disse. Der henvistes til *Naar Danmark atter er frit*, hvori det hed, at modstandsbevægelsen kun ville gå én vej, »den demokratiske, hvilende paa Landets Forfatning«. Dette havde kommunisterne også tilsluttet sig, fremhævedes det i artiklen. Artiklen sluttede med en appel:

Af disse Grunde advarer vi indstændigt mod ethvert Forsøg paa at saa Tvedragt mellem Frihedsbevægelsens forskellige Elementer. Vor Krig er ikke vundet, Tyskerne er endnu ikke ude af Landet. Lad os staa sammen overfor Fjenden og ikke hjælpe ham ved indre Splittelse.

Var *Friheds* første nummer udtryk for dygtig og bevidst brug af det illegale blad som medie, så viste artiklen i *Frit Danmark*, at modstanderne heller ikke var til at bide skeer med. Analysen af motiverne for *Friheds* udgivelse skærer ind til benet og rammer plet. I øvrigt former artiklen i *Frit Danmark* sig som en regulær afklapsning af *Frihed*, idet der flere steder hentydes til, at folkene bag er *late comers* i den illegale branche: »Vi, der gennem Aar (...)«, »vore nye Bladkolleger« og »I Aarevis har illegale Blade af vidt forskellig Natur betragtet det som en uskreven Lov, at man ikke saalænge Tyskerne er i Landet geraader i indbyrdes Strid«. Kritikken *kan* have givet folkene bag *Frihed* skrammer på selvtilliden, når de nu på mange måder havde gjort sig umage for på det sproglige plan at lægge sig efter den generelle tone i den illegale presse.

Frihed kommenterede ikke *Frit Danmarks* artikel.

Stilen rettes til

Det næste ordinære nummer af *Frihed* udkom allerede den 12. december, altså mindre end en måned efter det første. Stilen var mærkbart ændret. Nummeret var på fire sider, det første var på seks. Det var overvejende små nyhedsartikler

og i mindre grad kommenterende og argumenterende artikler. Vægten var lagt på at håne og latterliggøre tyskerne, den danske nazi-leder Frits Clausen og de danske forrædere i Schalburg-korpset for deres brutalitet og mangel på civilisation.

Stilskiftet kan have haft med kritikken i *Frit Danmark* at gøre, men det er næppe hele forklaringen. For det første har der formentlig været en del artikler i skrivebordsskufferne til det første nummer, som så blev »brændt af« på en gang. Et sådant lager havde man ikke til nummer to. Derfor blev det i højere grad præget af de nemmere nyhedsartikler og de billige points: Modsat kritikken af modstandsbevægelsen og Frihedsrådet krævede det ikke den store argumentation at overbevise læserne om, at tyskerne og Schalburg-korpset var uønskede! For det andet var man i slutningen af 1943 og begyndelsen af 1944 vidne til en forråelse af besættelsessituationen. Gestapo arbejdede nu i landet, flere henrettelser blev eksekveret og omfattende og vilkårlige arrestationer af danske borgere blev foretaget af besættelsesmagten eller danske sympatisører i Schalburg-korpset. Hadet mod besættelsesmagten kunne få afløb i den illegale presse, og det har folkene bag *Frihed* givetvis også haft behov for.

Tegn på en mere substantiel ændring i bladets linie kunne man finde i »hovedartiklen« på forsiden. Den kommenterede navngivne, højere danske politifolks fortsatte kollegiale samarbejde med tyske politifolk i form af gensidige, høflige og anerkendende udtalelser samt fælles deltagelse ved internationale politi-kongresser. Bladet fandt dette »festlige Samvær med de Folk der gør Bøddelgerning her og i andre besatte Lande« anstødeligt. Forholdene fordrede overvejelser hos den enkelte embedsmand, om hvad han moralsk set kunne tillade sig, skrev bladet. Der måtte »bestemt tages Afstand fra den Tendens, der mange Steder spores, til at stemple Embedsmænd paa udsatte Poster (...) som Nazister og Tyskernes Haandlangere«, men samtidig måtte man kunne forvente, at embedsmændene selv evnede at trække grænsen mellem »det anstændige og det uanstændige i Forholdet til Tyskerne«.

Det bemærkelsesværdige ved artiklen var, at der foruden disse betragtninger eksplicit blev sat spørgsmålstegn ved Udenrigsministeriets embedsmænds konduite (som var det ledende ministerium i departementschef-styret), samt at også Justitsministeriets departementschef Eivind Larsen blev stillet i et tvivlsomt lys. Hermed såede *Frihed* tvivl om departementschef-styrets legitimitet og svækkede de centrale aktører i dette, ikke mindst Eivind Larsen der netop i denne tid førte de vanskelige politiforhandlinger.⁴⁰ Det har næppe behaget Vilh. Buhl og den øvrige del af det socialdemokratiske »bridgeparti«, som af hensyn til sikringen af stabile forhold i landet kun ønskede departementscheferne størst mulig arbejdsro.

Denne artikel synes at være udtryk for en radikalisering af *Friheds* linie,

som falder helt i tråd med nummerets generelt skrappere tone. Om der var tale om en stemningsbetonet ændring, eller der var tale om et kalkuleret forsøg på at skærpe tonen for at højne den illegale profil, som måske kunne synes svækket efter *Frit Danmarks* kritik af »Lygtemænd«-artiklen, kan ikke med sikkerhed afgøres.

»Naar vi igen er alene«

I begyndelsen af januar 1944 udkom et særnummer i forbindelse med mordet på Kaj Munk samt to ordinære numre. På særnummeret annonceredes det på bladhovedet, at *Frihed* nu udkom hver 14. dag. Ambitionerne var altså sat i vejret. Bladarbejdet havde åbenbart givet blod på tanden. Det næste nummer udkom den 11. januar og det følgende igen den 26.

Frihed holdt kursen fra decembern timeret. *Friheds* tre januar-udgivelser var i det store og hele rensset for polemiske artikler i forhold til modstandsbevægelsen og indrepolitiske forhold. I stedet blev der lagt vægt på nyheder, advarsler mod stikkere, smædestof om besættelsesmagten og dens danske håndlangere. *Frihed* lignede efterhånden de hundredvis af mindre illegale blade, som udgjorde den illegale presses hovedstrøm. Man skrev nu om de daglige begebenheder og sidste nyt fra »sædvanligvis velinformede kilder«. Der blev opfordret til sammenhold, og det fælles had til tyskerne og de danske forrædere blev bekræftet.

Løftet om en udgivelsesfrekvens på to blade om måneden kunne ikke holdes. Det næste nummer udkom først den 4. marts. Den lille pause havde måske givet anledning til, at manuskripter igen havde hobet sig op i skrivebordsskufferne. Bladet indeholdt i hvert fald igen længere kommenterende artikler, og sidetallet var steget til seks.

I hovedartiklen på forsiden under overskriften »Naar vi igen er alene« gik *Frihed* atter ind på scenen som debatterende aktør. Dog knap så polemisk over for modstandsbevægelsen som i »Lygtemænd«-artiklen. I artiklen refererede bladet til den verserende debat i den illegale presse om tiden efter krigen. I stedet for kun at lade denne debat handle om opgøret mod landsforrædere – som bladet mente alle »rigtigt danske« støttede – efterlyste bladet en debat, som fokuserede på økonomiske spørgsmål, såsom indkomstfordeling og ikke mindst arbejdsløshedsbekæmpelse. *Frihed* efterlyste her bidrag fra »den frie Presse. Med Beskæmmelse maa vi fastslaa, at den legale Presse paa dette Omraade har været betydelig mere positiv«. Bladet citerede interviews af De samvirkende Fagforbunds formand, Eiler Jensen, og forhenværende statsminister, Vilh. Buhl. Den i øvrigt tætteste identifikation med Socialdemokratiet i bladets spalter overhovedet. Det reelle indhold i artiklen stod dog for egen

regning. Retrospektivt aner man konturerne til det socialdemokratiske valgprogram *Fremtidens Danmark* fra 1945, hvis udarbejdelse flere af folkene bag *Frihed*, ikke mindst Jens Otto Krag, medvirkede ved⁴¹:

Det er endvidere vor Opfattelse, at skal vi naa til at bedre Forholdene her hjemme, maa der tages radikale Skridt. Vejen frem maa gaa gennem Statsmagtens øgede Herredømme over det økonomiske Liv – der maa skabes en stærkere Grad af Planøkonomi end den, vi allerede havde i 1939. Kun herigennem bliver vi i Stand til at beherske det økonomiske Livs Svingninger, og kun derigennem undgaas Arbejdsløsheden. (...) Det er *nu*, den konstruktive Politik skal formuleres; det er det, Befolkningen er interesseret i, at den *frie* Presse beskæftiger sig med, og ikke bare rent negative Funderinger over, hvad vi skal gøre med vore nationale Forbrydere.

Frihed efterlyste her en debat om planøkonomi og konjunkturpolitik frem for debatten om det fremtidige retsopgør. Interessen for den økonomiske politik skal man ikke betvivle ægtheden af, heller ikke ønsket om at »radikale Skridt« blev taget i anvendelse. Det blev faktisk resultatet i *Fremtidens Danmark*. Man skal dog heller ikke være blind for, at forsøget på at dæmpe opgørstemningen også hang sammen med en frygt for, at den ville tage overhånd og medføre krav om, at socialdemokratiske politikere skulle stilles til ansvar for samarbejdspolitikken. Den illegale presse var i denne tid fyldt med beskyldninger og krav om udrensning mod navngivne politikere, selv fra samarbejdspolitikens *mainstream* – ikke kun mod de »overivrige«. Disse politikere kunne ikke tage til genmæle i den legale presse, så en håndsækning i den systemloyale illegale presse var ikke af vejen.

Udgiver af illegal bog

I dette femte nummer af *Frihed* fra marts 1943 kunne bladet også annoncere, at bladgruppen havde været udgivere af bogen *Hitler beskytter Danmark*, der var udkommet i februar. Bogen blev oprindeligt udgivet i slutningen af 1943 i Sverige. Den var forfattet under pseudonymet Erik Ring af Erik Seidenfaden, som var dagbladet *Politikens* udsendte korrespondent i Stockholm. Fra 29. august 1943 var Seidenfaden leder af *Dansk Pressetjeneste*, som var et nyhedsbureau med danske journalister, der over for omverdenen orienterede om forhold i det informationsmæssigt afspærrede Danmark og forsøgte at skabe *goodwill* for landet. Det kunne være ved omtale af såvel de samarbejdende partiers resultater som modstandsbevægelsens. Modstandskampen viste sig dog mest velegnet til at skabe *goodwill* i de allierede lande.

Hitler beskytter Danmark er en beskrivelse af Danmark under tysk besættelse henvendt til udlændinge. Titlen hentyder til Hitlers forskellige motiver til at

give Danmark en særstilling blandt de besatte lande. I bogen gøres der meget ud af at forklare betydningen og konsekvenserne af denne særstilling. Synspunktet i bogen er, at når danske politikere indtil august 1943 samarbejdede med besættelsesmagten, så var det ikke af sympati for nazismen, men fordi de særlige besættelsesvilkår i Danmark gav politikerne mulighed for at beskytte befolkningen såvel materielt som åndeligt (mod nazismen). Seidenfaden gør meget ud af at beskrive, hvordan danske politikere og embedsmænd i forhandlingerne med besættelsesmagten viste fasthed og ofte formåede at afvise tyske krav om indrømmelser. Denne politik levede Danmark godt af i tre og år. »Det var folkelige, moralske Kræfter, der til slut sprængte Formen om den 'realpolitiske Klogskab'« hedder det i bogen, og dermed blev Danmark på rette tid (august 1943) bragt i åben kamp mod det nazistiske styre, som altid havde været danskerne fremmed. Seidenfadens pointe er således, at politikere, befolkning og modstandsbevægelsen altid havde villet det samme, men havde kæmpet på forskellig vis. De trak på samme hammel – for Danmark, mod Tyskland og nazismen.⁴² Bruddet med besættelsesmagten i august 1943 var således i Seidenfadens fremstilling et ønske fra politikernes side, som modstandsbevægelsens og befolkningens aktioner i august 1943 havde skabt anledningen til.

Bogens svenske udgave blev anmeldt af Mogens Fog i *Frit Danmarks* januarnummer.⁴³ Han glædede sig over bogens usentimentale tone og syntes også, at der om beskrivelsen af de eksterne årsager til Danmarks særstilling i det besatte Europa var meget godt at sige. Men han vendte sig stærkt mod forsøgene på at slå politikere og modstandsbevægelse i hartkorn og fandt især påstanden om, at politikerne havde ønsket bruddet, for fordrejet.

Fog forudså, ganske profetisk må man sige i dag, at Seidenfaden »utvivlsomt herved (har) foregrebet den Linje, som de førende Politikere indenfor Samlingspartierne vil anlægge i Efterkrigstidens frie Debat om Besættelsens Problemer«.

Fandt Fog bogen anstødelig, så var der andre, der kunne se dens potentiale. I *Friheds* martsnummer konstateredes det således, at der igennem den illegale presse havde været en så stærk »nationalistisk Paavirkning« af befolkningen, at det kunne være svært at bedømme den danske politik før august 1943 efter fortjeneste. Dette kunne udgivelsen af Erik Rings (Seidenfadens) bog rette op på. Bladet forudså dog, at bogen »vil faa de nationale Ophidsere til at troppe op for at fordømme Bogen og Mændene, hvem Bogen indirekte bringer en Hyldest; de, der tog Anstrengelserne og Ansvar i de vanskelige Aar«.

»Hvidbogen afsløret«

Med udgivelsen af det sjette og sidste ordinære nummer fra 20. marts 1944 gen-

optog *Frihed* den stærkt polemiske linie fra de første to numre fra slutningen af 1943. Hovedartiklen på forsiden var viet til en artikel med den dramatiske overskrift »Hvidbogen afsløret«. Genstanden for artiklen var de to nationalborgerlige modstandsgrupper, Hjemmefrontens og Studenternes Efterretnings-tjenestes, udgivelse af den illegale bog *Hvidbog. En dokumentarisk Redegørelse for Begivenhederne omkring den 9. April*.

Hvidbogen hører til en af de mest kendte og i besættelsestiden mest udbredte og debatterede illegale bøger. Den er som titlen antyder en samling af dokumenter med forbindelse til besættelsen af Danmark i april 1940 med dertil hørende kommentar. Dokumentsamlingen vidner om gode kontakter inden for forsvaret og statsadministrationen. Dokumenterne er autentiske, men udvalget stærkt tendentiøst. Bogen kaster et dubiøst skær over Stauning-Munch-regeringen, især daværende udenrigsminister P. Munch og forsvarsminister Alsing Andersen. Begivenhederne fremstilles, så regeringen og navnlig de to ministre fremstår som landsforrædere, der kunne have forhindret besættelsen, eller i det mindste have trukket kampene så længe ud, at »Broderfolket« i Norge kunne have forberedt sig bedre.

Bogen konkluderede, at de to ministre samt andre med skyld i besættelsen skulle stilles til ansvar for deres nationale svigt. Implicit lå også heri, at forsvaret og værneviljen i fremtiden skulle styrkes.

Senere forskning har »frikendt« regeringen for forræderi den 9. april,⁴⁴ men under besættelsestidens fravær af fri debat, og fordi de legale myndigheder hverken kunne eller ønskede, at gøre besættelsen til et offentligt diskussionse-mne, blev *Hvidbogen*, der udkom i et førsteoplag på 5.000 (flere oplag fulgte efter), i nogen grad styrende for de forestillinger, folk gjorde sig om den 9. april. *Frit Danmark* anmeldte den i rosende vendinger, som »saa ubetinget den vigtigste og den vægtigste af de illegale Bøger, som er blevet udsendt under den tyske Besættelse af vort Land«. ⁴⁵

Igen drog *Frihed* i felten for samarbejdspolitikken. Bladet lagde ikke fingre imellem: »*Hvidbogen* er et sjofelt og ualmindeligt uvederhæftigt Angreb, der kun kan forklares som et Udslag af stærk partipolitisk Interesse«. Her hentydedes formentlig til de konservative, eller rettere en af DSUernes gamle arvefjender, Konservativ Ungdom. Det var almindeligt kendt, at de to modstandsgrupper, som udgav *Hvidbogen*, havde rødder i KU. Størstedelen af artiklen indeholdt en række faktuelle kritikpunkter til *Hvidbogen*, hvoraf flere er indiskutabelt korrekte. Bladet sluttede med en formaning til den øvrige illegale presse:

Vi har villet nævne disse Kendsgerninger, ikke fordi vi ønsker at rejse en fornyet Debat om disse Spørgsmaal, men netop fordi vi vil understrege Nødvendigheden af at udskyde Diskussionen om Ansvar til den Dag, da alle Oplysninger kommer frem

og alle Papirer paa Bordet. Derudover fremdrager vi dem for at sige til vore Kolleger i Frihedskampen, at *Kravet om ærlige Kampmidler ikke paa nogen Maade maa fraviges.*

Hvor *Frit Danmark* i sin tid med kommentaren til »Lygtemænd«-artiklen havde korrekset *Frihed*, er det nu *Frihed*, der korrekser de andre. Ganske vist var *Frit Danmark* ikke ansvarlig for *Hvidbogen*, men det har formentlig været velgørende for bladgruppen bag *Frihed* at pudse profilen og give igen. Man påberåbte sig at tale på »Frihedskampens« vegne – kampen om begreberne var hård.

Ønsket om at udskyde diskussionen af den 9. april til efter krigsafslutningen havde for så vidt nogle åbenlyse saglige og demokratiske begrundelser. Uden fri offentlig debat kunne diskussionen næsten ikke andet end blive forplumret og præget af rygter og løse beskyldninger. Hertil kom, at de som blev anklaget og stillet til ansvar ikke havde mulighed for at svare. Der var formodentligt to årsager til, at *Frihed* tog sagen så lidenskabeligt op. For det første den partitaktiske: at socialdemokratiske politikere kunne komme i skudlinien; og for det andet: at opgørstemningen var en katalysator for den generelle radikaliserings af situationen, som Socialdemokratiet desperat forsøgte at undgå.

»Vi kæmper for et sandt Demokrati«

Det sjette og sidste nummer af *Frihed* indeholdt flere kommentarer til nyere udgivelser på det illegale marked. Kommunisterne udsendte i slutningen af 1943 pjecen *Vi kæmper for et sandt Demokrati*. Pjecen var et forsøg på at berolige de vide kredse, der var skræmte af rygterne om kommunistiske kupplaner. Pjecen fremlagde kommunisternes syn på demokratiet og partiets holdning til Sovjetunionen. Partiet var »Tilhængere af det sande og virkelige Folkestyre«, som det hed i pjecen. Det betød, at det parlamentariske demokrati ikke rakte. Man skulle udvide demokratiet til også at dække det økonomiske og sociale område. Sandt demokrati var mere end det danske folkestyre, det var fx »virkeliggjort gennem det socialistiske Sovjetunionens fri forfatning«. ⁴⁶ Men i øvrigt, hed det i pjecen, tilsluttede partiet sig i den aktuelle kamp Frihedsrådets program som formuleret i *Naar Danmark atter er frit*.

Selvom man nok kunne synes, at der i denne demokratiopfattelse var noget at tage fat på for de unge socialdemokrater, så var det overvejende den kommunistiske pjeces økonomiske del, som *Frihed* viede interesse. Kommunisternes ønske om arbejdsløshedsbekæmpelse, forhøjelse af understøttelsen, hjælp til husmænd, lønforhøjelse, især til de lavestlønnede, karakteriserede *Frihed* som »en god demokratisk (man fristes til at sige *socialdemokratisk*) Politik«. Dog mente *Frihed*, at der var mangler i den foreslåede politik til arbejdsløshedsbekæmpelse.

FRIHED

20. Marts 1944

2. Aargang Nr. 4

LMS - og giv videre

Hvidbogen afsløret -

Da vi i sin Tid meldte os som Deltagere i den frie Presses Kamp mod Tyskerne (Nazismen) og deres Medhjælpere, var det ud fra den Tankegang, at den legale Presse var afskaaret fra at lade den danske Røst tone frit, og da Befolkningen dermed var afskaaret fra den fornødne Oplysning om, hvad der faktisk tilfaldt sig i dette Land, maatte andre træde til.

Saadan ser vi stadig paa Sagen. Men ofte har vi haft Anledning til at trivle om, at alle Organer i den frie Presse saa paa samme Maade som vi. Det skete, at en falsk Tone trangte igennem, som lod formode, at andre Maal fulgtes under Dække af nationalt Masker.

Vi har tidligere givet Udtryk for vor Mistro til den saakaldte Hvidbog, der omhandlede Begivenhederne omkring den 9. April. Denne Bogs Dokumentation tydede paa, at Forfatterne havde haft Adgang til den fortrolige Korrespondance om vore udenrigspolitiske Forhold, og havde benyttet denne Adgang til at offentliggøre et "passende" Udvalg af Dokumenter, som stillede en Række danske Politikere i et tvetydigt Lys paa en Maade, som ogsaa kastede Skygge over de Partier, de var udgaaet fra.

Vi har nu faaet vor Mistro bekræftet og tør roligt sige, at Hvidbogen er et gjoft og ualmindelig uvderhaftigt Angreb, der kun kan forklares som Udslag af stærk partipolitisk Interesse.

Vi skal paa et Par Omraader nævne Kendsgerninger, som Hvidbogens Forfattere utvivlsomt har haft Kendskab til, Kendsgerninger, som ganske forrykker det Billede, Hvidbogen tegner, men som de - ligesaa utvivlsomt - bevidst har undladt at fremlægge.

1. For det første nævner Hvidbogen, at Udenrigsministeren den 4. April modtog Indberetning fra Gesandten i Berlin, der paa Basis af særlige Oplysninger, som var tilgaaet ham, meddelte om tyske Planer mod Danmark m.m. I senere Indberetninger gentages disse Synspunkter. Man faar nu af Hvidbogen det Indtryk, at Regeringen stort set har siddet disse Indberetninger overhørig, medens det ikke nævnes, at

Udenrigsministeren straks efter den første Indberetning henvendte sig til den norske og svenske Regering, der meddelte, at de ikke ansaa Meddelelserne for troværdige og derfor ikke vilde træffe Foranstaltninger i den Anledning.

2. Dernæst vil vi nævne, at Hvidbogen bringer en unojagtig Redegørelse for Generalkommandoens Holdning overfor disse Ind-

Det illegale blad *Frihed* var grafisk set ikke noget udstyrsstykke, men i den politiske debat forfægtede bladet meget konsekvent og præcist sine politiske mål. Som fx her, hvor den illegale »Hvidbog« om besættelsen den 9. april 1940 kritiseres, mens samarbejdspolitikken og Stauning-Munch regeringen fra 1930erne forsvares (Historisk Samling fra Besættelsestiden).

Der var i *Friheds* kommentar dog ikke tale om nogen egentlig forbrødring med kommunisterne. Man havde luret kommunisterne:

Hensigten med Pjecen er formodentligt at dæmme op for borgerlige Kredses Angst for »Bolchevismen« paa den Facon, som den tyske Propaganda fremstiller den; og tilsigter samtidig at fremstille Danmarks Kommunistiske Parti som et venstreorienteret socialistisk demokratisk Parti.

Som man fornemmer af de kølige formuleringer følte *Frihed* sig ikke overbevist. Man bemærker også, at socialdemokraterne nøjedes med at placere kommunistforskrækkelsen i den borgerlige lejr og helt forbigik den socialdemokratiske lejr, som nærede en mindst lige så stor frygt for kommunisterne. Det hed videre i *Friheds* kommentar med en maliciøs hentydning til DKPs holdning under Hitler-Stalin-Pagten, før angrebet på Sovjet, at det ville:

være glædeligt om Kommunisterne har lært at værdsætte Demokratiet, dets Frihed og Retsikkerhed. Vi, der har fulgt Besættelsen paa nært Hold, glemmer ikke let, at Danmarks kommunistiske Parti i Maanederne efter den 9. April *forsvarede* den tyske Besættelse og beskyldte store Kredse her i Landet for at være Lakajer betalt af de engelske Krigshetzere.

Frihed fortsatte med en bemærkning om, at man kunne håbe, at DKP i det befriede Danmark ikke længere blindt ville følge Sovjetunionens ønsker. Kun på den måde kunne kommunisterne undgå de fejltrin, som blev gjort i begyndelsen af besættelsen.

Kampen om fortolkningen af besættelsestiden var i gang.

Folkestrejken 1944

Det sjette nummer fra den 20. marts 1944 var som tidligere omtalt det sidste ordinære nummer af *Frihed*. Hvorfor der ikke blev udgivet flere blade, er kilderne tavse om. Man kan kun gisne: Kredsen af unge socialdemokrater havde andre fronter at udøve deres politiske gerning på. Modsat modstandsbevægelsens folk, som for størstedelens vedkommende kun kunne arbejde illegalt, når deres politiske mål skulle nås. De unge socialdemokrater havde såvel civilt arbejde, som politisk arbejde i de socialdemokratiske organisationer at tage sig af. Måske har tiden manglet.

Der kom dog et sidste livstegn fra *Frihed* i slutningen af juni 1944. Det var i forbindelse med Folkestrejken i København i slutningen af juni og begyndelsen af juli. En dominoeffekt af begivenheder førte til en særdeles spændt situation i byen: Strejker, sabotager, spærretid, lukning af forsyningerne på tysk

forlangende, henrettelser og Schalburgtage. Der var gadekampe, barrikader og besættelsesmagten skød mod befolkningen. Byen var i oprør. Begivenhederne var startet spontant, uden noget politisk lederskab.

For at undgå den totale katastrofe, som tyskerne over for politikerne havde ladet forstå var overhængende, førte politikerne mæglingsforhandlinger med besættelsesmagten og forsøgte, at få folk dæmpet ned og arbejdet genoptaget. Frihedsrådet satte sig i spidsen for strejken og gav den det politiske lederskab, som den ikke havde haft i sin begyndelse. Rådet krævede markante tyske indrømmelser, før arbejdet kunne genoptages. Blandt andet at Schalburg-korpset blev fjernet fra byen. Rådets krav blev offentliggjort på illegale løbesedler. Besættelsesmagten havde af prestige- og autoritetsmæssige grunde svært ved at give disse indrømmelser.

Vilh. Buhl mødtes hemmeligt med Frihedsrådet, og bad dette stille sig bag politikernes forsøg på at få en aftale i stand. Frihedsrådet var ikke tilsinds at acceptere Buhls forhandlingsudspil, da det mente, han sigtede for lavt. Beskyldninger om at sætte befolkningens sikkerhed i fare fæg over bordet den ene vej, mens der den anden vej kom bemærkninger om den opgivelses politik, som befolkningen ikke længere ønskede.

Søndag den 2. juli udsendtes i radioen samt på plakater og løbesedler myndighedernes, Arbejdsgiverforeningens og DsFs fælles opfordringer til befolkningen om at genoptage arbejdet om mandagen. Til gengæld herfor havde politikerne ved forhandlinger med Werner Best og dennes underordnede G.F. Duckwitz sikret sig, at gas, vand og el igen blev åbnet samt at afspærringen af byen blev ophævet. Frihedsrådet opfordrede til fortsat strejke indtil kravet om Schalburg-korpsets fjernelse og spærretidens ophævelse var imødekommet.

Mandag var byen stadig i strejke. Besættelsesmagten lovede nu også at fjerne Schalburg-korpset. Samme dags aften gik Vilh. Buhl og den konservative Ole Bjørn Kraft i radioen med indtrængende opfordringer til befolkningen om at gå i arbejde dagen efter, altså tirsdag. Af hensyn til besættelsesmagtens prestige mente politikerne dog ikke, at de kunne tillade sig at informere om indrømmelsen vedrørende Schalburg-korpset. Frihedsrådet var vidende om denne indrømmelse og proklamerede den også i de trykte løbesedler, som var på gaden tirsdag. Heri opfordrede Rådet til, at arbejdet blev genoptaget fra onsdag den 5. juli.

Store dele af København lå fortsat død tirsdag. Først onsdag var alle i arbejde. I den interne styrkeprøve mellem politikerne og Frihedsrådet, så det ud til, at sidstnævnte havde vundet og tillige stod med befolkningens tillid. Frihedsrådet udråbte strejken som en dansk sejr, hvem der havde gået i spidsen var underforstået.

Det var midt i denne spændte situation, at *Frihed* efter tre måneders tavshed

dukkede op igen. Det var med et særnummer fredag den 30. juni klokken 14. Særnummeret var et enkelt ark med tekst på begge sider.⁴⁷ På bagsiden fandtes helt friske nyheder om situationen rundt omkring i København. Nyhederne udstillede besættelsesmagtens brutalitet, og solidariteten var med den strejkende og oprørske befolkning. Det er dog forsiden, der ud fra en politisk synsvinkel er mest interessant. Overskriften lød »Bevar Disciplinen«. Videre hed det:

Hele byen deltager nu i Aktionen mod det tyske Overgreb og mod Schalburg-folkenes Terror. Hele Byens Erhvervsliv er standset. Afgørende for Aktionens heldige Udfald er at Ro og Disciplin præger enhver Handling. Enkelte maa tage Ledelsen af de opstaaede Situationer, saaledes at disse faar det rette Forløb og Panik ikke kommer til at raade.

Indholdet kunne såmænd have stået i et af modstandsbevægelsens illegale blade. Og dog. For netop med den upræcist formulerede forventning om at nogle skulle tage ledelsen, kunne man på den ene side tale i det illegale kampsprog, som formentlig var en nødvendighed i den oprørske by, og på den anden stadig holde muligheden åben for, at disse »enkelte« kunne være en politiker eller en ledende person fra fagbevægelsen. I den ophidsede stemning i byen ville der næppe været gået lang tid, inden løbesedlen var blevet krøllet sammen, hvis der havde stået, at man skulle have afventet anvisninger (formaninger) fra en politiker eller fagforeningsleder. Det hed dog nederst på siden: »BEMÆRK: Der kan ventes en Henvendelse til Befolkningen fra Erhvervsorganisationerne i Løbet af Eftermiddagen«. En sådan henvendelse var faktisk også under forberedelse, men blev afværget på grund af såvel Werner Bests som Frihedsrådets ubøjelighed.

Særnummeret under Folkestrejken er den sidste udgivelse af *Frihed*. Kredsen bag bladet fortsatte dog med illegalt arbejde, og langt hen i juli 1944 er der tegn på, at i hvert fald enkelte medlemmer agtede at udgive flere numre.

Efterspil

Den københavnske folkestrejke var et alvorligt memento til politikerne om, at modstandsbevægelsen, Frihedsrådet, var en politisk magtfaktor, som havde befolkningens tillid. Hvor politikerne indtil Folkestrejken altid havde regnet med, at den første parlamentariske regering efter krigen skulle dannes ud fra de politiske partier alene, så indså de herefter, at der var politisk vægt bag modstandsbevægelsens krav om at Frihedsrådet skulle repræsenteres i regeringen.

På et socialdemokratisk partirådsmøde en uge efter Folkestrejken afslutning forsøgte man at drage lære af nyligt overståede begivenheder. Fra Hartvig Frischs referat kan man følge diskussionen:

Sigvald Hellberg, medlem af Københavns borgerrepræsentation, udtalte »Betænkelighed ved Situationen og Frihedsraadet. Faktisk var der mange, der ikke gik i Arbejde før Onsdag«. Formand for DsF, Eiler Jensen, var »ogsaa bekymret – vilde træde op i aaben Kamp mod Frihedsraadet. Tilraader Møder – og Afsendelse af en Tillidsmand til London og New York«.

I forlængelse af Eiler Jensens forslag udspandt der sig en diskussion, som dog mandede ud i en afvisning. Som Frisch skrev: »Hovedstemning: ikke gaa imod det saakaldte Frihedsraad«. Alsing Andersen mente, at partiets problem især var, at »ude paa Arbejdspladserne er vore Folk handicappede. Det er der vi maa sætte ind«. Vilh. Buhls analyse står stærkest og synes også at have dannet grundlag for mødets konklusion og partiets fremtidige politik. Han pointerede, at partiet skulle afholde sig fra konfrontationer med Frihedsrådet:

Det værste der kan ske os, er at forsøge Modaktioner, som mislykkes. Vi er nemlig svage i den øjeblikkelige Situation. Vi kan ikke saa længe vi er legale. Frihedsraadet er nu engang den, der udadtil giver Udtryk for dansk Modstand. At sende en ud er haabløst. Kun ved at han sang med i Koret, kunde han blive hørt.

Den sidste del af citatet hentyder til Eiler Jensens forslag om at sende en mand til et allieret land. Buhl mente ikke, partiet kunne få ørenlyd i de allierede medier, hvis man ikke støttede Frihedsrådet. Det var Rådet, der havde prestige i udlandet.

Politikerne, med socialdemokraterne i spidsen, begyndte herefter en tilnærmelse til Frihedsrådet, og frem til befrielsen var der jævnlige kontakt mellem de to parter. Det var på ingen måde kærlighed, men et fornuftsbetonet ægteskab. Samarbejdet blev drevet frem af såvel hensynet til landets og befolkningens ve og vel som egne politiske interesser.

Afviklingen af folkestrejken førte i flere af modstandsbevægelsens illegale blade til en vis sejrstolthed på Frihedsrådets vegne. Befolkningen lyttede til os, mens I bare gav op, lød det i flere illegale blade. Særligt Dansk Samlings Arne Sørensen var ude med det hårde skyts, da han i sit illegale blad *Niels Jydes Brev* om politikernes radiohenvendelse skrev: »Radiotalerne var gennemgaaende ynkelige. Navnlig gjorde Ole Bjørn Kraft sig bemærket ved at klynke ganske skrækkeligt«. Et af besættelsehistoriens mere kendte citater!

Politikerne var fortørnede over dette, ikke mindst fordi de følte sig ude af stand til at svare på kritikken. I systemloyale illegale blade som *Danske Tidende* og *Den danske Parole* kom der dog gensvar, men personlige svar fra de ramte kunne ikke bringes åbent.

Hele spørgsmålet om, hvem der havde æren for Folkestrejkenes udfald, blev stærkt omdiskuteret på såvel lukkede møder som i den illegale presse. Disse

diskussioner skulle blive et tilbagevendende tema i resten af besættelsestiden. Hvem der havde æren for denne eller hin sejr; og hvem der havde ansvaret for dette eller hint nederlag, forræderi eller udsalg af danske interesser, blev til stadighed debatteret. Det var begyndelsen på kampen om historien, der efter befrielsen endte med den harmoniserede konsensusopfattelse, som har præget dansk historiekultur om besættelsestiden lige siden.

De unge socialdemokrater, som havde stået bag *Frihed*, ville også give deres besyv med i denne kamp. Den 13. juli 1944 skrev Krag til Hans Hækkerup om de seneste ugers begivenheder. I brevet udfolder han en analyse, som ikke blot udmærker sig ved sin skarpsindighed, men også ved at den foregriber den fortolkning af Folkestrejken forløb og Socialdemokratiets forhold til modstandsbevægelsen i det hele taget, som findes i den »officielle« socialdemokratiske historie om besættelsen, Hartvig Frischs trebindsværk *Danmark besat og befriet*. Brevet fortjener et længere citat:

Kommunisterne, Dansk Samling og maaske K.U. vil i deres Kamp mod os søge at fremstille Socialdemokratiet som et i nationalt henseende kompromitteret Parti. Vel, har vi i den henseende gode Argumenter paa Hænderne. Ja, det har vi. Men alle de opfanatiserede Frihedskæmpere vil næppe give sig megen Tid til at høre paa Argumenter. Spørgsmålet er, i hvor høj Grad de vil kunne spille paa Folks Følelser? Vi ved det ikke. Men vilde det ikke være forsigtigst og klogest at undgaa at komme i aaben Krig med »Frihedsbevægelsen« – ja om muligt at naa at neutralisere denne Bevægelse ... Her er jo Buhl vort store Nummer. F.eks. synes jeg at den Opfattelse, at det var Buhl, der paa det rigtige Tidspunkt bragte Folkestrejken til en sejrriig Afslutning *efter Forhandling med Frihedsraadet* er en gavnlig Opfattelse. Dette ganske uanset om den er rigtig. De legale og illegale Kræfter har da staaet solidariske, *vore* Folk faar Broderparten af Æren for de vellykkede Resultater og de illegale Kræfter vil ikke kunne misbruge deres Popularitet mod os. – Anderledes hvis vi fremstiller Strejken som en delvis Taabelighed, et forstaaeligt men højst ufornuftigt Følelsesudbrud, der kunde have faaet de frygteligste Konsekvenser, hvis ikke de legale Kræfter havde grebet ind; og som retfærdiggør de mest alvorlige Advarsler mod de illegale Kræfters ukontrollable Virksomhed. – En saadan Fremstilling er sikkert sagligt berettiget, men, tror jeg, taktisk uklog. Vor kølige Nøgternhed vil blive fremstillet som national Valenhed og benyttet som Vaaben imod os. Det blev Pokker til en lang smøre: Jeg håber du har kunnet læse det. Efter min Mening er det det vi burde have dekretet forleden. Haaber at du kan forstaa mit Standpunkt selv om du maaske stadig ikke kan dele det. M.v.H. J.O. Krag.

Hans Hækkerup svarede fire dage efter med en analyse, som angående synet på Frihedsrådet pegede i samme retning som Krag, men som var anderledes aggressiv, når det gjaldt de modforholdsregler Socialdemokratiet burde tage over for Rådets stigende indflydelse:

For saa vidt angaar Spørgsmaalet om den Lære, der maa drages af Generalstrejken, tror jeg ikke, at vi i Realiteten er meget uenige. Jeg har hele Tiden set med stor Skepsis paa »Frihedsraadet«, og der er for mig ingen Tvivl om, at de politiske Kredse, der er toneangivende indenfor dette Foretagende, efter Krigen vil se det som sin Opgave at bekæmpe de gamle politiske Partier i Almindelighed og Socialdemokratiet i Særdeleshed. Ud fra denne Erkendelse – eller Forventning, om Du vil – maa jeg se saaledes paa det, at vi ligesaa godt allerede nu kan indrette os paa det uundgaaelige, og derfor synes jeg, at vi bør forberede denne Kamp nu, ja faktisk paabegynde den ved at afsløre Raadets manglende politiske Kunnen!

Det er givet, at det ikke bliver let at løse denne Opgave, og det er da ogsaa min Opfattelse, at Partiets Ledelse viger tilbage for at gaa i Gang hermed. Paa den anden Siden forekommer det mig imidlertid, at vi maa kunne gøre Regning paa ikke at komme til at føre Kampen alene, idet det maa paaregnes, at der ogsaa blandt de Konservative, der har set den Behandling, Ole Bjørn Kraft har været ude for i den illegale Presse i Forbindelse med den nu afsluttede Generalstrejke [Arne Sørensens kommentar til radiotalen, se ovenfor, NWO], vil være en voksende Forstaelse af, at Raadets Medlemmer ikke er Vorherres bedste Børn!

Der foreligger naturligvis den Mulighed, at Raadet ikke kommer til at spille nogen Rolle i Efterkrigstiden, ogsaa fordi de økonomiske Problemer meget hurtigt vil komme i Forgrunden og føre til en Sprængning af Raadet, men nogen Sikkerhed herfor har vi ikke, saa meget mere som vi ikke kan vide, i hvilket Omfang Udlandet vil tage sig af disse Folk.

Også Hækkerup er her profetisk. Hans konstatering af muligheden for en opløsning af Frihedsrådet skulle komme til at holde stik efter befrielsen, også at danskerne ville interessere sig mere for forsyningssituationen end besættelsestid og modstandskamp, da de gik til valgurnerne i oktober 1945. Man ser også, at Hækkerup synes at have hørt mundtlige referater af diskussionerne på partirådsmødet den 12. juli (jvf. henvisningen til, at partiledelsen ikke ønskede åben politisk kamp mod Rådet). Han var blot ikke enig, han ønskede åben kamp med Frihedsrådet. Krag's analyse er mere i tråd med partirådet. Måske var hans brev også inspireret af konklusionerne på partirådsmødet; måske har han slet ikke nået at høre noget derfra – brevet er skrevet dagen efter.

Den konkrete partilinie, blev den som partirådsmødet og Krag gav udtryk for. Hækkerups mere aktive linie synes møntet på en fortsættelse af *Friheds* aktiviteter. Hans bemærkning om at ville »afsløre Raadets manglende politiske Kunnen«, peger i retning af illegal bladaktivitet. En sådan blev dog ikke til noget. *Frihed* var endeligt gået ind.

Det lader sig ikke gøre at finde nogen entydig forklaring på, hvorfor det illegale bladarbejde blev indstillet. Meget tyder dog på, at andet politisk arbejde kom i vejen. Krag blev i løbet af sommeren 1944 stadigt mere engageret i arbejdet med at udstikke linierne for en fremtidig socialdemokratisk økonomisk

politik. I efteråret blev han generalsekretær for det udvalg, der udarbejdede partiets efterkrigsprogram *Fremtidens Danmark*. Dette arbejde optog ham fuldt indtil august 1945.

Victor Gram ledte i eftersommeren 1944 arbejdet med at etablere de såkaldte »socialdemokratiske partigrupper«, som var grupper af bevæbnede socialdemokrater *uden for* modstandsbevægelsens kommandostruktur og således ikke underlagt Frihedsrådet. Og så vidt det var muligt også bag om ryggen på Frihedsrådet. Grupperne var oprettet med henblik på befrielsessituationen og blev kun rekrutteret blandt absolut pålidelige socialdemokrater, som allerede besad tillidshverv. De var ikke tiltænkt decideret modstandsarbejde. I stedet skulle de efter besættelsesmagtens sammenbrud og i det magtvakuum, der fulgte efter, varetage bevogtnings- og beskyttelsesopgaver i relation til den socialdemokratiske arbejderbevægelse, og nedkæmpe et eventuelt kommunistisk kupforsøg. Victor Gram var en del af staben for de socialdemokratiske partigrupper, brødrene Hækkerup delingsførere.⁴⁸ Partigrupperne blev ved befrielsen ugleset af modstandsbevægelsen.

Således ledte arbejdet med *Frihed* for brødrene Hækkerup og Victor Gram til andet illegalt arbejde. Dermed bevægede de sig ad den »klassiske« løbebane for det illegale arbejde: fra illegal bladproduktion til væbnede aktiviteter. Egentlig *modstand* i nogen rimelig definition af ordet var det dog ikke. Deres arbejde med partigrupperne er også udtryk for, hvordan spørgsmålet om den fysiske magt, efterhånden som befrielsen nærmede sig, blev stadigt mere nærværende. Hæren blev opløst i august 1943, og i september 1944 blev politiet opløst og dermed forsvandt den sidste rest af legal magt bag i Danmark. Hærens officerer var stadigt loyale over for politikerne. De arbejdede illegalt under jorden. Partigrupperne var Socialdemokratiets eget supplement til denne styrke. De socialdemokratiske partigrupper blev blandt andet forsynet med våben gennem officererne og var således en del af den senere så berømte »skæve våbenfordeling«.

De forskellige veje, som personerne bag *Frihed* gik, efter at bladet var gået ind, er således også et udtryk for, hvordan Socialdemokratiet konsekvent arbejdede med både økonomi og magtpolitik. Ud fra en erkendelse af at tingene hænger sammen. Det er nok også en del af forklaringen på, hvorfor partiet – trods store nederlag undervejs – formåede at fastholde sin position i dansk politik.

Konklusion

Historien om det illegale blad *Frihed* illustrerer ikke blot, hvor sammensat et

fænomen den illegale presse var, men også hvor kompleks besættelsestiden i almindelighed var. Det sidste er formentlig mere kendt end det første.

Selvom såvel Socialdemokratiet som modstandsbevægelsen ønskede allieret sejr og nazismens snarlige død, så var der unægtelig forskel i deres syn på, hvordan situationen skulle gribes an lokalt i Danmark. I *Friheds* seks ordinære og tre særnumre fandtes fx ingen opfordring til sabotage. Hovedparten af bladets opfordringer gik ud på, at befolkningen skulle forholde sig i ro og adlyde de valgte lederes paroler. Sabotagen omtaltes visse steder under nyhedsstoffet. Et enkelt sted endda med sabotørerne som nogle rigtig sympatiske fyre. Rent følelsesmæssigt har de unge socialdemokrater bag *Frihed* formentlig næret sympati for den meningstilkendegivelse imod besættelsesmagten, der lå i sabotagen. Som politisk kampmiddel fandt de den imidlertid – nøgternt set – både skadelig og farlig. Det er en del af forklaringen på den tilbagevendende dobbelttydighed mellem retorik og substans i bladet.

Kamp-retorikken og -metaforene havde de benyttet allerede i DSU-dagene i 1930'erne. Det var en indgroet del af deres sprog, som de nok havde aflagt med alderen, men som det ikke var svært at finde frem igen. Besættelsestidens klima, besættelsesmagten og nazismen som den fælles fjende betød for så vidt, at retorikken var ægte følt. Men retorikken var også et forsøg på at efterligne tidens og ikke mindst den illegale presses sprog.

At det var en vanskelig balancegang at holde den aggressive retoriske linie og på samme tid opfordre til ro og orden, afslørede dog i flere artikler, hvor argumentationen antog en selvmodsigende karakter.

Holdningsmæssigt adskilte *Frihed* sig markant fra modstandsbevægelsens illegale presse. Ligesom de illegale blade *Den danske Parole* og *Danske Tidende*, der begge havde socialdemokratiske og konservative toppolitikere som redaktører, talte *Frihed* det politiske systems sag. Den allierede kamp mente de ikke at kunne bidrage til. I Danmark gjaldt det kampen for danske interesser, beskyttelsen af materielle værdier og det parlamentariske demokrati. Især frygten for sidstnævntes sammenbrud spillede en væsentligt rolle.

Man kan med rimelighed betvivle Jørgen Hæstrups karakteristik af den illegale presse som helhed, når han skriver: »Synderlig rig på særprægede varieteter blev bladskoven aldrig. Den store masse af blade fik uundgåeligt et vist stereotypt præg«. ⁴⁹ Tværtimod er der grund til at fremhæve forskelligheden og den hårde meningsudveksling, der var mellem visse blade.

Den illegale presse i tiden efter 29. august 1943 var præget af et virvar af interesser, der inkluderede såvel politiske her-og-nu-interesser som forberedelser til efterkrigstidens magtkampe. Fra opfordringer til nådesløs kamp mod besættelsesmagten i det ene blad, til formaninger om besindelse og mådehold

i det andet. Bladene spillede ofte ganske bevidst på den illegale presses særkende nummer 1: at udgiveren var ukendt. Ikke kun for at skjule sig for besættelsesmagten, men også for at sløre egne politiske interesser over for læserne. Det gjaldt både en Mogens Fog, når han talte borgerlige ord i *Frit Danmark*, og det gjaldt folkene bag *Frihed*.

Det må have været vanskeligt at orientere sig som læser.

Situation førte til et flimrer i medie billedet, som på mange måder er lig vore dages medie billede med utallige udgivere af information og rigelig adgang til denne, men også med et uigennemskueligt væv af bagvedliggende politiske og økonomiske interesser. Situationen var meget forskellig fra tiden med firebladspresen fra før krigen, som delvist vendte tilbage efter befrielsen og eksisterede indtil bladdøden satte ind i 1960'erne. Endnu længere fra det skær af troværdighed, seriøsitet og konsensus-Danmark, som Danmarks Radios TV besad i sine velmagts- og monopoldage.

I en national historiekultur, der for besættelsestidens vedkommende har fokuseret på opofrelse og det heroiske i modstandskampen, Davids-kampen mod Goliath, kommer Socialdemokratiets politik uvægerligt til kort som værende fej, køligt kalkulerende og magtcentreret. Socialdemokraterne har – ligesom de andre gamle partier – i efterkrigstiden selv bidraget til denne kultur med deres besyngelse af modstandskampen og deres samtidige forsøg på at fortrænge samarbejdspolitikken. Det førte til, som Henning Poulsen præciserede i sit kendte foredrag i Stockholm i sommeren 1995, at samarbejdspolitikken for den uindviede betragter nærmest fremstår som uforståelig.⁵⁰

Det er i den sammenhæng også ganske betegnende, at Krag i sine erindringer ikke nærmere omtalte det *politiske* indhold af det arbejde, der blev lavet i forbindelse med *Frihed*. Det passede ganske simpelt skidt med den nationale konsensus-opfattelse af besættelsestiden, og han fandt det ikke passende at revidere billedet.

At kritisere Socialdemokratiets politik for alle disse negative egenskaber – det feje, det beregnende og det magtbegærlige – er imidlertid lidt af en luksuriøs efterrationalisering. Man kan ganske vist med god ret hævde, at partiet – som i øvrigt størstedelen af det danske samfund som helhed – kørte på fri billet i verdensopgøret mod nazismen. Men i en snæver national kontekst havde partiets politik konsekvens og moralsk *Gehalt*. I efterkrigstidens besyngelse af modstandssynspunktet har man kunnet se bort fra erkendelsen af, hvilken ultimativ værdi politisk stabilitet er. Ikke mindst set i relation til modpolen: borgerkrig. At det ikke kom til borgerkrig har gjort denne efterrationalisering nemmere. Man kan med en vis ret kalde den relativt fredelige danske vej ind i freden i 1945 for et flot udtryk for dansk demokratisk kultur. Men at

denne demokratiske kultur var prædisponeret, var der ikke noget, der tydede på i den kaotiske situation i 1943 og 1944, hvor man kunne frygte, at opløsningen ville fortsætte i en opadgående spiral. Hvad ville der være sket, hvis Danmark var blevet skueplads for Nazitysklands sidste krampetrækninger over for fremrykkende allierede – måske sovjetiske – styrker? Kunne det måske have medført en ekstrem radikalisering af den politiske situation?

Når det ikke kom til borgerkrig, var det dog ikke udelukkende Socialdemokratiets ære. Måske var frygten et fata morgana?

Spørgsmålet om kommunisternes mulige magtambitioner med henblik på befrielsen kan sagligt set affærdiges som irrelevant for denne artikel. Socialdemokratiet *troede*, at kommunisterne havde disse ambitioner, og reagerede ud fra denne tro. Det er det væsentlige i denne sammenhæng. Affejningen kan dog med god ret betegnes som rigeligt akademisk. Det er svært at abstrahere fra savnet af en *vurdering* af denne fare for kommunistiske kup og lignende. Indtil for ganske nyligt har forskningen sagt »nej«, kommunisterne havde ikke sådanne planer. Dette »nej« har sine steder været temmeligt kategorisk.⁵¹ Nyere forskning har dog modificeret det.⁵² Kommunisterne gjorde sig deres tanker om muligheden for en magtovertagelse i samarbejde med »andre progressive og demokratiske kræfter«. Måske ikke med vold og »ladte våben«, men med modstandskampens våben som symboler. I sommeren 1945 var der en sjælden manende og mobiliserende kraft i frihedskæmpernes våben, som blandt andet den kommunistiske del af modstandsbevægelsen havde svært ved ikke at udnytte. Ofrene, de døde kammerater, gav legitimitet til våbenfællerne.

Selvom man så medgiver Socialdemokratiet realitet i dette trusselsbillede, som straks sætter partiets politik i et andet og mere positivt lys, så skal man være åben over for, hvordan dette trusselsbillede kunne være belejligt for socialdemokraterne.⁵³ Bevidst eller ubevidst har det sikkert været fristende for ledende socialdemokrater at male trusselsbilledet i lidt rigeligt mørke farver – det flyttede egne magtpolitiske interesser over i den mere legitime kategori: Danmarks sag.

1940ernes socialdemokrater var demokrater af et godt og ægte hjerte. Der er næppe heller tvivl om, at de selv følte sig som lidt mere demokrater end de andre. Og herudfra definerede de ubevidst dele af deres egen legitimitet. Socialdemokratiet *var* det danske folkestyre, mente de. De følte det som et ansvar, også lejlighedsvist som et tyngende ansvar, som de kun af hensyn til større mål – Danmarks sag for eksempel – tog på sig. Men det gav også visse rettigheder, lød det uudtalte socialdemokratiske ræsonnement, når arbejdet skulle udføres. Målet helliger midlet. Derfor var besættelsestidens politik heller ikke for sarte sjæle. De unge socialdemokrater, som stod bag *Frihed*, tog deres del af slæbet. Til kamp for ordnede forhold.

Noter

1. Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv (fremover ABA), Jens Otto Krags arkiv, ks. 36. Fragment af talemanuskript, marts 1943.
2. Jørgen Hæstrup, *Hemmelig Alliance*, I, København 1959, 229.
3. Palle Roslyng-Jensen har også påpeget manglen i en anmeldelse af *Det illegale Land og Folk* 1945, Kbh. 1997, i *Historisk Tidsskrift*, 1998, 2, 467f.
4. Jon Vedel, »Oppositionen til Danmarks Frihedsråd 1943/44« i *Historisk Tidsskrift* 83, 1983, 71-103, behandler illegale national-konservative kredses opposition til Danmarks Frihedsråd.
5. ABA, Krags arkiv, ks. 36, D1a. »Nogle Bemærkninger til: Socialdemokratiet og Tiden efter Krigen«. Jeg har i et tidligere arbejde (Niels Wium Olesen, »Tillidskrisen. Socialdemokratisk politik mellem fortid og fremtid 1943-1947«, i Henrik Dethlefsen og Henrik Lundbak (red.), *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid. Festskrift til Hans Kirchhoff og Henrik S. Nissen*, Kbh. 1998) diskuteret notatets ophavssituation. Jeg mener i dag, at det med en til vished grænsende sandsynlighed kan konstateres, at det er udarbejdet i kredsen af unge socialdemokrater omkring Jens Otto Krag og Hans Hækkerup.
6. Som note 1.
7. Dette afsnit bygger på Niels Wium Olesen, »Tillidskrisen« (se note 5); Hans Kirchhoff, »- Vor eksistenskamp er identisk med nationens kamp - Om Socialdemokratiets overlevelsesstrategi under besættelsen«, *Årbog for arbejderbevægelsens historie*, 1994; Rüdiger Eckert, *Die politische Struktur der dänischen Widerstandsbewegung im zweiten Weltkrieg. Eine Untersuchung über die Bedeutung der illegalen Presse und einiger repräsentativer Vertreter der Widerstandsgruppen*, Hamburg 1969; og Mogens Nielsen, *Socialdemokratiet og enheden i arbejderbevægelsen 1943-45*, København 1978.
8. Som note 1.
9. Nummeringen af de enkelte blade er forkert og særdeles forvirrende. Nr. 2 i 2. årgang er dateret til 11. januar 1943. Det skal være 1944. Der findes to nr. 3 i 2. årg. Det første er dateret 26. januar 1944, det er formentligt nr. 2, 2. årg. Det andet er dateret 4. marts 1944 og er således rigtigt nummereret.
10. *Besættelsestidens illegale blade og bøger 1940-1945. En bibliografi udarbejdet af Leo Buschardt, Albert Fabricius, Helge Tønnesen*. Det Kongelige Bibliotek, København 1954. Se John T. Lauridsen: »'Undergrundspresen' i Danmark 1940-45«, *Samlinger. Litteratur. Fund og Forskning* 36, Kbh. 1997, 261-388, for en nærmere kritik af denne bibliografi. Især 274-87.
11. Erik Lund, *Fire millioner frie ord. Det illegale »Information« august 1943-maj 1945*, Århus 1970, 177. Det har ikke været muligt at fremskaffe Torben Erikssons beretning.
12. J.O. Krag, *Ung mand fra trediverne*, Kbh. 1969, 157.
13. Krags arkiv, ks. 4., brev af 17. juli 1944 fra Hans Hækkerup til Krag.
14. Brev, udateret (formentlig fra november-december 1943) fra Aage Netteberg til Modstandsbevægelsens Kontaktudvalg i Stockholm, (Rigsarkivet, Erling Foss' arkiv, pk 3, læg 53): Her hedder det om *Frihed* og det illegale blad *Den danske Parole*, at de som »Fædre havde (...) henholdsvis en kendt soc. dem. Ungdomsleder og en ligesaa kendt Husdigter« (her hentydes for sidstnævntes vedkommende til H.C. Hansen). Jeg takker mag.art. Jon Vedel for at have gjort mig opmærk-

som på denne kilde og cand.phil. Michael Kjeldsen for hjælp til at opløse nogle af brevets koder.

15. Vurderingen af, at referatet af Torben Erikssons beretning i Erik Lunds bog i forhold til Kragers erindringer må tillægges større præcision, bygger jeg på to forhold. For det første er referatet af Erikssons beretning direkte centreret om det illegale bladarbejde, mens Kragers nævnelser af *Frihed* har et vist præg af en *passant*-bemærkning. For det andet fortsatte de af Torben Eriksson nævnte personer, på nær Arne Melgaard, senere i andet illegalt arbejde. (Mere herom senere).
16. Erik Lund, 177.
17. Den distancerede holdning til det politiske miljø kan også spores i et andet systemloyalt illegalt blad, *Den danske Parole*, som udkom første gang kun tre dage efter første nummer af *Frihed*. *Den danske Parole* blev redigeret af socialdemokraten H.C. Hansen og den konservative Aksel Møller, begge førende folketingspolitikere. De skriver således i nr. 2, 1. årgang, 6. december 1943 i åben modstrid med de faktiske forhold: »Ganske vist har vi ikke Repræsentanter i de folkevalgte Forsamlinger; men vi anser dem for meget vigtige Dele af den samlede danske Front«. Det er klart at det for folkene bag *Frihed* også har spillet ind, at man ikke ville udstille disse politikere som værende i et for snævert samarbejde med den illegale presse. Det kunne tænkes, selvom det ikke er givet, at besættelsesmagten ville gribe ind med repressalier over for disse politikere, hvis der åbent blev skiltet med kontakt mellem politikere og den illegale presse. Det er dog slet ikke sikkert, at besættelsesmagten anså blade som *Frihed* og *Den danske Parole* som værende i konflikt med besættelsesmagtens interesser. Bladene opfordrede ikke direkte til modstand. Ønsket fra politikernes side om ikke at blive sat i direkte forbindelse med den illegale presse spillede naturligvis ind i tilfældet *Den danske Parole*, hvor det var politikerne selv, der stod bag bladet. Der er dog ingen tvivl om, at den taktisk-politiske og agitatoriske gevinst ved ikke organisatorisk at blive forbundet med politikerne, men i stedet spille på fællesskabet i den illegale kamp, spillede en væsentlig rolle og var en vægtig årsag til den distancerede holdning til det politiske miljø.
18. Som note 14.
19. ABA, Hartvig Frischs arkiv, ks. 58, læg 2, Møde, 1. dec. 1943. Referat, partiråd. Partirådet var et af de centrale fora for den socialdemokratiske ledelse under besættelsen. Her mødtes partiledelse med De samvirkende Fagforbunds ledelse, visse forbundsformænd samt DSU-formanden.
20. Se Niels Wium Olesen, »Tillidskrisen«, 591ff.
21. Det følgende bygger på Den Parlamentariske Kommission, bd. VII, 1, 326-349, 505-36, samt Jørgen Hæstrup, ... *til landets bedste. Hovedtræk af departementschefstyrets virke 1943-45. 1*, Kbh. 1966, 266-303.
22. Jørgen Hæstrup betoner i ... *til landets bedste* frygten for Schalburg-korpsets mulige eskapader ved krigsafslutningen, som den udslagsgivende faktor for politikerne. Jeg mener dog snarere, det var frygten for bevæbnede kommunistiske modstandsfolk, der særligt motiverede politikerne i politiforhandlingerne.
23. »Redegørelse for Statsadvokaten for særlige Anliggendes Virksomhed i Tiden fra 29. August 1943 til den 19. September 1944«, i Den Parlamentariske Kommission, VII, 1, 335.

24. Som note 23, s. 340. Internt i Socialdemokratiet hed det: »at bevare vort Politi til Værn for danske Borgeres Interesser for Tiden – og for at søge Politiet bevaret som Ordensfaktor med Henblik paa Tiden efter Krigen«. i »Notat til mundtlig Information VII, 26. oktober 1943«, ABA, Socialdemokratiets arkiv, ks. 715.
25. *Frit Danmarks Nyhedstjeneste* 2. sept. 1943.
26. Omtalen af politiforhandlingerne i *Frihed* svarer til hovedlinierne i et memorandum, som Justitsministeriets departementschef Eivind Larsen afleverede til chefen for det tyske sikkerhedspoliti i København, Rudolf Mildner, den 29. oktober, optrykt i Den Parlamentariske Kommission, VII, 1, 337. Heri indgår punktet om politifolks ret til at blive fritstillet i tilfælde af samvittighedsproblemer dog ikke. Dette er en reminiscens af »Rigspolitichefens fortrolige cirkulæreskrivelse af 30. september 1943«, som udgjorde en del af de danske forudsætninger for forhandlinger om politiets stilling over for besættelsesmagten. Optrykt i Den Parlamentariske Kommission, VII, 1, 513f. Parentetisk må det bemærkes, at initiativtageren til, at forhandlingerne fik en kurs med det indhold som findes i memorandummet fra 29. oktober, var Mildner. Forslaget var altså som sådan ikke helt dansk, som ellers hævdede af *Frihed*.
27. Historisk Samling fra Besættelsestiden (HSB). Socialdemokratiets fortrolige redegørelser: »Redegørelse for Udviklingen siden 1. September til 31. Oktober 1943. Fortroligt«, elementer kan også stamme fra ABA, Socialdemokratiets arkiv, ks. 715, »Notat til mundtlig Information VII, 26. oktober 1943«.
28. »Departementschef Eivind Larsens referat af dennes og statsadvokat Hoffes samtale den 5. oktober 1943 med Stalman og Dr. Mildner. (Vedrørende afgrænsning af politiets virksomhed)«, i Den Parlamentariske Kommission, VII, 1, 517, Referencen til Mildners holdning findes også i HSB, »Redegørelse for Udviklingen siden 1. September til 31. Oktober 1943. Fortroligt«. *Frit Danmark* påstår en modstand fra politiets faglige organisationers side, en sådan er formentlig overdrevet eller slet ikke reelt eksisterende. Påstanden fremføres formentlig af *Frit Danmark* af politiske grunde (se nedenfor under *Land og Folk*). Den sædvanligvis meget velunderrettede *Nordisk Nyhedstjeneste* omtalte et par gange i efteråret 1943 politiforhandlingerne, i nr. 44 og 45, begge 25. oktober 1943. Nævner i den forbindelse også Mildner. *Information* den 23. oktober har en omtale af politiforhandlingerne, hvoraf det fremgår, at politiets organisationer var på vej til at afbryde forhandlingerne på grund af kravet om dødsstraf (sådan forlyder det også i *Nordisk Nyhedstjeneste* nr. 45). Det var på dette tidspunkt slet ikke forhandlingernes stade. Tværtimod havde den danske side på dette tidspunkt udsigt til at nå en aftale, der ikke indebar dødsstraf. Den kommunistiske nyhedstjeneste *Ugens Nyt* havde to korte kommentarer i nr. 43, 31. oktober, og nr. 45, 14. november 1943. Uden detailinformationer. *Land og Folk* bragte dog i decemrnummeret 1943 en agitatorisk artikel, som vidner om et vist detailkendskab, men ikke på niveau med *Friheds*. Typisk for *Land og Folk* hævdes det, at der var et skisma mellem politiets folk og politikkerne, og at det var sidstnævnte, der forsøgte at tvinge førstnævnte til at indgå en aftale med tyskerne. *Land og Folk* kan såmænd godt have vidst, at politiets faglige organisationer var aktive deltagere i forhandlingerne, men agitatorisk kan bladet have set en fordel i at placere politikkerne i »skurke«-rollen. Ligeså typisk er det, at *Land og Folk* ikke

- anerkender situationens dilemma-karakter, og at befolkningen kunne have interesse i, at politiet fortsat eksisterede.
29. Her hentydes til besættelsesmagtens utallige løftebrud og gradvise udhulning af jurisdiktionen. Departementschef Eivind Larsen var under de interne drøftelser selv inde på dette problem og fremførte det også senere over for tyske myndigheder (Den Parlamentariske Kommission, VII, 1, 335, 525).
 30. *Danmark under Verdenskrig og Besættelse*, Aage Friis (red.), Odense 1946, bd. III, *Retsvæsen og Politi under Besættelsen*, Harald Petersen og J. Herfelt, 170.
 31. Citeret efter Jon Vedel, *Forholdet mellem legale og illegale kræfter under den tyske besættelse af Danmark i perioden fra 29. august 1943 til 5. maj 1945*, magisterkonferens-afhandling, Københavns Universitet 1979, 68.
 32. Dette samarbejde var indledt på socialdemokraternes initiativ. Om Arne Sørensen henvendelse til de konservative, se brev af 6. november 1943 fra Ole Bjørn Kraft, Poul Sørensen og Aksel Møller til John Christmas Møller i London; til socialdemokraterne, se brev af 17. december 1943 fra Arne Sørensen til Christmas Møller. Begge optrykt i Jørgen Hæstrup, *Christmas Møllers Londonbreve*, Kbh. 1974.
 33. Brev af 6. november 1943 fra Ole Bjørn Kraft, Poul Sørensen og Aksel Møller til John Christmas Møller i London, optrykt i *Londonbreve*. Vilh. la Cour, *Vejs Ende. Træk fra min Manddoms afsluttende Kampaar*, København 1959, 120ff. omtaler også kupplanerne.
 34. Fortroligt cirkulære af Robert Stærmosé til Dansk Samlings Tillidsmænd, 21. oktober 1943. Cirkulæret var ikke mere fortroligt end at det blandt andet blev optrykt af det illegale *Nordisk Nyhedstjeneste*, nr. 67, 17. november 1943.
 35. Er vurderingen hos Jon Vedel, *Forholdet mellem legale og illegale*, 68.
 36. Findes i kopi i ABA, Socialdemokratiets arkiv, ks. 715.
 37. ABA, Socialdemokratiets arkiv, ks. 715 »Notat til mundtlig Information VII, 10. november 1943«. Disse notater var Alsing Andersens talemanuskripter, de korresponderer med Hartvig Frischs personlige mødereferater.
 38. Lygtemænd: Ifølge folketroen et natligt lysfænomen som lokker folk ud i mosen.
 39. Christmas Møllers tale blandt andet trykt i Niels Alkil, *Besættelsestidens Fakta*, Bd. 2, Kbh 1945, 1275.
 40. Såvel Udenrigsministeriets embedsmænd som Eivind Larsen klarede sig ukompromitterede igennem retsopgøret efter besættelsen.
 41. Om *Fremtidens Danmark*, se Niels Wium Olesen, »Jens Otto Krag og Fremtidens Danmark«, i *Historie. Jyske Samlinger*, Ny rk. 19, 1 Århus 1991, 47-72.
 42. Kondensat af Erik Ring, *Hitler beskytter Danmark*, Kbh. 1943. Citatet fra s. 5.
 43. *Frit Danmark*, januar 1944. Jeg takker cand.phil Michael Kjeldsen for at have gjort mig opmærksom på anmeldelsen.
 44. Se fx Bjørn Svensson, *Derfor gik det sådan 9. april*, Kbh. 1965.
 45. *Frit Danmark*, 2. årg., nr. 6, September 1943, 9.
 46. *Vi kæmper for et sandt Demokrati*. Illegal pjeces udg. af Danmarks Kommunistiske Parti, 1943.
 47. Der er øverst på siden anført: »næste Nummer udkommer Kl. 17«. Dette nummer er dog ikke kendt og findes hverken i bibliografien eller i landets officielle samlinger. Det er tvivlsomt, om det overhovedet udkom.

48. Rigsarkivet, Victor Grams arkiv, pk. 8, lægget »Socialdemokratiske modstandsgrupper«.
49. Jørgen Hæstrup, *Hemmelig Alliance*, I, København 1959, 235.
50. Henning Poulsen, »Denmark at War? The Occupation as History«, i Stig Ekman & Nils Edling (eds.), *War Experience, Self Image and National Identity: The Second World War as Myth and History*, Stockholm 1997, 106.
51. Fx Hans Kirchhoff, anmeldelse af Knud J.V. Jespersen, *Brigade. Den danske Brigade i Sverige 1943-45*, København 1993, i *Historisk Tidsskrift*, 1994, 1, 221f.
52. Michael Kjeldsen, »Folkets vilje – landets lov«? Om DKP's overgangsprogram og demokratiet«, Bent Jensen »Magten og æren. DKP's forestillinger om en folke-demokratisk magtovertagelse efter 1945«, begge i Henrik Dethlefsen og Henrik Lundbak (red.), *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid. Festskrift til Hans Kirchhoff og Henrik S. Nissen*, Kbh. 1998.
53. Niels Wium Olesen, »Socialdemokrater mod kommunister«, kronik i *Berlingske Tidende*, 29. december 1998.

Fra Frøslevlejre til Faarhuslejre: Brud og kontinuitet i en lejrverden

Henrik Skov Kristensen

Frøslevlejren står som et stærkt symbol på tysk besættelse og dansk modstandskamp. Under navnet Faarhuslejren er den samme lejr tilsvarende symboliseret, her blot som et symbol på retsopgøret efter besættelsen. Dette gælder ikke mindst for det tyske mindretal i Nordslesvig, for hvem Faarhuslejren nærmest blev en mental tilstand i efterkrigsårene.

Faarhuslejren var i funktion fra befrielsen i maj 1945 til 1949, og almindeligvis betragtes lejren som en statslig straffeanstalt for landssvigere. Fængselsvæsenet overtog imidlertid først lejren som helhed den 3. august 1945. Indtil da sorterede lejren under modstandsbevægelsen. Denne overgangsperiode udgør et lille stykke forvaltningshistorie, som nærværende bidrag vil udrede nogle hovedtræk af.

Normalt tælles Faarhuslejrens dage fra den 5. maj, men ret beset blev Frøslevlejren først omdøbt den 1. juni. Den 28. maj udsendte Frihedsbevægelsens Lokalkomité i Tønder en pressemeddelelse, hvor man foreslog Frøslevlejren omdøbt til Faarhuslejren. Forslaget begrundedes med, at »da Frøslevlejren tjente som opholdssted for danske patrioter var det en ære for disse mennesker, og dette navn bør derfor bevares som et hædersnavn. At sidde i lejren nu kan ikke betragtes som en ære, hvorfor lejren nu bør opkaldes efter stationsbyen Faarhus, så den fremtidigt kommer til at hedde Faarhuslejren«.

Lejrkommandanten gjorde samme dag forslaget til sit over for sine foresatte i Region III's hovedkvarter, dvs. hovedkvarteret for modstandsbevægelsen i Syd- og Sønderjylland. Her fattede man også sympati for tanken og tilskrev centraladministrationen i sagen. Den 3. juli kunne Direktoratet for Fængselsvæsenet meddele, at Justitsministeriet for fremtiden ville »være sindet at benævne lejren Faarhuslejren«. Lejrkommandanten havde dog foruddiskonteret denne afgørelse, for allerede den 31. maj meddelte han officielt, at lejren fra den 1. juni hed Faarhuslejren.¹

For ikke at skabe unødigt forvirring skal vi i det følgende anvende betegnelsen »Faarhuslejren« fra og med den 5. maj.

En udredning af den tidlige Faarhuslejrns historie forudsætter kendskab til Frøslevlejrens historie: Der viser sig nemlig at være en forbavsende grad af kontinuitet fra den ene lejr til den anden.

Polizeigefangenenlager Frøslev – genspejlingen af det besatte Danmark

Som en reaktion på besættelsesmagtens deportationer af danske statsborgere til KZ-lejre og tugthuse i Tyskland i efteråret 1943 optog de danske myndigheder forhandlinger med Dr. Best med henblik på at få oprettet en interneringslejr på dansk grund. Hensigten var at få tilbageført de allerede deporterede hertil, samt naturligvis at forhindre nye deportationer.

I marts 1944 kronedes anstrengelserne med held, og i foråret 1944 begyndte man at bygge Frøslevlejren. Bygherre var den tyske besættelsesmagt, mens de økonomiske midler blev stillet til rådighed af den danske stat.

Den 13. august 1944 blev Frøslevlejren taget i anvendelse, da ca. 750 fanger blev overført fra Horserødlejren på Sjælland. Med fangerne fulgte den tyske lejrledelse fra Horserød samt personel fra det danske fængselsvæsen, som også havde virket i Horserød. Fængselsvæsenets tilstedeværelse, som var udvirket af departementschefstyret, fik stor betydning for fangerne, for derved kom forplejningen, medicinalvareforsyninger og visse andre forsyninger på danske hænder. Rent fysisk blev fængselsvæsenets folk, ca. en halv snes under ledelse af vicefængselsinspektør C. Gjerstrup, placeret lige uden for det egentlige lejr-område under navnet »Den danske Forvaltning i Frøslevlejren«. Den danske Forvaltnings hovedbastion inde i selve lejren var lejr-køkkenet, men forvaltningen, som var underlagt Direktoratet for Fængselsvæsen og således de danske myndigheder, havde ingen som helst eksekutive beføjelser i lejren.

Formelt set lå de alene hos det tyske kommandantskab, som bestod af en lille flok SS'ere. Lejrkommandantens nærmeste foresatte var chefen for det tyske sikkerhedspoliti i Danmark, SS-Standartenführer und Oberst der Polizei Otto Bovensiepen. Denne lagde retningslinierne for driften af »Polizeigefangenenlager Frøslev«, som var den officielle tyske betegnelse for lejren.

Selve opsynet med fangerne og den indre lejrledelse blev forestået af »Meistre« fra det tyske Schutzpolizei, underlagt det tyske Ordnungspolizei. Disse politisoldater, ca. 20, fungerede i Frøslevlejren som en slags fængselsbetjente.

Den ydre bevogtning af lejren blev varetaget af en vagtkommandør som under sig havde et vagtkompagni bestående af 150-300 politisoldater. Disse politisoldater bemandede lejrens hovedvagtårn og 5 sidevagtårne, alle med rekylgevær og projektør, samt afpatruljerede det ikke-strømførende dobbelte pigtrådshegn, som omgav lejren. Til denne patruljering anvendtes også hunde. Uden for pigtrådshegnet var hele lejren omgivet af et minefelt.

Ganske som i andre lejre ønskede tyskerne, at fangerne i Frøslevlejren fik et vist, omend begrænset, selvstyre. Blandt fangerne udpegede den tyske lejrkommandant en »Lagerälteste«, af fangerne kaldt »lejrleder«. Denne var ansvarlig for ro og orden og fungerede som forbindelsesled til den tyske lejrledelse. Efter indstilling fra den danske lejrleder udpegede lejrkommandanten endvidere en formand for hver fangebarak. Til hjælp for lejrlederen opbyggedes et sekretariat. Det varetog alle skriftlige arbejder og formidlede kontakten til den tyske forvaltning. Lejrlederens kontor blev efterhånden at ligne med et kommunkontor, som også forvaltede lejrens depot. Og i tilknytning til depotet blev der oprettet forskellige værksteder og servicefunktioner. Fx oprettedes et bibliotek, ligesom en efterhånden veludstyret sundhedstjeneste blev drevet af adskillige læger blandt fangerne. En »Arbejdsledelse« styrede og tilrettelagde arbejdet for lejrens utallige arbejds- sær- og håndværkerkommandoer. Der blev sågar på den danske lejrledelses initiativ oprettet en såkaldt »Klageret«, der skulle undersøge og afgøre tvister fangerne imellem. Her kunne adskillige jurister blandt fangerne vedligeholde metieren. Til at bistå Klageretten i forundersøgelser udpegede den danske lejrleder et »Lejrpolti«, som også holdt et vist politimæssigt opsyn i lejren. Lejrpolitiet bestod hovedsageligt af politifolk blandt fangerne.

Den første danske lejrleder var kaptajn R. Ploug, som allerede i Horserød havde påbegyndt arbejdet med at fylde rammerne for selvstyret ud. Ploug var imidlertid blandt de ca. 200 fanger, der allerede den 15. september 1944, i strid med selve grundlaget for Frøslevlejrens oprettelse, blev deporteret til KZ-lejr i Tyskland, som de første af ialt ca. 1.600 Frøslevfanger. Her omkom han efter et par måneder.

Som Plougs efterfølger blev udpeget kaptajn P.M. Digmann, der fungerede som dansk lejrleder frem til den tyske kapitulation.

Under Digmanns ledelse udviklede fangeselvstyret sig til en effektiv organisation, der med Digmanns egne ord formåede gradvist at trænge tyskerne ud af fangernes del af lejren, og som i løbet af få måneder stod for 90 % af lejrens drift.

Digmann har karakteriseret lejrledelsens virke således:

Vi opbyggede ved metodisk planlægning en kæmpemæssig Potemkinkulisse, der hindrede tyskerne indblik i lejrens interne forhold. Intet blev overladt til tilfældighederne. Et væv af halve og fjerdedels sandheder, men altid med et vist sandsynlighedens præg over sig, serveredes for det tyske personel, der naturligvis ofte så hulheden, men kun sjældent nåede til bunds i fordrejelsens labyrinter.

Under formuleringen af denne beskrivelse har Digmann uden nogen tvivl haft

tanke på fangernes arbejdsindsats, som det var en af den danske lejrledelses fornemste opgaver at organisere. Som i andre tyske lejre skulle »arbejdsduelige« fanger (dvs. mandlige, raske fanger under 55 år) naturligvis arbejde. Af Digmanns samtidige opstillinger og fordeling af arbejdsstyrken – som vel at mærke blev forelagt den tyske kommandant til godkendelse – materialiserer sig de mest bizarre håndværker- og særkommandoer. Fx en »Gitterfussabstreicherreinigungskommando«, hvis opgave var at rengøre træristene foran indgangsdørene til barakkerne. Med underleverandører, dvs. fanger som indsamlede lyngris og bandt disse, androg denne kommando i styrkelisterne på et tidspunkt 16 fanger!

Frøslevlejren var bygget til at rumme ca. 1.500 fanger. I marts 1945 var fangetallet ca. 3.000 og ultimo april nåede man helt op på ca. 5.500 fanger. Skulle så mange fanger beskæftiges, fordrede det kreativ tænkning.

Når Digmann adspurgte i de første befrielsesdage om »Hvori bestod Deres arbejde som fangernes tillidsmand?« kunne svare: »Vor hovedopgave bestod i at holde tyskerne så meget som muligt borte fra den indre lejr«, var det jo blot én (selvfølgelig) side af sagen. Den omstændighed, at forholdene i den indre lejr har været uigennemskuelige på grund af fangernes indflydelse på driften, har da sikkert lejlighedsvis irriteret en tysk lejrkommandant. En formildende omstændighed må det imidlertid have været, at han til sine foresatte i København har kunnet rapportere om ro og orden i sin lejr.

Det formelle grundlag for behandlingen af fangerne samt ikke mindst for ro og orden i lejren var »Dienstvorschrift für den Gefangenen-Aufsichtsdienst«, »Lager- und Strafordnung« samt »Hausordnung«. Især sidstnævnte gav retningslinier for stort set alt, fangerne måtte og især ikke måtte, og var så indviklet og omfattende, at den var umulig at efterleve. Det anerkendte de tyske Meistre da også ved at se gennem fingre med mange overtrædelser.

Sanktionsmulighederne omfattede:

1. Einzelhaft/Dunkelhaft, dvs. isolations- eller mørkearrest, evt. på vand og brød.
2. Forskellige former for inddragelser af goder og rettigheder, såsom rygetilladelse og modtagelse af post. Sidstnævnte straf kunne gives både individuelt og kollektivt.

Endelig omfattede sanktionsmulighederne, ganske vist uofficielt, deportation til KZ-lejr.

Det blev som regel ved truslerne om sanktioner, men der er dokumenterede eksempler på alle de nævnte former for straffe.

Udover ovennævnte instrukser og reglementer var der særskilte »Bestemmelser vedr. pakker, breve og besøg«.

For fangeledelsen var det et hovedmål at undgå tyske repressalier, især af



Kaptajn P.M. Digmann, foreviget til det tyske »forbryderkartotek« i Frøslevlejren. Digmann blev af den tyske kommandant udnævnt til »Lagerälteste« (lejrleder).

kollektiv art overfor fangerne. Derfor var man meget selektiv mht. at involvere sig i de mangfoldige illegale aktiviteter, der udfoldede sig i lejren. Men fangeledelsen holdt sig orienteret, og så i det skjulte med beundring på de mere snilde former for »organisering«, som var en yndlingsøvelse i lejren. Organiseringen, der som regel bestod i tyveri fra tyskerne, var så omfattende, at Digmann efter krigen mente, at »det er et spørgsmål, om vi nogensinde bliver ærlige mennesker igen«.

Når til ovennævnte beskrivelse af Frøslevlejren føjes, at sult ikke forekom (tværtom var kosten mindst lige så god som i det civile Danmark), ej heller ydmygelser, vold eller henrettelser, retfærdiggør det betegnelsen »verdens mærkeligste koncentrationslejr«. Frøslevlejren var intet mindre end genspejlingen af det besatte Danmark og de helt særegne forhold her.²

Faarhuslejrens første dage

Hvorledes det kom sig, at Frøslevlejren straks efter den tyske kapitulation blev anvendt til interneringer kan ikke på det foreliggende kildegrundlag besvares. Men tanken har vel ligget lige for – ganske som andre steder, hvor tyske KZ-lejre fandt lignende anvendelse.

En halv snes dage før den tyske kapitulation blev der holdt et illegalt møde i Frøslevlejrens danske fangeledelse. I mødet deltog bla. lejrleder Digmann, depotleder sekondløjtnant Aksel Petersen, oberstløjtnant Skjoldager og Tønders politimester Brix. Det blev besluttet at formere en grænsebevogtningsstyrke blandt fangerne på ca. 500 mand, samt et vagtkompagni på 150 mand umiddelbart efter den tyske kapitulation. Da denne indtraf den 5. maj, og Frøslevlejren i løbet af dagen tømtes for godt 2.000 fanger, forblev denne styrke i lejren sammen med en stor del af fangeledelsen. Man afventede nu at styrken kunne blive bevæbnet. Ligeledes tilbageholdt man på grundlag af Lejrpolitiets kartotek ca. 40 angivelige »stikkere« blandt fangerne.³

Hvorvidt disse første internerede i Faarhuslejren også var stikkere, dvs. spioner, som tyskerne decideret havde anbragt blandt fangerne for at indhente oplysninger, kan ikke afgøres entydigt. Natten mellem den 18. og 19. maj undveg to af disse »stikkere« fra lejren. I den anledning udfærdigede lejren en rapport, hvoraf fremgår, at den ene af de undvegne var Jørgen Jens Valdemar Bitsch. Det oplyses videre, at han var blevet arresteret den 11. marts 1945 og tidligere havde været anbragt i lejren som »tysk fange«.⁴ Bitsch var SS-mand og er sidenhen blevet kendt for sin medvirken ved drabet på redaktør Carl Henrik Clemmensen den 31. august 1943. Med denne baggrund forekommer det sandsynligt, at Bitsch, frivilligt eller ufrivilligt, har fungeret som stikker i Frøslevlejren.

Tilbage om Bitsch er blot at konstatere, at han i skrivende stund stadig eftersøges!

Men tilbage til de godt 500 Frøslevfanger, som den 5. maj noget betænkelige afventede nattens komme. Tyskerne var endnu i den tyske del af lejren og var bevæbnede. Fangerne, derimod, rådede blot over 3 maskinpistoler, men man forsømte ikke nogen lejlighed til at vise dem frem.⁵

Af beretninger fra de centrale aktører blandt fangerne fremgår det, at man næste morgen bad tyskerne om at nedlægge våbnene og aflevere dem. Det gjorde de og forlod fredeligt lejren for at gå over grænsen.⁶ Af en samtidig situationsmelding fra den 6. maj⁷ synes det at fremgå, hvad der løste op for den spændte situation: Fra lejren kunne man meddele Region III hovedkvarteret i Kolding, at der fra Den tyske Værnemagt var kommet meddelelse om, at de allierede havde udnævnt oberstløjtnant Skjoldager til chef for lejren. De tyske

vagter havde derefter afleveret deres våben, og 400 af de tidligere fanger kunne hermed bevæbnes, om end mangelfuldt. Man forventede, at Værnemagten ville gøre vrøvl over denne »beslaglæggelse«, men i så tilfælde skulle man blot henholde sig til de allieredes ordre.

Herefter rykkede grænsebevogtningsfolkene ud af lejren og sammen med et større antal modstandsfolk fra Regionens bydistrikter foretog man en grænseafspærring fra Tønder i vest til Als i øst. Chef for denne Grænsebevogtningskommando, som omfattede 4 distrikter, var oberstløjtnant Skjoldager. Kaptajn Digmann blev chef for distrikt Tønder, og en anden fremtrædende Frøslevfange, kaptajn C. Bartholdy, blev chef for distrikt Gråsten. Organisatorisk og kommandomæssigt hørte Faarhuslejren også under Skjoldagers grænsebevogtningskommando, som fungerede frem til den 14. maj.⁸ Det må være denne Skjoldagers chefstatus, samt muligvis hans høje rang, som kunne være ganske nyttig i en penibel situation, der har medført hans formelle status som »chef« for Faarhuslejren, for i samtidige beretninger omtales hans formelle næstkommanderende i Faarhuslejren, sekondløjtnant Aksel Petersen, som lejrkommandant lige fra den 5. maj.⁹ Det var da også tydeligvis Frøslevlejrens tidligere depotleder, der reelt havde kommandoen i lejren.

I løbet af den 6. maj kunne Aksel Petersen meddele Region III, at man nu var parat til »at modtage folk«, og allerede i løbet af aftenen kom de første 25 internerede, alle fra det nærliggende Padborg.¹⁰

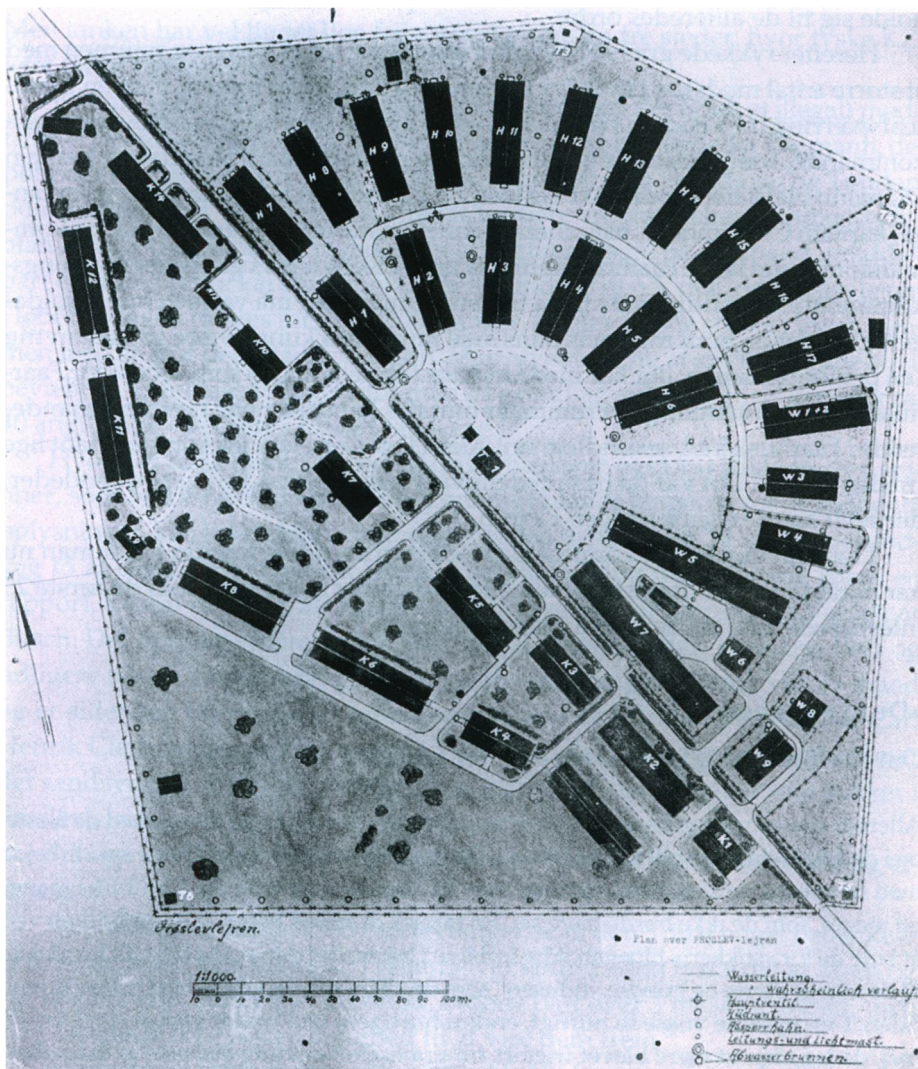
»De nye beboere«

Om Faarhuslejrens første dage beretter kaptajn P.M. Digmann:

Allerede om søndagen bankede modstandsbevægelsens folk på døren med de første, og i de følgende dage gik det slag i slag. De nye beboere blev omgående sat i arbejde med rengøring og sammendragning, men fik desværre herved også indblik i meget og meget, som de ikke burde have set. En taktisk dumhed begik man endvidere ved at lade de for »stikkeri« tilbageholdte forblive i lejren, der derved hurtigt fik kendskab til de mange større og mindre »fiduser«, som de ellers selv havde måttet udfinde med tiden. Den nyfødte voksede hurtigt, endnu hurtigere end under tysk styre. Den 17. maj, da jeg efter at være blevet frigjort fra grænsebevogtningstjeneste af Brigadens folk, overtog kommandoen over lejren, var belægningen allerede nået op mod de 2.000 og steg i den følgende måned jævnt til henved 3.200, hvoraf op mod 180 kvinder...¹¹

Den tidligere lejrleder, og erfarne fange, var nu selv blevet lejrkommandant med ansvaret for et stort antal internerede.

Og hvem var disse nye »beboere« så? Først og fremmest var det mænd fra



Grundplan af Frøslevlejren 1944-45

Fangernes lejrområde

(H = Häftling), (W = Werkstatt)

H1 og H2	»Stikkerbarakker«. Her sad i en slags beskyttelsesforvaring personer, der var efterstræbt af modstandsbevægelsen, eller pårørende til sådanne personer.
H6	Sygebarak, infirmeri
H2 - H5	Barakker for mandlige fanger
H8 - H15	Barakker for mandlige fanger
H16 - H17	Barakker for kvindelige fanger
W1 - W2	Snedkerværksted
W3	Smedje
W4	Vaskeri
W5 og W7	Køkkener og spisebarakker
W6	Depot
W8	Aflusningsbarak
W9	Modtagelsesbarak og arrest (Einzelhaft)

Tysk

lejrområde

(K = Kommandatur)

K1	Vagtlokaler
K2	Kommandantskab og administration
K3	Besøgsbarak, Pakkekontrol
K4	Depot
K5	Kantine og spisesal
K6	Bolig for officerer
K7	Bolig for kommandant og vagtkompagnichef
K8	Lejrkontor (Geschäftszimmer) og boliger
K9	Badeanstalt
K10	Garager
K11	Mandskabsbarak
K12	Mandskabsbarak og lægekonsultation
K13	Benzin- og oliedepot
K14	Brændselsskur og hestestald
T1 - T6	Vagttårne

Den danske Forvaltning, dvs. det danske fængselsvæsens bygning, er ikke omfattet af planen. Bygningen lå lige uden for lejren ved den sydøstlige port.

I **Faarhuslejren** anvendtes bygningerne stort set som i Frøslevlejren. I løbet af kort tid fik fangebarakkerne dog den danske betegnelse B(arak), dvs. B1 og så fremdeles.

det tyske mindretal, som havde forrettet en eller anden form for tysk uniformeret tjeneste, på udefronten i Waffen-SS eller på hjemmefronten fx som Zeitfreiwillig.

Fra alle sønderjyske politikredse, undtagen Sønderborg, blev fangerne efter ophold i lokale internater overført til Faarhuslejren. I Sønderborg politikreds, hvor ca. 600 personer blev interneret, anvendtes Sønderborg Slot som interneringslejr. Siden blev slottet en statslig straffeanstalt. Først i oktober 1946 nedlagde man denne anstalt og overførte de sidste 248 strafafsonere fra Sønderborg Slot til Faarhuslejren.¹²

Alene i Tønder politikreds, som var en hjemmetysk højborg, blev fra den 5. maj til den 13. maj 901 personer interneret, og stort set alle blev sendt til Faarhuslejren.¹³ De internerede fra Sønderjylland var naturligvis ikke alle hjemmetyskere, men størstedelen var.

Foruden sønderjyder kom også internerede fra Region III's øvrige område, men kun i beskedent antal. Det fremgår således, at modstandsbevægelsens byledelse i Esbjerg sendte internerede til Faarhuslejren, når pladsen slap op i de lokale internater.¹⁴

Et antal danske statsborgere, som havde gjort tjeneste i Gestapo, Hipo, Sicherheitsdienst og tysk politi blev også interneret i Faarhuslejren. Dette blev man enige om på et møde den 9. maj mellem den tyske øverstbefalende for Værnemagten i Danmark, generaloberst Lindemann, repræsentanter for de allierede og den danske modstandsbevægelse.¹⁵

At der kom en del internerede af sidstnævnte kategori, viser adskillige akter. Fx overførte politimesteren i Fredericia 50 »Hipo-folk« på een gang. Man må næsten formode, at det drejede sig om en videreekspedition, for det fremgår, at ingen af de 50 var født i Fredericia og næppe heller havde bopæl der.¹⁶

Hipo-folk og i øvrigt også Schalburg-folk hørte sammen med en lang række kategorier af personel inden for SS, Gestapo, Sicherheitsdienst, Abwehr, tysk politi mv. til de personer, som var interessante for det danske Felt Politi Detachment, der var en kontra-spionageenhed under Den danske Brigade fra Sverige. Sammen med kollegerne fra det britiske Field Security Personnel var Felt Politi Detachmentet ikke mindst aktivt ved grænseovergangene til Tyskland, hvor de kontrollerede menneskestrømmen mod syd og siele interessante personer fra. Disse personer, danske som tyske, fik status som »allierede krigsfanger« og bragt til Faarhuslejren, hvor de blev sluppet ind i hyttefadet sammen med de almindeligt internerede. Principielt henhørte de allierede krigsfanger ikke under de danske myndigheder, og det kan da også konstateres, at senest mod slutningen af maj beboede de en barak, som var adskilt fra resten af lejren med pigtråd.¹⁷ Denne barak havde også i Frøslevlejrens tid været anvendt til isolering, dengang af personer som havde søgt tilflugt i Frøslevlej-

ren af frygt for modstandsbevægelsen. Barakken blev derfor af Frøslevfangerne kaldt for »stikkerbarakken«.

Adskilt med pigtråd fra den øvrige Faarhuslejr var ligesom i Frøslevlejren en afdeling for kvinder. I kvindebarakkerne anbragtes almindeligt internerede og kvindelige allierede krigsfanger mellem hverandre.

Den store tilstrømning i Faarhuslejrens første dage betød bla., at der ikke blev foretaget en ordentlig registrering af de mange internerede.¹⁸

Kostforplejningen af de mange internerede lå nu som før i hænderne på fængselspersonalet i Den danske Forvaltning under vicefængselsinspektør Gjerstrup. Og nu som før blev de internerede tre gange dagligt marcheret over til lejrens spisebarak, som stadig udgjorde fængselsvæsenets hovedbastion i lejren.

Men som vi skal se, udvidede fængselsvæsenet sit territorium adskilligt de følgende måneder.

Især beslutningen den 9. maj om, at »Hipo-folk og lignende« skulle anbringes i Faarhuslejren gav anledning til panderynker hos det hårdt trængte kommandantskab. Allerede samme dag anmodede man derfor indtrængende Region III om at få tilført et vagtkompagni fra Den danske Brigade (som skulle forrette grænsebevogtning) til forstærkning af den ydre bevogtning af lejren. Anmodningen blev omgående imødekommet med virkning fra den 10. maj om morgenen.¹⁹ Da grænsebevogtningen den 14. maj overgik fra modstandsbevægelsens folk til Den danske Brigades »Sydjyske Kommando« under oberst Bennike, blev der formeret et vagtkompagni på 150 mand af modstandsfolkene til at overtage bevogtningen af Faarhuslejren.²⁰ Dette vagtkompagni, som var sammensat af modstandsfolk fra de større bydistrikter i Region III, må dog have haft en begrænset levetid, for af flere akter fremgår, at det i løbet af juni igen var personel fra Den danske Brigade, som varetog bevogtningsopgaven i lejren, nemlig 3. Bataljons 2. Kompagni under kaptajn Münter.²¹

»Denne mærkelige hedeby« – kommandoforhold og disciplin

Allerede den 12. maj havde Region III truffet aftale med kaptajn Digmann om en ansættelse som lejrkommandant i Faarhuslejren.²² Inden Digmann tiltrådte stillingen den 17. maj, havde han derfor tid til at gøre sig visse overvejelser. Disse fremlagde han i et papir til Regionsledelsen den 14. maj, hvor han pegede på tre hovedfunktioner, som skulle bringes i gænge:

a) Et bevogtningsmandskab, som med vagttørn hvert 3. døgn, skulle andrage 189 mand. Dette mandskab skulle bemande lejrens vagttårne, indgangsporte, stille ordonnanser i hovedvagtårnet og foretage afpatruljering med hunde. Dertil bevogtningstjeneste ved diverse arbejdskommandoer

b) En tilsynstjeneste med de internerede, som skulle andrage mindst 12 mand. Og her måtte der med Digmannns ord kun »anvendes folk af første klasses kvalitet, der forstår at optræde myndigt og fast, men korrekt (befalingsmænd)«. Dette personel skulle først og fremmest føre tilsyn med fangebarakkerne.

c) »Andet personel«, som Digmann betegner det personel, der skulle varetage lejrens øvrige funktioner. Fx kontorpersonale, politipersonel, personale til censur af de interneredes post, besøgskontrol, læger og sanitetspersonale samt enkelte håndværkere.

Kategorierne c) og muligvis også b) mente Digmann kunne besættes med modstandsbevægelsens folk, mens bevogtningen, såfremt Den danske Brigade ikke forblev i lejren, bedst ville kunne varetages af en værnepligtig militærstyrke. Digmann betonedede meget stærkt vigtigheden af en forsvarlig bevogtning af de internerede og at undgå »de vilkårligheder som med stadigt skiftende og ikke altfor disciplinerede frivillige uundgåeligt må forventes«. ²³

Digmanns struktur genkender man fra Frøslevlejren: Et vagtkompagni, en indre lejrledelse og et kommandantskab. Utvivlsomt på baggrund af indhøstede erfaringer fra Frøslevlejren syntes Digmann dog at have sørget for, at Faarhuslejrens kommandantskab satte sig tungt på et par vigtige funktioner, som i Frøslevlejrens tid var blevet overladt fangeselvstyret, dvs. den danske lejrledelse, nemlig »arbejdsledelsen« og »driftskontoret«. ²⁴

Ligesom lejrstrukturen går igen, genkendes også mange personer i Faarhuslejrens kommandantskab fra Frøslevlejrens tidligere danske lejrledelse.

Med ovenstående er det også antydnet, at Digmann i vidt omfang fastholdt et begrænset fangeselvstyre. Der blev blandt de internerede udpeget en »tillidsmand«, svarende til Frøslevlejrens danske lejrleder, og i hver barak blev der udpeget en barakformand efter tillidsmandens indstilling. Til barakformandens pligter hørte bla. at fordele medfangerne på lejrens forskellige arbejdskommandoer. ²⁵

Adspurgt ca. halvanden måned efter sin tiltræden udtalte Digmann om overgangen fra lejrleder til lejrkommandant:

... Det må kunne forstås, at det er en særlig tilfredsstillelse at kunne sidde nu i hans [den tyske kommandants] stol og være den, der giver direktiverne. Jeg har den fordel at kende lejren som min egen bukselomme. Mine personlige følelser gemmer jeg væk, de hører ikke hjemme i min stilling. For mig er det magtpåliggende at føre lejren så korrekt, men samtidig så køligt som muligt.

- Er det under de samme former, som tyskerne gjorde det?

- Nej, det vil jeg ikke sige. De internerede har tilladelse til en ugentlig gudstjeneste, hvilket vi ikke havde tilladelse til ... Endvidere bliver de, der er syge, hospitaliseret

omgående, når deres tilstand nødvendiggør det, så deres slægtringe behøver ikke at nære frygt i den henseende.

- Forsøger de nuværende fanger også på fiduser?

- Det skal ikke nægtes, men vores kendskab til lejrens forskellige fiduser gør det selvfølgelig lettere at konstatere overskridelser af lejrbestemmelserne. Jeg tænker her særligt på flugtforsøg, forsøg på illegal brevudsmugling og unddragelse af arbejdspligt og lignende. Dette resulterer selvfølgelig i et ikke ubetydeligt antal straffe, for selvfølgelig forsøger de nuværende internerede de samme ting, som vi i sin tid forsøgte. Forhåbentlig bliver den danske bevogtning nu ikke i den grad til grin, som den tyske blev det i sin tid. Dette er selvfølgelig afhængig af personalets arbejdsiver og årvågenhed.²⁶

Man noterer sig, at Digmann virkelig skal ud i krogene for at eksemplificere forskellen på den tyske og den danske ledelse af lejren. Kendsgerningen er da også, at Digmann i forsøget på at få sat skik på lejren i vid udstrækning greb til det tyske lejr- og straffereglement.

Hvor forgængerer Aksel Petersens embedsførelse stort set ikke har aflejret et aktstykke, kan fra tiden efter Digmanns tiltræden fremdrages det ene efter det andet fra de relevante arkiver. Og alle vidner de om forsøg på at disciplinere lejren og dens mange »brugere« i videste forstand: 20 koncise kommandantskabsbefalinger frem til Digmanns tilbagetræden den 5. juli – den første på dagen for hans tiltræden. Dertil i maj særskilt »Bestemmelser vedr. breve, pakker og besøg«, »Instruks for behandling af de internerede«, primo juni »Lejrbestemmelser«, »Instruks for politihundeførerne«, »Vagtinstruktion« og »Arrestinstruktion«. Dertil detaljerede indkvarteringsplaner samt en omfattende korrespondance, som vidner om en både travl og myndig lejrkommandant.²⁷

I alle disse aktstykker bemærker man et par problemstillinger, som Digmann vedvarende måtte beskæftige sig med. For det første en skærpet kontrol med adgangen til den indre lejr. For det andet, og ikke uden sammenhæng med nævnte problem, måtte Digmann hele tiden være over sine folk, især bevogtningssmandskabet, for at skærpe disciplin og årvågenhed.

Digmann beretter, at i starten af hans tid blev »lejren oversvømmet af nysgerrige, der ville se og leve med i denne mærkelige hedeby«, og videre, at

Gamle Häftlinge [Frøslevfanger] gæstede os i stort tal, og hvor velkomne de end var, kunne det ikke undgås, at de beslaglagde en stor del af den tid, der kunne have været anvendt til lejren. Efterhånden strammede vi vort greb om lejren. Der udstedtes særlige legitimationskort og adgangstegn, og uvedkommende formentes adgang. Også overfor presse og politi strammedes bestemmelserne, og trods nogen modstand lykkedes det efterhånden at opnå mere ordnede forhold.²⁸

Det forhold, at politiet havde sin gang i lejren, vender vi tilbage til.

Af kommandantskabsbefalingerne fremgår, at der i Digmanns tid, dvs. fra den 17. maj til den 5. juli, var 10 mand fra vagtkompagniet, som blev idømt disciplinærstraffe. 6 fik straffe for manglende årvågenhed. Største synder i så henseende var en menig Hansen, som den 23. juni kl. 01.45 var »fundet sovende så hårdt på sin post i tårn 5, at den inspicerende kunne fjerne hans gevær, uden at han vågnede derved«. På den konto indkasserede Hansen 6 dages streng arrest, som skulle afsones ved kompagniets foranstaltning.

3 fik disciplinærstraffe for utidigt skyderi i lejren. En havde moret sig med på sin post ved nordporten at skyde efter rotter. Det gav 3 dages vagtarrest. En anden menig brigadér havde overlagt »affyret sit gevær med retning mod lejren lidt foran og ca. 1 m til højre for en af sine kammerater, hvorved denne såredes i venstre hånd af en stenflis«. Den forseelse indbragte 5 dages streng arrest.²⁹

»Under hensyn til modstandsbevægelsens fremtidige renommé«

At de disciplinære problemer, ikke blot i vagtkompagniet, efterhånden antog et betydeligt omfang, fremgår af et indtrængende fortroligt brev, som Digmann den 21. juni sendte til chefen for Region III:

Foranlediget af flere i den sidste tid indtrufne begivenheder af forskellig art tillader jeg mig herved at indstille, at spørgsmålet om snarlig afløsning af vagtkompagniet og en betydelig del af modstandsbevægelsens folk tages op til snarlig afgørelse.

Som motivering skal jeg anføre følgende tilfældigt udvalgte eksempler ud af mange.

a) En betydelig del af Brigadens folk er ganske uinteresserede i vagttjenesten, hvilket viser sig ved, at de i flere tilfælde forlader deres poster, viser ligegyldighed under bevogtningen, fraterniserer med de internerede således at de, om de end ikke er direkte medvirkende til illegal brevforbindelse så dog letter en sådan ved efterladende bevogtning.

b) Deres ganske umotiverede skyderi ved såvel dag som nat, fx riffelskud mod rotter, afprøvning af maskinpistoler mv. ved afgivelse af byger i tide og utide, skyderi for morskab, umotiverede varselsskud i ganske intetsigende situationer mod fangerne inde i en tæt befolket lejr og ganske uden forståelse for skydningens farlighed, medfører alvorlig fare for, at der før eller senere sker en ulykke i lejren enten ved vådeskud eller ved, at en fange nedskydes på grundlag af en latterlig bagatel. Alvorlige henstillinger og straffe synes ikke at blive forstået.

c) Det er i de senere dage ved løsladelser eller gennem reklamationer fra internerede eller disses familier blevet konstateret, at tyveri af fangers ejendele såvel under visitationen som også fra pakker har floreret i uhyggelig grad. Disse tyverier var naturligvis mere grelle i lejrens første vanskelige tid, men forekommer også nu, idet de ret udisciplinerede folk af vagtkompagniet og frihedskæmperne trods alle forbud



To soldater fra Den danske Brigade står vagt ved Faarhuslejrens sydport. Indtil midten af juli 1945 udgjorde mandskab fra Brigaden Faarhuslejrens vagtkompagni, som først og fremmest forestod lejrens ydre bevogtning.

og spærringer. Det er den almindelige opfattelse blandt dem, at der i et »demokratisk samfund« hersker »lige ret« og »lige adgang« for enhver overalt.

Disse forhold, der selvfølgelig kun forårsages af en vis procentdel af de to grupper, medfører, at modstandsbevægelsen før eller senere, når dens historie skal skrives, vil få et eftermæle, som den ikke kan være tjent med.

Fra lejrens side gøres der, hvad der står i vor magt for at sanere og hindre disse uheldige forhold, men det fåtallige ledende personale kan – trods kraftigt overarbejde – næppe bremse helt op for uregelmæssighederne.

Selv om de her skitserede forhold sat op på papiret tegner sig mere grelle, end de set med helhedens øjne er, finder jeg dem dog så alvorlige, at jeg indtrængende skal indstille, at bevogtningen af lejren snarest overtages af regulære danske tropper i et

antal af 180-200 (incl. befalingsmænd). Denne styrke bør underlægges lejrkommandanten så længe denne er officer.

Om en afløsning af den del af frihedsstyrkerne der er i direkte kontakt med de internerede (pakke-, brev- og besøgsensur, ledsageordnanser, håndværkere mfl.) vil kunne finde sted med militære styrker er vel tvivlsomt, men dog formentlig at foretrække. Der vil hertil medgå 40-50 mand.

Jeg anmoder Hr. kaptajnen om under hensyn til modstandsbevægelsens fremtidige renommé at tage indstillingen op til overvejelse.

Vel hersker her ikke kaos ej heller uordnede forhold, men situationen er i det lange løb uholdbar, hvorfor jeg finder det påkrævet at rejse spørgsmålet på nuværende tidspunkt. En ændring i forholdene er nødvendig og må finde sted snarest.³⁰

De problemer, som Digmann rejser i sit brev, havde han uden nogen tvivl berørt tidligere overfor regionschefen, for allerede den 19. juni havde regionen overfor Jydsk-Fynske Kommando anmodet om, at der snarest ville blive udkommanderet et kompagni af hæren til bevogtningen af Faarhuslejren. Motiveringen var, at bevogtningsopgaverne stillede så store krav til militær disciplin og fast kommandoføring, at det var absolut ønskeligt at det blev et liniekompagni fra hæren, der fik denne opgave.³¹ Bevogtningen blev da også medio juli overtaget af en regulær enhed fra den nyindkaldte hær.³²

Adskillige akter vidner om, at Digmanns efterfølger i kommandantstolen, kaptajn Bartholdy, også tidligere medlem af den danske lejrledelse i Frøslevlejren, som en af sine sidste embedshandlinger måtte bringe orden i en række sager, hvor løsladte internerede eller interneredes pårørende havde rejst erstatningskrav mod Faarhuslejren for forsvundne effekter, tobak og kontanter. Oftest var tingene blevet beslaglagt ved indsættelsen i lejren og derefter »organiseret«, altså sporløst forsvundet. I andre tilfælde drejede det sig om »tolderi« fra pakker til den internerede. Her synes en yndlingsartikel at have være tobak.

I stort set alle tilfælde anbefalede Bartholdy Regionen at udrede en erstatning ud fra den betragtning, at man måtte erkende nogle generelle uregelmæssigheder. Fx hedder det i en sag, som Bartholdy behandlede:

Da frakken er forsvundet på et sted, hvor mange af de i lejren tjenestgørende frihedskæmpere og Danforce soldater [Den danske Brigade] havde deres gang, er det i dag ganske umuligt at eftersøge den forsvundne frakke. Frakken fandtes ikke i det af lejren anvendte værelse for fundne effekter. Efter den interneredes udsagn er frakkens værdi kr. 150, hvilket beløb d.d. er udbetalt som erstatning.³³

Hvad angår de ansatte modstandsfolk i lejradministrationen synes et stort problem at have været manglende stabilitet. Akterne afslører dels et anseligt

gennemtræk, dels en konstant mangel på kvalificeret arbejdskraft. Således viser en oversigt fra den 27. juni, at af ialt 70 stillinger var de 23 vakante pr. 1. juli. Og yderligere afgang kunne angiveligt forventes. Digmann ledsagede oversigten med følgende kommentar:

Den ret ensformige tjeneste i forbindelse med lejrens isolerede beliggenhed, og ikke mindst den kendsgerning, at efterhånden som forholdene i lejren bliver mere og mere ordnede, hver enkelt arbejdsfelt indsnævres og reguleres, hvorved mulighederne for »organisering«, ulovlig motorkørsel mv. indskrænkes, bevirker, at den mindre stabile del af personalet ikke ønsker at fortsætte tjenesten her, men søger ud til friere forhold.³⁴

De ledige stillinger blev slået op inden for modstandskredse. Udover at pege på sine meriter her, kunne ansøgere undertiden fremhæve mere specielle kvalifikationer. Således en applikant fra Århus som tillige med et ophold i Frøslevlejreren fremhævede, at han var aktiv bokser og medlem af Aarhus Kontrollør-Forening. Digmann påtegnede ansøgningen: »Ja, kan komme snarest!«³⁵

»Lejrbestemmelser« og andre retningslinier

De interneredes forhold, rettigheder og pligter var fastlagt gennem en »Instruks for behandling af de internerede«, gennem »Bestemmelser vedr. breve, pakker og besøg« samt endelig gennem »Lejrbestemmelser«.³⁶

Tilsvarende tyske reglementer og instrukser fra Frøslevlejren er blevet omtalt ovenfor. Rammerne for nærværende bidrag tillader ikke en indgående komparativ udredning af de to regelsæt, men når bortses fra, at det tyske sæt er på tilsammen 22 maskinskrevne sider og Digmanns på 8, er essensen nærmest identisk. Om forlægget til Digmanns sæt hersker der således ingen tvivl. Blot er sættet for Faarhuslejren langt mere koncist og stilistisk kontant, og de mest tåbelige, samt naturligvis tids- og situationsafhængige, bestemmelser udeladt. Fx var det efter Frøslevlejrens *Hausordnung* forbudt »at udføre eller tåle homoseksuelle handlinger«. Ligeledes straffedes efter *Hausordnung* den, »som skriver breve, der indeholder nedsættende bemærkninger om førende personligheder, foresatte og om organisation eller forholdsregler i det tyske Rige«. Til gengæld var det efter både *Hausordnung* og Faarhuslejrens »Lejrbestemmelser« forbudt fangerne at anvende »den tyske hilsen«!

Her en kort gennemgang af de vigtigste bestemmelser og instrukser vedr. de internerede i Faarhuslejren. Først uddrag fra »Instruks for behandling af de internerede«:

- De internerede behandles køligt, men korrekt. Det er forbudt at anvende vold.

- Alle uregelmæssigheder indberettes til lejrkommandanten, der som disciplinære straffe kan anvende: Mørkearrest med eller uden kostindskrænkning. Fratagelse af tilladelse til at modtage tobak og endelig brev-, pakke- og besøgs-spærring, samt ekstra arbejde. (Her synes Digmann i farten ikke at have kunnet finde en bedre oversættelse af det tyske »Sperre«).

- Ved ankomsten til lejren fastslås den interneredes identitet... Han visiteres, og der fratages ham evt. våben, pas, pengebeløb ud over 10 kr, samt papirer, ... Effekterne registreres og arkiveres. Den internerede afgiver selv kvittering...

- Al forbindelse med omverdenen er strengt forbudt. Alle forsendelser til og fra den internerede skal nøje undersøges og censureres.

- De internerede er pligtige til at udføre det arbejde, der pålægges dem. Kun lægeattest udstedt af lejlægen fritager for arbejdspligt. Personer over 55 er fritaget for arbejdspligt uden for barakken.

- Hver søndag afholdes ved pastor Lauritsen, Bov, til et til enhver tid fastsat tidspunkt dansk gudstjeneste for de internerede, der måtte ønske at overvære den.

Som Digmann ovenfor fremhævede over for en journalist, havde Frøslevfangerne ikke denne sidstnævnte rettighed. Tværtimod var det udtrykkeligt forbudt. Det skyldtes den nazistiske *Weltanschauung!*

Af »Bestemmelser vedr. breve, pakker og besøg« fremgår det, at:

- Umiddelbart efter ankomsten til lejren kan de internerede afsende 1 brev omhandlende deres internering samt anmodning om tilsendelse af tøj mv. Længde ind til 8 linier à 18 stavelser. Der kan i øvrigt modtages og afsendes 1 brev hver måned regnet fra ankomstdagen. Længde ind til 20 linier à 18 stavelser.

- Straks efter ankomsten og derefter hver måned kan den internerede modtage 1 pakke indeholdende nødvendige beklædningsgenstande, toiletsager, underholdningsspil samt tobak med følgende begrænsning: 120 cigaretter eller 150 g shag eller 50 cerutter eller 30 cigarer eller 3 pakker skråtobak. Fødemidler samt nydelsesmidler af enhver art kan ikke indføres...

- Besøgstilladelse vil indtil videre kun blive givet i absolut livsvigtige forretningsanliggender. Skriftlig ansøgning indsendes til lejrkommandanten. Til sin tid vil besøgstilladelse uopfordret blive tilsendt den person, af hvem besøg ønskes.

Her har Digmann lagt sig fuldstændigt op ad de senest udstedte bestemmelser i Frøslevlejren. Så sent som den 20. april 1945 blev den tilladte mængde af

tilsendt tobak sat op fra 90 cigaretter pr. 6. uge til 180!³⁷ Tobaksrygning var i Frøslevlejren (som i Faarhuslejren) såvel en viden- som en lidenskab. En rundhåndet ration var et vigtigt parameter på humanitet, så på det punkt har Digmann været generøs.

Om det skyldes generøsitet, objektive overvejelser af filologisk karakter eller blot en fejl er umuligt at afgøre, men Digmann tilstår de internerede i Faarhuslejren 18 stavelser i hver linie mod Frøslevlejrens 16.

Af Faarhuslejrens Lejrbestemmelser, som i øvrigt kort og kontant beskriver dels den daglige tjenesteplan, dels rammerne for de interneredes selvstyre, fremgår det, at det var de internerede forbudt:

- At beskadige eller tilsmudse barakker, inventar eller udleverede beklædningseffekter og værktøj,
- at ligge på sengen i arbejdstiden, at forstyrre roen ved slagsmål, larmen eller højrøstet optræden,
- at ryge i arbejdstiden og under march til og fra spisning,
- at indføre og nyde enhver form for nydelsesmidler, specielt alkohol og
- at modtage bøger, blade og aviser ud over de særligt tilladte.

Til særlig straf hjemfaldt den, der undlod at vise korrekt optræden over for bevogtningsmandskabet (undlod hilsepligt), fortav sygdomstilfælde eller uden grund angav sygdom, viste arbejdsuvilje, gjorde sig skyldig i tyveri, gjorde forsøg på gennem breve at komme i forbindelse med omverdenen, forsøgte flugt eller var andre behjælpelig hermed, fremsatte trusler mod bevogtningsmandskabet eller gjorde sig skyldig i overfald på dette.

Videre hedder det i Lejrbestemmelserne:

I tilfælde af flugtforsøg eller forsøg på demonstration, opstand, eller sabotage gøres øjeblikkelig brug af skydevåben. Enhver interneret, der har haft viden om sådanne forsøg på at forstyrre ro og orden i lejren, betragtes som medansvarlig og vil blive behandlet, som om han havde deltaget i planlægningen eller forsøget på at udføre de pågældende handlinger.

Og sluttelig:

Det indskræpes alvorligt de internerede, at de gør sig klart, at de befinder sig i en interneringslejr, hvor overtrædelser af de givne bestemmelser meget let kan medføre skud på den der forser sig. Selv tilsyneladende ubetydelige forseelser kan således få de alvorligste følger for den pågældende.

Det understreges også i Lejrbestemmelserne, at såfremt ikke alle var inde i

barakkerne 5 minutter, efter aftensirenen havde lydt, ville der blive skudt uden varsel.

Når dertil lægges, at der ifølge Vagtinstruktionen skulle skydes uden varsel ved flugtforsøg, at der ved færdsel mellem lysmaster og pigtråd skulle anråbes én gang, hvorefter der skulle skydes, og endelig at der ved færdsel mellem pigtråd og minefelt skulle skydes uden varsel,³⁸ har Digmann måske uforvarende selv været med til at udløse den megen skyderi.

Til sammenligning nævnes i Frøslevlejrens *Hausordning* i mere generelle vendinger, at »ved opstand, modstand, bevisligt angreb, flugt, udbrud eller selvmordsforsøg vil fængsling eller våbenbrug komme til anvendelse«.

Digmann beretter, at hvor tyskerne som regel nøjedes med at true med repressalier, så faldt hammeren omgående hos ham.³⁹ En sammentælling af domme i Digmanns kommandantperiode⁴⁰ synes at understøtte dette: Omkring 40 internerede måtte en tur i arresten, fra 2 til 10 dage. For mandlige internerede var det mørkearrest på vand og brød, for kvindelige internerede var den almindelige afsoningsform »ensom arrest« på alm. lejrkost.

Én kvindelig interneret formåede dog at skaffe sig en dom på:

4 dages mørkearrest på vand og brød for den 1.7. ikke at have begivet sig ind i barakken ved sirennetonen, for ved tårnpostens påtale heraf at have udvist grov provokerende optræden, for tilstået illegal brevveksling med en nu overført mandlig interneret, samt for uforskammet og hånlig optræden overfor en vagtchef.⁴¹

Forseelserne var som regel arbejdsvægring eller -unddragelse, ud- eller indsmugling af illegale beskeder/læsestof, tyveri og flugtforsøg. Ved udsugning af illegale beskeder kombineredes turen i brummen undertiden med »brev- og pakkespærring«.

Hårdeste straffe blev givet for flugtforsøg, op til 10 dages mørkearrest på vand og brød, dog således, at der blev givet almindelig lejrkost to gange under afsoningen.

»En streng, men retfærdig behandling fik man«

Ganske som i Frøslevlejren var der også i Faarhuslejren nogle hårde nitter, som ikke uden videre lod sig disciplinere – et aristokrati, som uden tvivl har nydt stor respekt blandt medfangerne. Barak 14 optræder jævnligt i Digmanns kommandantskabsbefalinger. Den 12. juni hedder det således: »Barak 14 straffes med stuearrest i dagene den 12.-19. d. m. for grov overtrædelse af Lejrbestemmelserne (arbejdsuvilje, besiddelse af indsmuglede aviser, slet stueorden)«.

Denne stuearrest var måske slet ikke uvelkommen, for barakkens beboere

var godt i gang med at grave en tunnel ud under pigtråd og minefelt. Da projektet blev afsløret under en afhøring foretaget af Faarhuslejrens Kriminalpoliti, hvis personel i øvrigt var gengangere fra Frøslevfangernes Lejrpoliti, var gangen 30 meter lang, og man var nede under allaget.

De internerede i barak 14, der kategoriseres som »Schalburg-, Hipo- og Fri-korpsfolk« udgjorde en kilde til evig uro hos både Digmann, de lokale politimestre og den regionale politikommandør, med hvem Digmann korresponderede for at løse problemet. Rygterne ville også vide, at det var lykkedes disse internerede at smugle våben ind i lejren, så man frygtede ganske enkelt væbnede udbrudsforsøg blandt denne »farligste del af de internerede«. Problemet blev i første omgang løst ved, at politikommandøren på Digmanns foranledning fik udvirket en overførsel til Aabenraa Arrest af 6 hovedsyndere, medens resten af denne fange-kategori blev isoleret i barak 16.⁴²

Da Digmann den 5. juli blev kommanderet til tjeneste i Hærens Generalstab modtog han fra barak 14 et langt hyldestdigt.⁴³ I digtet hedder det bla.:

Vel ved vi at en anden officer vi faar
men kan han klare jobbet – det er nemlig svært
har han som Digmann selv siddet her i »de onde aar«
og derved alle »fiduserne« lært?
Vi haaber det bedste, men vi vil savne Digmann
Thi om een ting hersker der enighed her
en streng, men retfærdig behandling fik man
selv om han ofte var temmelig tvær...

Digtet munder således ud:

Et taktfast velment farvel og tak
fra vor barak vi vil istemme
os har De kaldt en gangsterbarak
vi håber De ej os i hast vil glemme.

De få sammenstød mellem lejrkommandant og lejrledelse (= fangeledelse), som har nedfældet sig på papir, tegner også billedet af »en streng, men retfærdig« lejrkommandant.⁴⁴

Faarhusfanger har vedvarende hævdet, at de blev udsat for vold, brutalitet, udhungning ja, endog drab. Disse forhold henføres ikke blot til den allertidligste Faarhuslejr, men til de første par år især.⁴⁵ Spørgsmålet kan ikke forfølges nærmere indenfor dette bidrags rammer, men nogle af anklagerne forekommer en kende skingre og i ikke ringe grad affødt af et arketypisk vogter-fange forhold. Som det turde være fremgået, var der i hvert fald i denne periode, som

her er skildret, vogtere med aftrækker-kløe, men drab forekom ikke. Vold har sikkert forekommet trods forbuddet mod anvendelsen heraf. En kontant tone og kadaverdisciplin, derimod, har gennemsyret lejren, langt mere end i Frøslev-lejren. Til gengæld har Faarhusfangerne ikke hele tiden haft truslen om en vilkårlig deportation til KZ-lejr hængende over hovedet.

Til grund for den hårde behandling af Faarhusfangerne lå de opsparede følelser efter 5 års besættelse. Og når den første kommandant Aksel Petersen den 16. maj i et avisinterview citeres for at have sagt. »... men vi kræver, at der arbejdes i denne tid. Der er ikke noget med at hvile hagen på skovlen... og opdager vi een, der driver den af, stikker Den danske Brigade blot lidt til ham med bajonetten. Det hjælper!«,⁴⁶ ja, så har denne, skal vi kalde den »kække« bemærkning i hvert fald medvirket til at legitimere en hård behandling.

En anden hovedanke fra de internerede har bestandigt været, at de blev tilbageholdt længe uden at blive stillet for en dommer.

Med denne problematik har vi bevæget os ind på overgangen fra interneringslejr til straffelejr.

Fra internering til varetægt

Når Digmann den 28. maj i samråd med sin gamle medfange, politimester Brix, gik i brechen for forslaget om, at »Interneringslejren Frøslev« skiftede navn til »Faarhuslejren«, skyldtes det ikke blot ønsket om at markere forskellen på tyske og danske fanger, men også en formalistisk betragtning: Betegnelsen »interneringslejr« dækkede ikke anvendelsen, idet en stedse voksende del af de her anbragte personer var arrestanter og ikke internerede.⁴⁷

Denne distinktion gør krav på en kort juridisk ekskurs.

Interneringerne medførte, at personer blev frihedsberøvet, uden at grundlovens krav om fremstilling for en dommer indenfor 24 timer kunne overholdes. Derfor stod modstandsbevægelsen formelt set som ansvarlig for interneringerne, der kunne betragtes som »de facto« anerkendt af regeringen. Først den 13. maj trådte politiet atter i funktion og kunne forestå anholdelserne. De skulle nu foregå efter almindelige regler, dvs. at de anholdte skulle stilles for en dommer inden 24 timer. Samtidig skulle modstandsbevægelsen gradvist overgive de internerede til politiet med henblik på fremstilling for en dommer.

Afviklingen af interneringerne begyndte så småt den 14. maj. Om overleveringen til politiet udsendte Frihedsrådets Arrestationsudvalg nogle retningslinier: Overleveringerne skulle ske efter nærmere aftale med politiet, således at man var sikker på at kunne nå at overholde 24-timers fristen for fremstilling for en dommer. I første række skulle overføres de internerede, som man var nogenlunde sikre på havde gjort sig skyldige i strafbare forhold. Påstand om



Kaptajn P.M. Digmann, kommandant i Faarhuslejren fra den 17. maj til den 5. juli 1945, poserer for pressen.

fængsling skulle nedlægges efter den gældende straffelov, herunder § 101 stk. 2 om »bistand til fjenden«. Denne paragraf var noget problematisk at anvende, fordi det kunne diskuteres om Tyskland formelt set havde været »fjende«. Men det såkaldte »straffelovstillæg« var endnu ikke blevet vedtaget af Rigsdagen, det blev det først den 1. juni.

De politifolk, som hidtil havde haft med de interneredes sager at gøre, skulle fortsætte med deres undersøgelser og fortsat efter den 13. maj betragtes som stående under modstandsbevægelsen. Først når de interneredes sager var afviklet, skulle disse politifolk afgives til tjeneste under Rigspolitiet.

Fra den 14. maj havde man altså et tostrengt system, idet modstandsbevægelsen beholdt ansvaret for de personer, der var interneret, inden politiet trådte i funktion, indtil de kunne løslades eller overleveres til politiet. Først ved denne overgivelse blev disse personer undergivet almindelige regler. Overlevering til fængsling skulle ske på en sådan måde, at de blev fuldstændig adskilt fra kategorien af internerede. Helst skulle de anbringes i egentlige arresthuse.⁴⁸

Af Region III blev Digmann holdt løbende orienteret om ovennævnte overvejelser og beslutninger. Det samme blev vicefængselsinspektør Gjerstrup af Direktoratet for Fængselsvæsen.⁴⁹

De to indledte lokale drøftelser, og den 21. maj foreslog Digmann over for Gjerstrup følgende midlertidige ordning: Der blev stillet barakker til rådighed for fængselsvæsenet i takt med behovet for faciliteter til varetægtfængslede. Disse barakker skulle fortsat stå under lejrens bevogtning, men det daglige tilsyn med dem blev varetaget af fængselsvæsenets betjente. De pågældende barakker skulle isoleres fra den øvrige lejr ved et enkelt pigtrådshegn. Lejrens kommandoforhold i øvrigt forblev uforandrede.

En ordning hvorefter de fængslede blev anbragt i »særlige fangelejr« som fx Møgelkjær eller Nyborg ville efter Digmanns mening være at foretrække, men han fandt, at den skitserede ordning var fuldt forsvarlig.⁵⁰

I sit mødereferat til Direktøren for Fængselsvæsen delte vicefængselsinspektør Gjerstrup kun delvis denne opfattelse: Han så helst, at også bevogtningen kom på fængselsvæsenets hænder. I øvrigt benyttede Gjerstrup under henvisning til udvidelsen af sit domæne lejligheden til at afsende den første af mange bønner om mere personale. I første omgang 7 fængselsbetjente.⁵¹

Den 30. maj indledte Gjerstrup med følgende skrivelse til Digmann sin ekspansion i Faarhuslejren:

Jeg skal herved tillade mig at anmode om, at de medfølgende 2 lister anførte fanger, som ifølge meddelelse fra politimestrene i Graasten og Aabenraa har været fremstillet i grundlovsforhør og er blevet fængslet, udleveres til mig som Fængselsvæsenets repræsentant i lejren.

Jeg anmoder om, at barakkerne B8 og B9 i morgen torsdag den 31. maj straks efter morgenspisningen må blive rømmet af de nuværende beboere, der ved afgang fra barakken skal medtage alle deres personlige ejendele samt de dem af lejren udleverede genstande som tæpper, lagner, beklædningsgenstande mv. De på liste I og II anførte personer anmoder jeg om må blive beordret til at tage opstilling kl. 19 foran henholdsvis B8 og B9, idet hver mand medbringer de ham udleverede genstande, såvel personlige som lejrens...⁵²

Denne første ekspedering af 245 personer fra den ene afdeling af lejren til den anden regnede Gjerstrup med ville blive fulgt af ca. 50 personer om dagen den

kommende tid. Hertil kom de personer, som ankom direkte til lejren som fængslede.

I takt med at antallet af varetægtsfanger steg, overlod Digmann fangebaraker til fængselsvæsenet. Barak efter barak blev indhegnet.

De fængslede kvinder udgjorde et specielt problem for Gjerstrup: Han kunne ikke overføre dem til sin del af lejren, idet han ikke havde kvindelige fængselsbetjente til sin rådighed. Han havde derfor aftalt med politikommandøren, at de varetægtsfængslede kvinder foreløbig måtte forblive blandt deres internerede medsøstre.⁵³

Den igangsatte proces krævede plads. Digmann skulle tilvejebringe interimistiske retslokaler og forhørslokaler, ligesom politifolk fra 7 politikredse skulle indkvarteres. Den 20. juni lagde doms- og politimyndigheder beslag på i alt 46 lokaler.⁵⁴

Én lejr, men flere høvdinge

Den 29. juni gjorde Digmann følgende status:

Der sidder idag ca. 1000 fængslede, overført til fængselsvæsenet, og ca. 2100 internerede. Direkte indsat af englænderne sidder rundt 200 personer hernede, men det er muligt korrektest at medtage alle, der er arresteret efter at have været eftersøgt eller efterlyst i Feltpolitiets [Felt Politi Detachmentet] lister eller er blevet arresteret ved grænsen. Tallet på »allierede krigsfanger« er da ca. 550, inklusive de 200.

Man kan vel ikke med ret sige, at afhøringerne ikke foregår i tilfredsstillende omfang. Her arbejder i øjeblikket i 16 forhørslokaler og 3 retslokaler politi og dommere fra Haderslev, Aabenraa, Tønder, Gråsten, Sønderborg, Løgumkloster og Toftlund. Politiets tekniske Afdeling fra Kolding arbejder desuden på fuld kraft med fotografering og fingeraftryk. Såvel afhøring som fremstilling for dommer går i ret stærkt tempo, men kunne naturligvis foregå endnu hurtigere såfremt yderligere lokaleplads kunne fremskaffes. Forberedelser hertil er i fuldt sving ...⁵⁵

De mange »allierede krigsfanger« som Digmann nævner, udgjorde et specielt problem. Som tidligere anført henhørte de ikke under de danske myndigheder, og de sad isolerede i en speciel afdeling i Faarhuslejren, den tidligere »stikkerafdeling« fra Frøslevlejrens tid. Faktisk var afdelingen i Faarhus, som husede en ikke nærmere defineret britisk Field Police-afdeling under ledelse af Sergeant De la Cour PD (= Police Detective), én af to hovedlejre i Danmark for »tyske mistænkelige personer«. Den anden var Kastellet i København. Arbejdsdelingen var, at de personer, som havde interesse for Kontraspirationen almindeligvis blev sendt til Kastellet, mens de øvrige som regel blev sendt til Faarhus.⁵⁶

Hvordan og af hvilke instanser denne kategori af internerede blev ekspe-

deret i løbet af sommer og sensommer fremgår af et cirkulære fra Rigspolitichefen den 17. juli:

Som meddelt i et cirkulære fra Rigspolitichefen den 6. juni har SHAEF i Danmark [de vestallieredes militære myndigheder] oprettet et Interrogation Centre, hvis opgave er at foretage undersøgelser mht. spionage, kontraspionage og lignende forhold af militær betydning.

Felt Politi Detachementet er nu ophævet, og den nødvendige forbindelse mellem Interrogation Centre og det danske politi er etableret gennem Rigspolitiets Efterretningsafdeling, der i disse sager har et snævert samarbejde med Generalstabens Efterretningssektion [kontraspionage-afdelingen]...

Interrogation Centre har hovedsæde i København. For i størst muligt omfang at undgå overførsel af arrestanter og internerede til afhøring i København, vil der, da det ikke for tiden er muligt at oprette særlige efterretningsafdelinger i alle politikredse, til bistand for Interrogation Centre ved foretagelser af afhøringer mv. blive oprettet underafdelinger af Efterretningsafdelingen i Odense, Aarhus og Haderslev samt Faarhuslejren. De nævnte steder vil der også være stationeret engelske forbindelsesofficerer.

Alle personer, der hensidder i danske fængsler, men som af Feltpolitiet eller på anden måde er erklæret for allierede krigsfanger, skal afhøres af de forannævnte underafdelinger.⁵⁷

Underafdelingen af Rigspolitiets Efterretningsafdeling i Faarhuslejren omfattede nu i hvert fald kriminalbetjent Regner fra Faarhuslejrens Kriminalpoliti. Regner havde også været et fremtrædende medlem af Frøslevfangernes Lejrpoliti. I Faarhuslejrens Civilian Interrogation Centre virkede også kriminalbetjent Thorkild Andersen, oprindeligt fra Sønderborg Politi og siden indrullet i Den danske Brigades Felt Politi Detachment. Fra hans hånd har vi en beretning om arbejdet i Faarhuslejren med at behandle de allierede krigsfangers sager:

Men altså, det var en blandet forsamling, vi tog fat på, da vi omkring Sct. Hans flyttede ind i lejren for at begynde sorteringen. Vi var 5 mand høj, Peder Mortensen Regner, Ib Larsen, Carl Peter Larsen, J. Folkersen og undertegnede. Felt Politi Detachmentet var netop ophørt, og nu arbejdede vi for Statsadvokaten for Særlige Anliggender og den allierede Civilian Interrogation Centre, Copenhagen, den danske ledet af statsadvokat Troels Hoff, og den allierede af Kaptajn [Captaine] S. Svenningsen, Alsgades Skole, som var bror til direktør i Udenrigsministeriet Nils Svenningsen.

De forskellige politikredse fremstillede og fængslede deres internerede, og vi indledte vort arbejde med at søge at finde »de af vore«, der uden videre kunne overgives til deres stedlige politikredse. Derefter begyndte vi sorteringen af resten. De udenlandske statsborgere blev for de flestes vedkommende kørt til den engelske lejr i Neumünster. En del kom på Alsgades Skole. Hen mod november var vort »lager« tømt, og vi flyttede til Vesterport, til Troels Hoff.⁵⁸



Cuno Gjerstrup, fængselsinspektør i Faarhuslejren, foreviget med lejrens hovedvagtårn i baggrunden. Med titel af vicefængselsinspektør havde Gjerstrup været leder af Den danske Forvaltning i Frøslevlejren fra den 13. august 1944 til befrielsen.

Der var efterhånden en del instanser repræsenteret i Faarhuslejren og de komplekse kommando- og kompetenceforhold kunne nok give anledning til gnidninger. Fx irriterede det Digmann, som jo stod for bevogtningen af hele lejren, at politimestrene tilsyneladende mente at have fri adgang til lejren, når man havde ærinder i forbindelse med internerede eller fængslede fra den pågældende politikreds. Fx krævede Digmann af politimestrene, at løsladelser og overførsler af internerede fra lejren til fængselsafdelingen udelukkende kunne finde sted på skriftlig rekvisition til kommandantskabet fra de respektive politimestre eller byledelser. Som »udleverende myndighed« agtede Digmann at henholde sig til den myndighed under hvilken den pågældende fange sorterede. Han

ville ikke lade sig nøje med en skriftlig rekvisition udstedt af en overbetjent fra fængselsvæsenet.⁵⁹

Man aner i Digmanns argumentation også en vis irritation mod viceinspektør Gjerstrup. Viceinspektøren, som sikkert ikke har været upåvirket af udsigten til at blive chef for hele foretagenet, var heller ikke udpræget vellidt blandt en del af de politifolk, som virkede i lejren. Således havde fængselsvæsenet den 13. juli angiveligt obstrueret et retsmøde ved at nægte at udlevere 64 fængslede, som skulle fremstilles for dommeren. Denne var i øvrigt tilsagt helt fra Tønder. Med Gjerstrup som passiv tilhører skulle en overfængselsbetjent have nægtet udleveringen til det fastsatte tidspunkt, for »fangerne skulle først spise, det havde de krav på«. Denne kategoriske melding var angiveligt blevet fulgt op af en veritabel overfusning af den politimand, som skulle afhente fangerne.⁶⁰

Senere antager politiets interne klager over Gjerstrups person og ledelse nærmest karakter af injurier. Disse klager ligger efter fængselsvæsenets overtagelse af lejren som helhed og skal ikke uddybes nærmere her. Men hovedbudskabet var, at Gjerstrup ville have alle, han ikke havde direkte kommando over, ud af sin lejr.

At Gjerstrup langsomt, men sikkert udvidede sit territorium fremgår af de daglige opgørelser over internerede og fængslede, som Direktoratet for Fængselsvæsen udbad sig fra ham. Her skal blot fremdrages enkelte af dem⁶¹:

4. juli: 1775 internerede, 250 allierede krigsfanger, 1114 fængslede. Ialt 3139. Fængslede på venteliste: 403

18. juli: 1586 internerede (heraf 159 kvinder). 242 allierede krigsfanger. 1234 fængslede. Ialt 3062. Fængslede på venteliste: 620.

1. august: 1191 internerede (heraf 129 kvinder). 171 allierede krigsfanger. Fængslede 1528. Ialt 2890. fængslede på venteliste: 393.

15. august, altså 12 dage efter fængselsvæsenets overtagelse af lejren: 658 internerede (heraf 87 kvinder). Allierede krigsfanger 256. 1853 fængslede. Fængslede på venteliste: 37 (alle syge fanger). Strafafsonere: 20.

Oversigterne skal oplysende kommenteres på et par punkter:

At antallet af allierede krigsfanger længe synes konstant, skyldtes en stadig tilstrømning af disse.

»Fængslede på venteliste« var varetægtsfængslede, som fængselsvæsenet ikke havde ressourcer til at modtage i deres del af lejren. I Gjerstrups oversigter er de efter alt at dømme talt med under »internerede« på grund af deres fysiske placering i interneringslejren.

At der den 15. august for første gang optræder »strafafsonere« vidner om, at nogle varetægstarrestanter nu havde været for retten og fået en dom. Denne fangekategori skulle naturligvis vokse med tiden, og i øvrigt kræve yderligere en opdeling af lejren, fordi der hermed opstod en fangegruppe som formelt set skulle behandles anderledes end varetægtsfanger.

Det forhold, at der den 20. juli var næsten 700 fængslede, som stadig opholdt sig i interneringslejren, karakteriserede Gjerstrup som mere og mere uholdbart, ikke mindst fordi det efter hans bedømmelse var ulovligt. Ikke overraskende bruges dette argument som rambuk for yderligere tilførsel af mandskab. For at kunne overtage de ca. 700 skulle han overtage 4 barakker udover de 7, han allerede rådede over. Desuden skulle han bruge yderligere mandskab til lejrens drift og til tilsynet med fangernes arbejdskommandoer. Mandskabsproblemet for så vidt angik menigt mandskab havde han delvis afhjulpet gennem ansættelser lokalt af 41 midlertidige reservebetjente, og denne fremgangsmåde ville han fremdeles anvende. Af politikommandøren havde han fået CB-uniformer stillet til rådighed, så han kunne give reservebetjentene en slags uniformering.⁶²

Inde i Gjerstrups afdeling nød varetægtsfangerne dog heller ikke deres alm. rettigheder – angiveligt først og fremmest på grund af overbelægning. Faktisk fulgte Gjerstrup stort set de retningslinier for fx brev- og pakkeveksling, besøg, rygning, læsestof mv., som gjaldt for de internerede i lejren.

Ifølge Gjerstrup normaliseredes fangernes vilkår dog i løbet af efteråret 1945, så de i vid udstrækning levede op til de rettigheder, som varetægtsfanger havde krav på.⁶³

Statslig straffelejre og »ordnede forhold«

Den 27. juli afholdtes i Faarhuslejren et møde, hvor man drøftede den forestående forretningsoverdragelse. I mødet deltog lejrkommandant Bartholdy, der som nævnt havde afløst Digmann den 5. juli. Endvidere vicefængselsinspektør Gjerstrup, kriminalbetjent Regner fra Interrogation Centre/Faarhuslejrens Kriminalpoliti og endelig politikommandør Martensen-Larsen.

Drøftelserne kredsede om kritisable forhold, som snarest burde bringes i orden: Der skulle lægges pres på politikredsene for at få resten af de internerede for en dommer, så de enten kunne løslades eller fængsles. Endvidere enedes mødedeltagerne om, at man, såfremt kontraordre ikke indløb, ville overføre de fængslede på Sønderborg Slot til Faarhuslejren. Til gengæld skulle de allierede krigsfanger i Faarhuslejren så overføres til Sønderborg Slot.

Man enedes endelig om indtrængende at henstille til Direktoratet for Fængselsvæsen, at alle kvinder blev fjernet fra Faarhuslejren og overført til et mere

egnet sted. Kvindernes ophold i Faarhuslejren skønnede man var »ganske forkastelig« og også »genstand for berettiget kritik fra offentligheden«. ⁶⁴

Tanken om en udveksling af klientel med Sønderborg Slot vandt tilsyneladende ikke genklang. Ej heller synes kvinderne at være blevet overført til et andet sted lige med det første. Den 22. august var der stadig 52 internerede kvinder i Faarhuslejren, eller som den nu hed »Straffelejren i Faarhus«. ⁶⁵

Når tanken om at anbringe de allierede krigsfanger på Sønderborg Slot blev bragt på bane, skyldtes det manglende tillid til sikkerhedsforanstaltningerne i Faarhuslejren. Ikke mindst fordi det den 25. juli stod klart, at det tyske minefelt omkring lejren ville blive optaget og desarmeret af tyske minører. Dette skulle ske fra den 30. juli til den 4. august som led i den generelle minerydning i Danmark, der var beordret af de allierede. Af de 163 tidligere SS-frivillige, som mod slutningen af juli måned befandt sig i Faarhuslejren, var angiveligt størsteparten allierede krigsfanger, idet de var blevet indbragt af Felt Politi Detachmentet. ⁶⁶ Som tidligere nævnt, var der en latent frygt for, at denne gruppe af fanger skulle bryde ud eller gøre oprør.

Spørgsmålet vedr. minefeltet må have verseret nogen tid, for dagen før, dvs. den 24. juli, tilskrev Direktøren for Fængselsvæsenet Krigsministeriet og gav udtryk for, at man ved overtagelsen af Faarhuslejren ikke blot ønskede at bevare det dobbelte pigtrådshegn, men også minefeltet. Det »skønnedes at være et overordentlig stærkt sikringsmiddel«. Man så dog af forskellige årsager gerne, at Krigsministeriet ryddede det tyske felt og erstattede det med et dansk. ⁶⁷ Man må formode, at de tyske minører længst havde ryddet feltet, da Krigsministeriet en måned efter svarede, at man gerne ryddede minefeltet, men at man på grund af mangel på ressourcer ikke så sig i stand til at udlægge et nyt. Man afstod dog ikke fra et godt råd: »Krigsministeriet kunne foreslå, at der i stedet for minefelt anvendes et strømførende hegn« [!]. ⁶⁸ Endnu i oktober 1945 forrettede danske soldater den ydre vagttjeneste i Faarhuslejren. Det var endnu ikke i fornødent omfang lykkedes at skaffe våben til fængselsvæsenets egne folk, ligesom de endnu ikke havde den fornødne træning i våbenbrug. Den situation skønnede man ikke ville ændre sig i løbet af 1945. ⁶⁹

Mens der således var en del punkter, hvor overgangen fra interneringslejr til en reglementeret statslig straffelejr var yderst glidende, skete andre dybtgående ændringer aldeles omgående. Bruno Christensen, der som modstandsmand fungerede i Faarhuslejren og fortsatte direkte over i fængselsvæsenets tjeneste sammesteds, beretter herom:

... Centrum i driften af de mange gøremål beroede i midtertårnet, hvor der døgnet rundt var placeret to mand. Der var intet telefonsystem, hvorfor kommunikationen

foregik ved hjælp af et rapfodet ordonnanskorps af fanger [i Frøslevlejren kaldt »Läuferer«], som var placeret således, at det mindste vink fra »manden i centrum« hurtigst muligt blev efterfulgt af en støvsky. Ordonnansen meldte sig til tjeneste, og i langt de fleste tilfælde var opgaven at få en mand hentet til afhøring eller lignende. Dette system fungerede med telefonens hastighed.

Også afmønstringen skulle klares af de to mand i tårnet. Man talte op barakvis, og de respektive barakformænd var ansvarlige for en korrekt opstilling i 4 roder ude på gangene. Og deres melding, når vi kom, kunne lyde: »196 mand på gangen, 5 sengeliggende på stue 4, 9 og 12 samt 3 mand på sygeafdelingen«.

En kontrol af tallet var hurtigt gjort, og hele afmønstringshandlingen kunne klares på ca. 20 minutter. Jeg har aldrig oplevet, at barakformændenes første meldinger var urigtige. Nu var det også formænd med erfaringer fra tidligere kommandoopgaver.

Tilfældigvis var jeg den ene af de to, der havde vagten i tårnet den 3. august 1945, dagen, hvor fængselsvæsenet overtog den fulde drift af anstalten.

Endnu erindres disse fængselsfolks reaktion, da ordonnanssystemet blev dem demonstreret. *Det* var dog et nummer for skrapt. *Hvis* nu det var den forkerte mand, ordonnansen hentede frem.

Ved afløsningsseancen måtte vi ligeledes forklare om metoden med hensyn til opmønstring og afmønstring. Det var ret tydeligt, at systemet stod for fald, endnu inden duggen faldt.

Alene vel maskingevæernerne i tårnene hindrede et større oprør blandt fangerne, da samtlige belægningsbygninger [fangebarakker] fra den ene dag til den anden blev personalebemandede. Nu skulle det hele til at ligne et rigtigt fængsel med skiftende poster og idelige visitationer, efterfulgt naturligvis af bjerge af rapporter. Derfor blev det hurtigt klart, at det første der skulle bygges, var en rigtigt muret isolationsafdeling med gitter og armatur efter alle regler. For en ordens skyld må tilføjes, at man lige netop havde manden til jobbet som leder af en sådan afdeling. En ganske lille bøjning af en finger, og den genstridige fange var blevet efterrettelig. Hvorfor argumentere med sådan en bisse, når jiu-jitsu-greb nr. 3a) har en langt bedre virkning.

Jo, det fængselsmæssige groede frem ganske gradvist. Tommelskruerne fik en drejning – nu var der system. Listende nattevagter inde i bygningerne og uden for bygningerne uden at slække på den bevæbnede tårnvagt, der hidtil alene havde kunnet klare opgaven. Motivering: Nu var der ikke længere tale om mennesker, som skulle holdes indespærrede. Det var fanger, og de skulle afsone. Og for at kunne afsone, er der ganske bestemte normer, der skal overholdes – ellers er der ikke tale om afsoning, men om blot et ophold uden frihed, og det er noget ganske andet!⁷⁰

I hvert fald varslede fængselsvæsenets overtagelse af Faarhuslejren en ny fase i barakbyens særegne historie. På den baggrund var det måske en klog disposition, da kaptajn Digmann, der som både »Lagerälteste« i Frøslevlejren og lejrkommandant i den tidlige Faarhuslejr havde haft afgørende indflydelse på lejrens drift, den 20. juli 1945 valgte at takke nej til et tilbud fra Direktøren for

Fængselsvæsen om at blive konstitueret fængselsinspektør i den kommende straffelej. ⁷¹ Fængselsinspektør blev i stedet vicefængselsinspektør Gjerstrup. En slem forbigåelse var hermed undgået og kontinuiteten alligevel intakt.

Noter:

1. *Vestkysten* 28.5.1945.
Region III ark. 24/23. Pressemeldelsen tilsendt Region III, den 28. maj 1945.
Region III ark. 22/9 samt 22/22. Skrivelser til indenrigsministeriet samt bylederne den 31. maj 1945.
Region III ark. 20/22. Brev fra Indenrigsministeriet til Region III, den 6. juni 1945.
Fårhus ark. A-H 1944-45 journalsager. Brev fra Direktoratet for Fængselsvæsen til vicefængselsinspektør Gjerstrup, den 3. juli 1945.
Digmanns privatark. Kommandantskabsbefaling nr. 7 af 31. maj 1945: »Interne-
ningslejren Frøslev benævnes fra og med den 1. juni 1945 Faarhuslejren«.
2. Introduktionen til primært fangeselvstyret i Frøslevlejren er baseret på Henrik Skov Kristensen: »Fangeselvstyret i Frøslevlejren«, *Siden Saxo* nr. 3, 1994 39-51.
Endvidere Henrik Skov Kristensen og Matthias Schartl: *Harrislee Bahnhof – Eine Station auf dem Weg in die Hölle. Die Deportation dänischer Gefangener aus dem Internierungslager Frøslev in deutsche Konzentrationslager 1944-45*. Grenzfriedensbund og Historisk Samfund for Sønderjylland, 1996. Som introduktion til Frøslevlejren i almindelighed se: Jørgen Mågård (red): *Fanger i Frøslevlejren 1944-45*, 1974.
3. *Aarhuus Stiftstidende* den 17. maj 1945: »Nye fanger strømmer til Frøslevlejren«. Her interview med Aksel Petersen.
Digmanns privatark. Beretning udfærdiget i august 1945, »Frøslevlejren – Faarhuslejren. En sammenligning«.
4. Region III ark. 22/48. Rapport fra Frøslevlejren til Region III, den 19. maj 1945.
5. Som note 3.
6. Ibid.
7. Region III ark. 22/6. Situationsmeldinger, maj 1945.
8. Region III 22/33. Grænsekommandobefaling nr. 1, den 5. maj 1945.
For en nærmere beskrivelse af Grænsebevogtningskommandoens virke, se Henrik Skov Kristensen og Inge Adriansen: *Als og Sundeved 1940-45*, 1995, 250-54.
9. Som note 3.
10. Region III ark 22/6. Situationsmeldinger den 6. maj 1945.
11. Digmanns privatark. Beretning »Frøslevlejren-Faarhuslejren. En sammenligning«, skrevet i august 1945.
12. For en nærmere beskrivelse af interneringerne i Sønderborg politikreds se: Henrik Skov Kristensen og Inge Adriansen: *Als og Sundeved 1940-45*, 1995, 272-82.
13. Region III ark. 22/2. Redegørelse fra Tønder bydistrikt til Region III, den 27. juni 1945.
14. Region III ark. 22/2. Redegørelse fra byledelsen i Esbjerg, den 27. juni 1945.
15. Region III ark. 22/9. Referat af møde med Lindemann, den 9. maj 1945.
16. Fårhus ark. Journalsager A-H, 1944-45. Brev samt fortegnelse fra politimesteren i Fredericia til viceinspektør Gjerstrup, den 8. juni 1945.

17. Digmanns privatark. Kommandantskabsbefaling nr. 5, den 26. maj 1945. Punkt 5 »omkvartering«.
18. Som note 11.
19. Region III ark. 22/6. Situationsmeldinger den 9. maj 1945.
20. Region III ark. 22/6. Situationsmeldinger den 13. og 14. maj 1945. Region III ark. 22/19. Møde ved Regionen, den 14. maj 1945.
21. Region III ark. Oversigt udarbejdet ved Den danske Brigades stab i Kolding, den 24. maj 1945.
22. Region III ark. 22/33. Grænsekommandobefaling nr. 2, den 12. maj 1945.
23. Region III 22/48. Redegørelse af Digmann, den 14. maj 1945.
24. Som note 11.
25. Som note 11. Endvidere *Kolding Socialdemokrat* den 26. maj 1945: »Blandt Stikkere, Hipofolk og andre forbrydere i Frøslevejlr«.
26. *Hejmdal*, den 3. juli 1945: »Fra fange i Frøslev til lejrchef i Faarhus«.
27. Region III ark. 22/48 »Diverse ang. Faarhuslejren«, passim. Digmanns privatark. Her kommandantskabsbefalinger samt »Instruks for behandling af de internerede«.
28. Som note 11. Endvidere Digmanns privatark: Kommandantskabsbefalinger.
29. Digmanns privatark. Kommandantskabsbefalinger fra den 17. maj til den 4. juli. En sammentælling.
30. Digmanns privatark. »Strengt fortroligt« brev fra Digmann til chefen for Region III, den 21. juni 1945.
31. Region III ark. 22/1. Skrivelse fra Region III til Jydsk-fynske Kommando, den 19. juni 1945.
32. Region III 22/9. Befaling nr. 37, den 14. juli 1945.
33. Fårhusark. Journalsager 20-75, 1945-46. Skrivelse fra Bartholdy til fængselsvæsenet i Faarhuslejr, den 14. august 1945. Adskillige erstatningsager samstedts. I skrivelse af 9. december 1945 bebuder Region III overfor Krigsministeriet en lang række erstatningskrav fra internerede. Se Region III ark. 22/22.
34. Region III ark. 22/48. Oversigt til Region III, udarbejdet af Digmann den 27. juni 1945.
35. Region III 22/48. Skrivelse fra B.P. Århus til Lejrledelsen, den 29. maj 1945.
36. Digmanns privatark. Her et eks. af »Instruks for behandling af de internerede«. Region III ark. 22/48. »Bestemmelser vedr. breve, pakker og besøg« samt »Lejrreglement«.
37. Frøslevejlrns Museums arkiv: 28D »Nye bestemmelser. . «.
38. Region III 22/48. »Vagtinstruktion«, juni 1945.
39. Som note 11.
40. Digmanns privatarkiv: Kommandantskabsbefalinger fra 17. maj til 6. juli.
41. Digmanns privatark: Kommandantskabsbefaling nr. 18, den 3. juli 1945.
42. Region III ark. 22/48. Brev fra Digmann til politikommandøren i Aabenraa, den 15. juni 1945.
Politikommandørens ark. journalsager 20002-20007 1945. Brevveksling mellem Digmann og politikommandøren, den 15. og 17. juni 1945.
Politikommandørens ark. journalsager 20002-20007 1945.
Notat af kriminalbetjent Regner, Rigspolitiet, efterretningsafdelingen Faarhuslejr, den 25. juli 1945.

43. Digmanns privatark. »Til Lejrkommandanten Hr. Kapt. Digmann«.
44. Region III ark. 22/48. Skrivelse fra Digmann til »lejrens tillidsmand« om manglende disciplin, den 13. juni 1945. Skrivelse fra fangeledelsen til Digmann ang. de hygiejniske forhold i lejren og Digmanns svar herpå, den 6. juni. Klage fra lejrlødselen til Digmann over arbejde i regnvej, den 16. juni samt Digmanns svar herpå.
45. Disse synspunkter er kommet til udtryk i især tre publikationer, hvor den underlæggende tone i mere eller mindre grad må betegnes som apologetisk. I udpræget grad er der tale om partsindlæg, skrevet eller udgivet af fanger. Publikationerne er derfor først og fremmest kilder til fangernes selvforståelse: A. Olesen: *Faarhus kalder*, Aabenraa 1948; G. Horstmann: *Zwei Jahre meines Lebens – Erinnerungen an Faarhus*, Apenrade 1954; Hanns Chr. Jessen (Herausg.): *Faarhus 1945-1949 – Straflager für die deutsche Minderheit in Dänemark. Erlebnisse, Berichte und Dokumente Husum* 1987.
- Isidstnævnte findes dog et videnskabeligt bidrag af G. Weitling, »Die Bedeutung der totalen Institution Faarhus für die deutsche Volksgruppe in Nordschleswig«. Weitling befatter sig her med sociologiske og mentale forhold blandt både fanger, pårørende og i mindretallet generelt.
46. *Aarhus Stiftstidende* den 17. maj: »Nye fanger strømmer til Frøslevlejren«.
47. Region III ark. 22/48. Brev fra Digmann til Region III, den 28. maj 1945.
48. Ditlev Tamm: *Retsopgøret efter besættelsen*, København 1984, 201-4.
49. Region III ark. 22/48. Brev fra Digmann til Region III, den 22. maj 1945. Refereres her til tidligere skrivelser.
- Fårhus ark. Journalsager S-Ø, 1944-45. Skrivelse fra Direktøren for Fængselsvæsen til Gjerstrup, den 12. maj 1945.
50. Region III ark. 22/48. Skrivelse fra Digmann til Region III, den 22. maj 1945.
51. Fårhus ark. journalsager A-H, 1944-45. Brev fra Gjerstrup til Direktøren for Fængselsvæsen, den 23. maj 1945.
52. Fårhus ark. journalsager A-H, 1944-45. Skrivelse fra Gjerstrup til Digmann, den 30. maj 1945.
53. Fårhus ark. journalsager A-H, 1944-45. Brev fra Gjerstrup til Direktoratet for Fængselsvæsen, den 1. juni 1945.
54. Digmanns privatarkiv: Kommandantskabsbefaling nr. 10, den 8. juni 1945. Her en omfattende indkvarteringsplan.
- Region III ark. 22/48. Skrivelse fra Digmann til Region III den 20. juni 1945
55. Digmanns privatark: Redegørelse fra Digmann til politikommandøren, den 29. juni 1945.
56. Politikommandørens ark. journalsager 20041-50. Cirkulære nr. 47 fra Rigspolitichefen, den 3. juli 1945.
57. Politikommandørens ark. journalsager 20015-40, 1945. Cirkulære nr. 55 fra Rigspolitichefen, den 17. juli 1945.
58. Skr. beretning fra Thorkild Andersen til forfatteren, februar 1996. Beretningen bekræftes af følgende aktstykker:
- Politikommandørens ark. journalsager 20015-40, 1945. Notat fra overbetjent Fyner, Faarhuslejren, til politikommandøren, den 18. august 1945. Politikommandørens ark. journalsager 20002-7, 1945. Skrivelse fra Faarhuslejrens Kriminalpoliti til politikommandøren, den 28. august 1945.

59. Politikommandørens ark. journalsager 20002-7, 1945. Skrivelse fra Digmann til politikommandøren, den 8. juni 1945.
60. Politikommandørens ark. journalsager 20002-7, 1945. Notat fra kriminalpolitiet i Faarhuslejren til politikommandøren, den 13. juli 1945.
61. Fårhus ark. journalsager A-H, 1944-45. Opgørelser til Direktoratet for Fængselsvæsen, juli-august 1945.
62. Fårhus ark. journalsager I-S, 1944-45. Indrapporteringer fra Gjerstrup til Direktoratet for Fængselsvæsen, 18.-20. juli 1945.
63. Fårhus ark. journalsager 30-450, 1947. Brev fra Gjerstrup til højesteretssagfører Gert Jessen Kbh., den 31. januar 1947. Brevet er formet som en kort historisk redegørelse. Region III ark. 22/2. Redegørelse fra Digmann til Region III, den 26. juni 1945. Her hedder det bla.: »for personer, der efter fremstilling for en dommer er fængslede gælder samme bestemmelser [som for de internerede], men det må påregnes, at politiets særlige regler for arrestanter vil blive indført, så snart forholdene muliggør dette«.
64. Politikommandørens ark. journalsager 20002-7, 1945. Fjernskrivermeddelelse fra politikommandøren til Rigspolitichefen, den 27. juli 1945.
65. Fårhus ark. journalsager A-H, 1944-45. Oversigt til Direktoratet for Fængselsvæsen, den 22. august 1945.
66. Politikommandørens ark. journalsager 20002-7, 1945. Notat af kriminalbetjent Regner, Rigspolitiets Efterretningsafdeling i Faarhuslejren, den 25. juli 1945.
67. Fårhus ark. journalsager A-H 1944-45. Brev fra Direktøren for Fængselsvæsen til Gjerstrup, den 24. juli 1945.
68. Fårhus ark. journalsager A-H 1944-45. Brev fra Direktøren for Fængselsvæsen til Gjerstrup, den 5. september 1945.
69. Fårhus ark. journalsager 76-150, 1945-46. Brev fra Direktøren for Fængselsvæsen til Gjerstrup, den 19. oktober 1945.
70. Referat af Fængselsvæsenets drøftelser i Grenå 14.-17. april 1970 om »de indsattes aktivisering«. Indlæg fra vagtmester Bruno Christensen, Kragsskovhede. Fremskaffet til forfatteren af fængselsinspektør Jens Tolstrup, Nyborg.
71. Digmanns privatark. Brev fra kaptajn Digmann p. t. tjenestgørende ved Generalstabens generalstabsafdeling til Direktøren for Fængselsvæsen, H. Tetens, den 20. juli 1945.

Kilder

Kildematerialet består i al væsentlighed af akter fra følgende arkiver:

Region IIIs arkiv. Den syd- og sønderjyske modstandsbevægelses arkiv.

Fårhus arkivet. Fængselsvæsenets arkiv for Forvaltningen i Frøslev/Faarhuslejren.

Politikommandøren for Sydjyllands arkiv.

Alle beroende i Landsarkivet i Aabenraa

Desuden P.M. Digmanns privatarkiv, som beror i Frøslevlejrens Museums arkiv.

Mht. trykt kildemateriale og utrykte kilder i øvrigt henvises til noterne.

Det danske tilfælde.

En studie i dansk Europapolitik begrebsdannelse 1956-57

Johnny Laursen

Den særlige stamme blandt samtidshistorikerne, som har specialiseret sig i den europæiske integrationsproces' historie kan se tilbage på væsentlige fremskridt gennem de sidste ti år. Ton på ton af vigtige og uvæsentlige arkivalier er gennemtreknet for at destillere den fond af viden, som vi i dag besidder om integrationsprocessens oprindelse, karakter og udvikling. I en dansk sammenhæng er der i dag endelig begyndt at fremkomme kildeunderbyggede undersøgelser, som rækker helt frem til Danmarks indtræden i Fællesmarkedet. Historikernes tunge træen – den arkivbaserede forskning – er således endelig ved at nå frem til dét punkt, hvor den samfundsvidenskabelige forsknings første generation af analyser begynder, nemlig de sene 1960ere og tidlige 1970ere. Der byder sig derfor nu mulighed for at konfrontere den empiriske historieforskning massive – men ikke altid så systematiske – informationsstrøm med politologiens systematiske – men ikke altid så empirisk funderede – udsagn om den danske Europapolitik rødder, karakter og årsager.

Et af de første bidrag af denne art var Peter Hansens pionérafhandling om dansk Europapolitik fra 1969, hvori forfatteren afdækkede dilemmaerne i den danske Europapolitik mellem den økonomiske nødvendighed og den politiske tilbøjelighed.¹ Den danske hu stod ifølge Hansen ikke til overnational integration, men derimod til Norden og FN-forpligtelserne. Hansen understregede dog, at den danske ulyst til integration var kombineret med en udpræget pragmatisme, hvor afgørende økonomiske interesser stod på spil, og at Danmark af traditionalisterne var det mindst principfaste land. Stærke landbrugsinteresser kunne til tider opveje ulysten til stærke overnationale institutioner, og efter Romtraktaten i 1957 kom Danmark i et tiltagende dilemma mellem synet på overnational integration og flæskepriserne:

Efter 1957 blev den eksterne organisatoriske ramme mere struktureret, de økonomiske

problemer blev stadig mere påtrængende, interessekonflikten mellem bønder og arbejdere blev intensiveret, de nationale følelser blev vækket og politiske og ideologiske sammenstød skarpere; alt dette gjorde markedsdebatten til den sandsynligvis mest passionerede og afgjort den største udenrigspolitiske debat i Danmark efter krigen.²

Konflikten mellem hjertets og prangerpungens længsler blev allerede fra begyndelsen en fast figur i de tidlige forsøg på at karakterisere Danmarks forhold til den europæiske integrationsproces. Det samme blev billedet af modstanden mod EF som udtryk for en progressiv, velfærdsstatslig og ideopolitisk kritik af den markeds- og kapitalkræfternes logik, som man forbandt EF med. Flere antagelser satte sig fast allerede fra begyndelsen i pionérårene for dansk politologisk Europaforskning. Det blev som nævnt forudsat, at Danmarks ansøgning om optagelse i Fællesmarkedet var motiveret af landbugets eksportinteresser. Egentlig var der i det danske samfund, således den almindelige antagelse, ikke nogen længsel efter deltagelse i den overnationale integrationsproces; nærmest tværtimod. Danmark tilhørte derimod sammen med Storbritannien og de nordiske lande en gruppe af samfund, som var skeptiske overfor føderalistiske projekter, den gamle UNISCAN-klub, som ved Haagkongressen havde modsat sig en føderalistisk europæisk forfatning. Disse mere pragmatiske, progressive og mere demokratiske lande dannede i stedet EFTA, og måtte først under tidernes ugunst søge medlemsskab i EF, således traditionen.³ Implikationen synes at være, at den danske Europaskepsis har sine rødder i en mere demokratisk, progressiv og velfærdsstatslig tradition i dansk historie, og at den modstand, som vældede frem i folkeafstemningskampagnen i 1972 kunne trække på en historisk kontinuitet i det danske samfund.

Det kan i den forbindelse være interessant at kaste et granskende blik på oprindelsen til denne særlige, danske tradition. Hvor kommer den fra, og hvornår satte den sig igennem? Det første spørgsmål, som trænger sig på, er, hvorfor det var sådan, hvis det vel at mærke var sådan. Hvorfor skulle danskerne være særligt vrangvillige europæere? Lad os derfor rette blikket mod, ikke Haagkongressen, men derimod mod debatten, da den danske elite og den danske offentlighed for første gang blev konfronteret med Romtraktatens komme. Hvad var rammebetingelserne for denne første fællesmarkedsdebat, hvordan stillede partier og interessegrupper sig, og hvordan strukturerede denne første markedsdebat efterfølgende forestillinger om den europæiske integrationsproces? Det kan måske indvendes, at det første møde med princippet om overnationalt samarbejde var mødet med Kul- og Stålungionen. Men for det første var Kul- og Stålungionens Høje Myndighed en betydelig mere magtfuld overnational instans end Fællesmarkedskommissionen. For det andet var det klart opfattelsen i Danmark, at dette samarbejde primært drejede sig om kul- og

stålproducerende lande. For det tredje havde man netop 1950-53 en regering af Venstre og Konservative, som ikke nødvendigvis passer vældig fint som en idealtipe bygget over den progressive danske velfærdsstat.

Så hellere årene 1956-58, hvor man indtil 1957 havde en ren socialdemokratisk mindretalsregering og fra 1957 en trekanstregering sammen med de radikale og Retsforbundet. Denne periode har også den charme, at her har man et større nordisk fællesmarkedsprojekt i støt opstigen (omend i et sindigt tempo). Vi kan altså bringe elementerne sammen i et dramatisk spændingsfelt. Her det mellemstatslige, idépolitiske nordiske projekt, dér de progressive velfærdsstatsarkitekter og endelig derovre i det fjerne hjørne det borgerligt og liberalt dominerede kontinentaleuropæiske projekt med dets overnationale og tysk-franske tilbehør.

Men før vi går til markedssagens gennembrud som et hedt debateme i den danske offentlighed, bør der siges et par ord om de økonomiske samarbejdsplaner i Norden og i Europa i midten af 1950erne.

De nordiske fællesmarkedsdrøftelser var egentlig påbegyndt tilbage i 1947 indenfor rammerne af Marshallplanen, men havde lidt under en noget dilatorisk behandling fra flere af de involverede lande. I 1954 var undersøgelserne blevet tilført et nyt mandat og placeret under regeringernes ansvar. I løbet af 1955 og 1956 havde et kompleks af embedsmænd, eksperter og politikere gennemført et stort udredningsarbejde. I 1956 var disse undersøgelser noget kursorisk blevet debatteret på Nordisk Råds session. I dansk sammenhæng fulgtes undersøgelserne af et blandet dansk samarbejdsudvalg. Partierne var blevet holdt orienteret gennem primært den danske delegation til Nordisk Råd. Det nordiske fællesmarkedsprojekt, som tegnede sig, omfattede dannelsen af en nordisk toldunion med en ydre toldmur og en koordineret handelspolitik udadtil. Fællesmarkedet ville omfatte størstedelen af industriområdet, men der var ganske store modsætninger med hensyn til hvilket regime, som skulle gælde for fisk, fiskeprodukter og landbrugsvarer. Landbrugsrådet havde derfor fulgt forhandlingerne med stor vagtsomhed overfor eventuelle skader i forhold til landbrugets interesser. Men på det politiske plan eksisterede der dog endnu i 1956 opbakning til det nordiske projekt blandt de fire gamle partier.⁴

De politiske beslutningsprocesser, som knyttede sig til sådanne materier var på dette tidspunkt kun i deres vorden. Sager vedrørende Marshallplanen og OEEC blev i vidt omfang drøftet med interesseorganisationerne i Vareforsyningsrådet og i det bredere sammensatte Udvalg vedrørende Danmarks samarbejde med andre lande mv., som reelt var en efterfølger til ERP-udvalget (Marshallplan udvalget). I Folketinget var Vareforsyningsudvalget det mest politiserede organ for Danmarks udenrigsøkonomiske forbindelser. Sidstnævnte var krigsskueplads for kampen mellem primært Krag og især Venstres og Konser-

vatives repræsentanter om de hjemlige restriktioner og det økonomiske diplomati, mens udenrigspolitisk nævn var scene for konsultationer om de mere politiske udenrigs spørgsmål. I en gråzone mellem disse organer faldt det nordiske samarbejde på regeringsplan, som primært blev drøftet i Nordisk Råd og i folketingsalen. Interesseorganisationerne var ganske vist involveret i de nordiske toldunionsplaner 1954-57, men reelt var der en tale om en blind – eller i det mindste svagtseende – parlamentarisk plet, som må forklares med den betydelige og nærmest uskyldsrene parlamentariske konsensus, som indtil 1957 i det danske folketing herskede om de nordiske ambitioner.

I begyndelsen af 1956 begyndte de seks Kul- og Stålunionslandes fællesmarkedsundersøgelser imidlertid at hale ind på det nordiske fællesmarked. Med regeringsskiftet i Frankrig tidligt 1956 skiftede vejrliget for fællesmarkedet pludseligt til et mere gunstigt politisk klima. I foråret 1956 fremkom Spaak-rapporten om mulighederne for dannelsen af et europæisk fællesmarked, og i sommeren 1956 var disse planer kommet så langt, at briterne i OEEC følte sig nødsaget til at fremlægge et forslag om en europæisk frihandelszone under OEEC's rammer. Det var tanken i Storbritannien, at dette forslag kunne tage vinden ud af sejlene for fællesmarkedstanken. Det var imidlertid en klar forudsætning fra britisk side, at en frihandelszone ikke måtte omfatte landbrugsvarer og ej heller rumme stærke institutioner eller forpligtelser som fx en ydre toldmur. Mens de seks lande gik ind i slutfasen i forhandlingerne om Romtraktaten forhandlede man i Paris i OEEC-regie om det britiske forslag. I februar 1957 fremlagde OEEC en rapport om mulighederne for at danne en frihandelszone. Samtidig fremlagde den britiske regering en hvidbog om et sådant frihandelsområde. På dette tidspunkt havde det ventede sammenbrud i de seks landes fællesmarkedsforhandlinger trukket ud så længe, at en virkeliggørelse af det europæiske fællesmarked begyndte at antage realistiske konturer. I februar afpudsede man i Bruxelles de sidste traktatbestemmelser, og den 25. marts 1957 kunne man så i Rom gennemføre den store underskrivelsesceremoni i forbindelse med Romtraktaterne om EURATOM og det europæiske fællesmarked.⁵

I Danmark var et første stormvarsel præsidenten for Landbrugsrådet Hans Pinstrups tale på Landbrugsrådets møde i december 1956, hvor han advarede om fællesmarkedets komme. Pinstrup pegede på, at man ikke kunne deltage i to toldunioner, og på at landbruget måtte foretrække fællesmarkedet. Følgelig burde de nordiske markedsplaner opgives.⁶

Tidligt i februar 1957 redegjorde Krag overfor Vareforsyningsrådet for den trussel, som man stod overfor. Krag så én udvej i at tilslutte sig EF, men dette var ikke hans første prioritet. Han henviste til det høje toldniveau, støtte til franske afhængige lande og til, at de overnationale organer måske ville kunne

øve indflydelse på den økonomiske politik. Danmark ville også måtte deltage i en omfattende koordination af den økonomiske og sociale lovgivning i Fællesmarkedet. Det nordiske markedsprojekt måtte man så opgive sammen med den traditionelle britiske orientering, som ville blive afløst af en tættere tilknytning til kontinentet. Krag rådede derfor til en afventende politik. Blandt de tilstedeværende repræsentanter for interesseorganisationerne fra landbrug, husmænd, industri og arbejderbevægelsens erhvervsråd var der stor uro for landbrugseksportens skæbne.⁷

Snart efter begyndte politikerne at røre på sig. Først og fremmest indledte Venstre nu et hovedkuls tilbagetog fra sin tidligere støtte til det nordiske fællesmarked. Tidligt i februar udtrykte Venstres leder Erik Eriksen temmelig pointeret enighed i Hans Pinstrups synspunkt med hensyn til, at Danmark burde tilsluttes Fællesmarkedet. I begyndelsen af marts henviste en leder i *Berlingske Tidende* de nordiske planer til anden prioritet med udtrykkelig henvisning til den europæiske udvikling.⁸ De hurtige forandringer i den europæiske udvikling var ellers passeret ret upåagtet i den danske offentlighed i almindelighed og i dansk politik i særdeleshed gennem 1955 og 1956. Det var karakteristisk, at *Berlingske Tidende* i høj grad ignorerede processen frem mod Romtraktatens udformning bortset fra enkelte telegrammer. EF som nyhedsstof formåede ikke at avancere forbi tegneserierne og frem på forsiden før den 28. januar.⁹

De første debatter i offentligheden var da også noget præget af, at man ikke helt havde nogen formel for, hvad man havde med at gøre. Iagttagere som journalister og økonomer var nok hurtige til at skaffe sig et vist kendskab til traktatbestemmelserne, men man var i begyndelsen lidt usikker på, hvor i det politiske dyrerige dette nye væsen skulle indplaceres, og hvordan slægtskabet til det danske politisk-økonomiske system var. En af de første kommentatorer var *Berlingske Tidendes* korrespondent J. Bøggild-Christensen, som den 12. februar bragte en analyse af EF og det danske markedsproblem. Efter hans opfattelse var problemet, at både frihandelsområdet og fællesmarkedet havde blinde passagerer. Storbritannien ønskede frihandelsområdet for at undgå bla. landbrugsindrømmelser, mens Frankrig foretrak fællesmarkedet, fordi det passede den franske trang til protektionistiske tiltag. Bøggild-Christensens svar var, at Danmark på trods af denne dødvægt burde søge optagelse i EF:

Ganske vist vil dette sidste betegne en radikal ændring af hele vor udenrigsøkonomiske orientering, men reelle økonomiske ulemper af betydning vil en saadan nyorientering ikke medføre. For ud over en vis fortrinsret til engelske kulleleverancer har vor nære forbundethed med England ikke givet sig udslag i økonomiske fordele. Den mulighed, at dansk deltagelse i fællesmarkedet vil afskære os fra det nordiske fælles-

marked, er af lige saa luftig karakter som de nordiske fællesmarkedsplaner. Og de øvrige betænkeligheder, som man fra visse sider nærer mod dansk deltagelse i fællesmarkedet er i hovedsagen dikteret af en traditionel følelsesmæssig indstilling og uden større realøkonomisk indhold.

Disse lidt brutale iagttagelser forbandt sig med et par interessante forudsætninger. Bøggild-Christensen understregede for det første, at det overnationale element i EF ville være svagere end almindeligt antaget, og for det andet at også et frihandelsområde ville have brug for en harmonisering af den økonomiske politik for at fungere. Problemet var imidlertid de mange reguleringer i EF. Ikke mindst takket være Frankrig ville fællesmarkedet ikke være liberalt, men omfatte stærke politiske reguleringer i landbruget og i handelspolitikken overfor tredjelande.¹⁰ Disse træk blev i det mindste i begyndelsen ofte nævnt af borgerlige politikere og erhvervsfolk. Kontorchef i Industrirådet Einar Carstens talte således om Romtraktaten som et hastværksarbejde domineret af garantierne til Frankrig.¹¹

Det er vanskeligt at sige, hvad man i H.C. Hansen-regeringen og Socialdemokratiet tænkte om sagen. Glade har man ikke været. H.C. Hansens mindretalsregering var afhængig af støtte fra enten de radikale, de konservative eller Venstre. Et folketingsvalg stod for døren til maj, og der kunne næppe være tvivl om, at de hårdt prøvede landbovælgere udgjorde en massiv pressionsgruppe, hvis velfærd rørte ved en øm nerve hos alle tre partier. Ministermødeprotokollen nævner blot, at H.C. Hansen sent januar fremlagde nogle overvejelser for regeringen vedrørende det europæiske fællesmarked. En uge senere redegjorde Krag for planerne om en frihandelszone og for de »politiske vanskeligheder, der kan melde sig for Danmarks vedkommende«. ¹² I regeringens økonomiudvalg var sagen også oppe et par gange; men det synes som om Krag – der var formand for økonomiudvalget – blot refererede udviklingen i sagen uden videre diskussion. To elementer trådte dog frem. For det første synes det som om, Krag og embedsmændene søgte at dæmme op for uroen og beskytte de nordiske markedsplaner mod skibbrud.¹³ Chefen for den økonomisk-politiske afdeling i Udenrigsministeriet, Erling Kristiansen, sagde til Udvalget vedr. økonomisk samarbejde, at de nordiske planer ville fortsætte uanfægtet af den seneste udvikling.¹⁴ Et strategipapir fra Udenrigsministeriet understregede i midten af januar de problemer, som frihandelssspørgsmålet ville rejse for det nordiske projekt. På et møde mellem de nordiske samarbejdsministre i midten af januar foreslog Krag således, at de nordiske planer skulle fremskyndes.¹⁵ Det andet element, som trådte frem, var det pragmatiske hensyn til landbrugseksporten. H.C. Hansen understregede således, at handel med landbrugsvarer måtte omfattes af de verserende frihandelsplaner.¹⁶ Generelt var der imidlertid

ikke i politikformuleringen udtryk for nogen betænkelighed overfor det europæiske fællesmarked udover de vanskeligheder, som dette rejste for landbrugs-eksporten. Hverken suveræniteten, velfærdsstaten eller kulturelle eller nationale betænkeligheder træder frem af de indre overvejelser på Slotsholmen i den umiddelbare konfrontation med EF's komme. Det skulle imidlertid snart ændre sig.

Romtraktaten var end ikke færdig, før den gjorde sin entre i valgkampen og indenrigspolitikken. De konservative og venstrefolkene stødte hurtigt til på denne sårbare flanke hos socialdemokraterne. I slutningen af januar rettede Erik Eriksen et skarpt angreb på regeringen for ikke at følge op på den markedspolitiske udvikling. Danmark måtte med i EF så hurtigt som muligt, og hurtigst muligt søge at gøre sin indflydelse gældende på den nye traktat. Eriksen kritiserede de socialdemokratiske ministres angivelige passivitet overfor EF, og forklarede det med, at EF ville mindske spillerummet for »socialdemokratiske eksperimenter« og for den lille planøkonomi.¹⁷ Det var nok ikke det, Eriksen skulle sige, hvis han ønskede at omvende socialdemokraterne til fællesmarkedstanken, men mon ikke han har haft det forestående folketingsvalg i tankerne, da han kom med udtalelsen. Romtraktaten kan han i hvert fald ikke have haft i tankerne, for den blev først færdigforhandlet og underskrevet knapt to måneder senere.

Også de konservative hejste snart den europæiske fane. En leder fra det de konservative nærtstående dagblad *Dagens Nyheder* krævede således allerede i januar, at betingelserne for medlemskab af EF skulle undersøges.¹⁸ Den 31. januar spurgte Ole Bjørn Kraft på et politisk møde, om Danmark overhovedet ville være i stand til at stå udenfor et fælles marked. Om han tænkte på frihandelsområdet eller EF var uklart. Det samme var hans ønske om en hurtig afklaring af de nordiske planer.¹⁹ Få dage efter foreslog Kraft i en tale til Studenterforeningen i Oslo, at de nordiske lande sammen med EF skulle søge at danne en blok udenom Storbritannien.²⁰ Dette var mere modigt end klogt, for enhver, som kendte norsk politik, måtte vide, at dette forslag ikke havde nogen gang på jorden. Krafts udtalelser var ret typiske for den tidlige konservative stillingtagen. For det første var der en noget uklar terminologi med hensyn til, hvilket fællesmarked, man tænkte på. For det andet søgte man i hvert fald retorisk at forene den nordiske option med den europæiske. Begrundelsen var, at mange af de konservative var ret splittede mellem EF og Norden, og at partiet også i valgkampen følte en stærk tilskyndelse til at varetage de mange landbovælgernes udenrigsøkonomiske interesser. Man følte vel, at samarbejdet med Venstre burde udstrækkes til, at man deltes om landbostemmerne. Det var dog også tydeligt, at flere ledende konservative ønskede at støde til i denne socialdemokraternes sårbare flanke. Poul Møller opfordrede således den 1. februar

til at give første prioritet til EF og lægge de nordiske planer til side. De økonomiske realiteter var vigtigere end gamle følelsesmæssige bånd:

Mon ikke en realistisk dansk tankegang bør advare os mod at staa for meget paa det nordiske, i hvert fald vil det være dødsensalvorligt, om vi af følelsesmæssige grunde ser os blinde paa det nordiske fællesmarked, medens begivenhederne ude i Europa hastigt distancerer os.²¹

Tidligt i februar 1957 rejste Konservative og Venstre en forespørgselsdebat i Folketinget om regeringens markedspolitik. Ole Bjørn Kraft tog ikke i sin tale for forespørgerne konkret stilling til, om Danmark skulle slutte sig til De Seks, men rejste på insisterende vis spørgsmålet for stats- og udenrigsminister H.C. Hansen.²² I sin besvarelse holdt stats- og udenrigsministeren spørgsmålet åbent, idet han påpegede, at der endnu ikke forelå tilstrækkelig information om de forskellige markedsplaner. Han gjorde dog opmærksom på, at en tilslutning til EF ville være uforenelig med videre dansk deltagelse i de nordiske planer, og at Danmark ikke kunne bevare sine lave toldsatser i Fællesmarkedet. Økonomimister Jens Otto Krag gjorde et stort nummer ud af nødvendigheden af at inkludere landbrugsvarer i frihandelsforhandlingerne i OEEC. Han gjorde også alvorligt opmærksom på, at alt afhang af Storbritannien på dette felt, og at dette kunne blive afgørende for Danmarks holdning og fremtidige udenrigspolitiske orientering. Denne skjulte trussel om eventuel dansk indtræden i EF var dog først og fremmest rettet til diplomatlogen i Folketinget.²³ Den socialdemokratiske ordfører Per Hækkerup lod til gengæld Skræp lyne over oppositionens ikke så klare udmeldinger, og støttede i øvrigt ønsket om at forfølge et nordisk fællesmarked i et stort frihandelsområde. Hækkerup henviste til usikkerheden om den økonomiske union i EF, det fælles arbejds- og kapitalmarked og virkningerne på den almindelige økonomiske politik. Om EF havde han en vis skepsis til overs med hensyn til de toldstigninger, som ville følge dansk medlemskab, og med hensyn til kontrollen med monopoler og karteller. Men derudover måtte EF-medlemskabet have politiske følger, som:

... ikke kan undgå at påvirke vor politik i øvrigt. Det gælder i høj grad i tilfælde af en toldunion, hvor de fælles organer, som man agter at oprette, og som i et vist omfang skal have overstatslig myndighed, ikke kan undgå på en række områder at komme til at påvirke den almindelige udformning af vor politik, og det gælder naturligvis også – omend i mindre udstrækning – for frihandelsområdet. Jeg tror dog, at de fleste ud fra et almindeligt politisk synspunkt helst ser os anbragt i et europæisk fællesskab, der både omfatter England og de skandinaviske lande.²⁴

Knappt tolv år efter befrielsen behøvede Hækkerup ikke at konkretisere, hvad

han mente. Kraft var dog ikke desto mindre noget kritisk overfor regeringen – reelt var det rettet til H.C. Hansen – for utidigt at have taget stilling imod EF. Nogen klar stillingtagen efterlod han dog ikke selv med sine almindelige henvisninger til nødvendigheden af at knytte Norden til det europæiske samarbejde og af at inkludere landbrugsvarer i frihandelsområdet. Venstremanden Jørgen Gram raillerede som ventet over landbrugets eksportproblemer, og insisterede på, at Danmark skulle være med »i inderkredsen« hos De Seks og være »med til rådslagningerne« blandt disse. Han mente, at regeringen havde forsømt at orientere folketinget om denne sag, og fandt i øvrigt, at man burde holde sig til hos De Seks. Det var imidlertid kendetegnende, at Gram stort set ikke sagde nogetsomhelst om, hvilken type samarbejde De Seks arbejdede på. Ej heller var man bundet, mente han, før den endelige traktat var underskrevet og ratificeret.²⁵

Jeg nærer ikke særlig ængstelse for at tabe en del af vor suverænitet ved at gå sammen med andre, for vi sidder jo dog ved forhandlingsbordet sammen med dem, og i tilsvarende grad som vi må tage hensyn, får vi en del af deres suverænitet som erstatning.²⁶

Disse korte betragtninger udgjorde for øvrigt det absolutte højdepunkt i de suverænitetspolitiske overvejelser i første halvdel af 1957. Den radikale Bertel Dahlgaard udtalte sig overhovedet ikke om Fællesmarkedets karakter, men støttede regeringens vent-og-se politik, samtidig med at han krævede, at man anstrengte sig for at få de nordiske fællesmarkedsforhandlinger bragt flot.²⁷

I slutningen af februar mødtes Vareforsyningsudvalget sammen med Udenrigspolitisk Nævn for at drøfte markedsspørgsmålet. Krag gjorde her i løvekulen rede for den markedspolitiske problematik. Nogen prognose for konsekvenserne af EF-medlemskab kunne han ikke give med sikkerhed, men den høje fælles toldmur, usikkerheden med hensyn til den vigtige korntold, den fælles landbrugspolitik og eventuelle betalinger til EFs fonde var alle usikkerhedsmomenter. Koordineringen af den økonomiske politik, socialpolitisk harmonisering og det fælles marked for arbejdskraft og kapital ville også indebære et tab af økonomisk manøvrerum. På den anden side ønskede Krag ikke at tilægge dette for stor vægt, da han også forudså, at sådanne politikharmoniseringer og liberaliseringer ville komme til at gælde i et frihandelsområde, om end i noget løsere form. Krag understregede også, at han tvivlede på, at det fælles arbejdsmarked ville indebære større migration af arbejdere. I øvrigt fandtes der undtagelsesregler for, hvis der alligevel skulle blive tale om større strømme af arbejdskraft, eller hvis disse fik lønningerne til at falde. De mere indirekte konsekvenser af EF-medlemskab var stadig tågede: skulle Danmark i givet fald

også tilslutte sig Kul- og Ståunionen og Vestunionen? Hovedtrækkene i Krag's vurdering af konsekvenserne af EF-medlemskab var altså, at han ikke fandt disse afskrækkende, men at der dog stadig var stor usikkerhed. Han lagde derimod vægt på, at tilslutning til EF ville indebære, at man opgav medlemskab af den nordiske klub. Og hvad med Finland? Skulle Danmark vælge det stabile nordiske samarbejde eller det mere usikre europæiske samarbejde, som i sidste ende kunne føre til en europæisk forfatning? Krag gav ikke noget klart svar på disse spørgsmål, dels fordi han, som den skeptiker han var, ønskede at holde alle muligheder åbne længst muligt, dels fordi han ønskede at spille en parlamentarisk sikker bold.²⁸

Venstrefolkene J. Gram og Erik Eriksen var forsigtige nok til ikke at give sig ind på en analyse som Krag's, men nøjedes med at kræve øjeblikkelige og tilbunds gående undersøgelser af betingelserne for EF-medlemskab. Faktisk tog de slet ikke klart stilling for eller imod EF-medlemskab. Desuden ville det nok også være meget forlangt, at regeringen, før traktaten var færdigforhandlet og knapt en måned før den var underskrevet i Rom, skulle tage kontakt til De Seks som et potentielt syvende medlem. Dette ville også have været at udnytte Venstres privilegium som opposition til det yderste. De konservative Ole Bjørn Kraft og Aksel Møller var mere forsigtige i deres ønske om undersøgelser af EF-optionen, men det var givetvis mere af hensyn til indre uenighed i folketingsgruppen, end på grund af fine fornemmelser i forhold til regeringen. Den socialdemokratiske smedeformand Hans Rasmussen var derimod betydelig mere åbenmundet. Den stærke smed var grumme mistænksom overfor Fællesmarkedet. De mulige omkostningsstigninger, bidrag til EF-fonde og overnationale begrænsninger på den danske suverænitet kunne hæmme den industrielle udvikling, frygtede Rasmussen. Han ønskede brændende at bevare den nordiske option. Han var også bange for, at medlemskab af Kul- og Ståunionen skulle ramme metalindustrien med prisstigninger på stål. Samme antikontinentale, pronordiske toneleje blev anslået af den radikale Bertel Dahlgaard, som frygtede for de udenrigspolitiske konsekvenser af medlemskab af Fællesmarkedet og for tysk dominans. Også Retsforbundets Viggo Starcke var skeptisk overfor Fællesmarkedet, og så hellere dansk medlemskab af et stort frihandelsområde. Regeringen fik dog mandat til at kontakte De Seks for at skaffe yderligere oplysninger om Fællesmarkedets udformning og om de seks landes holdning til frihandelsforhandlingerne på særligt landbrugsområdet.²⁹

Krag vendte tilbage til ministermødet den 5. marts med den opfattelse, at Venstre klart ønskede medlemskab af EF, selv om de indtil videre blot krævede »undersøgelser«. Fra de radikale og konservative havde han det indtryk, at de egentlig mest var bange for en mulig tysk dominans.³⁰ Venstres holdning var givetvis blevet skærpet af, at den belgiske udenrigsminister Paul-Henri Spaak

havde udtalt, at døren til EF stod åben for Danmark. I hvert fald foranledigede dette den 3. marts en leder i *Berlingske Tidende* med krav om, at man nu endeligt burde opgive det nordiske fællesmarked.³¹ I regeringen tolkede man mandatet fra fællesmødet mellem Vareforsyningsudvalget og det Udenrigspolitiske Nævn ligeså pragmatisk, som det var uklart. Man ville simpelthen søge at skaffe sig videre information på den mest hensigtsmæssige måde.³²

Alt dette kunne give indtryk af en vis afslappet pragmatisme fra den danske regerings side. Man kunne endda fristes til at tolke forløbet således, at der fra den socialdemokratiske regerings side var tale om en vis modvilje mod overnational integration i den form, som EF repræsenterede. Trods utålmodighed hos Venstre trak det da også ud med at få et møde i stand, og det var ikke før den 16. april, at en dansk delegation i Bruxelles mødtes med de seks landes Interimkomité (den midlertidige kommission). Det ville vel også have været meget forlangt, at De Seks i de pinagtige forhandlinger om Romtraktatens landbrugsbestemmelser pludselig 2-3 uger før traktatens underskrivelse skulle få plads til Europas største eksportør af landbrugsvarer i ligningen. Ikke desto mindre var Danmark det land i Europa, som var længst fremme med overvejelser om eventuelt EF-medlemskab. Det var nærmest symbolsk, at Paul-Henri Spaak blev informeret om det danske ønske om et møde på højt niveau, da han i et fly var på vej til underskrivelsesceremonien i Rom.³³

Faktisk var den danske regering så pragmatisk med hensyn til sit syn på integrations-spørgsmålet, at den danske delegations brief rummede en undersøgelse af muligheden for, at Danmark kunne tiltræde Romtraktaten delvist i form af en associering på landbrugsområdet. Tanken var at tiltræde Romtraktatens afsnit om landbrugssamarbejdet og deltage i fx EF-Ministerrådets møder, når landbrugsspørgsmål var på dagsordenen. I øvrigt var det fortsat regeringens hensigt at konsultere De Seks med hensyn til en fælles front i forhold til Storbritanniens modvilje mod at tale om landbrugsvarer. Forhandlingsoplægget blev godkendt i et nyt fællesmøde mellem Vareforsyningsudvalget og Udenrigspolitisk Nævn den 31. marts. Oplægget fandt tilslutning hos de konservative og de radikale, mens Venstre kritiserede regeringen for efterladenhed i forhold til mandatet fra det tidligere fællesmøde. Nu ønskede man simpelt hen, at der skulle tages kontakt til De Seks med henblik på fuldt EF-medlemskab.³⁴ Hvad socialdemokraterne mente om sagen er noget uklart. På et fællesmøde i partiets forretningsudvalg og hovedbestyrelse den 13. april fremlagde Krag de markedspolitiske problemer, men referatet efterlader ikke spor af en eventuel diskussion eller beslutning. Statsminister H.C. Hansens autoritet taget i betragtning må det formodes, at partiledelsen og regeringen blev overladt betydelig diskretion i sagen.³⁵

Den 16. april mødtes en dansk delegation under økonomiminister Jens Otto

Krags og udenrigsråd Erling Kristiansens ledelse med de seks EF-landes interimskomité i Bruxelles. Krag gav en ganske klar hyldelse til de seks landes initiativ til et spring mod integration i dybden, og forsikrede om den danske samarbejdsvilje og støtte. Danmark var imidlertid, erklærede Krag, forpligtet med hensyn til de nordiske fællesmarkedsbestræbelser, og kunne derfor ikke umiddelbart tilslutte sig EF som fuldt medlem. Derimod så Krag et vigtigt perspektiv i, at Danmark kunne deltage i såvel landbrugssamarbejdet under Romtraktaten som i det nordiske fællesmarked, og dermed virke som et bindeled mellem det nordiske og det kontinentale samarbejde (en sådan løsning ville i øvrigt betyde, at de danske landmænd på indbringende vis både kunne komme af med deres kvæg til Vesttyskland og deres smør og bacon til Storbritannien). Det viste sig dog snart, at der var ringe chancer for at få De Seks til at acceptere en delvis dansk tiltræden til Romtraktaten. Derimod blev danskerne forsikret om, at man ville hilse en fuld og hel dansk tiltræden til Romtraktaten velkommen. Det var i bogstaveligste forstand mere, end man havde håbet på. Måske endda lovlig meget. Det lykkedes i øvrigt også at blive enige om en fælles forhandlingsstrategi overfor briterne i frihandelsforhandlingerne. Hermed havde danskerne knyttet en tæt forbindelse til EF, som de bevarede frem til den formelle ansøgning om EF-medlemskab i 1961.³⁶

Samtalerne med De Seks tog vinden ud af sejlene på den hjemlige strid om forholdet til EF. På et fællesmøde mellem Vareforsyningsudvalget og Udenrigspolitisk Nævn den 26. april rapporterede Krag om sine samtaler, og meldte at døren til EF stadig stod åben for Danmark. Dette havde en vis beroligende virkning på Venstrefolkene. Disse var måske nok også for en stund blevet kølnet lidt i deres EF-begejstring af Krags meddelelse om, at De Seks sikkert ville indføre en særdeles høj korntold, som måtte forventes af fordyre den forældede landsbrugsproduktion. Det skulle man jo nok tygge lidt drøv på, inden man i valgkampen fór frem med med bål og brand og krav om en øjeblikkelig dansk ansøgning om optagelse i EF. Det politiske pres lindede således lidt, men repræsentanterne fra Landbrugsrådet og Industrirådet var tydeligt mærkede af følelsen af, at der var et tidspres med hensyn til indmeldelse i EF.³⁷

Valget den 14. maj tog også en del af tordenluften ud af EF-sagen. Historien om dannelsen af Trekantsregeringen er fortalt andetsteds, og skal ikke gentages her. Væsentligt er imidlertid, at optagelsen af de lidet NATO-begejstrede radikale i regeringen ikke øgede den kontinentale alliances muligheder for at tiltrække dansk interesse. Også Retsforbundet, som havde ført kampagne mod told og reguleringer, foretrak så langt en dansk deltagelse i et stort frihandelsområde frem for Fællesmarkedet. Med udnævnelsen af nordisten Bertel Dahlgaard til økonomiminister og minister for nordisk samarbejde øgedes regeringens parlamentariske interesser i det nordiske projekt ganske betydeligt. Krag, som

udnævntes til udenrigsøkonomiminister, og dermed fik ansvaret for de europæiske økonomiske relationer (foruden en del andet), havde ganske vist investeret store kræfter i at holde det nordiske fællesmarked flydende, men havde ikke som Dahlgaard og de radikale nogen stærk politisk og følelsesmæssig aversion mod det kontinentale samarbejde.

Når vi nu taler om det nordiske fællesmarked, så var der her gennem den første halvdel af 1957 ganske meget, som gik for sig i det stille upåagtet af offentlig eller politisk opmærksomhed. Faktisk var den danske offentlighed bedre orienteret om, hvad der gik for sig af forhandlinger på europæisk plan, end om hvad der skete, når de nordiske delegationer mødtes for at forhandle det nordiske fællesmarked.

Det britiske frihandelsprojekt og Romtraktatens indtog i det internationale økonomiske samarbejde havde tidligt 1957 kastet det nordiske projekt ud i en større krise. Danskerne kunne ikke godt give afkald på at få landbrugsvarer med i det nordiske fællesmarked, uden at de dermed kompromitterede deres krav om, at landbrugsvarer også skulle med i en international frihandelsaftale. Det samme gjaldt fx nordmændenes ønske om at få fisk og fiskeprodukter med. På disse områder havde de nordiske regeringer ikke turdet strække samarbejdsviljen yderligere. Bønder og fiskere havde jo også stemmeret, og en del af disse næringsgrene var af stor betydning for yderområder i de enkelte lande. Problemet var i januar 1957, om de nordiske lande skulle møde den europæiske udfordring alene med nationalt skræddersyede strategier, eller om man skulle give køb og søge en løsning på de nationale problemer ud fra den platform, som et nordisk fællesmarked kunne udgøre.

Det hedder gerne i litteraturen, at danskerne i 1957 gik kolde i det nordiske spor på grund af problemer med at afsætte landbrugseksporerten.³⁸ Det er imidlertid ikke helt det indtryk, som det ganske vist lidet meddelsomme arkivmateriale efterlader. I møderne i embedsmændenes samarbejdsudvalg såvel som mellem de nordiske samarbejdsministre var danskerne både udfarende og aktive med hensyn til at finde en løsning, der gjorde det nordiske fællesmarked nogenlunde foreneligt med dansk landbrugs eksportinteresser. Det er ordet nogenlunde, som er nøglen. Der er næppe tvivl om, at det europæiske fællesmarked ville have tjent landbrugets pekuniære interesser bedre end hvilken som helst nordisk løsning i kombination med et frihandelsområde. Alligevel satte regeringen de industrielle, politiske og ideologiske interesser i den nordiske løsning højere. Krag udøvede ganske vist et stærkt pres på de nordiske partnere for at få et agrart element ind i den nordiske plan,³⁹ og på Nordisk Råds session i Helsingfors februar 1957 stod den danske delegation i denne sag samlet med Bertel Dahlgaard som ordfører. De danske talere, især Thorkil Kri-

stensen, ramte ganske vist et mere tilbageholdende toneleje end tidligere, men der var jo heller ingen grund til at spille sig sine kort af hænde.⁴⁰ Det korte af det lange var imidlertid, at regeringen fastholdt det nordiske samarbejdsprojekt på bekostning af et beslutsomt udspil til EF.

I marts satte regeringen da også fornyet energi ind på at finde en formel, som kunne bringe de nordiske undersøgelser flot og tilpasse projektet til de europæiske frihandelsforhandlinger. Flere kompromisforslag blev lagt frem. Ind imellem disse konstruktive bidrag blev der fra Krags og embedsmændenes side slået i bordet og krævet indrømmelser med hensyn til landbrugsspørgsmålet. På et møde i Saltsjöbaden mellem samarbejdsministrene 30-31. marts greb Krag om nældens rod, og forklarede baggrunden for danskernes liaison med Fællesmarkedet. De nordiske partnere blev temmelig bestyrkede over, hvor langt danskernes kontakter til De Seks gik. Men bla. nordmændene studsede også over, at den danske regering fortsat syntes at ville følge det nordiske projekt til den bitre ende.⁴¹ Efter valget og Bertel Dahlgaards overtagelse af det nordiske ressort blev den danske linie konsolideret. Man forsøgte at forcere det nordiske projekt, presse de nordiske partnere til indrømmelser og samtidig holde døren åben til De Seks. I juli måtte Krag imidlertid i Udenrigspolitisk Nævn forsikre en noget mistænksom opposition om, at man ikke ville tage endelige skridt med hensyn til den nordiske toldunion, førend forholdet til De Seks var mere afklaret.⁴²

Først efter et stort, hermetisk tillukket møde mellem samarbejdsministrene i Høsbjør ved Hamar den 7-8. juli fandt man en formel, som bragte de nordiske undersøgelser videre. Man enedes simpelthen om at udarbejde en tillægsrapport, som på en eller anden måde omfattede alle resterende varegrupper. Nøglen til løsningen var dels, at man intet konkret lovede hinanden, dels at de ting, som holdtes i udsigt, blev holdt fra pressens og offentlighedens kendskab. På det tidspunkt var den tusind sider store rapport stort set færdig, men blev holdt tilbage på grund af, at der skulle afholdes Stortingsvalg i Norge.⁴³ »Mørklægningen« af den nordiske rapport kaldte på heftig kritik i Norge, men også i Danmark rettede den borgerlige presse bitre angreb på de nordiske forhandlinger for hemmeligholdelse og bureaukrati.⁴⁴ *Sorø Amtstidende* talte om mørklægning af de nordiske planer, og beskyldte Bertel Dahlgaard for at misbruge sin ministerpost til at tvinge en nordisk løsning igennem på bekostning af en europæisk.⁴⁵ Under overskriften »Lys i syd, mørke i Nord« argumenterede en leder i *Dagens Nyheder*, at de hårde økonomiske realiteter havde overhalet de nordiske planer. Man mente også at finde en forskel mellem Krags og Bertel Dahlgaards holdning:

Bertel Dahlgaard er marcheret ind i trekantregeringen med Nordens svaner som sit

bannermærke, og det ser ud til, at han er ved at lægge alle regeringens æg i den nordiske svanerede. Det er udenfor al tvivl, at Jens Otto Krag og hans embedsmænd samtidig gør noget ved fællesmarkeds og frihandelsomraadeplanerne. Alene den tale, minister Krag holdt paa tolvmandsforeningernes formandsmøde i gaar, tyder paa et forsøg paa at holde sig paa højde med udviklingen. Men hvem af de to i regeringen faar overtaget? Den ældre eller den yngre?⁴⁶

Faktisk må man formode, at de nordiske undersøgelser kun overlevede de kritiske forårs- og sommermåneder på grund af, at hverken offentligheden eller folketingspolitikerne havde noget nøje kendskab til, hvad der egentlig foregik i undersøgelsesarbejdet. Modsat forholdet til EF og OEEC, hvor regeringen både i folketingssalen, i Vareforsyningsudvalget og i Udenrigspolitisk Nævn var under skarp parlamentarisk overvågning, var de nordiske fællesmarkedsforhandlinger i vidt omfang unddraget åbenhed og parlamentarisk opsyn. Krag orienterede ganske vist et par gange lederne af partigrupperne fra de fire gamle partier i den danske delegation til Nordisk Råd og – bevares – sagen var til tider oppe i folketingssalen. Men, da EF stod mod Norden i 1957, tyndede det kraftigt ud med detaljerede oplysninger såvel i forhold til pressen som til folketingsmedlemmerne. H.C. Hansen, Krag og – fra maj 1957 – Bertel Dahlgaard slog i sidste instans ring om det nordiske projekt, mens det europæiske tog trak ud fra perronnen.

Da den nordiske undersøgelsesrapport blev lagt frem i efteråret 1957, havde Venstres og landbrugets forhåbninger om snarligt dansk EF-medlemsskab imidlertid mødt nye skuffelser, som ikke udelukkende havde med de nordiske ambitioner at gøre. Sagen var, at i det tidlige forår 1957 vågnede to slumrende giganter, industrien og fagbevægelsen, op til aktion i markedsspørgsmålet. Da man nåede efteråret, havde disse to stærke interesseorganisationer lagt sig fast på en linie, som gav første prioritet til et frihandelsområde i kombination med det nordiske fællesmarked.

Fagbevægelsen havde allerede på forhånd sat sine aktier i det nordiske fællesmarked. Det gjaldt ikke mindst Arbejderbevægelsens Erhvervsråd og den lille håndfuld økonomer, som i Erhvervsrådet rådgav fagbevægelsen. Allerede i februar 1957 skrev således kontorchef i Erhvervsrådet Jørgen Paldam til DsFs formand Eiler Jensen:

Fra dansk side er det vel naturligt at indtage en kritisk holdning til spørgsmålet om indtrædelse i toldunionen, der blandt andet indebærer oprettelsen af visse overnationale organer, hvor lande som Vesttyskland og Frankrig vil få en dominerende stilling. Desuden er det meningen at udvikle toldunionen til en egentlig økonomisk union med en vidtgående harmonisering af den økonomiske og sociale politik, og Danmark vil

formentlig være dårlig tjent med at komme ind i en sådan samordningsproces sammen med lande på et væsentligt lavere socialt og økonomisk udviklingsstrin end vort.⁴⁷

Når Paldam således var på forkant med udviklingen, så var det ikke mindst ud fra hensynet til det nordiske samarbejde, og ønsket om at inddæmme de kræfter, som ville opgive det nordiske projekt til fordel for medlemskab i EF. Den første generelle oversigt over Romtraktaten, som fagbevægelsens medlemmer blev præsenteret for, kom i fagbladet *Løn og Virke* i marts, og stammede da også fra Henrik Heies hånd – en af Paldams kolleger. Artiklen var noget præget af den usikkerhed, som rådede med hensyn til det nye fænomen og til dansk landbrugseksports skæbne. Heie var ikke desto mindre hurtig til at pege på de potentielle farer i EFs bestemmelser om socialpolitisk harmonisering og i det fælles arbejds- og kapitalmarked. Der blev også nogle dunkle, sinistre ord tilovers om faren for de katolske politiske kræfters dominans og opgivelsen af suverænitæt, men først og fremmest ville dansk EF-medlemskab true det nordiske fællesmarkedsprojekt.⁴⁸ Disse overvejelser kom hverken ud af folkedybet eller fra særlige ekspertundersøgelser. De sagkyndige, som fagbevægelsen rådede over, kunne være i et folkevognsrugbrød, og de var universitetsuddannede økonomer.

I Udenrigsministeriets »europæiske« kontor (dette var før Markedssekretariatets tid) producerede man sent februar 1957 en prognose for konsekvenserne af dansk EF-medlemskab. Man tildelte her Romtraktatens bestemmelser om koordinering af den økonomiske politik, socialpolitisk harmonisering og det fælles arbejds- og kapitalmarked stor opmærksomhed. Den gennemgående opfattelse var ikke desto mindre, at disse træk i sekslandesamarbejdet kun i ret ringe grad indebar risici for danske interesser. For det første ville et frihandelsområde rumme lignende træk. For det andet havde mange af Romtraktatens arbejdsmarkeds- eller socialpolitiske bestemmelser den funktion at udligne konkurrenceforholdene til fordel for lande med høje lønninger eller velfærdsydelse. Embedsmændene så derfor kun få problemer heri, da Danmark netop var et af de lande, som havde et højt løn- og velfærdsniveau. Der kunne til gengæld være betydelige problemer i Romtraktatens krav om indførelse af ligeløn for visse grupper af ufaglærte arbejdere i tekstilindustrien. En koncentreret økonomisk politik ville naturligvis indebære et vist tab af manøvrerum, men dette ville alligevel komme før eller siden i et europæisk frihandelsområde. Det eneste virkelig ømtålelige område var derfor det fælles arbejdsmarked, hvor det var svært at forudsige konsekvenserne.⁴⁹ Dette var et af de dokumenter, som blev stillet til rådighed for interesseorganisationerne, herunder DsF. Denne mere nuancerede analyse satte sig imidlertid ingen spor i bevægelsen.

I eftersommeren 1957 var stemningen i fagbevægelsens kompetente organer begyndt at vende til en mere beslutsom skepsis overfor Fællesmarkedet. I august forespurgte arbejdsministeren DsF om holdningen til Romtraktaten, og fik som svar, at man nærrede bekymring for de sociale bestemmelser.⁵⁰ Der var endnu tale om en ret vag frygt, men denne blev utvivlsomt næret af Venstres pres for dansk EF-medlemskab. EF var givetvis det, man i amerikanske kriminalfilm kalder »guilty by association«. I september præciserede DsF overfor regeringens sin holdning med henvisning til Ejler Jensens tale til DsF's kongres den 2. september. Principperne var sunde nok, lød det her, men der var stadig usikkerhed med hensyn til arbejdskraftens frie bevægelighed og det nordiske fællesmarkeds skæbne. Fagbevægelsens ledelse var også ængstelige for udsigten til forhøjede levnedsmiddelpriser som følge af EF-medlemskab, ikke mindst på baggrund af, at man endnu ikke kendte EFs fremtidige toldniveau for korn. Der var endelig langt fra begejstring ved udsigten til socialpolitisk harmonisering »... under ledelse af et embedsmandsvælde et eller andet sted i Mitteuropa«. Trods denne gennemgående negative tone, forkastede man ikke endeligt muligheden for EF-medlemskab.⁵¹

På trods af denne grumme skeptiske, men trods alt fremkommelige tone, blev DsF overgået i EF-skepsis fra såvel Erhvervsrådet som fra Smede- og Metalarbejderforbundets formand, Hans Rasmussen. Rasmussen havde allerede tidligt opfordret Erhvervsrådet til at undersøge de social- og arbejdsmarkedspolitiske aspekter af Romtraktaten.⁵² Svaret genlød af usikkerheden om såvel bestemmelsernes nærmere karakter som deres konsekvenser.

Imidlertid vil også en række *andre problemer* rejse sig ved en dansk indtræden i toldunionen. Som nævnt er det meningen at udbygge denne til en økonomisk union med vidtgående harmonisering af blandt andet den sociale politik og et fælles kapital- og arbejdsmarked. Da det drejer sig om lande, som i overvejende grad er ringere socialt stillet end Danmark, vil der allerede af denne grund være anledning til tilbageholdenhed.

Hertil kommer, at der også vil opstå visse *kulturelle og politiske problemer* ved Danmarks tilslutning. Det skal f.eks. bemærkes, at et af motiverne for forbundskansler Adenauers tilslutning til tanken, ifølge tyske fagforeningskredse, er, at unionen vil komme til at omfatte lande, der har stærke katolske grupper, der også er politisk organiseret. Ved unionens oprettelse vil de katolske partier kunne påregne en ledende stilling på afgørende punkter.⁵³

Hans Rasmussen var herefter hurtig til at kaste sin betydelige politiske vægt ind mod EF-medlemskab, bla. med særdeles EF-skeptiske ledere i fagbladet *Jern og metal* i september og november. Der blev henvist til risikoen for import af arbejdsløshed, lavtlønsarbejdere, socialpolitisk harmonisering, heftig konkur-

rence og tysk dominans.⁵⁴ De sidste mere politiske og nationale aspekter i denne opremsning anslog stærke politiske ideosynkrasier hos såvel Hans Rasmussen som hos direktøren for Erhvervsrådet Frederik Dahlgaard og hos begge sidstnævntes kontorchefer Jørgen Paldam og Henrik Heie. Hos disse fandt man en markant uglæde ved et tættere forhold til Tyskland og ved at forlade den nordiske orientering. Da Paldam i oktober meldte klart ud med et nej til Fællesmarkedet, var der i hans argumentation et ekko af animositet mod de angiveligt fremmede kulturelle og politiske kræfter i sekslandesamarbejdet.⁵⁵ Det samme gjaldt Frederik Dahlgaards tale til Erhvervsrådets møde i november 1957, hvor han advarede mod dansk medlemskab i den »tysk-latinske union« og mod virkningerne af socialpolitisk harmonisering.⁵⁶

I Socialdemokratiet syntes disse holdninger at sætte sig mere fast som partiets officielle holdning til europæisk integration i efteråret 1957. I åbningen af folketinget i oktober 1957 søgte den socialdemokratiske folketingsgruppe at dæmme op for kravet om tilslutning til fællesmarkedet med argumenter, som såede tvivl om ønskværdigheden af et sådant medlemskab, og i december 1957 producerede partisekretær Niels Matthiasen et standardforedrag til partiet om holdningen til EF og Romtraktaten. Dette dokument byggede i omfattende grad på Henrik Heies ekspertise, og ramte da også et politisk-kulturelt toneleje, som søgte at så tvivl om ønskværdigheden af, at Danmark skulle slutte sig til en kreds af lande, hvis politiske kultur og velfærdsordninger angiveligt var så anderledes, end de danske og nordiske.⁵⁷

Tesen om, at Danmarks karakter som nordisk velfærdsstat og fagbevægelses stærke stilling ville lide afbræk ved dansk EF-medlemskab synes at have sin oprindelse i disse strategiske overvejelser. Der er imidlertid flere forhold i processen fra januar 1957 til oktober-november 1957, som springer i øjnene. For det første var denne debat også i arbejderbevægelsen en ekstremt topstyret debat, hvor analyserne fra en ganske lille gruppe eksperter – fra især Arbejderbevægelsens Erhvervsråd – spredte sig ud i fagbevægelsen og arbejderbevægelses organisationer. Nogen stemningsbølge fra bevægelsens dyb findes der ikke spor efter. For det andet var de oplysninger, som man arbejdede på grundlag af, ikke altid så præcise, at man kunne bygge nogen sikker politisk og politisk-økonomisk analyse på grundlag deraf. Mange af de første meldinger kom før, man kendte Romtraktatens ordlyd, og mange af rammebestemmelserne vedrørende social- og arbejdsmarkedsforhold blev først udfyldt, da EFs politiske lovgivningsproces rigtig tog fat i 1960erne. I Erhvervsrådet synes man simpelt hen at have forfulgt den linie, at hvis der var tvivl, så måtte man frygte det værste. Det var i øvrigt også bemærkelsesværdigt, at praktisk taget ingen af de analyser, som kom frem i den socialdemokratiske offentlighed, kom ind på, at en stor del af Romtraktatens social- og arbejdsmarkedspolitiske bestemmelser

var der for at beskytte især Frankrigs dengang højere lønniveau og velfærdsordninger mod de dengang ringere tyske og hollandske arbejderlønninger i fællesmarkedet. Det lykkedes altså både at frygte det frie arbejdsmarked og de forholdsregler, som skulle beskytte mod virkninger af heraf.

En stor del af spørgsmålene vedrørende social- og arbejdsmarkedspolitisk samarbejde havde faktisk været på den politiske dagsorden i nogle år. Begreber, som »europæisk integration« og »fællesmarked« havde jo deres oprindelse i samarbejdsbestrebelsene i OEEC, hvor Danmark længe havde deltaget i arbejdet med at frigøre varehandelen og liberalisere kapitalens og arbejdskraftens bevægelighed.⁵⁸ Den 6. årsrapport fra OEEC noterede således:

Der er et presserende behov for at afhjælpe den eksisterende ubalance med hensyn til arbejdskraft, hvor fuld beskæftigelse og arbejdskraftmangel i nogle lande forefindes samtidig med alvorlig arbejdsløshed i andre. Den første angrebslinje på den alvorlige arbejdsløshed er absorbering af mere arbejdskraft i hjemlandet; men i lande, hvor problemet ikke kan løses fuldstændigt på denne måde, er en øget migration af arbejdere til andre lande afgørende. OEEC's medlemslande har som deres ansvar at opnå den størst mulige frihed for arbejdskraftens bevægelighed sig imellem.⁵⁹

OEEC-debatten havde således i 1956 foranlediget en ekspertundersøgelse i ILO-regie, som blev kendt som Ohlin-rapporten. På dette grundlag kendte man forskellene i 1954 i lønniveau, sociale forsikringer og andre lønomkostninger, som kunne påvirke konkurrencevilkårene i et frit fællesmarked. Denne studie viste ikke overraskende, at de nordiske lande havde et højt lønniveau i forhold til Kontinentaleuropa. I Danmark var den gennemsnitlige timeløn 2,57 schweizerfranc sammenlignet med 1,91 i Belgien og 1,88 i Frankrig. Strukturforskelle i arbejdsomkostningerne i de forskellige lande vanskeliggjorde imidlertid en sammenligning. Mens store dele af de sociale udgifter i Danmark var skattefinansierede, blev de i det meste af Vesteuropa finansieret via arbejdsmarkedsforsikringer. Der var også store forskelle i antallet af betalte fridage mv. Obligatoriske socialforsikringer svarede i Danmark til 7,5% af lønnen, mens tallene for Belgien og Frankrig var henholdsvis 17,7% og 29,8%. Samtidig tog studiet ikke højde for forskelle i produktivitet. Tilsammen betød det, at marginen i arbejdsomkostninger indsnævredes betydeligt. I den danske fagbevægelse kunne man derfor – hvis man ønskede det – tage undersøgelsen til indtægt for, at man med hensyn til lønniveauet havde mindre at frygte fra et frit vare- og arbejdsmarked, end man skulle tro.⁶⁰

Den, som mere end nogen anden virkede i debatten om Fællesmarkedets karakter og forhold til Danmark, var imidlertid udenrigsøkonomiminister Jens Otto Krag. Denne bedrev, ind imellem sine rejser til de europæiske hovedstæder, en omfattende oplysningsvirksomhed både i forhold til de politiske or-

ganer i parti og folketing, men også i forhold til den bredere interesserede offentlighed i såvel som udenfor bevægelsen. Vi har allerede set på Krag's virksomhed i begyndelsen af 1957. Efter regeringsomdannelsen fortsatte han i en lang række debatindlæg med at veje fordele og ulemper af dansk EF-medlemskab. Hos store interesseorganisationer som Tolvmandsforeningerne såvel som i de mange små partiforeninger, i fagbladene og i de store aviser diskuterede Krag for og imod den ene eller anden markedsløsning. Slutfacit var hver gang, at man burde afvente tingenes gang og satse på et nordisk marked i et frihandelsområde, men forud for dette facit gik altid en større ligning. Han pegede således i reglen på, at de store toldforhøjelser og højere priser på landbrugsvarer ville føre til større omkostninger for erhvervene. Hertil kom danske bidrag til EF's fonde, harmonisering af de sociale lovgivning, 40-timersuge og ligeløn. Det var de kontante forandringer. Hertil kom samarbejdets form og medlemsskare:

Samarbejdet vil faa en meget intim karakter, som vil præge de deltagende landes liv paa væsentlig maade. Vi vil komme i meget nær kontakt med et milieu, der politisk, aandeligt, religiøst og socialt er meget forskelligt fra vort eget. Og er beslutningen først taget, vil den binde os langt ind i fremtiden. »De Seks'« traktat gælder formelt paa ubegrænset tid.⁶¹

Hermed fjøede Krag sig ind i de geledder, som søgte at dæmme op for en panikagtig flugt ind i Fællesmarkedet. Krag vidste godt, hvad han gjorde, når han opstillede betingelserne på denne måde. Regnestykket kom i denne – ikke fordrejede, men enkle – formel til at se utiltalende ud. Når man så på Romtraktaten i større detalje, hvad Krag også havde gjort, kunne tallene til tider flyttes mellem kolonnerne. 40-timersugen og ligeløn burde jo strengt taget tælles på Romtraktatens creditside for socialdemokraterne, og en del af den sociale harmonisering havde strengt taget sigte på minimumsniveauer og koordinering af fremtidig lovgivning. Krag kendte også udmærket virkningen af de konkluderende bemærkninger om det »intime samarbejde« med politisk og åndeligt anderledes kræfter. Der skulle ikke meget til at fremmane det tyske spøgelse. Selv om overvejelserne om EF's karakter således tjente som ammunition i den indre politiske holmgang med Venstre og de større landbrug, så lukkede Krag dog aldrig helt døren til EF i hverken praktisk politisk eller idépolitisk henseende:

Det er ikke meningen med disse kortfattede oplysninger at opstille et skræmmebillede af »de seks'« samarbejde. Det er udtryk for en uhyre værdifuld europæisk idealisme, og det gør en ende paa den skæbnesvangre rivaliseren mellem Tyskland og Frankrig, der saa ofte har bragt Europa i ulykke.⁶²

Til tider kunne Krag spille på forskellene mellem det nordiske fællesmarkedsprojekt og EF-samarbejdets indhold, målsætning og former. EF tog således sigte mod en politisk sammensmeltning, mens de nordiske fællesmarkedsplaner ikke indebar afgivelse af suverænitet og ej heller noget af selvstændigheden i den økonomiske politik, sagde han. Dette var da også formelt rigtigt, men de nordiske forhandlere vidste på den anden side også, at et nordisk fællesmarked på sigt måtte gribe til en tæt koordinering af den økonomiske politik, skattepolitikken, monopollovgivning mv. Mens de seks landes overnationale tilgang havde et element af en »mere autoritær tankegang«, så afspejlede det nordiske projekt den nordiske »statsretslige fremgangsmåde«, hvor parlamenterne havde kontrol med enkelthederne.⁶³ Her var tonen altså mørkere, sandsynligvis på grund af, at det pågældende manuskript var forberedt til Krag. Om konsekvenserne ved indtræden i EF hed det således: »Det nære samarbejde, Danmark ville få med de 6 lande, ville betyde at Danmark gradvis ville miste karakteren af et nordisk land og i stedet få karakter af et centraleuropæisk land«. Her havde Krag dog følt, at han for redeligheds skyld burde indføje et »Der er dem, der frygter, at«, men effekten var i sidste instans den samme.⁶⁴

Krag vidste også udmærket, at der næppe ville blive så forfærdelig stor forskel mellem EFs forpligtelser, og de forpligtelser man måtte påtage sig i et stort frihandelsområde. Også der ville man måtte afgive suverænitet, harmonisere social- og arbejdsmarkedslovgivning og indsnævre toldforskellene for at sikre lige konkurrencevilkår landene imellem. Sådanne betydeligt mere åbne tanker kom frem fra tid til anden. Så kunne Krag slå det fælles arbejds- og kapitalmarked hen med, at meget stadig stod åbent, og at der fandtes en del undtagelsesbestemmelser. Som Krag sagde i en snævrere forsamling, og efter at støvet fra det første EF-slag havde lagt sig:

Med andre ord ser man kimen til dannelse af en overstatslig politisk sammenslutning. Det, at man melder sig ind, betyder mere end blot det, at man går ind i et toldpolitisk samarbejde, det betyder, at man giver afkald på noget af sin suverænitet og sin selvbestemmelsesret. Måske fremhæver jeg dette i en vel stærk betoning, og jeg vil med det samme sige, at jeg ikke gør det i nogen afskrækkende mening. Jeg vil som min opfattelse fremhæve, at jeg tror egentlig ikke, at man kan have et virkeligt effektivt samarbejde uden at være villig til at give afkald på noget af sin nationale selvbestemmelsesret. Jeg tror ikke, at FN nogensinde kan blive det fredsbevarende organ, som det efter sine formål skulle være, hvis medlemslandene ikke er villige til at afgive noget af deres selvbestemmelsesret til Sikkerhedsrådet eller hvad det kan være, og på samme måde tror jeg heller ikke på effektive internationale økonomiske organer, hvis man ikke er villig til at afgive noget af sin selvbestemmelsesret til internationale myndigheder.⁶⁵

I november 1957 redegjorde Krag for det udenrigspolitiske nævn om spørgsmålet om, hvorvidt et frihandelsområde skulle støtte sig til EF's organisatoriske principper. Han kunne således fortælle, at flere lande – bla. Storbritannien, Norge og Schweiz – stærkt modsatte sig dette – ikke mindst på grund af modstand mod overnationale institutioner. Det er bemærkelsesværdigt, at Krag udtrykkeligt ikke talte Danmark til denne gruppe, men derimod understregede det danske ønske om stærke institutioner.⁶⁶ Da Krag i januar 1958 sammen med sine ministerkolleger fra Norge og Sverige drøftede frihandelsforhandlingerne, gav han da også udtryk for et pragmatisk synspunkt på spørgsmålet om social harmonisering i frihandelsområdet. Det kunne nok gå an, mente Krag. Men det måtte være på den betingelse, at fx klager over ulige konkurrencevilkår mht. løn osv. forudsatte, at løn- eller arbejdsomkostningerne var højere i det klagen- de land, end i det indklagede land.⁶⁷

Også i industriens organisationer var der efter den første konfusion om markedsspørgsmålet tid for lidt eftertænkning. På Industrirådets møde i februar 1957 tog man ikke nogen endelig stilling til markedsproblematikken bortset fra, at man støttede kravet om, at et frihandelsområde også skulle omfatte landbruget.⁶⁸ Da Krag i marts konsulterede interesseorganisationerne, gik Industrirådets formand Aage Rytter så langt som til at støtte Landbrugsrådets krav om, at regeringen skulle tage kontakt til EF mhp. at undersøge mulighederne for EF-medlemskab.⁶⁹ I april krævede Rytter endda, at de industrielle spørgsmål ikke blot skulle afklares med OEEC, men også direkte med EF.⁷⁰ Det virker således som om, at i det mindste Rytter (som var tidligere konservativ minister), men måske også Industrirådet i første omgang faldt ind bag Venstres, de konservatives og landbrugsrets krav om en mere beslutsom tilnærmelse til EF.

I midten af 1957 begyndte rådet imidlertid at få et mere konkret greb om Romtraktaten og om de eventuelle konsekvenser ved dansk indtræden i Fællesmarkedet. En rapport fra Erhvervsøkonomisk Institut pegede således på betydelige problemer for dansk industri ved en dansk indtræden i EF. Dels ville et frihandelsområde give industrien samme fordele som EF, dels ville EF-medlemskab øge industriens omkostninger. Det sidste ville blive forårsaget af de højere fødevarerpriser på grund af den fælles landbrugspolitik, højere told på råvarer fra lande udenfor EF samt fra socialpolitiske omkostninger som følge af Romtraktaten.⁷¹ Lignende bekymringer kom til udtryk i et memorandum forfattet af kontorchef i Industrirådet Einar Carstens. EF-medlemskab ville, spåede Carstens, på grund af en svag industriel startposition resultere i produktionstilbagegang, arbejdsløshed og betalingsbalanceproblemer. Også Carstens pegede på de højere omkostninger, som man ikke forventede at finde i et fri-

handelsområde. Carstens troede i øvrigt ikke på, at EF-medlemskab ville bidrage til at svække fagbevægelsens og socialdemokraternes magtposition. Der var socialister i alle lande, som han resigneret noterede, og den tyske liberalisme blev i EF opvejet af fransk og italiensk statsinterventionisme og bureaukrati. Et nordisk fællesmarked ville derimod være en fordel, hvis det blev etableret indenfor rammen af et frihandelsområde. Det ville kunne fremme rationaliseringer og konkurrencedygtighed og dermed bidrage til udviklingen af et nordisk industrielt centrum, som ville være mere sympatisk for industrien end blot at være »et appendiks til Ruhr«. ⁷²

Da Industrirådet mødtes i september 1957 kom disse betragtninger i forgrunden med det resultat, at rådet nu indtog en meget mere forsigtig og tøven-de holdning til EF. Formanden understregede dansk industris svaghed overfor international konkurrence. Industrimanden G.E. Hartz gjorde opmærksom på, at kun 18-20 % af industrieksporten gik til EF-landene, og at medlemskab ville rumme store omkostninger. Svend Heineke fra jern- og metalindustriens sammenslutning fandt ligefrem EF-medlemskab farligt. Han mindede om, at dansk industri kun betalte en ganske liden del af lønsummen i sociale forsikringer, modsat EF-landene. Den danske industribeskyttelse ved hjælp af importrestriktioner ville endvidere gøre industrien sårbar. Rådet enedes om at føre en mere afventende politik, og om at afgive en erklæring; også for at lægge en dæmper på de konservatives EF-venlige politik. ⁷³

I efteråret 1957 så man i industrien med rynket pande på muligheden for EF-medlemskab. Først og fremmest omkostningsstigningerne, socialpolitiske forpligtelser og bortfaldet af protektionismen ved, at der ville blive åbnet fra industriel konkurrence fra mere højtudviklede industrilande, foruroligede industriens folk. Fra sommeren 1957 gennemførtes under ledelse af Direktoratet for Vareforsyningen en stor undersøgelse af virkningen af frihandel på dansk erhvervsliv. Resultatet var, som det allerede tidligt kom til Industrirådets kendskab, at betydelige dele af dansk erhvervsliv ville geråde i store vanskeligheder, hvis Danmark måtte afvikle importreguleringen og de ganske vist små toldmure. Der var ingen tvivl om, at den mest frygtede konkurrent var vesttysk industri. Faktisk gennemførte industrien i 1957 en undersøgelse, som viste, at 2/3 af de adspurgte industrivirksomheder ville foretrække et nordisk marked i et frihandelsområde, 1/3 blot et stort frihandelsområde. ⁷⁴

I Dansk Arbejdsgiverforening var man også bekymret for konsekvenserne af de især franskinspirerede »sociale« bestemmelser i Romtraktaten for de fremtidige arbejdsmarkedsforhold i EF. ⁷⁵ Allerede i februar 1957 bad Textilfabrikantforeningen Udenrigsministeriet om at tage forbehold for den danske stilling med hensyn til 40-timers arbejdsuge og ligeløn. ⁷⁶ Da DAs underdirektør Arne Lund i september holdt et radioforedrag om markedsplanerne, tog han

stærkt afstand fra de social- og arbejdsmarkedspolitiske bestemmelser i Romtraktaten. Han mente således, at de høje danske lønninger ville tiltrække lavtlønnet arbejdskraft, og dermed presse de danske arbejdsgivere til at føre en »anden lønpolitik ved overenskomsterne« (dvs. lavere overenskomstlønninger). Det fælles arbejdsmarked ville derfor skabe arbejdsløshed blandt danske arbejdere, mente han. Også ligeløn, 40-timers arbejdstid og andre socialpolitiske bestemmelser tog han afstand fra. Alene ligeløn ville presse de danske lønninger op med omkring 5 %, og i det lange løb ville de EF-forårsagede lønstigninger og omkostninger føre til et tab af konkurrencedygtighed og jobs i Danmark.⁷⁷

I opløbet til åbningen af folketinget i oktober 1957 begyndte disse strømninger at sætte deres præg på partiernes – især de konservatives – stillingtagen til markedssagen. Allerede i september havde det konservative folketingsmedlem Knud Thestrup luftet sin modvilje mod dansk EF-medlemskab og erklæret sin støtte til et nordisk fællesmarked i et større frihandelsområde.⁷⁸ Ugen efter gennemførte den konservative gruppeformand Aksel Møller i en tale til Københavns Handelsstands Klub af 1841 den politiske kursændring, idet han udtrykte sympati for et frihandelsområde med en eller anden form for landbrugsaftale tilknyttet. Dette ville nemlig ikke hindre dannelsen af et nordisk fællesmarked. Han gav regeringen kredit for, at markedssituationen var uklar, og at en afklaring var nødvendig. I øvrigt ville De Seks næppe acceptere nye medlemmer, før Romtraktaten var endeligt ratificeret.⁷⁹ Efter at Møller havde lanceret denne linie i den konservative folketingsgruppe fulgte støtteerklæringer fra *Dagens Nyheder*, *Børsen* og endda fra så sjældnen en kant som *Politiken*.⁸⁰

I Folketingets åbningsdebat i oktober 1957 blev markedsspørgsmålet derfor også skubbet lidt i baggrunden. Per Hækkerup antydede kraftigt, at Venstre drev partipolitik på sagen, og kun så på et enkelt erhvervs interesser. Han hilste derimod Aksel Møllers omvending velkommen som et »bidrag til den saglige behandling«, som sikkert ville »modvirke, at vor stilling bliver påvirket af snævre partipolitiske interesser«. Erik Eriksen – som uvist hvorfor følte sig truffet – nøjedes på sin side med at anklage regeringen for at lade tiden og lejligheden glide sig af hænde. Han kunne også vanskeligt gøre andet, da hans alliancepartner, de konservative, nu stod på linie med regeringens afventende »åbne døres« politik.⁸¹ Aksel Møller faldt ind med en appel om en lempelig politik, som i sidste ende ville kunne mobilisere et 5/6-flertal i Folketinget. Man kendte jo godt problemerne:

Vi ved godt, at en af de væsentligste vanskeligheder er af nationalpolitisk karakter. En omlægning af dansk politisk orientering fra Norden til en orientering vendt sydpå. Der har jo været så meget mellem os og Tyskland i historiens løb, at der er en forståelig

ængstelse. (...) Frihandelsområdet er mere tillokkende end toldunionen, fordi det i nationalpolitisk henseende er lempeligere, fordi det ikke på samme måde kræver, at der gives afkald på suverænitetetsretten. Men det er ikke lempeligere i økonomisk forstand. Stort set vil dansk industri blive stillet overfor de samme vanskelige tilpasningsproblemer som ved en tilslutning til de seks.

Møller appellerede derfor til det bredest mulige sammenhold og til at regeringen ikke »brændte sine skibe«. ⁸² Hermed blev det. Med »de åbne døres politik« fra efteråret 1957 havde Danmark reelt lagt sig fast på en afventende position, som nok rummede muligheden for, at man kunne slutte sig til EF, hvis alt andet skulle glippe. Det betød på den anden side også, at man var indstillet på at give det nordiske fællesmarked og det europæiske frihandelsområde et par år til at materialisere.

Alt dette kunne nok se ud som et slemt nederlag for Venstre. Det er let at forestille sig, at man i dette nyslåede integrationsparti havde lagt store planer med hensyn til Fællesmarkedet. Kildematerialet giver imidlertid indtryk af, at dette vigtige spørgsmål blev overladt til Erik Eriksens jugement og til ordførernes tilbøjelighed helt frem til slutningen af november. Først på gruppemødet den 15. november 1957 bad Axel Kristensen om en afklaring. Kristensen mente ikke selv, at Danmark kunne stå udenfor EF. Tabet af suverænitet var reelt til gunst for de små stater, da EF sikrede en grundlov, der beskyttede disse. Et frihandelsområde ville heller ikke kunne blive dannet på andet end Fællesmarkedets vilkår. Axel Kristensen fandt, at Venstre skulle undlade at angribe regeringen, men blive ved med at argumentere for tilslutning til EF. Federspiel ville, at man skulle understøtte frihandelsprojektet, men at Danmark i det lange løb burde indtræde i EF. Thorkild Kristensen advarede imidlertid imod en for tidlig stillingtagen. Han fandt landbrugets syn på EF-medlemskab overoptimistisk, og anbefalede, at man skulle tænke sig godt om. Erik Eriksen støttede Axel Kristensen og Per Federspiel. Men han fandt, at det jo nok var nødvendigt for socialdemokraterne at føre frihandelsforhandlingerne længst muligt. I mellemtiden skulle Venstre stræbe efter Fællesmarkedsmedlemskab. Per Federspiel og Axel Kristensen fik derpå til opgave at udforme et politisk grundlag for partiets EF-politik. ⁸³ Det synes altså som om, Eriksen forventede, at socialdemokraterne ville ende ved at støtte tilslutning til EF, hvis de blot fik lov til at tage omvejen omkring frihandelsområdet. Hvis det brød sammen ville man kun have EF-muligheden tilbage, og det ville alligevel kun kunne dannes under tæt tilslutning til Fællesmarkedets opbygning. Da skitsen den 4. december 1957 kom til debat i gruppen udbrød der imidlertid ny modstand. Frederik Heick mente nu, at der var betydelige grænsepolitiske problemer, som talte afgørende imod tilslutning til Fællesmarkedet. Henry Gideon gav ligeledes udtryk for be-

tænkelighed. Det er af materialet svært at se, hvor dybt disse stemninger stak, men Eriksen formåede dog at vinde tilslutning til en pro-EF linie.⁸⁴

At man sådan danderede på tærsklen til Fællesmarkedet var imidlertid ikke uden en vis pris. Selv om landbruget overdrev med hensyn til, hvor hurtigt den fælles landbrugspolitik ville komme, så havde Danmark sat sig udenfor den første fase af den fælles landbrugspolitik's fødsel. Efterhånden som EF konsolideredes og krisen i forholdet mellem De Seks og Storbritannien spidsede til, faldt også trangen hos De Seks til at få Danmark ind i EF. Hvorfor skulle man lave en protektionistisk landbrugspolitik, hvis det ikke var for at holde Vesteuropas største eksportør af landbrugsprodukter ude, ville nogle spørge. Hvorfor lukke en stor overskudsproduktion af landbrugsvarer ind i det fælles marked, når man i forvejen havde svært ved at overtale briterne til at importere sine landbrugsprodukter? Lande som Holland og Vesttyskland frygtede yderligere i krisen om frihandelsforhandlingerne, at danskerne ved at desertere til EF kunne kaste frihandelsforhandlingerne ud i en krise.⁸⁵ Selv tilhængerne blandt De Seks af dansk tiltræden til Romtraktaten følte, at der ikke kunne ske noget ved, at danskerne så tiden an. Det er i det perspektiv, at den dansk-tyske handelsaftale af december 1958, og mange venligtsindede tyske, hollandske og belgiske signaler skal ses. Danmark opfattedes således – i det mindske på de bonede gulve – ikke som hørende til briternes integrationsfjendtlige landsknægteskare, sådan som andre senere EFTA-lande som Sverige, Norge og Schweiz.

Det så imidlertid anderledes ud i den offentlige debat. I fabrikernes kantiner, de små købmænds listige baglokaler og andre steder, hvor folket mødtes for at drøfte folkestyrets anliggender, havde de danske vælgere, partimedlemmer og fagforeningsmedlemmer allerede taget bestik af det »Marneslag«, som regeringskoalitionen havde udkæmpet for at dæmme op for EF-tilhængernes stemningsbølge for hurtig indtræden i EF. Som vi har set, bølgede frontlinien i denne debat ikke altid helt i overensstemmelse med folkedybet eller med massestemningerne. Faktisk kunne det se ud til, at det i ikke ringe grad indenrigspolitiske slagsmål om for eller imod EF selv var en producent af folkestemninger og opfattelser af integrationsfænomenet, som de selv samme – især socialdemokratiske – politikere måtte kæmpe med som en indenrigspolitisk hurdle ved den danske ansøgning om EF-medlemskab få år efter, i 1961. Man skal huske på, at ganske mange i den socialdemokratiske ledelse – H.C. Hansen, Krag, Poul Hansen, Per Hækkerup, Viggo Kampmann mfl. – egentlig ikke udtalte sig entydigt negativt om EF eller Romtraktaten som sådan. Man afviste derimod at ofre det nordiske fællesmarked til fordel for øjeblikkelig indtræden i EF. Først landbrugets og Venstres pres for hurtige skridt mod optagelse i EF gjorde det til en kamp for eller imod EF, da socialdemokraterne brugte det forhåndenværende til at bygge barrikaderne med.

Efter etableringen af det nye markedspolitiske flertal i oktober 1957 begyndte forestillingerne i de to lejre at fryse til. I den socialdemokratiske lejr var der ikke mange, som havde lyst til at korrigere den opfattelse, at Fællesmarkedet var et ækeliberalistisk sammenrend af konservative stater; en opfattelse som i øvrigt også havde klangbund i det udenrigspolitiske udblik, som store dele af bevægelsen havde i 1950erne. Vesttysklands optagelse i NATO havde jo netop kort tid forinden givet anledning til uro blandt de neutralistiske og pacifistiske strømninger i bevægelsen.⁸⁶

Ulysten til at modificere billedet af EF og dets medlemsstater gjaldt så meget desto mere, som at den nordiske plan, som blev fremlagt i oktober 1957, levede en skrøbelig tilværelse i dansk såvel som nordisk sammenhæng. I tiden frem til midt 1958 begyndte de erhvervsøkonomiske undersøgelser samtidig at vise, at dansk industri kunne blive stillet overfor store vanskeligheder, hvis man skulle åbne grænserne for import af konkurrencedygtige industriprodukter fra især Vesttyskland. Lysten til at nuancere billedet af Fællesmarkedets karakter blev ikke større af det konstante pres fra Venstre og fra De samvirkende danske Landboforeninger for en hurtig tilslutning til Fællesmarkedet.⁸⁷ I denne lejr så man på den anden side ingen anledning til at påpege, at Fællesmarkedet hverken ville blive frihandlens eller liberalismens højborg. Det måtte allerede i 1957 stå klart, at ikke mindst den fælles landbrugspolitik ville indebære et reguleret, interventionistisk system. Men det var da også tydeligt nok allerede fra traktaten og tilhørende protokoller, at der ville blive tale om sociale og arbejdsmarkedspolitiske minimumsregler, støtte til nødstedte erhvervsgrøner og lignende langt fra liberale politikker. Man kan sige, at såvel arbejderbevægelsen som bønderne, socialdemokraterne som venstrefolkene stiltiende mødtes om ikke at gøre opmærksom på, at Fællesmarkedet altså ikke var så liberalt endda.

En af de undtagelser, som alligevel rettede en liberal kritik mod Romtraktaten var økonomen Jørgen Pedersen. Pedersen anså, at prisfordyrelser og omkostningerne ved EF ville hindre de hollandske landmænd i at erobre danske markedsandele i Tyskland.⁸⁸ Han var særlig kritisk overfor det fælles arbejdsmarked og bestemmelserne om social harmonisering. Han forudså, at pligten til at forfølge fuld beskæftigelse ville indebære et tab af frihed i lønpolitikken, og at de kollektive overenskomster ville blive underkastet offentlig indflydelse. Bestemmelserne om ligeløn for mænd og kvinder ville resultere i et fald i kvinders beskæftigelse og en lavere levestandard. Han frygtede ligeledes, at lande med højere velfærdsniveau kunne påtvinge sådanne høje velfærdsstandarder på samarbejdspartnerne med social harmonisering. Indenfor EF kunne en sænkning af arbejdstiden i ét land let påtvinges andre lande med en blanding af traktatbestemmelser og fagforeningspres.⁸⁹ De overnationalt myndighe-

der ville yderligere ekspandere og tendere til at udvide de nationale bureaukratier og statsintervention i økonomien:

Den ånd, der præger traktaten, er i det hele taget på ingen måde liberal i den forstand, at man vil overlade så meget som muligt til individerne og deres frivillige samarbejde. Det forudsætter tværtimod på alle områder myndighedernes indgreb, til og med i en stærkere centraliseret form, end den, der er repræsenteret ved de nationale regeringer, og der er intet i traktaten, der tyder på at frihandel skulle være noget principielt for underskriverne. Tværtimod får man indtryk af, at man er parat til i givet fald at træffe sådanne indskrænkninger i denne frihandel, som måtte anses for at være til fælles gavn.⁹⁰

Det interessante i Pedersens analyse er ikke så meget de noget overdrevne forestillinger om de forpligtelser, som Romtraktatens socialpolitiske bestemmelser indebar. Disse var faktisk rammebestemmelser, som først begyndte at blive udfyldt og konkretiseret i 1960'erne. Interessant er derimod, at så få andre liberale overhovedet fandt anledning til at kritisere disse områder, og at ingen socialdemokrater eller fagforeningsfolk offentligt reflekterede over de muligheder, som Romtraktaten kunne indebære i bestræbelserne på at styrke velfærdsstandarder, sociale rettigheder mv.

Der var mellem liberale og socialdemokrater, mellem fagbevægelse og bønder en om ikke socialt harmoniseret så dog harmoniseret stilhed med hensyn til det komplicerede kompromis mellem liberalisme, statsintervention, marked og socialt demokrati, som lå til grund for Romtraktaten. Derfor kom der i den danske debat aldrig nogen større nuanceret diskussion af Fællesmarkedets karakter, funktion og konsekvenser i 1957. Efter den første halvleg med de åbne døres politik i oktober 1957 forgrenede diskussionen sig til flere sagsområder, hvor et centralt område forblev spørgsmålet om tilslutning og evt. konsekvenser. Et andet vigtigt område var de nationalpolitiske konsekvenser af en tilslutning. I fagbevægelsen og Socialdemokratiet fortsatte debatten om markedsløsning og konsekvenserne af de forskellige valg en tid endnu frem til beslutningen i 1959 om at slutte sig til EFTA. Men selv om dørene blev holdt åbne for alle markedsløsninger, så begyndte de konceptuelle døre at lukke sig. Fællesmarkedet var blevet liberalt og konservativt i danskernes bevidsthed endnu før traktaten var ratificeret, endnu før Kommissionen var tiltrådt, endnu før traktaten trådte i kraft og år før de sociale bestemmelser i traktaten begyndte at blive udfyldt. Danskerne var i ordets egentligste betydning foran udviklingen.

Kongerigets forhold til Romtraktaten og til den europæiske konstruktion var imidlertid ikke blot et biprodukt af dansk indenrigspolitik i 1957, ej heller blev

det født ud af en intellektuel sammensværgelse. Det var stærke kræfter i danskernes opfattelse af sig selv og af omverdenen, som bidrog til, at synet på EF og især på dets medlemsstater blev, som det blev. Ikke mindst i den socialdemokratiske arbejderbevægelses massegrundlag, i fagbevægelsen og i partiapparatet var der visse tankemønstre og idiosynkrasier, som skubbede på udviklingen. Først og fremmest var det hos socialdemokraterne, men også hos mange andre danske, en fremherskende forestilling, at det nordiske folkestyre og de nordiske velfærdsstater skilte sig ud fra den europæiske erfaring som en »tredje vej« mellem kapitalisme og kommunisme. Derfor var tilbøjeligheden til en nordisk orientering så meget større, og utilbøjeligheden til en europæisk ligeså.⁹¹

For det andet var EF-sagen og det nordiske spørgsmål uadskilleligt fra spørgsmålet om den danske sikkerhedspolitiske og udenrigspolitiske orientering. Det åbne sår fra det nordiske forsvarsforbunds sammenbrud og den danske tiltræden til Atlantpagten smertede endnu, da markedsspørgsmålet brød ud i 1957. Sagen havde forbindelseslinier til sikkerhedspolitikken. For både socialdemokrater, radikale og mange konservative måtte en EF-orientering i markedssagen udgøre enten en konsolidering af den atlantiske orientering, eller nødvendiggøre en balancering med en parallel styrkelse af den nordiske tilknytning. Det kunne vel heller næppe undgås, at deltagelsen i et kontinentaleuropæisk samarbejde med stærke NATO-lande var mere ubekvem for et regeringssamarbejde eller parlamentarisk samarbejde mellem S og RV, end for samarbejdet mellem V og K.

Endvidere var der forholdet til Tyskland, som ikke alene stadig var smertefuldt, men også en kilde til frygt, mistænksomhed og bitterhed. Forbundsrepublikkens økonomiske og politiske genopblomstring, og beslutningen om at genopruste og optage Vesttyskland i NATO havde sendt kuldegysninger gennem mange danske. I forholdet til EF kaldte disse følelser en dansk nationalisme frem, som spillede en vis rolle i den første offentlige diskussion om Europa-sagen i 1957-58.

Endelig bestod der mellem mange konservative og socialdemokrater, fagforeningsfolk og industrifolk en fælles interesse i at fastholde den eksisterende protektionisme i en overgangsperiode af en vis længde. Danmarks lave toldbeskyttelse og ekstreme afhængighed af importrestriktioner til beskyttelse af det hjemlige erhvervsliv og betalingsbalancen betød, at en øjeblikkelig dansk indtræden i fællesmarkedet ikke alene ville forøge industriens omkostninger betydeligt, men også udsætte de mange svage danske industrier for en ødelæggende industriimport af konkurrencedygtige varer fra ikke mindst Vesttyskland og Holland. Mange af de mest udsatte industrier var jern- og metalvirksomheder, som i udstrakt grad beroede på ufaglært arbejdskraft, mens andre endnu var såkaldte »infant industries«, nyetablerede virksomheder i plast-,

elektroteknik-, medicinal- eller kemibranchen, som havde brug for en længere etableringsperiode. Det var på den baggrund ikke svært at forstå, at netop arbejdsmændene, smedene og store dele af industrien så langt foretrak et nordisk marked, hvor man med tålelig konkurrence kunne forberede sig til springet til verdensmarkederne.

Det gustne overlæg, prangerpungens længsler (og ikke kun bøndernes), indenrigspolitisk taktik, og en knivspids politisk idealisme blandede sig i et mønster, hvor den langsigtede og klarsynede Europapolitiske strategi måtte have trange kår. Heri lignede processen ironisk nok den europæiske proces, som gik forud for Romtraktatens tilblivelse. I dette særegne danske mønster af taktik, beregning og udenrigspolitisk navigation faldt Romtraktatens konkrete bestemmelser sært nok i baggrunden, ligesom overvejelser om afgivelse af suverænitet. Her var der egentlig heller ikke den store forskel til den rolle, som det nordiske fællesmarked kom til at spille i debatten. Man accepterede alle risici og kompetenceafgivelser til det sidste med lige så lidt viden, som man afviste det første. Begreber som »suverænitet«, »national selvbestemmelsesret« og »uafhængighed« brugtes i flæng, men oftest som en taktisk eftertanke. Det nordiske projekt og den beredvillighed, hvormed flertallet accepterede dette og dets forpligtelser må rejse spørgsmålet om, hvorvidt danskerne – eller den danske elite – som så ofte antydet virkelig hægede om suveræniteten. Faktisk spillede suverænitetsbegrebet da også en underordnet rolle i debatten.

Det var ikke fordi, man ikke havde kompetencen på området. Udenrigsministeriets folkeretsekspert Max Sørensen var en europæisk kapacitet på området international ret, og der fandt faktisk et disputatsforsvar sted netop i november 1957 over Paul Fischers juridiske doktorarbejde om Den Europæiske Kul- og Stålungion.⁹² Men disse rigeligt sagkyndige refleksioner spillede snart sagt ingen rolle i den offentlige danske debat. Her begrænsede man sig til almindelige henvisninger til »tab af national selvbestemmelse«, og bag dette lille ord »national« sneg der sig en markør overfor det tyske og latinske ind.

Den udenrigspolitiske og økonomisk-politiske diskussion om Romtraktaten var naturligvis vigtig i udformningen af danskernes forestilling om markedspolitikens politiske referencer. Men ved siden af denne beslutnings- og policy-orienterede diskussion tog markedsdebatten også en kulturel og nationalpolitisk retning, som anslog temaet med hensyn til dansk identitet, kultur og Danmarks placering i den europæiske civilisation. Også her fulgte debattørerne ikke altid reglerne om, hvor på højre-venstre skalaen, de hørte til i folketingspolitisk henseende.

I oktober 1957 afsøgte Thorkil Kristensen således i en tale forholdet til Tyskland og konsekvenserne for grænselandet i tilfælde af dansk EF-medlemskab. Pro-

blemet blev forstærket – således Kristensen – af Tysklands dominerende position i EF. Tyskland var det mest kapitalstærke land, mens Danmark var et af de svageste. Ville dette ikke påvirke grænselandet:

Det kan ikke overses, hvad det ville betyde, om tysk kapital i større omfang anbragtes i jord og i erhvervslivet heroppe, men vi er ikke så langt fremme på den internationale harmoniserings vej, at man ville se det uden betænkelighed. Særlig gælder dette jo i det danske Sønderjylland, og frem for alt i egnene lige nord for grænsen, der stadig er tyndt befolkede og lidet intensivt udnyttede. Disse egne kunne godt virke som en magnet på tysk kapital og arbejdskraft ...

Nåja, befolkningerne ville vel blandes i disse moderne tider, men det skulle ske på en balanceret måde, ikke gennem en hovedkuls, ensidig udvikling domineret af en enkelt mægtig nabo.⁹³ Sådanne ængstelser kunne hurtigt få Holger Danske ud af køjen. Det gjaldt også for en gangs skyld de radikale. Kjeld Philip mindede i august en tilhørerskare om, at toldunioner før i tiden havde været udgangspunktet for nationsbygning. Det var vel næppe svært at gætte, hvilken nationsdannelse, Philip tænkte på. Sådanne henvisninger kunne få det til at løbe koldt ned af ryggen på mange tilhørere. Men så kunne man jo vælge. For – som Philip sagde – valget med hensyn til markedsdannelse var ikke et økonomisk, men et nationalt valg. Philips tale foranledigede da også A.P. Møller til et indlæg i *Dagens Nyheder*, hvori skibsrederen advarede mod at sælge »vor folkelige og nationale førstefødselsret for en ret linser«.⁹⁴

Tidligere kirkeminister Arne Sørensen gik grundigere til værks med sin modstand mod EF. På et tidspunkt argumenterede han med, at centraliserede, magtfulde hierarkier i fortiden – Kina, Mesopotamien – havde udgjort forudsætningen for en høj levestandard, og at de store moderne samfund var skabt fra toppen. EF afspejlede denne tendens. Frankrig havde således en »ægyptisk duft«, mens Danmark derimod afspejlede en anderledes, mere egalitær politisk tradition.⁹⁵ Der var tilsyneladende ingen i forsamlingen, som indvendte, at Frankrig dog var hjemsted for menneskerettighedserklæringen, og at »egalité« vel dog genlød som kampråb i Paris' gader, mens danskerne endnu udførte hoveri. I Studenterforeningen erklærede Arne Sørensen i oktober 1957, at EF-medlemsskab var det samme som at acceptere tysk dominans, og advarede mod at »Danmark som Nr. 7 i Sammenslutningen vil opdage, at det er blevet et andet Bayern eller Württemberg«. Dette nye imperium ville vel ikke nødvendigvis blive militaristisk, men Sørensen tvivlede ikke på, at det ville vende sig til magtpolitik. Han frygtede også, at EFs autarkiske natur ville reducere Danmark til et kornproducerende land. Hvis danskerne på samme måde som bønderne tabte hovedet, ville det kun tage få år at sætte »den Arv til, som det har kostet os tusinde Aars Grænsekamp at bevare«.⁹⁶

Selv om de fleste af sådanne bidrag til debatten blev holdt i et civiliseret sprog, var det næppe svært at høre en underliggende knurren fra en liberal, progressiv og velmenende nationalisme parallelt med traditionelle konservative henvisninger til grænselandet og den nationale og kulturelle arv. En vis kulturangst kom indimellem til udtryk, fx i professor Jørgen Dichts afvisning af den europæiske idé som noget, der var fostret, mens man legede i sandkassen i Strasbourg:

Europa-tanken er skabt som et politisk instrument, hvor økonomien kun er et middel. Det kan ikke være vort maal at hoppe paa en tysk-fransk limpind inspireret af den katolske kirke, som via Europa-tanken tilstræber indflydelse i de nordiske lande. Det fundamentale spørgsmål i dag er, om vi skal være danskere eller europæere, og den der taler dansk og kun dansk maa være modstander af Europa-tanken i alle dens former.⁹⁷

En mand som Frederik Dahlgaard fra Arbejderbevægelsens Erhvervsråd var heller ikke nogen stor europæer. På et møde i Socialdemokratiet i hovedstaden i november 1957 indrømmede Dahlgaard – hårdt presset – at der kunne være sympatiske træk i det politiske samarbejde, men fortsatte med at afvise, at dette kunne være af interesse for Danmark. Han mente, at det forhold, at Den parlamentariske forsamling kun havde italiensk, tysk og fransk som officielle sprog, betød, at danske folketingsmedlemmer, som kun talte dansk, ville blive isolerede.⁹⁸ De videre politiske konsekvenser blev også anslået i en tale af Venstres tidligere justitsminister Helga Pedersen i september. En vis myndighed måtte således nok afstås til et overnationalt organ, fandt hun, og samarbejdet havde vel Europas forenede Stater som mål. Det var konsekvensen af den øgede afhængighed mellem staterne i de moderne tider. Alligevel så Helga Pedersen alvorlige kulturelle og religiøse farer i EF:

Det kan ikke læses direkte af traktaten, men vi må være opmærksom derpå. Vi skal ikke overse den katolske kirkes indflydelse i de seks lande. Den betydelige rolle kirken dér spiller i det politiske liv, må vi gøre os klart.⁹⁹

Den introverte, ghettolignende reaktion på begivenhederne i Europa faldt sammen med en næsten total mangel på føderale, europæiske aspirationer, som vel kun kan forklares med de forhåbninger, som blev knyttet til det nordiske samarbejde. Det er slående, hvor lille en rolle Europatanken spillede i denne første danske Europadebat. Det er svært at spore Europabevægelsens aktiviteter, da bevægelsens arkiv er tabt, men bevægelsens rolle i den offentlige debat syntes tæt på nul. Selv den »europæiske« socialdemokrat Frode Jakobsen advarede mod at styrte ind i EF ud fra økonomiske motiver alene. Han glædede

sig over, at Europa-tanken voksede, men var bekymret over, at tilhængerskaren svingede med flæskepriserne.¹⁰⁰

En af de få, som søgte at vende opmærksomheden mod de føderalistiske målsætninger i EF, var Ole Bjørn Kraft. Han understregede således, at Fællesmarkedets mål var Europas forenede Stater.¹⁰¹ Men Kraft, som i karikaturtegninger optrådte i battledress, var i sin sprogbrug ofte uklar med hensyn til, om han mente »Vesteuropa« eller »den vestlige alliance«. Der var utvivlsomt en vis spill-over effekt fra begejstringen for dansk NATO-medlemskab til støtte til vestintegrationen.

Et par avisindlæg fra Gustav Barfoed repræsenterede en europæisk stræben fra et progressivt, velfærdsstatsligt standpunkt, som ellers var totalt fraværende i den danske debat. Barfoed rettede i et indlæg en skarp kritik mod regeringens vent-og-se politik og mod den ekstreme nationalegeocentriske problematik, som den angiveligt forsøgte at påtvinge landet. Det var rigtigt, at regeringen ville miste visse politisk-økonomiske redskaber i Fællesmarkedet, men de fælles institutioner ville til gengæld få til opgave at sikre beskæftigelsen og de økonomiske konjunkturer:

Til gengæld for den økonomiske frihed, der saaledes sikres individet i forhold til nationalstaten i toldunionen, maa man acceptere de fælles institutioner, der efterhaanden skal føre en fællesøkonomisk politik for hele markedsområdet til sikring af konjunkturerne og dermed af beskæftigelsen.¹⁰²

Barfoed forudså en fremtidig monetær union og Europas forenede Stater, hvor det løse frihandelsområde derimod blot ville efterlade nationstaterne frihed til at reagere på økonomiske kriser med egoistiske krisetiltag. Barfoed fandt, at den socialdemokratiske aversion mod EF afspejlede en modvilje hos velstående, succesrige socialdemokrater, der følte sig som et »socialt aristokrati«, mod at åbne grænserne for deres mindre succesrige europæiske fæller. Han så frem til, at et velstående Fællesmarkedets økonomiske dynamik skulle tæmme den tyske kapital og med tiden tiltrække de østeuropæiske stater. En nordisk toldunion ville nok, således Barfoed, bremse Tysklands vej i forhold til Norden, men til gengæld forstærke den tyske dominans blandt de seks.¹⁰³ Barfoeds intervention er en interessant undtagelse, fordi den opstiller det spørgsmål, hvorfor hans position ikke var den naturlige position hos de danske socialdemokrater. Han indrømmede:

... at der blandt de nordiske socialister er et mindretal, der ikke drømmer om nordisk planøkonomisk isolationisme, et mindretal, der ligesom mange socialister sydpaa, har givet den gamle »proletariske internationalisme« et europæisk perspektiv, et mindretal, der ikke har mindreværdskompleks overfor industriherrerne i Ruhr, og som fore-

trækker at lægge kampen for deres politiske ideer i den vesteuropæiske ramme, som de selv vil være med til at udfylde og bestemme i stedet for passivt at lade deres faktiske økonomiske politik – i en dansk eller nordisk ramme – bestemme af udenforstaaende myndigheder, paa hvis afgørelse vi ikke vover at have nogen indflydelse.¹⁰⁴

Denne artikel har netop søgt at indkredse spørgsmålet om, hvorfor de danske fik et så anderledes forhold til den europæiske integrationsproces, end deres europæiske naboer. Den kaotiske, til tider spadserende, til andre tider halsbrækkende beslutningsproces, som vi har fulgt gennem de 9-10 første måneder af 1957 giver ikke noget entydigt svar. Men netop den kaotiske, af og til tilfældige facon, hvorpå beslutningsprocessen og debatten forløb, giver en nøgle til at åbne et par kamre i denne særlige afart af danskens sjæleliv. Man kan ikke befri sig for for det indtryk af tilfældighed, som især de første måneder bragte med sig. Nuvel, intet er jo tilfældigt, hvis man søger længe nok efter årsagerne. Sådan er det da også her.

Den utilbøjelighed til at kaste sig ind i Fællesmarkedet, som vi har set, knyttede sig nøje til de nordiske ambitioner og den særlige afhængige, småstatsøkonomi, som karakteriserede Danmark i 1950erne. Et spring over hals og hoved ind i EF ville have kostet fagbevægelse og industri den protektionisme, som gjorde mange virksomheder levedygtige, og som sikrede beskæftigelsen for mange arbejdere. Det ville også have kostet især arbejderbevægelsen, men også de radikale og mange andre, den nordiske forhåbning, som mange havde nærret siden den anden verdenskrig. Derimod synes det langt mindre klart, at der fra den danske elite eller i den brede befolkning skulle herske nogen særlig aversion mod suverænitetssafgivelse, overnationalitet eller tæt internationalt samarbejde med stærke institutioner. Ej heller står det lysende klart, at modstanden mod EF voksede ud af hensynet til velfærdsstaten eller særligt sociale arbejdsmarkedsstrukturer. Der var klart en ængstelse og uro for, at Fællesmarkedet kunne komme til at skade indvundne fordele på velfærds- og arbejdsmarkedskontoen, men også andre ting spillede ind. Når man bygger barrikader, så bruger man det, der er for hånden, og det var den »sociale harmonisering« netop i 1957. For en Hans Rasmussen var det ikke givetvis godt, at få sociale fremskridt som fx ligeløn, hvis disse blev leveret af en Kommission i Bruxelles, som dermed kom til at konkurrere med fagbevægelsens monopolstilling som varetager af danske lønmodtagerinteresser. Den stærke smedeformand skelnede heller ikke altid helt skarpt mellem, om modstanden mod det fælles arbejdsmarked var principiel eller skyldtes modvilje mod at se tyske arbejdere på danske arbejdspladser.

Det bringer os til en anden langt fra tilfældig ting. Danmarks forhold til Tyskland lå som de 9/10 af isbjergtet under vandspejlet i den danske EF-debat. Alt det usagte, det antydende og det ikke helt så diplomatiske, som danske de-

battører sagde om det europæiske spørgsmål havde stedse en klangbund i forholdet til den store nabo, fortiden, grænselandet og behovet for at markere en national og kulturel anderledeshed i forhold til naboen mod syd. Disse idépolitiske, kulturelle strukturer forstærkede det indenrigspolitiske slagsmål om den danske markedspolitik. Når regeringen med H.C. Hansen og Krag i spidsen derfor frem mod sommer og efterår 1957 søgte at dæmme op for bøndernes higen mod den fælles landbrugspolitik (som forøvrigt først blev formuleret i 1960erne), så fik deres foreløbige nej til EF så kraftigt ekko i arbejderbevægelsen (skulle man hellere sige Erhvervsrådet) og i tyskerfrygten, at de derved nærede en EF-modstand, som Krag fire år efter selv skulle komme til at kæmpe mod, da Danmark søgte om optagelse i EF i 1961. Det ironiske er, at i 1961 var den danske økonomiske moderniseringsproces så fremskreden, at Danmark uden større ængstelse for industri og beskæftigelse kunne give afkald på sin protektionisme. På det tidspunkt var håbet om et nordisk fællesmarked endegyldigt knust under dannelsen af EFTA. De to håndgribelige forhold, som om nogen havde stået i vejen for tilslutning til EF i de elitære drøftelser i 1957, var nu borte, men forestillingen om EF havde sat sig i ikke mindst den socialdemokratiske arbejderbevægelse. Og som tilfældet er, sidder den der i skrivende stund.

Noter

1. Hansen, P. Denmark and European Integration, *Cooperation & Conflict*, no. 1, 1969, p. 13-46.
2. Hansen, 1969, 18 (min oversættelse, JL).
3. Miljan, T.: *The Reluctant Europeans*. The Attitudes of the Nordic Countries towards European Integration, London 1977.
4. Laursen, J.: Fra nordisk fællesmarked til Helsingfors Konvention. Nordisk økonomisk integration, 1945-1962«, *Den jyske Historiker* 69-70, 1994, 179-200.
5. Klassikerne på dette felt er: Camps, M.: *Britain and the European Community 1955-1963*, London 1964 samt Kaiser, K.: *EWG und Freihandelszone*. England und der Kontinent in der europäischen Integration, Leiden; Hansen, P.: Denmark and European Integration, *Cooperation and Conflict*, 1969, 1, 15-18. 1963; se også: Kaiser, W.: *Using Europe, Abusing the Europeans*. Britain and European Integration, 1945-63, London, 1996; Brenke, G.: Europakonzeptionen im Widerstreit. Die Freihandelszonen-Verhandlungen 1956-1958, *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, no. 4, 1994, 595-633; Griffiths, R.T.: La dinamica dell'inertia politica. La partecipazione ed il ritiro del Regno Unito nella conferenza Spaak, 1955-1956, in E. Declava and A. Magliazza (eds.): *Diplomazia e storia delle relazioni internazionali*. Studi in onore di Enrico Serra, Milano, 1991a, 685-705.
6. Danmark maa aktivt med i vesteuropæisk fællesmarked, *Dagens Nyheder* 13.12.1956.
7. Industrirådet, 115/75-57-59: Referat fra Vareforsyningsrådets møde 5. februar 1957.

8. FT 1956-57, sp. 2432 (E. Eriksen); En afgørende forandring, *Berlingske Tidende*, 8. 3.1957.
9. Næsten enighed om fælles marked, *Berlingske Tidende*, 28.1.1957 (forsiden).
10. Bøggild-Christensen, J.: Rejse med blind passager (kronik), *Berlingske Tidende*, 12.2.1957.
11. Europamarkedet kræver, at vi bruger baade negle og hjerne, *Dagens Nyheder*, 22.9.1957, p. 9-10.
12. Ministermøde: 199. møde, 29.1.1957 (Hansen), og 202. møde, 8.2.1957 (Krag). Mødeprotokollen er desværre lidet meddelsom mht. dette spørgsmål.
13. Regeringens økonomiudvalg 1/6: 114 møde, 16.1.1957 og 115 møde, 30.1.1957.
14. LR 7. K. 85: Udvalget vedr. økonomisk samarbejde, 5.1.1957.
15. Regeringens økonomiudvalg 8/11: UM: Notat om det nordiske marked og et vesteuropæisk frihandelsområde, 15.1.1957.
16. Jvf. tale af H.C. Hansen til Københavns Handelsstands Klub 23.1.: »Hurtigere at danne et nordisk end et europæisk marked«, *Berlingske Tidende*, 24.1.1957, 6; UM 73. B. 66.f. /III: talemanuskript: Nordisk økonomisk samarbejde (uden dato).
17. Erik Eriksen gaar ind for vesteuropæisk fællesmarked, *Berlingske Tidende*, 26.1.1957, 5.
18. Leder: Europa venter ikke paa os, *Dagens Nyheder*, 24.1.1957.
19. Kan Danmark staa udenfor et europæisk fællesmarked?, *Berlingske Tidende*, 31.1.1957, 11.
20. Vi maa ikke staa uden for vesteuropas samarbejde, *Berlingske Tidende*, 4. 2.1957, 2.
21. Møller, P.: Europa kalder (kronik), *Dagens Nyheder*, 1.2.1957.
22. Folketingstidende 1956/57, II, sp. 2386-89.
23. FT 1956/57, II, sp. 2389-94 (H.C. Hansen), sp. 2404-6, 2457- 58 (J.O. Krag).
24. FT 1956/57, II, sp. 2416-20 (citater sp. 2420) (P. Hækkerup).
25. FT 1956/57, II, sp. 2408-13 (O.B. Kraft); sp. 2421-22, 2425-32 (J. Gram).
26. FT 1956/57, II, sp. 2428 (J. Gram).
27. FT 1956/57, II, sp. 3433-37 (B. Dahlgaard).
28. UM 73. B. 66. a/V: Referat af møde i det udenrigspolitiske nævn og folketingets vareforsyningsudvalg den 28. februar 1957.
29. Ibid.
30. Ministermøde, 206. møde, 5. marts 1957.
31. Leder: En afgørende forandring, *Berlingske Tidende*, 8.3.1957, 10; Døren til fællesmarkedet staar aaben for Danmark, *Berlingske Tidende*, 16.2.1957, 3.
32. Ministermøde, 206. møde, 5. marts 1957.
33. UM 73. B. 66. c: L. Tillit til E. Kristiansen, 22.3.1957.
34. UM 73. B. 66. c: Referat af møde i Det Udenrigspolitiske Nævn og Folketingets Vareforsyningsudvalg, 21.3.1957.
35. SD: Socialdemokratiets forretningsudvalg og hovedbestyrelse, 13. 4.1957.
36. UM 73. B. 66. c: Udkast til økonomi- og arbejdsministerens udtalelse ved mødet i Bruxelles den 16. april 1957 kl. 12, 15.4.1957; Ibid: Referat af mødet med interimskomitéen tirsdag den 16. april 1957, kl. 12.00.
37. UM 73. B. 66. c: Referat af mødet i det Udenrigspolitiske Nævn og Folketingets vareforsyningsudvalg fredag den 26. april 1957; Ibid: Økonomi- og arbejdsminister Krag's redegørelse for forhandlinger den 16. - 17. april med De Seks i Bruxelles.

38. Nielsson, G.P.: *Denmark and European Integration: A Small Country at the Crossroads*, Ph.D. Diss., Univ. of California 1966, 423-24.
39. IR 112/31-58(28): Det danske udvalg for nordisk økonomisk samarbejde 42. møde, 12.2.1957; EB PA, Box 153: Protokoll fra samarbeidsministrenes møte Oslo 24.1.1957.
40. Nordisk Råd, 5. session 1957, Helsingfors, 69 (H.C. Hansen), 89-91 (B. Dahlgaard), 95-97 (T. Kristensen).
41. UM 73. B. 68. h: Det danske udvalg for nordisk økonomisk samarbejde, 44. møde, 16.4.1957; UD 44. 3/4: Norsk udvalg for nordisk økonomisk samarbeid, 52. møde 4.4.1957.
42. UM 73. B. 66. c: Referat af møde i Det Udenrigspolitiske Nævn 2.7.1957; se også Per Federspiels tale den 1. juli til et lokalt politisk møde: Vi staar overfor valget mellem sentimentalitet og realitet, *Sorø Amtstid.*, 2.7.1957, 5.
43. UM 73. B. 68. a/VII: Referat af møde mellem de nordiske økonomiske samarbejdsministre i Høsbjør den 7.-8. juli 1957.
44. Tys-tys politik, *Berlingske Tidende*, 10. 7.1957, 9; Leder: Nordisk rapport efterlyses, *Berlingske Tidende*, 11.7.1957, 8.
45. Leder: Det bedste, *Sorø Amtstid.*, 3. 7.1957, 5. ; »Mørklægningen« af rapporten om det nordiske marked, *Sorø Amtstid.*, 11.7.1957, 3.
46. Leder: Lys i syd, mørke i Nord, *Dagens Nyheder*, 11.7.1957, 6.
47. LO 609/23: Paldam til E. Jensen, 14. 2.1957.
48. H. Heie: Det vesteuropæiske fællesmarked, *Løn og virke* 1.3.1957, 67-69.
49. UM 73. B. 66. f. /IV: Vedrørende konsekvenserne af fuldstændig dansk medlemskab af fællesmarkedet, 26.2.1957, ØP IV.
50. LO's forhandlingsprotokol: Forretningsudvalgsmøde 30. 8.1957.
51. UM 73. B. 66. c: Eiler Jensen til Udenrigsministeriet, 4.9.1957.
52. AER 91, H. Heie til H. Rasmussen, 26. 9.1957.
53. AER 91: Problemer om et vesteuropæisk fællesmarked, 26.9.1957.
54. Leder: Alle sanser i behold!, *Jern og metal*, Sept. 1957, 3-5; leder: Import af arbejdsløshed, *Jern og metal*, November 1957, 3-5.
55. Paldam, J.: Svaret til »de 6« er i dag et nej, *Dagens Nyheder*, 22.10.1957.
56. Arbejderbevægelsens Erhvervsråd: *Danmark i Europa*, 1957.
57. Leder: Arbejderbevægelsen og markedsplanerne, *Socialdemokraten* 28.11.1957; Paldam, J.: Danmark i Europa, *HK-Bladet*, vol. 57, 1957, no. 12, 196-97. ; AER 91: N. Mathiassen: De fælleseuropæiske markedsplaner og Danmark, 21. December 1957.
58. ILO: *Social Aspects of European Economic Co-operation*. Report by a Group of Experts, (Studies and reports, New Series, No. 46), Geneva 1956, 96-97.
59. Ibid, 97 (min oversættelse - JL).
60. Ibid, 33.
61. Krag, J. O.: Døren aaben til »de seks«, *B.T.* 30.7.1957
62. Ibid.
63. UM 3. G, 551 (lb. nr. 1388): Danmarks stilling til de europæiske fællesmarkedsplaner. Foredrag af minister for udenrigsøkonomi, Jens Otto Krag (på Danmarks Sparekasseforenings repræsentantskabsmøde den 26. november - JL).
64. Ibid, 10.

65. UM 3. G, 551 (lb. nr. 1388): tale holdt på Niels Brocks Handelsskole den 15. april 1958, manus. aftrykt i *Niels Brock*, maj 1958.
66. UM 73. B. 66. f/IX: Referat af møde i det udenrigspolitiske nævn tirsdag den 12. november 1957.
67. UM 73. B. 66. f/IX: Referat af det nordiske økonomiske ministermøde vedr. frihandelsområdedrøftelserne i København den 11. og 12. januar 1958.
68. IR 176-57(165): Industrirådets møde 26.2.1957.
69. UM 73. B. 66. c: Referat af møde i statsministeriets mødesal den 21.3.1957 kl. 11, 00 om Danmarks forhandlinger med de seks Bryssel-lande.
70. UM 73. B. 66. c: Referat af møde den 12. april 1957 med erhvervsformændene.
71. IR 176-57(165): Erhvervsøkonomisk Institut: Nogle bemærkninger om stillingen til frihandelsplanerne.
72. IR 176-57(165): E. Carstens: Notat vedrørende fællesmarkedsplanerne, 26. 9.1957.
73. IR 176-57(165): Industrirådets møde 17.9.1957; Industrien og fællesmarkedsplanerne, *Tidsskrift for Industri*, 1.10.1957, no. 19, 333-35.
74. IR 176-58(169): Notat om industriundersøgelsen, 27.6.1958. Dette forhold kan ikke have været industrien ubekendt allerede i 1957, da undersøgelserne begyndte; se den såkaldte »chok-rapport«: Industrirådet 176-58(169): *Markedsplaner og erhvervsudvikling*. En undersøgelse af de europæiske markedsplaners betydning for produktion, handel, beskæftigelse mv., Direktoratet for Vareforsyningen 1958, 184-85.
75. Leder: Social harmonisering, *Arbejdsgiveren*, no. 18, 1957, vol. 58, 15. 9.1957, 345; Ibid: Inden vi tager stilling, 347-49.
76. UM 73. B. 66. f: Textilfabrikantforeningen til Industrirådet, 11.2.1957.
77. Arbejdsmæssige hensyn taler for at vælge frihandelszonen, *Dagens Nyheder*, 27.9.1957, 11; se også Lunds bidrag til metalarbejdernes møder: *Et fælleseuropæisk marked?* Danske arbejdere og industrifolk diskuterer på 4 møder arrangeret af DSMF problemer vedrørende samhandelen i Europa, Dansk Smede- og maskinearbejderforbund (1958), 43ff.
78. En ideologisk ændring i gang indenfor Socialdemokratiet, *Herning Avis*, 25.9.1957, 2. Knud Thestrup var medlem af folketingsgruppens bestyrelse og partiets hovedbestyrelse .
79. Aksel Møller vil nu hellere i Frihandelsomraade end »De seks«, *Børsen* 3.10.1957, 1, 6.
80. Industrien vil vente med et endeligt valg, *Berl.Aft.*, 3.10.1957, 4; leder: Brud paa Vanetænkning, *Børsen*, 4.10.1957, 6; »De Seks« optager ikke i øjeblikket nye medlemmer, *Dagens Nyheder*, 3.10.1957, 9; leder: Glædelig kursændring, *Politiken*, 18.10.1957, 19.
81. *Folketingstidende*, 1957-58, I, sp. 58-60 (cit. sp. 59), (P. Hækkerup), sp. 74-75 (E. Eriksen).
82. *FT* 1957-58, I, sp. 85-86 (cit. »nationalpolitisk« sp. 85, cit. »skibe« sp. 86) (A. Møller).
83. RA: Partiet Venstre/Venstres folketingsgruppe: Partimøder, Bd. 5: Partimøde 15.11.1957.
84. Ibid, partimøde 4.12.1957.

85. UM 73. B. 66. c: Minister Krag's endelige udtalelser under samtalen 13. august 1957 i Bonn med Bundeswirtschaftsminister, Professor Dr. Erhard; UM 73. B. 66: Notat om minister Krag's samtaler den 13. august 1957 i Bonn, 17.8.1957. Se også: UM 73. B. 66. f/VI: Bartels to E. Kristiansen, 2.10.1957.
86. Rasmussen, Søren Hein: *Sære alliancer. Politiske bevægelser i efterkrigstidens Danmark*, Odense: Odense Universitetsforlag, 1997, 28ff.
87. Se fx De samvirkende landboforeningers pjeces: *Dansk landbrug og de nye europæiske markedsplaner*. (Udg.): De Samvirkende Danske Landboforeninger, Oktober 1957.
88. Pedersen, J.: *Noter til diskussionen om fællesmarked og frihandelsområde*. Skrifter fra Aarhus Universitets Økonomiske Institut, nr. 14, Århus 1957, 35, 49-50.
89. Ibid, 61-62, 69-71, 91-93.
90. Ibid, 87.
91. Laursen, Johnny & Thorsten Borring Olesen: A Nordic Alternative to Europe: The Interdependence of Denmark's Nordic and European policies, 1945-98, *Contemporary European History* 2000 (forthcoming).
92. Sørensen, M.: anmeldelse: Paul H. Fischer: *Det europæiske Kul- og Stålfællesskab*. Folkeretlige studier over internationalt samarbejde, Kbh. 1957, i: *Juristen* 39, 1957, 483ff. ; Doktorgrad med ære og elegance, *Politiken*, 23.10.1957, 12.
93. Kristensen, T.: Det europæiske Fællesmarked, *Højskolebladet*, no. 42, 25. 10.1957, 479-80.
94. Politikerne vanskeliggør opgaverne for industrien, *Dagens Nyheder*, 2.8.1957, 9; A.P. Møller: Fællesmarkedet og nationen, *Dagens Nyheder*, 13. 9.1957, 6: »Lad os ikke for sent vaagne op og finde, at vi solgte vor folkelige og nationale førstefødselsret for en ret linser, eller for haab om en ret linser«.
95. Tidl. minister Arne Sørensen gaar skarpt mod fællesmarkedsplanerne, *Sorø Amtstid.*, 17.9.1957, 8.
96. Fællesmarked farlig for Nationens Frihed, *Børsen*, 11.10.1957, 1, 7.
97. Europa-tanken er ikke nogen leg i sandkasse, *Berlingske Tidende* 27.11.1957.10.
98. Vejen frem mod det europæiske fællesmarked, *Berlingske Tidende*, 5.11.1957, 11.
99. Vi maa vurdere fællesskabet i lys af tidens enorme udvikling, *Sorø Amtst.* 16.9.1957, 5.
100. Forenet Europa og flæskenoteringer, *Socialdemokraten*, 28.9.1957, 3.
101. »Danmark kan ikke staa udenfor Europa-planerne«, *Dagens Nyheder*, 10.8.1957, 11.
102. Barfoed, G.: »Vi alene vide« (kronik), *Berlingske Tidende* 19.8.1957.
103. Barfoed, G.: »Vi alene vide« (kronik), *Berlingske Tidende*, 19.8.1957.

Arkivalier og forkortelser

ABA	Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, Kbh.
AER	Arbejderbevægelsens Erhvervsråd: på ABA
EF	Europæiske Økonomiske Fællesskab
FT	Folketingstidende

FB	Folketingets Bibliotek
ILO	International Labour Organisation
IR	Industrirådet: på Erhvervsarkivet, Århus.
LO	Landsorganisationen i Danmark, forretningsudvalg: på ABA
LR	Landbrugsrådet, på Erhvervsarkivet, Århus.
OEEC	Organisation for European Economic Co-operation
Partimøder:	
Soc. dem.	Den socialdemokratiske folketingsgruppe: på FB
Venstre	Venstres Arkiv: på RA
SD	Socialdemokratiets arkiv: på ABA
UD	Utenriksdepartementet, Oslo
UM	Udenrigsministeriet: på Rigsarkivet, Kbh.

Opvaskens mer-politisering

Anne Trine Larsen

»Det private er politisk« var en af rødstrømpernes paroler og endnu en af deres succeshistorier, når det gjaldt om at forarge og provokere. Parolen udmærkede sig ved at betvivle den borgerlige tankegangs forestilling om en skarp adskillelse mellem det private og det politiske, en adskillelse, der var så stærk, at forholdet mellem privat og politisk blev tænkt som en dualisme. At der var et dualistisk forhold mellem privat og politisk, er en tankegang, der har hersket i hvert fald siden de klassiske liberalister formulerede deres politiske teorier. Med rødstrømpernes parole blev der sat spørgsmålstegn ved, om det var muligt at foretage de hidtil antagede skel mellem privat og politisk; faktisk sagde deres parole, at det ikke var muligt at skelne som hidtil. Med forestillingen om, at forholdet mellem privat og politisk er dualistisk, er det logisk umuligt at tænke det private som politisk, idet der i dualismen ligger, at noget er enten privat eller politisk, det kan ikke være begge dele.

Den borgerlige tankegang har i sammenhæng med dualismen mellem politisk og privat indeholdt en serie af begrebspar, herunder mænd og kvinder, offentlig sfære og privat sfære. Disse begrebspar er blevet set som tilhørende hinanden. Således er mænd blevet knyttet til den offentlige sfære og det politiske, hvorimod kvinder er blevet knyttet til den private sfære. Endvidere er kvinder som husmødre blevet knyttet til husholdningerne og dermed set som apolitiske, eller kvinder er blevet tænkt som politiske, for så vidt de har kæmpet for kvindesagsmål som fx ligeret og ligestilling.

Nogle vil måske indvende, at disse begrebspar er rent teoretiske, men at det i virkeligheden ser helt anderledes ud. Og det kan de have ret i, men det betyder ikke, at disse dualismer ikke har haft en magtfuld position i forhold til at konstruere virkeligheden. Netop dette kunne antages at være tilfældet, når det i Registerbindet til *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* ikke er muligt at lave et opslag på husmødre, men nok på Dansk Kvindesamfund. Det ser således ud, som om »Danmarkshistorien« fastholder de velkendte begrebspar og kun forholder sig til kvinderne i Dansk Kvindesamfund, der aktivt har kæmpet for kvinders ligestilling og ligeret, hvorimod husmødre ikke har været

interessante. At husmødrene ikke er en del af Danmarkshistorien, er udtryk for, at dualismene faktisk har styret fremstillinger af historien, og over for disse udlægninger har rødstrømpernes slogan et kritisk potentiale: At »det private er politisk« gør op med dualismen mellem privat og politisk.

Var rødstrømpernes parole et tiltrængt og kritisk opgør med den borgerlige tankegangs dualisme, så er det til gengæld uklart, hvad parolen skulle betyde. Forsøgte rødstrømperne med parolen »det private er politisk« at ophæve den kendte dualisme, så måtte det betyde, at det private opfattes som politisk, men det ville betyde, at kun politik står tilbage, at alt gøres til politik. Gøres alt til politik, bliver det nødvendigt at definere et nyt praktisk anvendeligt politikbegreb, hvilket ikke skete med rødstrømpernes parole. Men selvom rødstrømpernes parole ikke gav et praktisk anvendeligt politikbegreb, så kan den stadig have et kritisk potentiale over for politisk praksis. Parolen kan nemlig ses som invitation til en undersøgelse af, om borgerlig realpolitik har opereret med en sondring mellem privat og politisk. Ligesom den indbyder til at undersøge, om husmødrenes praksis var apolitisk.

Det private mobiliseres

Konstateringen af, at husmødrenes praksis var apolitisk, knyttet til husholdningerne og den private sfære, savner belæg fra omkring første verdenskrig, hvor husmødrene begyndte at organisere sig i en række husmoderforeninger. De Danske Husmoderforeninger (1920) opstod som en videre udvikling af Københavns Husmoderforening (1916), der havde været landets første organisation af husmødre. Samtidig begyndte husmødrene på landet at organisere sig, således dannedes også De Samvirkende Danske Husmoderforeninger i 1920, ligesom både Landboforeningerne og Husmandsforeningerne oprettede Husholdningsudvalg. Allerede med husmødrenes organisering i foreninger brydes med forestillingen om, at de skulle være bundet til den private sfære. Foreningerne placerede nemlig husmødre i den offentlige sfære via deres formål og de metoder, de tog i anvendelse for at opnå deres mål. Eksempelvis havde De Danske Husmoderforeninger erklærede mål om at kæmpe for anerkendelse af husmoderfaget, at oplyse husmødrene og dygtiggøre dem i husholdningsfaget,¹ ligesom de var aktivt engagerede i at gøre husholdning til kvinders erhverv. Disse mål søgte husmødrene at opfylde ad forskellige veje: de fik foretaget forsøg på laboratorier, de ansatte husholdningskonsulenter, som tog ud i lokalforeninger og informerede, de fik egne tidsskrifter (Husmands- og Landboforeningernes husholdningsudvalg måtte dog nøjes med egne spalter i mande-/hovedorganisationernes tidsskrifter), og de var aktive skribenter i dagspressen. Med disse midler havde husmoderorganisationerne gode muligheder

for at informere både internt i organisationerne og eksternt for en bredere offentlighed. Informationerne bestod af en skønsom blanding mellem de overordnede mål om anerkendelse af husmoderfaget og meget konkrete husholdningsfaglige emner som opskrifter på middagsretter med angivelse af deres ernæringsindhold og praktiske anvisninger på køkkenhygiejne. Husmoderorganisationerne var på disse måder aktive i en bevægelse for at oplyse om den rette husholdning, og ikke mindst var de aktive i en proces, hvor husholdning skiftede fra at være en privat sag til at blive del af den offentlige sfære.

For så vidt det gjaldt ernæringsspørgsmålet, havde husmoderorganisationerne allierede i form af eksperter i deres arbejde på at gøre husholdningsområdet til en offentlig sag. Ernæringseksperter bidrog med at fremskaffe viden og udbrede den til befolkningen. Faktisk var spørgsmålet om ernæring et både kontroversielt og udbredt emne i mellemkrigstiden, hvilket ikke mindst skyldtes lægen Mikkel Hindhede, der førte intense debatter i dagspressen, især med sin fagfælle Johanne Christensen, om korrekt ernæring og befolkningens sundhed.² Der var imidlertid ikke kun tale om debatter, men også om storslåede folkelige begivenheder, hvor vegetarer kæmpede mod kødspisere i cykling og idrætskonkurrencer for at demonstrere, hvilken form for ernæring der gav den optimale styrke og udholdenhed. Disse konkurrencer oplevede massiv mediedækning og publikumsbevågenhed.³ Grundlaget for Mikkel Hindhedes agitation for sine kostplaner var en række ernæringsforsøg, da der »trods betydelig Modstand bla. fra Universitetets Side oprettedes for Statens Regning 1910 M. Hindhedes Kontor og Laboratorium for Ernæringsundersøgelser«. ⁴ Hindhedes forsøg og resultater var kontroversielle set fra den etablerede videnskabs synspunkt, men en væsentlig forskel mellem Hindhede og de andre, der gennemførte ernæringsforsøg, var, at Hindhede havde talent for at offentliggøre sine resultater, hvilket ikke kunne siges at gælde for hovedparten af den etablerede ernæringsforskning. Mikkel Hindhede fik sin statslige støtte til forsøg, ganske som universitetets ernæringsforskere, ikke til at popularisere dem. Men hans evne til at begå sig i medierne betød, at han i samme periode som husmoderorganisationerne var en vigtig figur, når det gjaldt om at få sat ernæring og husholdning på den offentlige dagsorden, ligesom når det gjaldt om at virke meningsdannende.

Med husmoderorganisationerne og Mikkel Hindhede var der således skabt offentlighed om husholdningssagen og dermed også grundlag for at få den på den politiske dagsorden, som tilfældet allerede var med Hindhedes statsstøttede ernæringsforsøg.

Det private politiseres

Husholdningssagen blev en konkret politisk sag, da en række husmoderorgani-

sationer søgte om oprettelsen af et statsligt husholdningsråd. Dette skete, den 24.2.1931 med et brev til indenrigsminister Dahlgaard, hvor De Samvirkende Danske Husholdningsforeninger, De Samvirkende Danske Husmandsforeninger, De Danske Husmoderforeninger og De Samvirkende Danske Landboforeninger foreslog, »at den Bevilling på de aarlige Finanslove, der gennem en Aarrække har været det økonomiske Grundlag for Læge Hindhedes ernæringsfysiologiske Undersøgelser, fremtidig blev opretholdt til Fremme af Husholdningssagen«.

Brevet til indenrigsministeren var resultat af et møde, De Samvirkende Danske Landboforeninger havde afholdt efter ønske fra Landboforeningernes husholdningsudvalg,⁵ hvor de tre andre ansøgende organisationer også var inviteret. Initiativet til Statens Husholdningsråd kom således fra organiserede kvinder, hvor samarbejdet mellem de fire organisationer betød, at både organiserede mænd og kvinder (i Landboforeninger og Husmandsforeninger) og organiserede kvinder (i Husholdningsforeninger og Husmoderforeninger) arbejdede sammen. Fra organisationerne var der ikke tvivl om, at staten burde støtte ernæringsforskning, hvilket ikke er så underligt, da Landboforeningerne selv aktivt havde støttet Hindhedes optagelse på finansloven. Men de havde udvidet deres opfattelse til, at staten nu burde give økonomisk støtte til husholdningssagen bredt, ikke kun til forskning i ernæring.

Indenrigsministeren gav i første omgang forslaget om at fremme husholdningssagen sin tilslutning ved at oprette en kommission, der fik i opdrag at undersøge, hvordan staten kunne støtte husholdningssagen. De fire initierende organisationer fik hver sit medlem i denne kommission: hvor de to rene kvindeorganisationer naturligt nok udpegede kvindelige medlemmer til organisationen, da valgte de to andre organisationer at udpege mænd. Indenrigsministeren supplerede selv kommissionen med ansatte fra både indenrigs- og sundhedsministeriet, og med medlemmer fra andre organisationer, herunder AOF. Herefter formulerede kommissionen »Betænkning afgivet af det af Indenrigsministeriet nedsatte Husholdningsudvalg«, der kom til at udgøre det første forslag til lov om oprettelse af et statsligt husholdningsråd.

Ved sin fremsættelse af »Forslag til Lov om Oprettelse af et Husholdningsraad«⁶ i februar 1934 fremførte det Radikale Venstres indenrigsminister Dahlgaard, at:

Vi er i almindelighed her i Landet, og selvfølgelig med fuld Ret, i høj Grad optaget af de vigtige Spørgsmaal, der knytter sig til Samfundets Produktion og Omsætning, men vi er maaske ofte tilbøjelige til at glemme, hvad der vilde kunne opnaas ved en rationel Anvendelse af de uhyre Beløb, som Aaret igennem forvaltes af den danske Husmoder; man kan vel regne med, at de danske Husmødre aarlig direkte forvalter ca. 1 Milliard Kroner gennem deres Indkøb. For hele Landets Økonomi og det enkelte

Hjems Økonomi afhænger, kan enhver sige sig selv, meget af Husmoderens Uddannelse og Dygtighed, af hendes Evne til at anvende Midlerne på den mest økonomiske Maade. Men for at dette skal kunne ske, er det nødvendigt, at Husmødrene i tilstrækkeligt Omfang har Adgang til den fornødne Kundskab, baade om det rent ernæringsmæssige og om Husholdningsvarers og Husholdningsartiklers Kvalitet, ligesom det samme gælder en Række Husholdningsredskaber. Jeg tror, man tør sige, at ved at iagttage Livet, som det leves i danske Hjem, faar man ofte den opfattelse, at i Tusinder af Hjem er Hjemmets Økonomi i lige saa høj Grad afhængig af Husmoderens Sans og Paapasselighed med de smaa Ting, som den afhænger af Mandens Arbejde.⁷

Hvordan husholdningerne forvaltede deres økonomi, var åbenlyst ikke deres eget problem, men af allerstørste betydning for hele landets økonomi. At der burde være fokus på hjemmenes økonomi, fordi den havde betydning for landets økonomi, var en opfattelse, som flere af Rigsdagens medlemmer gentog i debatten om husholdningsrådet. Det var ganske vist ikke alle, der mente, at et statsligt husholdningsråd var det rette middel til at oplyse husmødrene, så de kunne få den viden, der var nødvendig for, at de kunne handle økonomisk rationelt. Generelt var der dog enighed om, at husmødrenes evne til at spare på pengene var vigtig for landets økonomi. Så det var ikke bare husmødrene, der var begyndt at se sig selv som led i et større samfund, som de havde gjort, siden de var begyndt at organisere sig, men samfundet så også på denne måde på husmødrene. Med fremhævelsen af et økonomisk mål med et statsligt husholdningsråd blev der tilkendegivet en sammenhæng mellem husholdningerne og samfundet, hvor husholdningerne blev opfattet som dele af samfundet, der ikke kunne stå isolerede. Sammenhængen fungerede som legitimering for, at staten skulle oplyse husholdningerne via et husholdningsråd, og dermed for en politisering af dem.

Det var ikke kun økonomi, der var vigtig i politikernes overvejelser om, hvorvidt der skulle oprettes et husholdningsråd. Indenrigsministeren sluttede nemlig sin fremsættelse med at forklare:

at det er fuldt berettiget at sige, at paa samme Maade som dansk Landbrug, som vi kender det i Dag, er bygget op paa den højest mulige Forbindelse mellem Videnskab og Praksis, mellem Forsøgsmark og Laboratorium paa den ene Side og den enkelte praktiske Landmands Bedrift paa den anden Side, saaledes er der paa Husholdningsomraadet en tilsvarende Opgave, der gaar ud paa gennem Oplysningsarbejde at knytte Forbindelsen mellem Laboratoriet og den enkelte Husmoders Køkken.⁸

Tilsyneladende herskede der en forestilling om, at der både i husholdninger og landbrug var en korrekt måde at udføre det praktiske arbejde på. Således skulle videnskaben være i stand til at afdække den korrekte måde ved forsøg

og undersøgelser, herefter kunne husmødre oplyses om, hvordan de skulle udføre deres arbejde, præcis som landbrugerne var blevet det. Også målet om at videnskabeliggøre husholdningsarbejdet via oplysning mødte velvilje på Rigsdagen; dog var der enkelte, der mente, at der ikke nødvendigvis skulle føres videnskabelige undersøgelser på husholdningsområdet i statsligt regi, men oplysningsopgaven kunne der ikke dispenseres fra, den var nødvendig. I så fald skulle der oplyses om den forskning, der blev foretaget i andre sammenhænge. Ingen på Rigsdagen tog notits af analogien mellem landbrug og husholdninger, som blev brugt som argument for videnskabeliggørelse af husholdningerne. Tværtimod uddybede indenrigsministeren forholdet mellem landbrug og husholdninger.

Dette skete, da Dahlgaard, med en reference til den betænkning⁹ der dannede baggrund for fremsættelsen af lovforslaget, forklarede, at staten længe havde bidraget til undersøgelser inden for landbrugsområdet, og når disse undersøgelser havde:

sat os i Stand til baade at avle og udnytte Foderet til vore forskellige Husdyr paa rationel og økonomisk Maade, maa det i høj Grad vække Forundring, at vi med Hensyn til den menneskelige Ernæring, de huslige Varer og Metoder og den huslige Uddannelse i det hele taget staar saa langt tilbage som Tilfældet er.¹⁰

Analogien kan ses som udtryk for, at indenrigsministeren forholdt sig rent videnskabeligt til menneskenes ernæring som bestående af et definerbart behov for fx vitaminer og mineraler. Et sådant videnskabeligt syn på menneskenes ernæring kan forklare det selvfølgelig i at ville videnskabeliggøre husholdningerne, ligesom det kan forklare muligheden af at sætte lighedstegn mellem mennesker og dyr. En sådan fortolkning ændrer imidlertid ikke ved det forhold, at indenrigsministeren fandt det ikke bare passende, men ligefrem nødvendigt at staten greb ind i privatsfæren og ændrede ved familiernes fødevarervalg og -forarbejdning. Heller ikke på dette punkt var indenrigsministeren i modvind, hvilket selvsagt fremgår af, at han citerede fra betænkningen, men også af at flere af Rigsdagens medlemmer eksplicit støttede denne opfattelse. Selv når det Konservative Folkeparti stemte imod forslaget om et statsligt husholdningsråd, så var det rådets konkrete udformning, der var modstand mod blandt de konservative i Landstinget såvel som i Folketinget. Og i Folketinget fik partiet følgeskab af Retsforbundets taler, der på ingen måde ville stemme for et husholdningsråd, som staten var del af: forbrugerne kunne nemlig kun beskyttes i privat regi. Heri var Konservative Folkepartis talere dog ikke enige, idet de mente, at både målene med rådet og statens oplysning til husholdningerne var ønskelige. Ved at se videnskabeligt på menneskenes ernæring som

et rent biologisk behov blev menneskene reduceret til biologiske væsner, dyr, og der var derfor ingen problemer, hverken i at gøre husholdningerne til genstand for politik eller ændre deres adfærd via oplysning.

Formålene med husholdningsrådet var både økonomisk og videnskabelig optimering af husholdningerne via oplysning. Det var således ingen privat sag, hvordan husmødrene tog sig af deres husholdninger, det var en politisk. Alle-rede med fremsættelsen af lovforslaget om husholdningsrådet var husholdningsområdet genstand for politisering. Men det fortæller ikke, hvordan Rigsdagens medlemmer forholdt sig til forholdet mellem det private og det politiske, det kan kun fremkomme ved en undersøgelse af, hvordan der blev argumenteret i debatterne.

Rigsdagsdebatterne om Statens Husholdningsråd kan opdeles efter, hvem der deltog, og her er køn en oplagt kategorisator. En sådan opsplnitning viser, at det var kvinder, der førte disse debatter. Alle de partier, der havde kvindelige mandater i Rigsdagen, lod kvinderne føre ordet, eller hvis en mand fra partiet alligevel var den, der talte, gjorde han det kun med en undskyldning for, hvorfor partiets kvindelige repræsentant ikke fremførte partiets overvejelser.¹¹ Kvinderne formodedes altså at være dem, der burde forholde sig til spørgsmålet om et husholdningsråd og dermed være de engagerede i spørgsmålet på Rigsdagen. Konkret betød det, at kvinder blev opfattet som husmødre. Samt at de som sådanne formodedes at være interesserede i spørgsmålet om Statens Husholdningsråd.

At kvinder formodedes at være interesserede i spørgsmålet fremgår også af, at de udvalg, der blev nedsat til behandling af sagen, indeholdt alle Rigsdagens kvindelige medlemmer – uden undtagelse. Dette faktum undgik da heller ikke indenrigsministerens opmærksomhed, idet han forklarede, at:

Naar jeg kan sige, det har været en Fornøjelse at føre denne Forhandling, ved jeg ikke, om det i særlig Grad kan skyldes, at der i dette Udvalg har siddet saa mange Kvinder. De forskellige Partier har jo indvalgt deres kvindelige Medlemmer her i Tinget i Udvalget, og jeg er tilbøjelig til at tro, at det er Grunden til, at Forhandlingerne har været saa behagelige. Jeg drager deraf den Slutning, at hvis Kvinderne i det høje Landsting i højere Grad var Medlemmer af de forskellige Udvalg, saa vilde den Glæde ved Forhandlingerne og den Saglighed, som har præget Forhandlingerne i Udvalget, strække sig til mange andre Temaer og Udvalg.¹²

Partierne havde ladet kvinderne være i fronten i sagen om husholdningsrådet. Kvinderne var blevet tildelt den magt, der lå i at sidde i udvalgene. Hvad ministeren også gjorde opmærksom på, var, at det var usædvanligt, at kvinderne opnåede denne magt. Hermed kom de kvindelige politikere til at spille en frem-

trædende rolle i den politisering af det private, som lå i sagen om Statens Husholdningsråd. Dette gjaldt, uanset kvindelige politikere per definition var borte fra privatsfæren. Det var præcis qua deres rolle som husmødre, at kvinder var vigtige i politiseringen af husholdningerne. At være husmoder stod altså ikke i modsætning til at være engageret i den politiske sfære, det blev, i sagen om husholdningsrådet, næsten en forudsætning. Mænds engagement måtte helt i modsætning til kvinders undskyldes.

Det ser da også ud, som om kvinderne gerne tiltog sig den magt, de blev tilbudt i sagen: Kvinderne talte engageret for oprettelsen af et husholdningsråd, de ikke bare gentog indenrigsministerens argumenter for dets oprettelse, men uddybede dem med kommentarer om, hvor vigtigt dette emne var. Således udtrykte Socialdemokratiets Andrea Brochman i Landstinget tilfredshed over, at husholdningssagen havde fået så stor interesse, »at man selv i den høje Rigsdag beskæftiger sig med dette Problem, som man før i Tiden ikke agtede særligt højt«. ¹³ I Folketinget forklarede Inger Gautier Schmit fra Venstre, at det var ved at blive bredt anerkendt, at oplæring i husholdning ikke var en opgave, som blot kunne overlades til hjemmene: hertil var den alt for vigtig. ¹⁴ De to kvinder oplevede det altså som noget nyt, at husholdningsspørgsmål overhovedet blev behandlet i Rigsdagen, hvorfor de samtidig fremhævede, at husholdningsproblemer var genstand for en begyndende politisering. Men de gik et skridt videre. De forklarede, at en politisering af husholdningssagen var nødvendig, fordi den var for betydningsfuld til at være privat. Hermed kunne alle betænkeligheder angående husholdningsområdets overgang til den offentlige sfære og dets politisering skubbes til side.

Enkelte mænd forholdt sig humoristisk og uhøjtideligt til sagen, som fx når indenrigsministerens partifælle Veistrup i Landstinget glædede sig over, at mand og børn ikke længere skulle være forsøgskaniner i husholdningerne. ¹⁵ Men grundlæggende var også mændenes taler præget af den højtidelighed og alvor, som indenrigsministerens fremlæggelse bar præg af. Tilsyneladende var der altså enighed mellem mænd og kvinder i Rigsdagen om nødvendigheden af at politisere husholdningerne af både økonomiske og ernæringsmæssige årsager, ligesom der var enighed om, at det var en vigtig sag. Men dette var for så vidt kun tilsyneladende, idet Venstres Inger Gautier Schmit i Folketinget indledte sit indlæg med at beklage, at:

Fra forskellig Side har jeg hørt den Udtalelse, at det var en meget mager Dagsorden for Tingets Møde i Dag, idet man synes, at et Forslag om Oprettelse af et Husholdningsraad ikke kan frembyde megen Interesse eller give Anledning til megen Forhandling. Hvis dette Husholdningsraad kommer til at se Dagens Lys og til at udfolde sig

saaledes, som maaske mange har tænkt og drømt, kunde jeg dog godt tænke mig, at det i det lange Løb vilde vise sig at være et særdeles indholdsrigt Forslag, som ikke mindst Folketingsmændene med stor Interesse maatte kunne interessere sig for, idet det maaske indebærer Muligheden for, at de Forhold, hvorunder dette Lands Befolkning lever, i Fremtiden ville kunne forme sig baade sundere og bedre end de gør i Øjeblikket. Det er derfor ingenlunde et magert Forslag, det er tværtimod et Forslag, som giver Udsigt til sundere og bedre Ernæringsforhold i vort Land.¹⁶

Inger Gautier Schmits kommentar kunne tyde på, at nogle af Folketingets mænd var uinteresserede i loven om husholdningsrådet. Dette gjaldt, uanset hvor højtideligt forslaget blev fremlagt, hvor meget dets økonomiske betydning og dets betydning for befolkningens ernæring blev fremhævet. De uinteresserede mænd fremsatte naturligt nok ikke deres opfattelse af sagen i Folketinget, så hvad deres mangel på interesse skyldes er uvist. Men al den stund de ikke markerede et engagement, kom de til at demonstrere, at sagen ikke var værd at gøre til genstand for politik. Hermed markeredes husholdningsområdet som apolitisk. Konsekvensen er, at mændene i deres opfattelse af husholdningsrådet var delt i to grupper, hvor den ene debatterede sagen med kvinder, den anden forholdt sig passivt.

Debatterne om husholdningsområdet blev således til debatter mellem mænd og kvinder, der overvejende var tilhængere af et husholdningsråd. De kvindelige politikere blev set som husmødre i sagen. Hermed var sagen i et vist omfang gjort til et kvindespørgsmål, hvor kvinder argumenterede for en politisering af husholdningerne via et husholdningsråd.

Som allerede antydet var der ikke utvetydig enighed på Rigsdagen om vedtagelsen af loven om rådet. Det er endvidere nævnt, at de to partier, der skilte sig ud fra resten ved ikke at stemme for forslaget om husholdningsrådet, var Konservative Folkeparti og Retsforbundet.

I og med det Konservative Folkeparti havde erklæret sig enigt i målene med husholdningsrådet, måtte partiet give sin kritik af forslaget på andre punkter, og den blev givet som en kritik af husholdningsrådet som middel til at opnå målene. Konservative Folkeparti talte i hele processen i Rigsdagen imod den foreslåede udformning af husholdningsrådet. I Landstinget var der ingen, der tog notits af den konservative modstand, da partiets ordfører på husholdningsområdet Fritze Teisen talte imod forslaget. Imidlertid blev Fritze Teisen syg, hvorfor hendes mandlige partifælle Hendriksen overtog hendes plads og herefter talte partiets politik i sagen. Da forslaget om husholdningsrådet kom til anden behandling, og Hendriksen havde overtaget Teisens plads, vakte Konservative Folkepartis modstand mod forslaget opmærksomhed. Dette viste sig

allerede i ordfører H.C. Andersens indledende bemærkninger, hvor det forlød, at det Konservative Folkepartis medlemmer havde indstillet forslaget til forkastelse, men:

Flertallet inden for Udvalget er af den Formening, at man bør imødekomme de Ønsker, der især fra Kvindeorganisationernes Side er fremsat om, at denne Institution, Husholdningsraadet, skabes.¹⁷

Venstres H.C. Andersen uddybede senere sin indledende bemærkning med, at den vigtigste grund til oprettelsen af rådet var, at kvindernes repræsentanter havde bedt om det for at kunne løse deres opgaver. At der var to store mandeorganisationer, der lagde navn til forslaget og fik mandlige repræsentanter i kommissionen, var der ingen i Rigsdagen, der viste opmærksomhed; her blev ønsket om et husholdningsråd set som et kvindeprojekt. Hermed havde H.C. Andersen fået drejet spørgsmålet om husholdningsrådet bort fra at være de mål, som konservative havde erklæret sig enige i, til at være et spørgsmål om, hvorvidt partiet ønskede at støtte kvindernes krav. Hendriksen forklarede, i overensstemmelse med konservativ politik, at partiet ikke kunne støtte forslaget, så længe handel og industri ikke var repræsenterede i rådet, der kun indeholdt repræsentanter for forbrugerinteresser. Ifølge den konservative modstand ville rådet komme til at mangle den viden, der var nødvendig for at rådgive om det, rådet skulle rådgive om. Det var således ikke et spørgsmål om at være for eller imod kvinder, men om at sammensætte det bedst mulige råd, mente Hendriksen i opposition til H.C. Andersens drejning af spørgsmålet. Konservative Folkepartis modstand mod rådet var derfor begrundet i partiets tilknytning til handel og industri og dermed realpolitisk funderet.

I Folketinget blev den konservative modstand mod husholdningsrådet kontinuerligt bemærket. Den konservative ordfører i sagen, Gerda Mundt, forklarede, at hun fandt formålene med husholdningsrådet prisværdige, men at rådet i dets foreslåede form næppe kunne indløse målene. Indenrigsministeren bemærkede, at han havde forventet, at Gerda Mundt ville stemme imod forslaget, hendes partis holdning i Landstinget taget i betragtning, men at hans personlige kendskab til hendes holdninger gjorde, at han troede, at hun helst ville have stemt for forslaget. Indenrigsministerens bemærkning blev uddybet af flere, der udtrykte medlidenhed med Gerda Mundt over, at hun ikke havde fået lov til at stemme efter sin overbevisning, men var blevet dikteret en bestemt holdning af partiet. Disse kommentarer til Gerda Mundt fortsatte uanset hendes gentagne forsikringer om, at hun stemte efter sin egen overbevisning, og uanset hun argumenterede for sit standpunkt med afsæt i husholdningssagen. Det var åbenbart ikke muligt for de andre medlemmer af Folketinget at

forestille sig, at en kvinde, der i øvrigt var engageret i husholdningssagen, kunne være imod det foreslåede husholdningsråd. Dermed var spørgsmålet om husholdningsrådet i Rigsdagen gjort til et kvindespørgsmål i relation til det Konservative Folkeparti; hvor kvinder ikke kunne modsætte sig forslaget, og hvis mænd talte imod forslaget, så talte de imod kvinder, som kritikken af Hendriksen i Landstinget viste.

Den anden modstand mod forslaget kom fra Retsforbundet, og da kun i Folketinget, idet partiet ikke var repræsenteret i Landstinget. Denne modstand var imidlertid langt mere radikal, idet Oluf Pedersen, der talte på partiets vegne, var fundamentalt imod et statsligt husholdningsråd: Det var ikke en opgave for staten at oplyse borgerne, idet staten selv snød borgerne. Et sådan oplysningsarbejde, som rådet skulle have ved at formidle videnskabens resultater til husholdningerne, kunne kun foregå i privat regi. Indenrigsministeren afviste i første omgang Oluf Pedersens replik ved at betegne den som forvirret, men Oluf Pedersen forklarede videre, at han talte imod forslaget, da »jeg stadig er liberal og ikke har den stærke Tro til Staten, som det ser ud til, at den højtærede Minister i de senere Aar har faaet«. ¹⁸

Hermed var Oluf Pedersen fra Retsforbundet den eneste, der ved Rigsdagens behandling af husholdningsrådspørgsmålet talte imod den statslige indgriben, såvel som mod den politisering af det private som kendetegnede spørgsmålet, og da med borgerlig ideologi som argument. Dette argument gjorde det nødvendigt for indenrigsministeren at tage til genmæle:

det er den til Grund liggende Forskel mellem det ærede Medlems Parti og mit Partis Opfattelse, at Folket er mere end en Horde af Mennesker, det er et Samfund af Personer i et Land, der gennem Organisationerne paa den ene eller anden Maade løser visse fælles Opgaver, og hvor det maa anses mest effektivt, klogest og mest rationelt, gennem den Organisation, der hedder Staten. Det Problem har ikke noget som helst med begrebet personlig Frihed og alt det andet som det ærede Medlem opererer med at gøre, det er en misforstaaet Iver. ¹⁹

At den radikale indenrigsminister følte sig nødsaget til at argumentere imod Oluf Pedersens på dette punkt, kan derfor ses som udtryk for, at han var nødt til at forklare sin ideologiske syn på forholdet mellem stat og individ og ikke mindst retfærdiggøre, når grænsen mellem de to blev overskredet. Med Oluf Pedersens indlæg blev spørgsmålet om forholdet mellem stat og individ for første og eneste gang taget op i debatten om Statens Husholdningsråd. Netop Oluf Pedersens indvending mod husholdningsrådet, at det betød en statslig indgriben i det private, kunne være en indvending, flere borgerlige partier havde tilsluttet sig. Men det gjorde de ikke. I stedet blev det klart, at en ideologisk

modstand mod en politisering af det private ikke bare var en teoretisk mulighed, men en praktisk, og som sådan kunne være anvendt af andre borgerlige partier end Retsforbundet, men de fandt åbenbart argumentet unødvendigt eller absurd.

Loven om Statens Husholdningsråd blev vedtaget d. 30. april 1935, og allerede i det følgende efterår indledte rådet sit arbejde med husholdningstekniske undersøgelser og oplysning om resultaterne til husmødrene. Det nye ved Statens Husholdningsråd var ikke at foretage husholdningsrelaterede undersøgelser; dette skete allerede i både privat og statsligt regi. Ej heller var det nyt, at husmødre skulle oplyses om de videnskabeligt korrekte måder at gøre tingene på eller om den videnskabeligt korrekte ernæring; det skete også allerede via husmoderorganisationerne og i praksis via deres medlemsblade og konsulenter, men det var oplysning, der var forbeholdt organisationernes medlemmer. Eller der var tale om den mere tilfældige oplysning, som skete via dagspressen. Det nye var oplysning i statsligt regi, hvilket gjorde, at informationerne kom bredt og systematisk ud til husmødre. Efter sigende blev Statens Husholdningsråd verdens første statslige forbrugerinstitution og det endda på et tidspunkt, hvor ordet »forbruger« endnu ikke havde vundet den store udbredelse.²⁰ At oplysningerne fra Statens Husholdningsråd nåede et bredt publikum antydes af, at rådet ved sit 50-års jubilæum havde udgivet ca. 25 millioner pjecer, og det skal så tilføjes, at pjecer blot var en del af rådets midler til oplysning. Radioen var fra 1936 et andet oplysningsorgan, og fra 1949 havde rådet i en længere periode et fast dagligt radioprogram umiddelbart før morgens radioavis.²¹

Statens Husholdningsråd var et nyt politisk tiltag i form af statslig oplysning til alle med henblik på at forandre privatsfæren. Det var ikke mænd knyttet til den offentlige sfære, der sørgede for, at husholdningerne gennemgik den politiseringsproces, som fulgte med husholdningsrådssagen, men derimod i høj grad kvinder. Sagen om Statens Husholdningsråd var et kvindespørgsmål, og det var kvinder, der både fik og tiltog sig magten i denne sag på Rigsdagen. Kvinderne fremhævede vigtigheden af, at husholdningssagen blev politiseret. De kvinder, der deltog i processen på Rigsdagen, blev uden undtagelse set som husmødre, og netop deres husmoderrolle gjorde dem særligt velegnede til at sørge for denne politisering af husholdningerne. Kun et enkelt medlem af Rigsdagen modsatte sig denne politiseringsproces. Generelt tænkte medlemmerne af Rigsdagen ikke i modsætninger, hverken mellem stat og individ eller mellem privat og politisk under behandlingen af forslaget om husholdningsrådet. Kun Retsforbundet argumenterede ideologisk imod husholdningsrådet, alle andre borgerlige partier gik ind for den politisering af det private, som lå i lovforslaget.

Det private var politisk

I politiske mainstream-teorier om magt kunne sagen om husholdningsrådet være et lærebogseksempel på en lovgivningsproces, hvor det er husmødre, der tiltager sig og tildeles magt. Fra initiativfasen via kommissionen, hvis betænkning blev fremlagt som det første forslag til lov om oprettelse af et statsligt husholdningsråd, var husmødrenes interesseorganisationer aktive deltagere. I Rigsdagen havde kvinderne magten i form af taletid og udvalgsposter, og de mandlige medlemmer ville give kvinderne deres husholdningsråd. Der kan således ikke herske tvivl om, at kvinder havde magten i husholdningsråds-sagen. I denne sag ophæves den borgerlige tankegangs dualisme mellem privat og politisk, ligesom dens følgebegreber ophæves: Husmødre var ganske vist knyttet til den private sfære, men det forhindrede dem ikke i at være aktiv del af den offentlige sfære eller i at politisere husholdningerne. Var husmoderorganisationerne i færd med at politisere det private, så kan deres projekt, ikke mindst i arbejdet for at få Statens Husholdningsråd, karakteriseres som en »Opvaskens politik« for nu at låne, ikke et slogan, men en titel fra en rødstrømpe-artikel.²²

Anlægges der et historisk perspektiv på forholdet mellem husmødre og rødstrømper, viser der sig et fællesprojekt i at gøre det private politisk i stedet for den afgrund, parterne selv oplevede i deres møde med hinanden. Således giver et diakront perspektiv basis for en helt anden forståelse af forholdet mellem rødstrømper og husmødre end et synkront. Dette gælder ikke mindst, hvis rødstrømpernes parole »Det private er politisk« udlægges som »et implicit krav om en udvidelse af politikbegrebet ved at kræve, at forsømte livsområder som privatlivet, følelseslivet og seksualiteten rykkes ind i centrum for den politiske praksis og teori«. ²³ I så fald kommer parolen til at lyde som et ønske om at få den private sfære på den politiske dagsorden og gerne i Folketinget. I så fald burde rødstrømpernes slogan ikke have provokeret nogen, husmoderorganisationernes politiske praksis i det meste af det 20. århundrede taget i betragtning. For husmødrene gjaldt det om at afgøre, hvordan husholdningsarbejdet blev udført, hvilken ernæring husmødrene sørgede for, og hvem der udførte arbejdet. For rødstrømperne gjaldt det primært det sidste punkt, når husholdningsarbejdet blev debatteret. Her mente rødstrømperne, at husarbejdet ikke suverænt var kvinders, som husmødrene havde ment. Så der var afgjort modsætninger mellem parterne, når det handlede om enkeltpunkter, men overordnet havde husmødre og rødstrømper et fælles mål om at få det private på den politiske dagsorden.

Men hvordan kunne rødstrømperne forestille sig at bevidstgøre husmødre politisk, hvis de havde et fælles projekt? I så fald burde parolen »det private er politisk« ikke have provokeret husmødrene, og det virker også besynderligt,

at den senere kunne betegnes som »en af rødstrømpernes allervigtigste paroler«. ²⁴ Dette kunne være tilfældet, hvis rødstrømpernes parole ses som udtryk for en ny og bredere opfattelse af politik. I denne ny opfattelse defineredes det politiske i forlængelse af en marxistisk ideologi, der så det som utilstrækkeligt at få det private på den konventionelle politiske dagsorden; det var nemlig kun tilstrækkeligt for en snæver politikopfattelse indbefattet i den borgerlige ideologi. ²⁵ Med rødstrømpernes parole skulle husarbejde, følelser og seksualitet ikke kun være på Folketingets dagsorden, det skulle hele tiden debatteres som politiske spørgsmål, som samfundsmæssige spørgsmål i alle livets sammenhænge: I hjemmet, på arbejdspladser, i basisgrupper – ja, hvor som helst. ²⁶ Hvor husmødre blot ville politisere husarbejdet, var rødstrømpernes ønske om at gøre det private politisk langt mere omfattende. Der var klart tale om en udvidelse af, både hvilke dele af det private der var politisk, og hvordan det var politisk. Derfor virker det da også mest oplagt at se rødstrømpernes politisering af det private som en kulmination på den politisering, som husmødrene havde indledt omkring første verdenskrig.

Når rødstrømpernes parole »det private er politisk« ses som en kulmination på en allerede igangværende politisering af det private, så er det et brud ikke bare med rødstrømpehistorier, men også med husmoderhistorier. Husmoderhistorier har som regel fokus på husmødrenes social- og kulturhistoriske betydning og måske på deres rolle i definition af køn. Hvis husmødrene tænkes politisk, er det med udgangspunkt i en bred politikforståelse, hvor husmødrenes konkrete politiske indsats overses. Hermed overtages implicit forestillingen om, at husmødrene var apolitiske. Dette betyder, at forbindelsen til politisk historie tabes, og husmødrene vurderes for deres kulturhistoriske betydning, som om den var apolitisk, hvilket kunne være ligegyldigt, hvis ikke det samtidig betød, at det kritiske potentiale kulturhistoriske analyser har over for politisk historie forsvinder. Analysen af husmødrenes konkrete politiske aktiviteter kan etablere forbindelse til politisk historie. Herved kan der skabes blik for, at politiseringen af det private ikke entydigt har været kvindeprojekt. Som Rigsdagens behandling af loven om husholdningsrådet viste, var alle partier (undtagen Retsforbundet) tilhængere af og fortalere for den politiseringsproces, der var indbefattet af loven. Dermed var ikke mindst borgerlige partier fortalere for en politisering af det private, hvad de tilsyneladende har glemt nu, hvor de vil privatisere det politiske.

Noter

1. Bruun, Marianne Groth: »De Danske Husmoderforeninger 1920-40«, upubliceret hovedfagsspeciale, Historisk Institut, Aarhus Universitet, 1980.

2. Christensen, Hilda Rømer: »Bøffen og bananen. Hindhede – Christiansen debatten i mellemkrigstiden«, i *Den jyske Historiker*, nr. 48, Århus, 1989.
3. Op.cit., 90.
4. *Dansk Biografisk Leksikon*, Kbh., 1936, bd. 10, 238.
5. *Rigsdagstidende*, Forhandlinger i Landstinget, 86de ordentlige Samling, 1933-34, sp. 483.
6. *Rigsdagstidende*, Forhandlinger i Landstinget. Fra den 86de og 87de ordentlige Samling, hhv. 1933-34 og 1934-35, er det muligt at finde Landstingets debatter om oprettelsen af Statens Husholdningsraad, og Forhandlinger i Folketinget fra 87de ordentlige Samling 1934-35 indeholder debatterne i Folketinget om oprettelsen af Statens Husholdningsråd.
7. *Rigsdagstidende*, Forhandlinger i Landstinget, 86de Ordentlige Samling, sp. 487.
8. Ibid.
9. *Betænkning afgivet af det af Indenrigsministeriet nedsatte Husholdningsudvalg*, Kbh. 1933.
10. *Rigsdagstidende*, Forhandlinger i Landstinget, 86de ordentlige Samling, 1933-34, sp. 484.
11. jf *Aarbog for Rigsdagssamlingen 1933-34 og 1934-35*. En undtagelse fra denne regel var dog Venstres Gudrun Vang Lauridsen, der tiltrådte som mandat for Venstre efter Redaktør J.V. Christensens død 20.9.1934: trods hendes tiltrædelse fortsatte H.C. Andersen med at fremføre Venstres standpunkter i sagen.
12. *Rigsdagstidende*, Forhandlinger i Landstinget, 87de ordentlige Samling, 1934-35, sp. 1135.
13. *Rigsdagstidende*, Forhandlinger i Landstinget, 86de ordentlige Samling, 1933-34, sp. 495.
14. *Rigsdagstidende*, Forhandlinger i Folketinget, 87de ordentlige Samling, 1934-35, sp. 5228-29.
15. *Rigsdagstidende*, Forhandlinger i Landstinget, 86de ordentlige Samling, 1933-34, sp. 500.
16. *Rigsdagstidende*, Forhandlinger i Folketinget, 87de ordentlige Samling, 1934-35, sp. 5228-29.
17. *Rigsdagstidende*, Forhandlinger i Landstinget, 87de ordentlige Samling, 1934-35, sp. 1128.
18. *Rigsdagstidende*, Forhandlinger i Folketinget, 87de ordentlige Samling, 1934-35, sp. 5244.
19. *Rigsdagstidende*, Forhandlinger i Folketinget, 87de ordentlige Samling, 1934-35, sp. 5245-46.
20. Munkgaard, Ellen: »Råd med resultater«, *Samvirke* 5/6, 1985.
21. Ibid.
22. Dahlerup, Drude: *Rødstrømperne*, Kbh., 1998, bd. I, 510.
23. Rosenbeck, Bente: *Kvindekøn*, Kbh., 1987, 28.
24. Ibid.
25. Dahlerup, Drude: *Rødstrømperne*, bd. I, 507.
26. Ibid., kap. 8.

Terrorister og frihedskæmpere. At definere terrorisme

Anne Ingeborg Sørensen

One man's terrorist is another man's freedom fighter. Hvis talen falder på terrorisme som samtidsfænomen, er der en overvejende sandsynlighed for, at denne sætning eller afledninger heraf dukker op. Det gælder i politiske forhold, hvor udsagnet bliver en del af det internationale politiske magtspil, anvendt af såvel Ronald Reagan som Leonid Brezjnev. Og det gælder inden for den terrorismeforskning, der har udviklet sig de sidste to-tre årtier. Pointen er, at det at definere fænomener som terroristiske eller personer som terrorister altid vil være afhængigt af en given kontekst og et givet udgangspunkt. Den implicite hæv-delse er, at »terrorisme« som begreb ikke lader sig definere endegyldigt og objektivt.

Begrebet »terrorisme« har således både en politisk, en teoretisk og en moralsk dimension. Betydningerne er mange, forskellige og modstridende. Det har konsekvenser for terrorismens udøvere, bekæmpere, ofre, offentligheder og forskere. Såvel den politisk-militære som den akademiske verden opererer inden for et genstandsområde mineret af voldshændelser, menneskers angst og frygt, apokalyptiske katastrofeforestillinger fra flere sider og moralske dilemmaer.

Det følgende er et forsøg på at bevæge sig ind på dette område, med udgangspunkt i ordet og begrebet »terrorisme«. Første del er derfor en etymologisk, semantisk og historisk beskrivende analyse af fænomenets opståen og udvikling i den vestlige kulturkreds til nutiden. Anden del af artiklen er en redegørelse for definitionsdannelsens udvikling, status og konsekvenser i de sidste årtier. Det er begrebshistorie i den forstand, at det ikke handler om case-studies og analyser heraf. Og det er faktisk historie ud fra den betragtning, at diskursen og dens aktører også har fået indflydelse på begivenheder, der enten forlods eller bagefter er kategoriseret som udslag af terrorisme.

Ordet

»Terror« er latin; den oprindelige betydning er skræk/rædsel. Ordet fik i for-

bindelse med den franske revolution en politisk betydning. »La Terreur« betegner på fransk Maximillien Robespierres regime af massearrestationer og henrettelser, varende fra september 1793 til 9. Thermidor år 2 ifølge den revolutionære kalender, 27. juli 1794.

»La Terreur« var ikke blot en periodebetegnelse. Robespierre introducerede ordet terror i en politisk legitimerende sammenhæng. I en tale 5. februar 1794 diskuterede han nationalkonventets principper for politisk moral, særligt i indenrigspolitiske forhold.

For at standse krigen mellem frihed og tyranni, er *vertu* nødvendig. *La vertu republicaine* kræver uskadeliggørelse af ydre såvel som indre fjender:

[La] première maxime de votre politique doit être qu'on conduit le peuple par la raison, et les ennemis du peuple par la terreur.

Robespierre retfærdiggør anvendelsen af terror til bekæmpelsen af »de falske revolutionære« og »de kontrarevolutionære«:

La terreur n'est autre chose que la justice prompte, sévère, inflexible; elle est donc une émanation de la vertu; elle est moins un principe particulier, qu'une conséquence du principe général de la démocratie, appliqué aux plus pressans besoins de la patrie.

Terror er ikke forbeholdt et despotisk regime, men kan også anvendes i frihedens interesse. Med et retorisk greb forsvarede Robespierre terrorens raison d'être i en revolutionær sammenhæng: *Le gouvernement de la Révolution est le despotisme de la liberté contre la tyrannie*.¹

Dette var argumentet for guillotinenes terror. 300.000 blev arresteret og mindst 17.000 henrettet. Ironisk nok endte Robespierre selv under guillotinenes kniv dagen efter 9. Thermidor, 28. juli 1794, som offer for en sammensværgelse af tidligere allierede, der i lyset af de hårde metoder over for kontrarevolutionære frygtede for deres egne liv. Han kunne ikke anklages for »terror«, idet dette tidligere – og af dem selv – var et erklæret og legitimt regeringsmiddel. I stedet lød anklagen på »terrorisme«,² en sproglig nydannelse (neologisme), som kom til at indikere illegal politisk anvendelse af terror. Dermed blev dette ord del af det europæiske ordforråd, og oprindelsen vidner om et begrebs indtræden i en politisk kontekst, og de nedsættende og kriminaliserende undertoner, dette begreb derefter fik. »Terror« var for Jakobinerne og Robespierre et legitimt politisk middel, »terroristen« var en politisk modstander. Ordet »terrorisme«s encyklopædiske fødsel dateres til 1798, hvor det i *Dictionnaire de l'Académie Française* forklaredes med »système, régime de la terreur«.³

Der var således allerede i udgangspunktet dobbelttydigheder og manglende afklaringer i forbindelse med definitionen af terrorisme. Uklarhederne var

betinget af de specifikke politiske omstændigheder og er således ikke direkte oversættelige til vore dages anvendelser og forklaringer af terrorisme som begreb, men dobbelttydigheden og det pejorative indhold kan med en vis vægt hævdes at være en arv efter den franske revolutions magtkampe.

Leksika og ordbøger

Med terrorismebegrebets faktuelle historie in mente er det interessant at undersøge, hvordan begrebet har fundet sine encyklopædiske pladser gennem tidene. Valget er af plads- og konsekvenshensyn faldet på en dansk sammenhæng i det 20. århundrede.

Meyers Fremmedordbog definerede i udgaven fra 1924 »Terror« som skræk og satte derefter lighedstegn til »Terrorisme«, der defineredes som:

Rædselssystem, Rædselsregering, Rædselsvælde, Voldsvælde, Rædselstid [eksempel: den franske revolution]; et politisk System, der ved Vold og Grusomhed søger at sætte sine Planer igennem (...). *Terrorist*, Rædselsmand, Deltager i el. Ynder af Terrorismen.⁴

Salmonsens Leksikon fra 1927 definerer opslagsordet »Terrorisme« således:

Rædselsherredømme, saaledes under den fr. Revolution (*la Terreur*) inden Robespierre's Fald og under den russiske Revolution (...).⁵

Terrorisme forstås altså i disse tilfælde udelukkende i en regime- eller statssammenhæng, eller i en længerevarende revolutions- /systemskiftesammenhæng. Ordet forklares i overensstemmelse med oprindelsen under den franske revolution (se ovenfor), og uddybes med hvad der opfattes som et nyere udtryk for samme fænomen: den russiske revolution.

I 1946 udlagdes »Terror« i *Ordbog over det danske sprog*:

(tilstand, hvorunder der udøves) voldshandlinger; især (jf. Rædselsregimente) om voldsmetoder, anvendt i politiske øjemed for at kue modstanden mod et herskende regeringssystem; spec. om forholdene under den franske og den russiske revolution og under nazismens regimente i Europa.

Der skelnes så mellem »hvid« og »rød« terror, udøvet af henholdsvis reaktionære og revolutionære partier. »Terrorisme« forklares lidt længere fremme i artiklen som *tilstand ell. system, der karakteriseres ved terror*, mens en »Terrorist« er en *person, som deltager i ell. er tilhænger af terror*.⁶ Definitionen ligger her i klar forlængelse af de tidligere. De mellemliggende ca. 20 år var vidne til nazismen, der her i den umiddelbare efterkrigstid indtænkes i en terrorisme-sammen-

hæng som et eksempel udover de to klassiske. Fokus er stadig på statsterrorismen, omend man i definitionen af »Terrorist« sporer et skred væk fra den konsekvente regimetænkning, også i politisk sammenhæng. Artiklen giver eksempler på det der kaldes uegentlig brug af ordet inden for litterære cirkler, bla. med henvisning til Jens Baggesen og Georg Brandes, hvor det forstås som *anvendelse af tvang ell. voldsomme midler*, men altså uden for en politisk-samfundsmæssig kontekst.

I *Gyldendals Leksikon* fra 1978 er der fremkommet en klar opdeling mellem statslig og ikke-statslig terrorisme. Ordet »terror« defineres som *voldsmetoder, især i pol. øjemed*. Der er således nu indtænkt en overvejende politisk dimension i begrebet. »Terrorisme« forklares i forlængelse heraf som:

anvendelse af terror som pol. middel i strid med folkerettens regler. Den pol[itisk] begrundede t[errorisme] kan anvendes af statslige magthavere i form af fx flybombardementer og massakrer på en civilbefolkning uden mil[itære] formål eller af ikke-statslige pol[itiske] grupper i form af gidseltagning, kidnapning, bombeaktioner, fly-, tog- og skibskapringer mm.⁷

Henvisningen til den franske revolution er røget ud af sammenhængen og erstattet af eksempler, der bærer præg af 1970ernes erfaringer med politiske terrorgrupper. Der er således søgt en aktualiseret definition, der er brugbar i en samtidssammenhæng, og derfor ser begrebets oprindelige indhold som anakronistisk i forhold til at forklare fænomen og betydning.

Den nugældende opslagsdefinition ligger i forlængelse heraf. »Terror« forstås som en:

organiseret voldshandling, der fremkalder frygt i en befolkning; især om en politisk begrundet voldshandling der har til formål at tvinge magthavere til at imødekomme fremsatte krav(...).

»Terrorisme« er:

terror som politisk pressionsmiddel; ofte udført af yderliggående religiøse el. politiske grupper.⁸

Det fremgår tydeligt, at det at definere terrorisme i det 20. århundrede foregår i en vekselvirkning mellem tidligere definitioner og verdenspolitiske hændelser. Den definatoriske dagsorden skabes i sammenhæng med begivenheder og etiketteringer, der foregår uden for opslagsværkernes redaktionslokaler. Som det foregående har vist, drejer denne proces sig først og fremmest om en opgivelse af den franske revolution som referenceramme. Opgivelsen har været

nølede, men nødvendig, idet 1789 nok leverede terminologi og historiske eksempler, men at disse er forældede i forhold til en senere brug af ordet. Endvidere – og formodentlig i forlængelse af denne erkendelse – er der skabt en operationalisering af begrebet terrorisme mellem en statslig og en ikke-statslig udgave. Det må ses i klar sammenhæng med udtrykkets anvendelse i forbindelse med oprørsbevægelser siden ca. 1880, jf. næste afsnit.

Mens vi venter på det relevante bind i *Den Store Danske Encyklopædi*, er der måske plads til at overveje fremtidens udfordringer for en dækkende definition. Der spores stadig en uklarhed over, om der er sammenhæng eller forskel mellem »terror« og »terrorisme«. Denne uklarhed kunne formodentlig mindskes ved at tage definitionens historie med ind i overvejelser og beskrivelser, således at et opslag ikke blot afspejler den til enhver tid gældende brug og eksemplificering af ordet, men også gør rede for tolkede fortilfælde. Lingvisten Ferdinand de Saussure's kategorisering af et sprog som en dialekt med en hær og en ordbog i ryggen giver anledning til funderinger over den magtposition, der ligger i at give en officiel definition af et givet begreb. Sprog er et socialt fænomen. »Terrorisme« har således både en synkron betydning som en atomar bestanddel af sproget, og en diakron betydning, der er udtryk for ændringer i strukturer og konnotationer.

Tyranmordere, anarkister, fascister, frihedskæmpere og partisaner

Et attentat mod et kronet hoved eller en præsident er på en måde måske nok i sig selv sensationelt, men ikke så meget, som det engang har været. Det er indgået i den generelle opfattelse af alle statsoverhoveders eksistens. Det er næsten konventionelt – især efter at så mange præsidenter er blevet myrdet... Et bombeangreb, der skal have indflydelse på den offentlige mening, må nu gå videre end til hævn eller terrorisme som sin hensigt... I anarkister bør gøre det klart, at I er fast besluttede på at smadre hele den samfundsmæssige struktur. Men hvordan få den tilsyneladende absurde forestilling ind i middelstanden, så der ikke sker nogen fejl? Det er spørgsmålet. Ved at rette jeres anslag mod noget, der ligger uden for de normale menneskelige lidenskaber, er svaret... Og den absurde vildskab i en sådan demonstration vil påvirke dem dybere end nedslagtingen af en hel gade – eller et teater – fuldt af deres egne... [Hvad] skal man sige til en handling af destruktiv vildskab, der er så absurd, at den bliver ufattelig, uforklarlig, næsten utænkelig, ja, faktisk sindssyg? Kun sindssygen er virkelig skræmmende, fordi man ikke kan gøre den fredelig, hverken ved trusler, overtalelser eller bestikkelser. (Joseph Conrad: *Den hemmelige agent*⁹)

Rammen i Joseph Conrads roman fra 1907 er, med delvist afsæt i virkelige begivenheder, datidens europæiske anarkisme. De terrorismeforskere, der arbejder med fænomenets historiske dimension, ser anarkismen som den afgørende faktor i lancering af terrorisme som systematisk strategi eller doktrin.¹⁰

Dermed ikke sagt, at der ikke kan etableres historiske sammenhænge og paralleller før anarkismen holdt sit indtog i midten af det 19. århundrede. De klassiske græsk-romerske forfattere fordømte principielt opstande og politiske mord, men tyranmordet kunne forsvares som nødvendigt og ansås for en heltegerning. Sicari'erne (sica = kort sværd), en anti-romersk religiøs sekt, der fandtes i Palæstina 66 til 73 e.Kr., anvendte metoder, der i traditionel sammenhæng var uortodokse: afbrænding af romerske arkiver, sabotage af vandforsyning og mord på deres fjender under folkeforsamlinger på religiøse festdage. En muslimsk sekt, assasinerne, rendyrkede mellem det 11. og 13. århundrede en fåtallets taktik med at snigmyrde fjendtlige ledere i Mellemøsten. De blev (formodentlig med urette) beskyldt for at være dybt påvirkede af narkotiske stoffer, især hash – sekten hed derfor på arabisk *hashishin*. Korstogsridderne tog ureflektet dette ord med hjem som *assassin*, der stadig indgår i ordkonstruktioner med betydninger af politiske snigmord og attentater.¹¹

Korstogene i sig selv, sørøvere/pirater, koloniale erobringstogter m.m.. bidrog også til forestillingen om at krig, ran og fjendebekæmpelse kunne foregå på uortodokse præmisser og med utraditionelle metoder. Man kan måske med en vis ret hævde, at op til 1789 blev der skabt en art præcedens angående konventionelle og ukonventionelle metoder, gældende inden for krig, interne opgør, opstand og erobring. Den præcedens har haft betydning for definitionerne og tolkningerne af, hvad der er – og ikke er – terrorisme.

Den franske revolution fik skrevet »terror« og »terrorisme« ind i encyklopædiske og vokabulære politiske sammenhænge. Anarkismens bidrag var at trække begrebet ud af en statssammenhæng over i en oprørskontekst. Anarkismen skabte en for eftertiden anvendelig »terrorisme-kultur«, der dels bestod af praktikker, dels af teoretiske begrundelser for aktioner («bombens filosofi»).

I udgangspunktet var anarkismen del af socialismen, og således del af en revolutionær strategi, hvis formål var at vælte den etablerede orden. Fra ca. 1875 skiltes vandene, så socialismen advokerede den kollektive vold som del af revolutionen, mens anarkismen mere og mere blev individuel, intellektualiseret og isoleret. Hertil bidrog også Marx' og Engels' åbenlyse desavouering af anarkistiske teorier og metoder.¹² Anarkismen var et europæisk og amerikansk fænomen, mest udpræget i Rusland, på Balkan og i Spanien. I disse lande kan man tale om en systematisk anarkisme med en vis folkelig opbakning og politisk gennemslagskraft, mens det andre steder var intellektualiseringer frem for praktikker, der gjorde sig gældende. Det forhindrede dog ikke udmaling af skrækscenarier om »den store anarkistiske internationale sammensværgelse« i store dele af Europa og USA – en forestilling, der havde et meget begrænset belæg at hvile på.¹³ Den moderne terrorismeopfattelse har været arvtager af denne position i offentlige, politiske og tildels akademiske fora, mest dæmo-

nisk fremmanet af Claire Sterling i *The Terror Network*, der (uvederhæftigt, viste det sig senere¹⁴) postulerede eksistensen af en international terrorisme, forstået som et konspiratorisk og institutionaliseret netværk bestående af mange forskellige grupper og statslige aktører.¹⁵ Et aspekt af forbindelsen mellem anarkisme og terrorisme er altså det omgivende samfunds/offentlighedens dæmonisering og mytedannelse omkring fænomenerne.

Andre aspekter kan forstås i mere ideologi-/bevægelsesinterne sammenhænge. Anarkismen var meget artikuleret, måske mere det end en praktisk foreteelse. Man kan derfor med god ret postulere, at terrorismen som strategi blev arvtager af anarkistisk tankegods.

I denne sammenhæng kan slagord være hensigtsmæssige som repræsentationer heraf. Udtrykket *propagande par le fait* dukkede i 1877 op i et schweizisk revolutionært tidsskrift som overskrift på en artikel af Paul Brousse.¹⁶ Udtrykket sammenfattede anarkisternes selvforståelse om at være en ansvarshavende avantgarde for samfundsomvæltninger. »Ideernes propaganda« havde for lidt gennemslagskraft, arbejderne læste ikke teoretisk litteratur, og teorier i sig selv var kimærer. Ideer skulle komme fra handlinger, og handlinger kunne skabe mere propaganda end tusinde pamfletter.¹⁷ Således var argumentet bag »handlingens propaganda«.

Den russiske version af anarkismen udgjordes efter 1878 især af bevægelsen Narodnaya Volya (Folkets Vilje), der kæmpede mod zar-regimet. Bevægelsen satte selv en forbindelse mellem anarkisme og terrorisme, således lød det i eksekutivkomitéens program i 1879:

Terroristic activity (...) aims to undermine the prestige of the government's power, to demonstrate steadily the possibility of struggle against the government, to arouse in this manner the revolutionary spirit of the people and their confidence in the success of the cause, and finally, to give shape and direction to the forces fit and trained to carry on the fight.¹⁸

En af bevægelsens heftigste fortalere, Nicolai Morozov, brugte også udtrykket terrorisme som positivt kendetegn for bevægelsen.¹⁹ Det er usædvanligt for personer og bevægelser at acceptere at de sættes i forbindelse med terrorisme. Siden 9. Thermidor har få følt behov for eller ønske om en identifikation med det negative indhold, der tillagdes ordet.

De russiske anarkister var langt flere og langt bedre organiserede end de fleste europæiske udgaver, der oftest bar præg af enkeltmandsudfald og desperation. Morozov og hans fæller fik således stor paradigmatiske og eksemplarisk betydning for samtidige og senere terrorbevægelser, også fordi politiske eksileringer medvirkede til udbredelse af især teorier til andre dele af Europa.

Den første halvdel af det 20. århundrede blev imidlertid ikke præget af en sammenkædning af terrorisme, socialisme og revolution. Begrebet knyttedes derimod i første omgang til nationale frihedsbevægelser i fx Irland, Makedonien, Serbien og Armenien.²⁰ Perioden var endvidere karakteriseret af undertrykkende regimer af forskelligt fascistisk tilsnit og tilknyttede paramilitære organisationer. Omverdenen reagerede ved at stemple disse som terrorregimer og dermed arvtagere af den franske revolutionsudgave. Under anden verdenskrig blev modstandere og sabotører af krigsførende og besættende lande kaldt terrorister. Og tæppebombninger af byer med civile tab til følge og eventuelt som mål blev kaldt terrorbombninger. Begrebet blev således fra alle sider anvendt til på propagandistisk vis at karakterisere en given modstander.

Set i lyset af denne udvikling var det heller ikke underligt, at J.B.S. Hardman i en i sin essens retrospektiv vurdering i 1934 anså den revolutionære terrorisme for et overstået historisk kapitel og dermed *outmoded (...), irrelevant and unnecessary*:

This political program (...) sounds crudely naïve and almost unbelievable in an era of historic struggles between fascism, on which declining capitalism stakes its own survival, and communism, the fighting essence and pragmatic realization of classical socialism. (...) The psychology of terrorism is that of romantic messianism.²¹

Oprørets terrorisme fik dog en betydelig og langt fra anakronistisk eller nostalgisk revival efter anden verdenskrigs slutning. Afkoloniseringen ledsagedes i mange lande af voldsfænomener, iværksat af såvel kolonimagter som nationale oprørsbevægelser. Om det kaldtes terrorisme, frihedskamp, partisanekrig eller guerillakrig blev i vid udstrækning et spørgsmål om holdning. Indtil selvstændighed var opnået og en nation accepteret som del af det internationale samfund, definerede kolonimagter oprør som terrorisme, mens medlemmer af nationale selvstændighedsbevægelser argumenterede for de andre benævnelser – ikke sjældent under henvisning til den vestlige verdens egne erfaringer med modstandsbevægelser under anden verdenskrig.

I 1960erne og 1970erne knyttedes terrorisme og marxistisk ideologi tæt sammen i forbindelse med dannelse af bevægelser og grupper, der søgte et oprør mod eksisterende regimer. Det var især et syd-/latinamerikansk og et vesteuropæisk fænomen. Kendetegnende var, at de tilknyttede personer ikke opfattede sig som terrorister, mens de i den omgivende politiske kultur og i mediebilledet klart defineredes som sådanne. En undtagelse var der dog. Brasilianneren Carlos Marighella, der iværksatte militante aktioner mod sit lands regime, forfattede i 1969 den vidt udbredte *Minimanual of the Urban Guerilla*. Som en af de eneste i terrorismens historie (jf. dog de russiske anarkister) identificerede han sig entydigt med terroristisk ideologi og praksis:

The accusation of »violence« or »terrorism« no longer has the negative meaning it used to have. It has acquired new clothing; a new color. It does not divide, it does not discredit; on the contrary, it represents a center of attraction. Today, to be »violent« or a »terrorist« is a quality that ennobles any honorable person, because it is an act worthy of a revolutionary engaged in armed struggle against the shameful military dictatorship and its atrocities.²²

I Vesteuropa var tiden især kendetegnet af grupper med udspring i 68-oprøret, der med et erklæret venstreorienteret udgangspunkt forrettede anslag mod (tolkede) repræsentanter for stat og militær. Grupper som tyske Rote Armee Fraktion, italienske Brigade Rosse og franske Action Directe prøvede at oversætte revolutionære myter og anarkistisk ideologi ind i en politisk virkelighed. Årene blev præget af kidnapninger, flykapringer, mord og bomber, minutiøst og prompte videreformidlet af en altid ventende presse, og ledsaget af statslige indgreb og initiativer, der på afgørende vis kom til at præge de vesteuropæiske samfund. Disse grupper, deres aktioner og reaktionerne herpå står stadig som en fælles reference i en europæisk sammenhæng, når talen falder på terrorisme.

Status ved det 20. århundredes slutning er, at der i offentligheds- og politiske sammenhænge er skabt et forståelsesområde og en referenceramme, der definerer forskellige fænomener ind i en overordnet terrorismesammenhæng. Man forsøger at forstå anslag mod personer, institutioner eller symboler som udslag af fx etnisk, højre-/venstreorienteret, muslimsk, psykopatisk eller nationalistisk terror. Terrorismebekæmpelse er derfor en bestræbelse, der følger diskursen på såvel nationale som overnationale planer. De to – terrorisme og terrorismebekæmpelse – er på afgørende vis dele af skabelsen af vore forestillinger og praktikker i forbindelse med magtudøvelse, indflydelse, vold, modstand og staters/personers legitimeringer af handlinger.

Terrorismebegrebet i forskning og diskurser

Volker Tutenberg og Christl Pollak stod i 1978 for tilrettelæggelsen af en tysk bibliografi om terrorisme. Bibliografien præsenterede udgivelser ud fra titlen *Terrorismus – Gestern – Heute – Morgen*. I forordet, forfattet i december 1977 og derfor utvivlsomt under indtryk af terroreskalationen under »der Deutsche Herbst«, præsenteres værkets formålserklæring som at tilvejebringe en oversigt over den hidtidige forskning, idet:

Nur ein sorgfältige und gründliche Untersuchung aller Motive der Täter kann die Gegenwehr erfolgreich werden.²³

Blader man videre i bibliografien, listes i kapitlet »Guerillakampf und

revolutionärer Krieg in Geschichte und Gegenwart der einzelnen Staaten« under overskriften »Dänemark« en halv snes værker om den danske modstandsbevægelse under besættelsen 1940-45. Det virker radikalt: at give prædikater guerilla og revolutionære til den modstandsbevægelse, danskere i den kollektive erindring forstår som eksponenter for demokrati og patriotisme, ikke som repræsentanter for »gårsdagens terror«, for at blive i værkets egen indre logik. Men nej, modstandsfolkene var *ikke* terrorister, ifølge bogens forfattere. I forordet åbenbares hensigten: Forfatterne vil bruge historien til at give eksempler på »der berechtigten Kampf gegen Machtmissbrauch, Unterdrückung und Verletzung der Menschenrechte (...).« Dette skal sammenholdes med de teorier og verdensopfattelser, nutidens terrorister repræsenterer:

Die Geschichte der Widerstandskampfes der einzelnen Staaten zeigt die erschreckende Unsinnigkeit der heutigen Theorien des Terrorismus und das Fehlen irgendeines Bezuges zur Realität.²⁴

Forfatterne opererer altså med en på forhånd fastlagt definition af retfærdige og uretfærdige oprør, hvor dommen måske utilsigtet bliver en afspejling af vindere og tabere, og af hvad der for en eftertid kom til at repræsentere retfærdigheden.

Eksemplet her er valgt, fordi det på forbilledlig vis illustrerer den kompleksitet, der melder sig, når terrorisme i vore dage skal defineres og kategoriseres. Der findes i dag ingen bredt accepteret definition af ord eller fænomen ud over ordbogsniveauet, og det resulterer i den relativistiske konstatering af, at *terrorism is what the bad guys do*.²⁵ Det tyske eksempel er, set fra et akademisk eller forskningsmæssigt synspunkt, et uheldigt og ureflekteret udtryk herfor. Forfatterne opererer med en klar etisk og moralsk forhåndsvurdering, der virker bestemmende for fænomeneres kategorisering. Der fastlægges kriterier for »den retfærdige sag« og »det ædle motiv«, uden at der tages højde for at sådanne begreber altid vil være afhængige af såvel tidsmæssige (historiske) som kulturelle kontekster. Den danske modstandsbevægelse blev således af såvel danske som tyske magthavere officielt proklameret som terroristisk af væsen. Der postuleres endvidere et skel mellem en fortidig terrorisme, der retfærdiggøres, og en nutidig, der patologiseres og stemples som grusom og irrationel. Implicit over alt dette svæver en præmis om, at terrorisme er antitesen til vore dages demokratiske, post-koloniale og post-totalitære samfundsorden.

Det tyske eksempel er valgt som udtryk for den terrorismediskurs, der påvirker tale om og opfattelse af begrebet i politiske, militære, litterære, akademiske og mediemæssige sammenhænge. Det er ikke en entydig og statisk diskurs, og det vil være umuligt at hævde eller fordre eksistensen at en sådan entydighed. Diskursen er sammensat af udvekslinger, dialoger og kontroverser

i et rum, der til stadighed omdefineres, afhængigt af de indre udvekslinger og ydre begivenheder. Det tyske eksempel udspiller sig i et rum, hvor klare perspektivlinjer lægges i forhold til tysk *Vergangenheitsbewältigung* af Nazi-tiden, og til tysk samfunds status ultimo 1977, hvor Rote Armee Fraktion's »Offensive 77« resulterede i bortførelsen af og mordet på Hanns-Martin Schleyer, PFLPs kapring af et Lufthansafly og den efterfølgende gidselbefrielse i Mogadishu Lufthavn, og den derpå følgende »nat i Stammheimfængslet«, hvor de ledende RAF-personer begik selvmord. Enhver beskæftigelse med terrorisme foregår således ikke i et tomrum, men er udtryk for en tid, en bruger, en situation og en modtager.²⁶ I forlængelse heraf kan man med en vis ret hævde, at begrebet »moderne terrorisme« som specifikt fænomen i sin essens er et produkt af en moderne terrorismediskurs.

En del af denne diskurs er at forholde sig til det at definere terrorisme. Et yderpunkt kan være at påkalde Nietzsche og hans ord om, at kun ting uden en historie kan defineres. Terrorismen er meget langt fra at være en art naturvidenskabelig konstant artefakt, og forsøg på endegyldige og konsensuskabende definitioner er og vil i fremtiden være futile.²⁷

Et mellemstandpunkt er at finde blandt forskere, der nok erkender en logisk umulighed af en endelig definition, men hævder nødvendigheden af at have en slags arbejdsdefinition og muligheden af at opnå partielle definitioner, der vil kunne dække fænomenet i en givet problemstilling, et givet område og et givet tidsrum.²⁸ Denne indstilling resulterer som regel i et andet af branchediskursens karakteristika: man begynder at tænke i typologier. Når ideen om den altfavnende definition forlades, opstår behovet for at operere med en opdeling af det, der forstås som arter af terrorisme med forskellige regelsæt og kendetegn. Den mest persistente af disse opdelinger er mellem statens og oprørets terrorisme, der så anses for så væsensforskellige, at de behøver hver deres typologi og dermed definition. Derudover kan fragmenteringen elaboreres yderligere, så man kan støde på begreber som agitationel, strukturel, subrevolutionær, epifænomenal, transnational og anti-terroristisk terrorisme.²⁹

Det andet yderpunkt i denne del af diskursen repræsenteres af forskere/forfattere, der hævder den universelle definitions mulighed og frem for alt dens ønskelighed. Det udtrykkes, fx af Brian Jenkins, ved en affærdigelse af udsagnet om frihedskæmpere og terrorister som en kliché; en objektiv definition er mulig. Samme forsker prøver i samme forbindelse at diagnosticere en del af diskursen om terrorisme:

Once a group carries out a terrorist act, it acquires the label »terrorist«, a label that tends to stick; and from that point on, everything this group does, whether intended to produce terror or not, is also called terrorism.³⁰

Ræsonnementet har sin relevans og logik, men afspejler også en ureflekterethed over ordenes magt. Når Jenkins i første sætning taler om den terroristiske handling, overser han, at han ved at have dette som præmis for argumentet havner i en absurd sabotage af samme argument: hvem har magt og ret til i udgangspunktet at definere en bestemt handling som terroristisk?

Dilemmaet er af en anden forfatter, Heinz Steinert, søgt løst ved konsekvent at sætte ordet »terrorisme« og dets afledninger i citationstegn, som en påpejning af det diskursive indhold.³¹ Metoden har selvfølgelig sin pointe, men resulterer i nogle faldgruber. For det første føler man sig som læser og tilskuer placeret i en postmodernistisk pastiche, hvor udsagnsevnen virker kraftesløs. For det andet begynder man at føre et kritisk dobbelt bogholderi: i princippet skulle hvert eneste ord relativiseres ved citationstegn, hvis denne holdning om italesættelse skulle give mening i tekstuelle sammenhænge. I det mindste undres man over, hvorfor »Terrorismus« skal markeres og diskuteres på denne led, mens fx »Faschismus« ikke skal.³²

Politologen Sigvald Hauge vil via en detaljeret begrebsanalyse nå til en alternativ forklaringsmodel og typologisering af terrorisme.³³ Resultatet af denne begrebsanalyse er figuren »*Typologi over moderne terrorisme*«, der tager højde for politiske og økonomiske faktorer, infrastrukturer og målsætninger i forbindelse med moderne terrorgrupper. Dette forskningsresultat indfanger dog ikke statsterrorisme, højre-terrorisme og single-issue-terrorisme, hvilket forfatteren gør opmærksom på i en note.³⁴ Man kan så hævde, at de udeladte fænomener er ret kendetegnende for de flestes opfattelse af, hvad moderne terrorisme er mod slutningen af det 20. århundrede, og det er derfor en ret drastisk udeladelse. Men eksemplet illustrerer forbilledligt det spændingsfelt der opstår mellem at ville definere og typologisere terrorisme og samtidig at tilstræbe en akademisk vederhæftighed og universel gyldighed.

Hele forskerkarrierer vies til at finde en dækkende definition af terrorisme. Den mest ambitiøse indsats er gjort af Alex P. Schmid og Albert J. Jongman, der i to udgivelser i 1980'erne via en spørgeskemaundersøgelse søgte at skabe en definition af terrorisme. 1988-udgaven, der er resultat af efterkritik på 1984-udgaven, lyder in extenso:

Terrorism is an anxiety-inspiring method of repeated violent action, employed by (semi-)clandestine individual, group, or state actors, for idiosyncratic, criminal, or political reasons, whereby – in contrast to assassination – the direct targets of violence are not the main targets. The immediate human victims of violence are generally chosen randomly (targets of opportunity) or selectively (representative or symbolic targets) from a target population, and serve as message generators. Threat- and violence-based communication processes between terrorist (organization), (imperiled) victims, and main targets are used to manipulate the main target (audience(s)), turning

it into a target of terror, a target of demands, or a target of attention, depending on whether intimidation, coercion, or propaganda is primarily sought.³⁵

Længden, lix-tallet og antallet af parenteser taget i betragtning, fortæller citatet med al tydelighed, hvor vanskeligt en grad af enighed er opnåelig. Rundspørgens kriterier er udsendelse af skemaer til 200 personer, der af forfatterne vurderedes i besiddelse af ekspertise og viden på området. 56 mænd og 2 kvinder svarede, heraf 27 fra USA, 10 fra UK, resten fordelte sig på 10 andre lande, hovedsageligt europæiske. 58% af besvarerne kom fra samfundsvidenskaberne, 14% fra militæret, 12% fra historie, 10% fra psykologi og 10% fra andre fagområder.³⁶

En sådan kumulativ løsning på et omstridt begreb er i sagens natur et taknemmeligt offer for kritik. Procentopgørelserne er baseret på et meget ringe talmateriale, og der redegøres desuden ikke for, hvad den forholdsmæssigt store deltagelse af samfundsvidenskaberne kan have af konsekvenser på konstruktionen af definitionen. USA er hvad angår centre og midler til terrorismeforskning så langt den førende nation, men det problematiseres ikke, at det meste af forskningen dels er meget fokuseret på amerikanske begivenheder, dels er økonomisk og institutionelt knyttet til statslige terrorismebekæmpelsesprogrammer og -strategier. Og hvorfor var der kun godt en fjerdedel af de adspurgte, der ville deltage? Det kunne sige noget om en afvejning af projektets formål og nytte, der ikke er faldet ud til igangsætternes fordel.

De moralsk-etiske komplikationer i forbindelse med at definere terrorisme søges ofte overvundet ved at pointere en objektiv tilgang som grundlæggende og afgørende. Gennemførelsen er dog vanskelig, idet mange af de ord, der nævnes i forbindelse med en definition hører til den del af sproget, der er aktive og passive dele af en forestillingsverden, der netop ud over de politiske også indeholder stærke moralske elementer. Ordvalget har en tendens til at afspejle forfatterens subjektive holdning og går samtidig ind i læserens eksisterende subjektivitet. John R. Thackrah giver således i en encyclopædisk artikel om terrorismedefinitioner den klassiske påmindelse om åbenhed og objektivitet som udgangspunkt for at definere. Umiddelbart efter følger hans egen definition på terrorisme:

Terrorism is a purposeful human political activity directed to the creation of a climate of fear and designed to influence, in ways desired by the protagonist, other human beings and through them, some course of events. *It is an unacceptable challenge to the principles on which organised society rests.*³⁷

Første del af definitionen bestræber sig på at opfylde de stillede krav, mens den sidste del med al tydelighed demonstrerer, at moralske, subjektive præmisser bliver inddraget og dermed ødelægger ambitionen om objektivitet.

I forsøgene på at definere terrorisme hævdes det ofte, at det vigtigste er at tage udgangspunkt i det element, der konstituerer terrorisme. Således skulle man kunne nå en definition, lukket for diskussioner og flertydigheder. Blot er der så forskellige meninger om, hvad det konstitutionelle og essentielle ved terrorisme består af: handlingens art, intentionen/motivet, ideologier/doktriner, aktørers identitet eller målet for aktionen. Ingen tager udgangspunkt i aktørers selvforståelse. Det er måske indlysende, i og med de færreste som sagt har en positiv identifikation med terrorisme, men det må fremhæves som en underliggende og til tider uerkendt omstændighed i disse definitionsprocesser. Thackrah hævder således, at ved at fokusere på handlingen frem for personerne bag eller deres sag, kan en stor grad af objektivitet nås.³⁸ Samme argumentation udvikles af Alex P. Schmid, der hævder, at hvis en definition begrænser sig til midlerne og ikke målet, ville forvirringen om og sammenblandingen af terrorister og frihedskæmpere ikke være mulig.³⁹ Polemisk kan man indvende, at for at kunne nå til disse forfatteres ideelle definitioner, må en masse omstændigheder først underlægges en omfattende undersøgelse og kategorisering, der ikke stiller færre krav til objektiviteten. Hvordan definerer man i denne forståelsesramme forskellen på et »almindeligt« og et »terroristisk« mord? Hvornår er et bankrøveri »simpel kriminalitet« og hvornår er det »terroristisk«? Er en flykpring altid udslag af »terrorisme«?

En løsning på problemet ligger for andre forfattere at se i at fokusere på terrorismens mål og ofre. Juristen Robert A. Friedlander hævder at kunne lave en klar skelnen mellem guerillakrig og modstandskamp på den ene side, og terrorisme på den anden side, idet terroristen til forskel fra andre rammer civile og uskyldige tredjeparter. Han forklarer argumentet med, at man ud fra historiske og juridiske kriterier klart kan bedømme en handling som hørende til den ene eller den anden side af dette retfærdighedsspektrum, uden dog at udbyde dette nærmere.⁴⁰ Benjamin Netanyahu, der før sin politiske karriere var medlem af det israelske militærs antiterror-kommandoelite, har et lignende synspunkt. Lakmusprøven til at afgøre, hvem der er terrorist og hvad der er terrorisme, er, om der – »*willful and calculated*« – er tale om uskyldige som mål eller ofre. En frihedskæmper vil handle ifølge en militær moralkodeks og er således en »irregulær soldat«, mens en terrorist tilsidesætter moralske overvejelser og ikke skelner mellem civile og militære mål.⁴¹ Bestræbelserne på at opnå disse definitoriske kategorier er selvfølgelig prisværdige, men sårbare. Konventionel krig overskrider også almenmenneskelige etiske/moralske grænser og rammer civile, hvad både historie og nutid med al tydelighed demonstrerer. Og terrorister angriber ikke konsekvent »uskyldige« og »civile« mål; militæranlæg og -personer har ofte været mål for angreb. Endelig er selve begrebet »uskyldig« subjektivt, og betydningen er i mange terrorgruppers selvforståelse

af en anden art end hvad en »officiel« konsensus tilsiger. »*Innocence is irrelevant*«. ⁴² Repræsentanter for systemer forstås fx som ansvarlige, og er dermed legitime mål. Man kan være uenig i dette, men for at opretholde en akademisk og moralsk lødighed må dette forhold også inddrages og tages alvorligt.

Afslutning

[Terrorism] is dangerous ground for *simplificateurs* and *généralisateurs*. To approach it, a cool head is probably more essential than any other intellectual quality. (Walter Laqueur. ⁴³)

Terrorisme er et transitivt begreb. Som det foregående har vist, er definitioner foranderlige, og vil altid blive dikteret af et rum og en tid, der påvirker gyldigheden. En statisk og universel definition er derfor ikke mulig. Dermed ikke sagt, at bestræbelser på at definere terrorisme er nyttesløse og derfor må undgås, men det er nødvendigt med erkendelser og forholdsregler.

Ordet og begrebet terrorisme er historisk og teoretisk belastet. Terrorisme er ikke blot et historisk fact, men også de tilskrevne betydninger og disse betydningers påvirkninger af hændelser og politikker. Fortiden (og for den sags skyld nutiden) er ikke altid så disponibel, som dens anvendelse til definitioner og forklaringer kan synes. ⁴⁴

Det er vanskeligt at finde et neutralt sprog og dermed neutral grund, når talen er om terrorisme. Definitionerne bærer tit præg af, at terrorisme er »vold vi ikke er enig i« og ender derfor i normative og tautologiske udsagn. Når terrorisme a priori opfattes som anomali, kommer stigmatiseringen til at få større vægt end definitionen. Det har en afsmittende effekt på opfattelsen af terrorismen som ideologi, idet den kommer til at fremstå som en irrationel og psykopatisk stereotyp. Terrorisme er som genstand og begreb let at nærme sig og udtale sig om, men svært håndterligt. En måde at forsøge at håndtere det på ville være en erkendelse af de forforståelser, associationer og merbetydninger, man selv og andre møder fænomenet med.

Præmissen for mange udsagn er, at den vestlige stat er et politisk udtryk for en samfundsmæssig konsensus. Terrorisme overskrider denne konsensus om især det vestlige demokrati som civiliseret og humant. Den bliver derfor opfattet som en irrationel afvigelse og dæmoniseres, så resultatet til tider bliver udmaling af et inferno af Orwellske dimensioner. ⁴⁵ »Terrorisme« er som symbol magtfuldt, hvilket ikke kan undgå at få såvel samfundsmæssige som intellektuelle konsekvenser. Det kan også hævdes, at terrorisme ikke er en negation af demokrati, civilisation og humanisme, men derimod et produkt heraf, idet det moderne samfund måske ikke har rum til tidligere tiders *droit de résistance*. ⁴⁶

Og det definerende agentur får dermed stor indflydelse på stigmatiseringen af terrorisme.

At forholde sig seriøst og reflekteret til terrorisme kræver en velovervejet ironi, en vis kynisme og en vis ikke-moral. Dermed ikke sagt, at man skal være amoralsk eller umoralsk i personlig eller samfundsmæssig henseende, men at man kritisk og analyserende forholder sig til den eksisterende diskurs og sin egen placering i den. Udsagnet om ækvivalensen mellem terrorister og frihedskæmpere kan meget vel være en kliché. Men klichéen minder om, hvor vigtigt det i en historisk sammenhæng er at undgå skyldsbestemmelser, syllogismer og begrebsmæssige kortslutninger.

Noter

1. Robespierre: Séance du 17 Pluviose An II (5. februar 1794). Sur les principes de morale politique qui doivent guider la Convention nationale dans l'administration intérieure de la République. I *Oeuvres de Maximilien Robespierre*, vol. 5, Paris, 1967, 350-67. Citaterne er fra s. 356-57.
2. Alex P. Schmid: The Problems of Defining Terrorism, 12f. I Martha Crenshaw/John Pimlott (eds.): *Encyclopedia of World Terrorism*, vol. 1, New York, 1997, 12-22.
3. Grant Wardlaw: *Political Terrorism. Theory, Tactics and Countermeasures*. Cambridge, 1982, 18.
4. *Meyers Fremmedordbog*, København, 8. udg. 1924, optryk 1970, 1078.
5. *Salmonsens Konversationsleksikon*, København, 1927, bd. 23, 273.
6. *Ordbog over det danske sprog*, København, 1946, bd. 23, sp. 1000f.
7. *Gyldendals Tibinds Leksikon*, København, 1978, bd. 9, 348.
8. *Politikens Nudansk Ordbog med etymologi*, København, 1999, bd. 2, 1399.
9. Joseph Conrad: *Den hemmelige agent* (på engelsk *The Secret Agent*), 1907. København, 1998, på dansk ved Ib Christiansen. Citaterne fra s. 28-31.
10. Walter Laqueur: *The Age of Terrorism*. London, 1987, 15.
11. David Morgan: The Assassins: A Terror Cult. I Martha Crenshaw/John Pimlott (eds.), op.cit., vol. 1, 38f.
12. Marie Fleming: Propaganda by the Deed. Terrorism and Anarchist Theory in Late Nineteenth-Century Europe, I Yonah Alexander & Kenneth A. Myers (eds.): *Terrorism in Europe*, London og Canberra, 1982, 11f. og 25.
13. Walter Laqueur, op.cit., 15-23.
14. Joseba Zulaika og William A. Douglas: *Terror and Taboo. The Follies, Fables and Faces of Terrorism*, New York og London, 1996, 14f. Reagan-administrationen brugte Sterlings bog kateketisk, og den var argument for iværksættelse af kostbare anti-terrorforholdsregler (ibid. 52f.).
15. Claire Sterling: *The Terror Network. The Secret War of International Terrorism*, London, 1981.
16. Marie Fleming, op.cit. 10f.
17. Walter Laqueur, op.cit. 48ff.

18. §2, sektion D i *Programma Ispolnitelnago Komitea*, gengivet og oversat til engelsk af J.B. Hardman i artiklen »Terrorism« i E.R.A. Seligman (ed.): *Encyclopedia of the Social Sciences*, London og New York, 1934 (1954), vol. 13, 578.
19. Ibid. 338, note 32: Morozov forfattede to værker i 1880, det ene *Terroristicheskaya Borba* (*Terroristisk kamp*), det andet *Terrorism i rutina*.
20. John F. Thackrah: »History of Terrorism« i *Encyclopedia of Terrorism and Political Violence*, London og New York, 1987, 99.
21. J. B. S. Harman, op.cit. 578f.
22. Carlos Marighella: *Minimanual of the Urban Guerilla*, 1969, forordet. Kan ses på <http://www.geocities.com/CapitolHill/1587/miniman.htm>.
23. Volker Tutenberg & Christl Pollak: *Terrorismus – Gestern – Heute – Morgen. Eine Auswahlbibliographie*. München, 1978, vii.
24. Ibid. viii.
25. Brian M. Jenkins: The Study of Terrorism: Definitional Problems, i Yonah Alexander & John M. Gleason (eds.): *Behavioral and Quantitative Perspectives on Terrorism*, Oxford og New York, 1981, 3.
26. Jf. Jan Ifversen & Uffe Østergård: Europæisk civilisation, begrebshistorie og diskursanalyse i samme forfatteres (red.): *Begreb og historie*, Det humanistiske Fakultet, Aarhus Universitet, 1996, 28.
27. Walter Laqueur, op.cit. 72, note: »It can be predicted with confidence that the disputes about a comprehensive, detailed definition of terrorism will continue for a long time, that they will not result in a consensus, and that they will make no notable contribution towards the understanding of terrorism.« Samme holdning og henvisningen til Nietzsche er udtrykt i Laqueurs nyeste bog: *The New Terrorism*, New York, 1999, 5f.
28. Se fx Grant Wardlaw: *Political Terrorism. Theory, Tactics and Counter-measures*. Cambridge, 1982, 3.
29. Mehdi Mozaffari: The New Era of Terrorism. Approaches and Typologies. Paper fra Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet, 1989, passim.
30. Brian M. Jenkins: The Study of Terrorism: Definitional Problems, i Yonah Alexander & John M. Gleason (eds.), op.cit., 4.
31. Heinz Steinert: Erinnerung an den »linken Terrorismus«, i Henner Hess et alia: *Angriff auf das Herz des Staates*, Frankfurt, 1988, bind I, 15-54.
32. Ibid. 28.
33. Sigvald Hauge: *Terrorismens politiske økonomi. En kritisk analyse av terrorismebegrepet*. Norsk Utenrikspolitisk Institutt, NUPI-rapport nr. 133, Oslo 1989, 1.
34. Ibid. 131; note 3.
35. Alex P. Schmid & Albert J. Jongman: *Political Terrorism. A New Guide to Actors, Authors, Concepts, Data Bases, Theories and Literature*, Amsterdam, 1988 (1. udg. 1984), 28.
36. Ibid., note 1 s. 207f.
37. John Richard Thackrah: Artiklen »Definition: Issues and Problems« i *Encyclopedia of Terrorism and Political Violence*, London og New York, 1987, 58. Min fremhævelse.
38. Ibid. 55.
39. Alex P. Schmid: Artiklen »The Problems of Defining Terrorism« i Martha Crenshaw og Jon Pimlott (op. cit), bd. 1, 22.

40. Robert A. Friedlander: *Terror-Violence. Aspects of Social Control*. London, 1983, 20 og 157ff.
41. Benjamin Netanyahu (ed.): *Terrorism. How the West Can Win*, London, 1986. Forord, 9.
42. Alex P. Schmid, op.cit. (1988), 134.
43. Walter Laqueur, op.cit. (1987), 9.
44. Heinz Steinert, op.cit. 52.
45. William D. Perdue: *Terrorism and the State. A Critique of Domination Through Fear*, New York, 1989 8f.
46. Francois Furet: »Terrorisme et Démocratie«, i Furet/Liniers/Raynaud: *Terrorisme et Démocratie*, Paris, 1985, 10f.

Spøgelse på årtusindets rand

Søren Hein Rasmussen

Det er noget om en uheldig historiker, politisk rationale og et slemt gespenst. Først et rids af episoden, bagefter følger overvejelserne.

Efter længere tids opmærksomhed omkring Politiets Efterretningstjenestes virke besluttede Folketinget den 28.5.1999 at gå det grundigt efter i sømmene.¹ Der var tale om et forlig mellem den socialdemokratisk-radikale regering, venstrefløjspartierne SF og Enhedslisten, samt Kristeligt Folkeparti, og det havde ikke været spor nemt at nå så langt. Efterretningsvirksomhed er en følsom sag, i kraft af dens natur såvel som på grund af de følelser den fremkalder hos alle med interesse for samfundets udformning. For efterretningsvirksomhed handler om statens beskyttelse af sig selv og fungerer som sådan ikke kun under den gældende lovgivning men også ved siden af den, og ikke kun underlagt kontrol, men også ved siden af kontrol. Enhver stat har i beskyttelsen af sig selv behov for at holde sig orienteret om samfundsmedlemmer som kunne tænkes at rette anslag mod den, og da staten er en underligt u håndterlig størrelse, som forskellige interesser kæmper om at sætte deres præg på, er ikke alle enige om hvem der skal overvåges, eller hvordan overvågningen skal finde sted. I det foreliggende tilfælde lå skillelinjen mellem det politiske højre og venstre, med regeringspartierne og Kristeligt Folkeparti som en stor og noget vægelsindet klump i midten. Den almindelige opfattelse var at Politiets Efterretningstjeneste under den kolde krig i alt væsentligt havde koncentreret sig om at overvåge venstreorienterede miljøer, hvilket det politiske højre fandt helt på sin plads, også selvom sporadiske afsløringer gennem tiderne tydede på at PET ikke altid havde handlet ganske efter lovgivningens begrænsninger. De venstreorienterede var derimod forargede, det var jo dem det var gået ud over, og det fandt de helt uretfærdigt, de fandt ikke noget særligt graverende i forgangne tiders slagord om statens omstyrtelse og samfundets revolutionære omformning.

Men nu skulle sagerne altså undersøges. Ifølge den nu vedtagne lov skulle to jurister og to historikere under formandskab af en dommer udgøre en undersøgelseskommission, hvis opgave dels var at tilvejebringe en oversigt over PETs

og de overvågede organisationers virke mellem 1945 og 1989, dels at vurdere om efterretningsvirksomheden var udøvet efter forskrifterne. Formanden skulle udpeges direkte af justitsministeren, mens udpegningen af de øvrige skulle ske på baggrund af indstillinger fra de relevante institutioner ved Københavns Universitet og Aarhus Universitet. Naturligvis på visse betingelser. Kommissionens medlemmer skulle være »uvildige og uafhængige i forhold til de myndigheder og personer, hvis forhold er omfattet af undersøgelsen.«² I et rekordstort antal hørings svar, 429 ialt, udspecificerede justitsminister Frank Jensen hvordan dette skulle forstås. Væsentligst var at de indstillede ikke måtte have haft tilknytning til efterretningsvæsenet og at de ikke i den forudgående offentlige debat måtte have tilkendegivet stærke synspunkter om PET og PET-undersøgelsen. Men det forhold at en person havde »været aktiv på den politiske venstrefløj« udelukkede derimod »ikke i sig selv« at den pågældende kunne udpeges som medlem af kommissionen.³ Det kunne se ud som om forligspolitikerne virkelig ønskede sagkundskab prioriteret over politiske overvejelser i sammensætningen af kommissionen. Det troede ledelserne af de to juridiske institutioner ikke rigtig på, hvorfor de i begyndelsen søgte at undslå sig. På de to historieinstitutter var man derimod mere tilbøjelige til at tro på hvad der blev sagt, hvorfor der herfra udtryktes en stor vilje til at indstille kvalificerede folk. Historikerne fik sig en slem overraskelse. Det er det vi skal se på.

Gennem hele juni 1999 summede de to historieinstitutter nu af travl spekulation, inden de kunne sende deres indstilling afsted til offentliggørelse. Valget var faldet på Henrik S. Nissen fra København og Søren Hein Rasmussen fra Århus. Den 66-årige lektor Henrik S. Nissen havde et omfattende og alsidigt virke bag sig og måtte derfor fremstå som et indlysende godt valg. I indstillingen hed det da også at han »gennem mere end en menneskealder« havde »beskæftiget sig indgående med dansk historie i dette århundrede.«⁴ Så var der lige det med at han havde været medlem af SF siden 1959, det skulle han oplyse i sin habilitetserklæring, og SF var jo godt nok et venstrefløjsparti som PET kunne formodes at have haft i kikkerten, men det gik vel. Den anden kandidat lå det lidt tungere med. Rasmussen var ganske vist 42 år og dermed ikke nogen årsunge, men i historikerkredse var han et relativt nyt navn, der ikke kunne bryste sig af særligt omfattende faglige meriter. Han var stadig adjunkt. Da han imidlertid netop i de uger kunne forventes at blive ansat som lektor, mente institutledelserne dog nok at kunne betegne ham som sådan allerede, det tog sig nu engang bedre ud. Han blev indstillet fordi han efter sigende vidste noget om politiske oppositionsmiljøer – han havde »gennem sin forskning opbygget en overordentlig stor ekspertise mht. de politiske miljøer i efterkrigstidens Danmark, som det må antages, at PET har interesseret sig mest for«, hed det i indstillingen, så måtte det vel passe.⁵ Også han havde en tilknytning til venstre-

fløjen, for han havde i firserne været medlem af Danmarks Kommunistiske Parti og et par andre foreninger, der ikke havde været spor populære i ordentlige kredse. Men hans virke havde fuldt ud fundet sted på lovens grund, og hans arbejde var så interessant at kollegerne uden forbehold støttede indstillingen af ham. Der var jo også det at justitsministeren så klart havde tilkendegivet at politiske aktiviteter ikke i sig selv ville give anledning til habilitetsproblemer. Altså kunne Søren Hein Rasmussen bruges. Besked om indstillingerne til Justitsministeriet blev afsendt den 24.6., herfra blev indstillingerne sendt videre til pressen den 30.6. Så brød uvejret løs.

Berlingske Tidende lagde for. Allerede torsdag den 1.7. kunne avisen fortælle at »venstrefløjsaktivister« skulle undersøge PET. At dette var problematisk citerede avisen professor, dr.phil. Niels Thomsen fra Institut for Historie ved Københavns Universitet for at mene:

På forhånd tegner der sig et billede af, at udvalgets troværdighed ikke er, hvad den burde være. I forvejen var det en grundlæggende skavank, at politikerne ikke selv kunne udnævne medlemmerne. I stedet spillede man hasard og tabte, og venstrefløjspolitikere har på denne måde fået to personer, som de kan stole på. Men habiliteten halter.⁶

Åbenbart som en skærpende omstændighed kunne Thomsen endda oplyse at han forlængst havde tilbudt sig selv til at forestå undersøgelsen, men var blevet forbigået af sin institutleder. Skønt begge de to historikere således efter *Berlingske Tidende* og professor Thomsens skøn var uegnede, måtte man dog regne med at *Berlingske Tidende* anså ham med den kommunistiske fortid for at være den værste, idet dennes habilitetserklæring var optrykt.⁷ Det blev også ham, som fra nu af var i centrum.

Fredag den 2.7. var der en masse ballade. Ikke blot fra de borgerlige partier udenfor forliget lød der kraftig kritik, også Jann Sjursen fra Kristeligt Folkeparti og de to regeringspartiers ordførere på området, henholdsvis Jacob Buksti og Elisabeth Arnold, tog begge omgående sagen op og udtrykte deres betænkelighed ved Lektor Rasmussens person. »Man behøver ikke at være jurist for at se, at dette virker problematisk«, sagde Jacob Buksti til *Berlingske Tidende*, og Elisabeth Arnold fulgte trop. »Jeg er meget i tvivl, om vedkommende egner sig, fordi han har været på kursus i Moskva og har været medlem af DKP helt frem til 1989. Jeg vil nok sætte spørgsmålstegn ved vedkommendes habilitet«, forklarede hun.⁸ Hun fik endda lejlighed til at uddybe sagen både i radio og TV.⁹

Herefter kunne man ikke undre sig over *Berlingske Tidendes* oplysning lørdag om at justitsministeren havde bedt sine embedsmænd undersøge Søren Hein Rasmussens habilitet.¹⁰ Efter mere end en uge, hvor mange politikere ytre-

de sig imod, men ingen for hans kandidatur, faldt så hammeren. Justitsministeriet udsendte den 9.7. sin fem-siders »Notits om habilitet hos medlemmerne af undersøgelseskommissionen vedrørende politiets efterretningsvirksomhed«, hvoraf det fremgik at de to indstillede jurister og Henrik S. Nissen kunne erklæres habile. Men om Søren Hein Rasmussen stod der:

For så vidt angår Søren Hein Rasmussen fremgår det, at han har været menigt medlem af DKU/DKP i en 10 års periode frem til 1989. Han har også i perioder arbejdet på (lokalt) ledelsesniveau i DKU/DKP. Herudover har han i årene 1979-1988 været medlem af Samarbejdskomitéen for Fred og Sikkerhed. Endelig har han i et år (1983-84) studeret ved Sovjetunionens Kommunistpartis (SUKPs) skole i Moskva.

Justitsministeriet finder på den baggrund, at Søren Hein Rasmussen har haft en sådan tilknytning til aktiviteter, der efter lovens § 3, stk. 1, nr. 2, er omfattet af undersøgelsen, at han må anses for inhabil.¹¹

Lovens § 3, stk. 1, nr. 2 siger at kommissionen skal undersøge »karakteren af de aktiviteter i politiske partier mv., der i den nævnte periode var baggrunden for politiets efterretningsvirksomhed på dette område«. ¹² Exit Lektor Rasmussen.

Justitsministeriet bad samtidig de to historieinstitutter om at indstille en anden historiker,¹³ til hvilket den århusianske institutleder Anders Bøgh bemærkede at det kunne blive yderst vanskeligt på baggrund af de skrappe habilitetskrav der åbenbart i virkeligheden var gældende.¹⁴ Naturligvis uden at få svar.

Hjemme igen fra sin ferie tog også den vragede lektor til orde, blandt andet gennem et brev stilet til pressen den 19.7.1999, hvori han, som man kunne forvente, i dydsiret harme tog afstand fra afgørelsen såvel som fra de mange angreb på hans person. Brevet blev bragt i en række aviser¹⁵ og gav anledning til yderligere en del debat, og således fortsatte sagen gennem hele juli og ind i august. Endelig den 6.8 offentliggjordes de to institutters ny indstilling, denne gang af historikeren Johnny Laursen fra Aarhus Universitet. Johnny Laursen var medlem af Socialdemokratiet og måske derfor ikke interessant. I hvert fald fandt kun få aviser den ny indstilling interessant nok til overhovedet at blive nævnt, og da i de fleste tilfælde kun som redigerede notitser på baggrund af et Ritzau-telegram.¹⁶ Den 17.8.1999 blev Johnny Laursen og de fire øvrige indstillede af Justitsministeriet udpeget som medlemmer af kommissionen, og PET-undersøgelsen kunne endelig gå i gang.¹⁷ Det var så den sag.

Men vent nu lidt. Der er forhold i forløbet som kræver en nøjere granskning for at kunne forstås.

Afvisningens ordlyd er således egentlig uheldig. Justitsministeren og hans

embedsmand holder sig her strikt til Søren Hein Rasmussens egne generelle udsagn i hans habilitetsudtalelse, hvorved de fælder deres dom uden at henholde sig til specifikke forhold ved mandens politiske virke, dvs. uden at hen vise til konkrete hændelser, gennem hvilke han måtte have diskvalificeret sig. Alene hans fortidige *generelle* virke begrundet afvisningen, for Søren Hein Rasmussen har haft »tilknytning til aktiviteter« der skal undersøges, eftersom de »i den nævnte periode var baggrunden for politiets efterretningsvirksomhed på dette område«. ¹⁸ Dermed siges noget om, hvem PET undersøgte, hvilket nok ikke er nogen overraskelse, men ikke desto mindre en noget svag fundering af en afvisning med begrundelse om inhabilitet. For PET måtte jo ikke registrere nogen alene på grundlag af lovlige politisk virksomhed, og lovlige politisk virksomhed var hvad Søren Hein Rasmussen hævdede udelukkende at have bedrevet, og det kun i lovlige organisationer. Hvis PET altså havde drevet »efterretningsvirksomhed på dette område«, skulle det være sket fordi PET havde mistanke om at ulovlig aktivitet havde fundet sted. Hvem mistanker var rettet imod, hvor omfattende virksomheden på dette grundlag var, samt rimeligheden i den, var netop noget af det undersøgelseskommissionen skulle efterprøve. Principielt kunne enhver samfundsborger og enhver organisation have været i PETs søgelys. Altså afviste Justitsministeriet en mand, som – da andet ikke blev fremført – var inhabil alene fordi han havde levet sit liv i det danske samfund. Hvis en person havde haft tilknytning til nogen aktiviteter, der blev overvåget, om vedkommende nu havde været vidende om det eller ej, og om nu overvågningen havde været inden for lovens grund eller ej, måtte vedkommende altså ikke gå dem der havde overvåget efter i sømmene. Sådan rent logisk sluttet, altså.

Men afvisningen signalerede jo også noget om, hvem der åbenbart *ikke* havde været genstand for overvågning. En historiker, som ti år tidligere havde opgivet sit medlemskab af DKP var inhabil, men en historiker med et livslangt og stadig aktuelt medlemskab af SF var habil, en socialdemokratisk historiker ligeså, og blandt juristerne skulle den ene vistnok være konservativ. Altså kunne disse ikke have haft »tilknytning til aktiviteter« der »i den nævnte periode var baggrunden for politiets efterretningsvirksomhed på dette område«. Det var jo godt at vide, ikke blot for dem selv, men også fordi den forestående undersøgelse hermed kunne afgrænses ganske betydeligt. I de nævnte partier burde man åbenbart heller ikke kunne finde meddelere eller andre med forbindelse til PET, for det ville jo også være årsag til inhabilitet. Men hvad nu hvis kommissionen kommer under vejrs med overvågning af organisationer som dens medlemmer selv har eller har haft tilknytning til? Ak og ve, så er skaden sket. Da er undersøgelseskommissionen blevet inhabil og må fjernes.

Naturligvis var afvisningen principielt uholdbar. Indtil undersøgelsen er

gennemført må enhver politisk organisation og enhver samfundsborger kunne tænkes at have været involveret, enten som subversivt element, som muligt subversivt element, eller som tilknyttet efterretningsvæsenet. Afvisningen var også uholdbar, hvis man var large og medgav, at hvis man henholdt sig til hvad der sådan mellem år og dag var sluppet ud om PETs overvågning, så kunne man afvise forskere med tilknytning til de politiske miljøer der i de tilfælde havde været på tale. For så måtte også andre erklæres for inhabile, heriblandt socialdemokrater.

Ifølge TV og dagspressen i efteråret 1998 havde det socialdemokratiske AIC tidligere indsamlet oplysninger om DKP og videregivet dem til både PET og det amerikanske CIA.¹⁹ Men måske kunne denne indfaldsvinkel til habilitets-spørgsmålet dog ikke gøre indtryk; lovens omtale af »tilknytning til aktiviteter« der »i den nævnte periode var baggrunden for politiets efterretningsvirksomhed på dette område« som afvisningsgrund af indstillede til PET-kommissionen gik måske mere på overvågede end på overvågere. Måske var formuleringen i denne henseende juridisk fortolkelig. Eller måske var de omtalte ulovlige socialdemokratiske overvågningsaktiviteter ikke nogen hindring fordi de lå længere tilbage i tiden end de overvågede lovlige aktiviteter, Søren Hein Rasmussen havde haft »tilknytning til«.

Afsløringer i dagspressen i foråret 1998 af at ledende socialdemokrater som Lasse Budtz og Kjeld Olesen blev overvåget i firserne for deres aktiviteter i den såkaldte fredsbevægelse må derimod kunne sidestilles med dem, Søren Hein Rasmussen var tilknyttet.²⁰ Lasse Budtz var endda en tid i *præsidiat* for Samarbejdskomiteen for Fred og Sikkerhed, en af de famøse organisationer, Søren Hein Rasmussen engang havde været menigt medlem af. Derved måtte medlemmer af Socialdemokratiet logisk set af justitsministeren anses for inhabile på grund af »tilknytning til aktiviteter« der »i den nævnte periode var baggrunden for politiets efterretningsvirksomhed på dette område«. Da det ikke var Rasmussens personlige aktiviteter der lå til grund for afvisningen måtte tilknytningen jo være til stede via medlemskabet af en overvåget organisation. Man kunne forøvrigt ikke skifte en socialdemokratisk kandidat til kommissionen ud med en radikal, for også radikale ledere oplystes at have været overvåget for deres aktivitet i Samarbejdskomiteen i firserne.²¹ Og ville man nu hævde at det konkrete PET-kommissionsmedlems organisationstilknytning *i tid* skulle have været sammenfaldende med de overvågede aktiviteter klarede man alligevel ikke frisag. For den ny mand, Johnny Laursen, meldte sig ind i Socialdemokratiet i anden halvdel af firserne, og ifølge Weekendavisen i foråret 1999 overvågede PET frem til 1993 foreningen »Folkebevægelsen Mod Nazisme«. Dennes ledelse talte blandt andre MF og tidligere minister for Centrum-Demokraterne Arne Melchior (en forsker med CD-medlemskab kunne altså heller

ikke deltage i PET-Kommissionen), MF for Socialdemokratiet, tidligere statsminister Anker Jørgensen, samt en fremstormende ung socialdemokrat ved navn Frank Jensen.²² Alle disse oplysninger blev ikke dementerede. Måske var de blot ondsindet sladder. I politik laves der så mange grimme streger. Men at de pågældende personer alle havde haft »tilknytning til aktiviteter« der »i den nævnte periode var baggrunden for politiets efterretningsvirksomhed på dette område« var vel efter de foreliggende oplysninger lige så sandsynligt som at den vragede lektor havde haft det.

Begrundelsen for erklæringen om Søren Hein Rasmussens inhabilitet kunne således praktisk taget benyttes overfor enhver, men blev kun brugt overfor ham, hvorved man må konkludere at en krænkelse af en samfundsborger fandt sted. Ikke formelt – justitsministeren havde retten til at udpege og var dermed dækket ind af det repræsentative demokratis regler – men moralsk. Man kunne derimod nok anskue sagen som et udtryk for »magts arrogance«, sådan som dommer ved Retten i Aabenraa Per Janfelt gjorde i *Information*;²³ justitsministeren havde truffet sin gørelse meget hurtigt og uden at benytte sig af nok en ret loven gav ham, nemlig retten til i tvivlstilfælde om en indstillet persons habilitet at indhente yderligere oplysninger om vedkommende hos de indstillende, førend han traf sin afgørelse. Han forklarede sig heller ikke yderligere efterfølgende. Sådan går det sommetider. Alle småsager kan jo ikke klares lige elegant. De indsigelser, der med begrundelsen for at afvise Søren Hein Rasmussen senere ville kunne rettes imod undersøgelseskommissionens habilitet var derimod en risiko at løbe. Det var justitsministeren åbenbart villig til.

Umiddelbart vandt Frank Jensen også ved sin friske indgriben. Kun én Christiansborg-politiker udtrykte forbehold. Det var Venstres retspolitiske ordfører Birthe Rønn Hornbech, til *Ekstra Bladet*. »Først går Frank Jensen ud og mistænkeliggør PET, og nu går han ud og stempler Søren Hein Rasmussen på grund af hans politiske tilhørsforhold«, sagde hun, og det fandt hun ikke rigtigt, for »uanset hvad vi måtte mene om Danmarks Kommunistiske Parti, så skal DKP'erne også have en vis form for retssikkerhed«. ²⁴ Ellers lyttede man forgæves efter nogen Christiansborg-politikers forundring, endsig protest. Mange udtrykte i dagspressen deres sympati for beslutningen,²⁵ og det samme gjorde *Jyllands-Posten*, landets største avis, som kaldte afgørelsen »fuldstændig korrekt.²⁶ MF for den stærkt venstreorienterede Enhedslisten, Søren Søndergaard, som op til lovens vedtagelse ellers havde været så optaget af at sikre en uvildig kommission, mente at Søren Hein Rasmussen selv var ude om det, fordi han havde været »så dum« at nævne sin politiske fortid i sin habilitetserklæring. Desuden havde Søren Søndergaard hellere set nogle andre historikere i kommissionen – »Så havde man fået spændvidde og kraft og saft i stedet for 'den gyldne middelvej', som man nu er slået ind på«, som Søndergaard udtryk-

te det. Hvorved man måske kunne slutte at det for Søndergaard ikke var så slemt endda at vrage historikeren Søren Hein Rasmussen på grund af hans røde fortid, men at beslutningen havde været uacceptabel hvis den var gået ud over historikeren Kurt Jacobsen på grund af dennes røde fortid.²⁷

Såvel afvisningen som de partipolitiske markeringer og mangelen på samme herpå skulle naturligvis ses som del af et politisk spil. Det blev meget præcist udtrykt på lederplads i *Information*:

Problemet for Justitsministeriet og for regeringspartierne ordførere, der var hurtige til at erklære ham inhabil, har reelt ikke været Søren Hein Rasmussens partiskoleophold eller hans medlemskab af en lokal DKP-bestyrelse engang i 1980'erne, men derimod *det samlede billede*, der tegnede sig af den kommende kommission.

Eneste markant borgerlige blandt de indstillede var den konservative hushistoriker Ditlev Tamm. Den indstillede kommissionsformand, landsdommer Ulla Rubinstein, har ikke tidligere markeret sig voldsomt i den (rets)politiske debat, viser et opslag i de elektroniske avisarkiver. Tilbage sad embedsmændene med tre »venstreorienterede«: udlændingeretseksperten Jens Vedsted-Hansen, der i hvert fald på det flygtningepolitiske område ligger klart til venstre for regeringen, besættelsestidshistorikeren Henrik S. Nissen, som selv erklærer at have været medlem af SF siden partiets start – og så den tidligere kommunist Søren Hein Rasmussen.

Justitsministeren og hans embedsmænd har spurgt sig selv og hinanden, hvem af de tre de lettest kunne skyde ned for at skabe, hvad de opfatter som »balance« i kommissionen.²⁸

I denne fortolkning kan mange brikker falde på plads. Man ville skabe politisk balance og valgte at ofre en som ikke havde et parti i ryggen til at gøre knuder. Universiteterne var blevet sat til at foretage indstillinger på fagligt grundlag, men kommissionen blev sammensat ud fra politiske vurderinger. Søren Hein Rasmussens faglige kvalifikationer spillede overhovedet ingen rolle, hverken i justitsministeriets afgørelse eller for de folketingspolitikere som ytrede sig i sagen, heller ikke efter at han selv gjorde opmærksom på at hans publikationer kunne kaste lys over hans evne til at foretage uvildige undersøgelser af politisk stof med personlige aspekter.²⁹ Kun Retsforbundets tidligere formand Ib Christensen beskæftigede sig med mandens forskningsresultater, og ham tog ingen notits af.³⁰ »Hvis politikere skal foretage en faglig vurdering, er vi langt ude i hampen«, sagde socialdemokraten Jacob Buksti.³¹ Søren Søndergaard fandt det aldeles uforståeligt at universiteterne kunne finde på at indstille folk uden hensyn til den politiske balance. »Havde den ene historiker været en kendt konservativ og den anden Søren Hein Rasmussen, ville ingen have anfægtet ham«. ³² Pokker forstå hvorfor universiteterne så skulle bebyrdes med at finde fagfolk, når det alligevel ikke var faglighed forligspartierne ønskede sig?

Ved at se sagen som et udslag af parlamentarisk taktik og politikken omslutning af sig selv kan den rationaliseres, gøres forståelig. Men er det nu nok? Falder alle brikker nu på plads?

Hvordan for eksempel med de to universiteter, de havde jo på en måde et ansvar for manden?

Søren Hein Rasmussens akademiske status burde borge for kvalitet: han var blevet kandidat med gode resultater, havde derefter opnået et kandidatstipendium i et hårdt udskillelsesløb med andre succesrige kandidater, var efter endnu et udskillelsesløb blevet ansat som adjunkt, og efter endnu et sluttelig lektor. I ansættelsesbrevet havde rektor for Aarhus Universitet pointeret at institutionen levede af »at ansættelsessager resulterer i, at det er højt kvalificerede personer, der knyttes til institutionen«.³³ Hvilken drabelig akademisk kraftkarl animerede universitetet dog ikke nybagte Lektor Rasmussen til at føle sig som! Nu blev hans kvalifikationer underkendt gennem en beslutning uden indre konsistens, oven i købet uden at de blev testet. Og i aviserne kunne man læse at det var overraskende at nogen overhovedet kunne finde på at indstille ham,³⁴ at der måtte være »noget alvorligt galt med ledelsen af Historisk Institut på Aarhus Universitet«,³⁵ at universiteterne burde have »røde ører« for at optræde så ufornuftigt,³⁶ at sagen havde »brændemærket« dem.³⁷ Man kunne forvente en reaktion fra de to universiteter på et niveau højere end de to institutledelser, enten til forsvar for deres »højt kvalificerede« mand eller til en undsigelse af ham. Eller man kunne forvente at universitetsledelserne ville iværksætte en intern undersøgelse af sagen for at kunne vurdere, om nogen universitetsinstans havde fejlet i denne sag. I andre sager havde i hvert fald Aarhus Universitet ellers vist en bemærkelsesværdig bevågenhed; eksempelvis modtog en anden ansat ved dets historiske institut en skriftlig korrektion, fordi han i en artikel havde stavet universitetets navn med *Å* i stedet for det reglementerede *Aa*.³⁸ Ingenting skete. Universiteterne accepterede uden videre det prestigetab der var tale om, når deres position som landets stærkeste videnstanke blev negligeret til fordel for en dårligt begrundet politisk beslutning.

Der forekommer også stadig at være problemer i forståelsen af den politiske håndtering. Hvis man mener at spore politisk ubalance i en kommission, hvorfor så fjerne en kandidat, hvis politiske orientering man ikke aner det fjerreste om og heller ikke gider undersøge? Da Justitsministeriet bad om at få en anden historiker indstillet, udtrykte det ikke nogen bestemte krav om dennes politiske holdning. Derved kunne det risikere at få nok en ikke-politisk kandidat, som følgelig også måtte true den politiske balance.

Og hvorfor skabte sagen ikke undsigelser fra andre end et par menige avislæsere, et par journalister og en enkelt avis?³⁹ Det kan ikke forstås. Med mindre man medtænker *Spøgelse*. Den kolde krigs *Spøgelse*, manet frem af et

trylleord, en formular fyldt med dunkel men mægtig kraft, et rædselsvækkende, magisk navn. Blegt og glædesløst svævede Spøgelset gennem sommeren og bragte falmede minder om had og fjendskab til at blusse igen i folks tynde sjæle.

Den kolde krig karakteriseres af Nikolaj Petersen i Den Store Danske Encyklopædi som følger:

Den storpolitiske konflikt mellem de kapitalistiske og de kommunistiske lande i perioden efter anden verdenskrig, dvs. 1946-47 til o. 1989-90. Betegnelsen er også blevet brugt om det konfliktfyldte forhold mellem Vesten og Sovjetrusland efter Den Russiske Revolution i 1917. I dette perspektiv var krigstidssamarbejdet imod Nazityskland kun en parentes i en grundlæggende ideologisk konflikt mellem totalitær kommunisme og liberalt/socialdemokratisk demokrati.⁴⁰

En af den kolde krigs konsekvenser var en mental polarisering mellem folk indenfor de enkelte lande, som dybtgående prægede politisk debat og handling. Polarisationen var naturligvis ikke til alle tider lige udpræget, men fulgte koldkrigens overordnede svingninger i spændingsniveauet – et højdepunkt blev således nået i begyndelsen af halvtredserne, et nyt i første halvdel af firserne – men dens kendetegn var det samme: de politiske institutioners såvel som det enkelte individs tendens til at inddele verden i *os* mod *dem* – *vi der har ret* mod *de der ikke har ret* – *vi gode* mod *de onde*. En polarisering der kunne begrunde en hvilken som helst tanke og en hvilken som helst handling som rimelig eller urimelig, alt efter hvilken side i konflikten man stod på, og alt efter hvordan man vurderede at modparten ville opfatte den. Den kolde krig befordrede med andre ord ikke det mest ideelle klima for fordomsfri tænkning, for nu at udtrykke det på jysk.

Også Danmark var ramt af denne ideologiske konflikt og mentale polarisering. Fra de hårde år i halvtredserne har historikeren Henrik S. Nissen berettet om en episode, hvor en højskolelærer af politiet skulle kontrolleres for sine politiske holdninger. Han havde skrevet under på en appel om en mere selvstændig dansk udenrigspolitik og modstand mod tysk genoprustning, hvorfor politiet frygtede at han arbejdede for Moskva, dvs. for fjenden. Det gjorde han ikke, for han var et ledende medlem af det liberale parti Retsforbundet, og derfor blev sagen genstand for offentlig debat. Ligesom andre sager. Men som Nissen udtrykker det var det »karakteristisk, at de sager, der kunne føres frem i debatten, drejede sig om personer, der ikke var kommunister. Registrering af kommunisterne kunne ikke vække den demokratiske samvittighed«. ⁴¹ Man kan fæste lid til Nissens udsagn. Han blev af justitsministeren den 12.7.1999 kendt habil til at undersøge fortiden.

Folk der ytrede sig kritisk overfor dette eller hint i statens anliggender måtte dengang i halvtredserne regne med at blive anset for kommunister og behandlet derefter, hvilket ville sige en grad af offentlig fordømmelse. Hvis de vitterlig ikke var kommunister anså de fordømmelsen for uretfærdig – fordi de ikke var kommunister. I senere tider blev skellet blødt noget op, men det var der stadig, nede under mudderet. Også efter den kolde krigs ophør. Den kolde krig ophørte omkring 1990, men dens spøgelse kunne altså fremmanes. Prompte, når man brugte trylleordet, og trylleordet var *kommunist*. Så handlede politikere og avisredaktioner per refleks, som hundene når Pavlov ringede med sin klokke. Søren Hein Rasmussen brugte ordet *kommunist* i sin habilitetserklæring, og i det ord ligger den kerne, vor dybeste forståelse af sagen bør vokse ud af.

Den grundige historiker, bevandret i kildekritikken, vil bemærke et misforhold mellem justitsministerens begrundelse for sin afvisning og indholdet i den offentlige debat både før og efter samme afvisning. Afvisningen beskæftigede sig som bekendt *ikke* med om det famøse kommunistiske virke havde været godt eller skidt, for det beroede på et skøn der formelt var sagen uvedkommen; DKP havde altid været et lovligt dansk parti, bortset fra fire år under besættelsen, hvor en regering bestående af repræsentanter for Socialdemokratiet, Det radikale Venstre, Det konservative Folkeparti og Venstre, og med det samlede Folketings godkendelse, uden retslig hjemmel erklærede det forbudt. Men sagen startede og sluttede i dagspressen med opmærksomheden rettet mod Søren Hein Rasmussens kommunistiske virke som en problematisk sag i sig selv, og det gjorde dagspressen ret i. *Kommunistiske* aktiviteter var jo som her påvist det eneste der kunne skille Søren Hein Rasmussen ud fra de øvrige indstillede til kommissionen med hensyn til »tilknytning til aktiviteter« der »i den nævnte periode var baggrunden for politiets efterretningsvirksomhed på dette område«. ⁴²

Dagspressens dækning tog sin begyndelse i *Berlingske Tidende* den 1.7.1999, da denne på forsiden bragte et billede af en lup over navnet DKP, og den blev afsluttet med Jerzy Sawickis indlæg i *Jyllands-Posten* den 8.8.1999, hvori det blev fremhævet, at selvom den vragede historiker virkelig måtte være helt objektiv, og det var han måske når nogen kunne finde på at indstille ham, så burde han alligevel have takket nej, fordi han som tidligere kommunist aldrig helt kunne hæve sig over mistanke. ⁴³ De politikere der omgående ytrede deres betænkelighed hæftede sig også ved kommunismen som fænomen. »Jeg er meget i tvivl, om vedkommende egner sig, fordi han har været på kursus i Moskva og har været medlem af DKP helt frem til 1989«, sagde Elisabeth Arnold til *Berlingske Tidende* den 2.7. ⁴⁴ »Er du bekymret?«, spurgte TV-Avisens journalist hende samme dag, og hun svarede »Ja, det er jeg«, og hun så bekymret ud. ⁴⁵ Med rynker i panden og sådan. »Man behøver ikke være jurist for at se, at dette virker pro-

blematisk«, sagde Jakob Buksti.⁴⁶ Nej, det behøvede man ikke, for sagen var netop ikke juridisk, selvom jura på den anden side viste sig ikke at være nogen hindring for at nå til den ønskede afgørelse. Efter afvisningen blev justitsministeren støttet af læserbrevsskribenter som ikke kunne lide kommunister og derfor fandt afvisningen på sin plads.⁴⁷ Sådanne kunne man trække på skulderen af. Man bør ikke forlange stringens fra en hvilken som helst ukendt folketingskandidat. Mere interessant var det at *Jyllands-Posten* – på lederplads – bifaldt justitsministerens afvisning med de antikommunistiske argumenter. *Jyllands-Postens* »Det røde Holocaust« fastslog at kommunismen var ansvarlig for 80-100 millioner menneskers død og at enhver tidligere kommunist var medansvarlig, accepterede man ikke det var man apologet. I den logik var justitsministerens afgørelse naturligvis den eneste rigtige:

Det overraskende består sandelig ikke i, at ministeren træffer en sådan beslutning, men at nogen overhovedet kan finde på at møde med en eks-kommunist. Der var vel ingen, der havde fundet det naturligt, om en erklæret nazist (for så vidt en sådan kan opdrives) var blevet indstillet til et offentligt ombud.⁴⁸

Andre artikler, som i grunden blot ville forholde sig journalistisk refererende til sagen, udtrykte helt rutinemæssigt den samme grundopfattelse af at kommunisme måtte være diskvalificerende. *Magisterbladet* omtalte sagen den 5.8.1999, og udtrykte med henvisning til mandens kommunistiske fortid her – ureflekteret – forundring over at han overhovedet var blevet indstillet.⁴⁹ »Svært at finde en uplettet PET-undersøger« hed en overskrift i *Berlingske Tidende*.⁵⁰ Uplettet? Rasmussen blev formelt afvist fordi han havde personlig andel i den sag der skulle undersøges. Hvori består *pletten* i at være inhabil i en bestemt sag, fordi man har personlig andel i den?

Når man bliver juridisk bedømt på et grundlag, som alle enten stiltiende eller åbent accepterer kun er et slør for noget helt andet, der juridisk ikke burde være sagen vedkommende, er det udtryk for hvad postmodernister og andre med hang til litterære vendinger vil kalde en *diskursiv retsopfattelse*. At retten er bøjelig og fortolkes i den retning, de i øjeblikket stærkeste kræfter er i stand til at formulere den. I den kolde krig er anklagen for kommunisme det stærkeste *diskursive* våben, den vestlige parts fortalere kan anvende. Alle må bøje sig for det, hvis de vil opnå noget. »Kommissionen er så meget i offentlighedens søgelys, at vi er nødt til at være forsigtige på grænsen af det hysteriske. Hvis hele den borgerlige side i Folketinget siger 'Der kan man bare se, hvad det er for nogle, man sætter til den der undersøgelse', så sætter vi os selv i en utrolig sårbar position,« forklarede Elisabeth Arnold senere sin stærke reaktion med.⁵¹ Elisabeth Arnold bøjede sig for det i denne sag parlamentariske mindretals rets-

opfattelse, ikke nødvendigvis fordi hun brød sig om den, men fordi hun accepterede at det fortsat var den der definerede spillereglerne. Søren Søndergaard bøjede sig også for den, når han sagde at folk der var dumme nok til at fortælle om deres kommunistiske fortid selv var ude om det.

I virkeligheden kom denne automatiske resignation overfor umuligheden af at bringe en nok så tynd kommunistisk forbindelse sammen med PET-undersøgelsen ind endnu tidligere end mediedækningen. På Historisk Institut i Århus var man – også Søren Hein Rasmussen selv – længe stærkt i tvivl om, hvorvidt man virkelig kunne tro at der også skulle være plads for personer med en kommunistisk baggrund. Efter adskillige ugers granskning af justitsministerens høringssvar angående habilitet nåede både institutlederen Anders Bøgh og de øvrige involverede historikere dog frem til at det nok kunne gå. Ministerens forsikringer om at ingen person alene kunne udelukkes på grund af et bestemt partipolitisk tilhørsforhold blev taget for gode varer. At ingen person kunne udelukkes på grund af et partipolitisk tilhørsforhold måtte jo også betyde at alle personer kunne tillades uanset partipolitisk tilhørsforhold, naturligvis forudsat at tilhøret og deres personlige aktiviteter havde været lovlige. Historikere glemte, at i den kolde krig betyder *alle* kun *vi der står sammen mod de andre*. Søren Hein Rasmussen var ikke omfattet af *alle*, på grund af sin kommunistiske fortid var han en af *de andre*. Han kunne ikke bevise at han kom ind under den kolde krigs *alle*, undtagen gennem en ti-årig praksis og en række publikationer, og den kunne ingen henholde sig til når man først vidste at han tilhørte *de andre*. Han havde i virkeligheden ikke en chance for at undslippe klemmen. Han bedyrede at han ikke var kommunist længere, og han bedyrede at hans aktiviteter altid havde været lovlige.⁵² Som om det var væsentligt. Man kan vel også tale om *diskursiv demokratiopfattelse*? At demokratiet er bøjeligt og fortolkes i den retning, de i øjeblikket stærkeste kræfter er i stand til at formulere det. På den sovjetiske partiskole havde Søren Hein Rasmussen i fordums tid lært at demokrati er den bedste statsform, men enhver stat er et instrument, som nogle bruger til at fremme deres egne interesser og undertrykke andres. Men nu var han jo ikke længere kommunist og mente at kommunismen var forkert. »Trivielt«, vil læseren nu sige, »det vidste vi jo godt, alt det med at han blev fældet på sin kommunisme, hvad særligt skulle der være i det? Javist er det trivielt, for læseren i år 2000 er jo stadig dybtgående præget af den kolde krig. De godes begejstrede brug af antikommunismen ti år efter kommunismens bortgang som betydende politisk faktor, og de ondes resignation overfor dette våben afslører det. »Den sag beviser jo bare at alt er ved det gamle«, sagde en mand på gaden hovedrystende til Lektor Rasmussen. Det havde han helt ret i, og i denne trivialitet har vi det egentlige problem, for vi underordner os den, og det har konsekvenser.

Mange mennesker kan blive hvirvlet ind i ubehagelige strømme, hvis vi tillader os selv at fradømme folk bestillinger uden at behøve kere os om deres kvalifikationer, blot for ikke at sætte os selv i »en utrolig sårbar position«. ⁵³ Vi kan alle godt leve med at en gammel kommunist blev sorteret fra til et arbejde af en særligt følsom karakter. Men hvad nu hvis *diskursen* bliver drejet en lille smule til også at omfatte andre, som gennem tiderne med rette eller urette blev beskyldt for at have gået kommunismens ærinde? I pressen var Søren Hein Rasmussen nemlig som kommunist også *venstreorienteret* eller *socialistisk*, også selvom han altså sagde at han ikke var kommunist og i øvrigt ikke ville fortælle om sine politiske præferencer. Man husker at *Berlingske Tidende* åbnede ballet med overskriften »Venstrefløjsaktivister skal undersøge PET«, ⁵⁴ og man bemærker at Ritzau-telegrammet der afsluttede sagen oplyste at »Lektor, ph.d. Johnny Laursen« nu skulle erstatte »den socialistiske historielærer Søren Hein Rasmussen«. ⁵⁵

Nogle dagblade og politikere både før og under PET-debatten er faktisk ind imellem gået videre endnu og har påpeget at endnu flere skal sættes under anklage. ⁵⁶ Ledende socialdemokrater og radikale deltog i firserne i Samarbejds-komiteen for Fred og Sikkerhed, som *Jyllands-Posten* både dengang og endnu i 1999 beskrev som en »kommunistisk domineret organisation«. ⁵⁷ Ifølge Per Michaelsen og Mette Herbogs bog *Stasi og Danmark* rejste ikke kun delegationer af DKP-ledere til Østtyskland for at forhandle fredsudspil med det østtyske regeringsparti SED, det gjorde også delegationer fra Det radikale Venstre og Socialdemokratiet. SED bedømte sådanne møder meget positivt. Det gør Per Michaelsen og Mette Herborg ikke, heller ikke i de mange artikler om emnet, de senere skrev til *Ekstra Bladet*. ⁵⁸ Elisabeth Arnold kunne ikke have tillid til Søren Hein Rasmussen på grund af hans tidligere tilknytning til et parti der dengang fraterniserede med fjenden. Det radikale Venstre fraterniserede også med fjenden dengang. Kunne Elisabeth Arnold nu have tillid til Elisabeth Arnold? Frank Jensen havde deltaget i noget tvivlsomt arbejde mod nazisme. Kunne Frank Jensen nu have tillid til Frank Jensen? I den logik bliver livet ikke så let.

Men hvad nu, hvis de mente noget godt med deres arbejde? Hvis De radikale mente at deres initiativer kunne give et bidrag til en sikrere verden, og hvis socialdemokraterne mente at de kunne medvirke til at forhindre en nazistisk renæssance? Det tæller ikke i *Jyllands-Postens diskurs*, som vi her leger er blevet samfundets fremherskende, for de var medskyldige. Det står i lederen »Det røde Holocaust: »Kommunismen har 80-100 millioner ofre på samvittigheden, nazismen 25 millioner dræbte. Er gode hensigter et alibi for at begå folkemord?« Nej, vel er det ej, heller ikke selvom hensigterne var af socialliberal eller socialdemokratisk observans, for:

Vi vælger at glemme, at det var en kamp på liv og død dengang under Den Kolde Krig. Det var et opgør på værdier, demokratiske over for totalitære. Det var netop ikke lige meget, hvem man stod med (...)

Historieløsheden, der er en af 68-svøberne, har fjernet det fra vor kollektive hukommelse, at sande demokrater indtil 1968 var både antifascister og antikommunister, og at koldkrigerne var dem, der viste sig mest standhaftige over for Sovjet-imperiets misinformation.

Og *Jyllands-Postens* opfattelse af denne tingenes tilstand indeholder en særlig alvor fordi »så mange af dem, der i sin tid gik totalitarismens ærinde, i dag sidder på så centrale poster i samfundslivet, at de har betydelig indflydelse på, hvordan vores fælles debat forløber«. ⁵⁹ Fik I den, regeringspartier i 1999, som i firserne støttede totalitarismen gennem fodnotepolitik og nedrustningspolitik? Skælver I nu foran Retfærdighedens lanse af stål og ild? Vi krævede et offer, og vi fik det, men vi vil straffe jer alligevel!⁶⁰

I denne koldkrigens logik er man enten god eller ond, og man er det personligt og med tilbagevirkende kraft. Når en tidligere kommunist ifølge »Det røde Holocaust« ikke blot må være ansvarlig for sine egne handlinger og det program hans parti hævdede at følge, men også for sit partis forbindelser til ugerninger i tidligere tider, og til andre partiers (for eksempel maoistiske) forbindelser til ugerninger i andre lande, bliver hans synderegister stort. Analogt hertil må enhver medarbejder på en stor dansk avis nu være ansvarlig for antisemitismen, hvis det viser sig at vedkommendes avis engang før den anden verdenskrig udtrykte sig i antisemitiske vendinger, enhver kristen må være ansvarlig for kristnes blodsudgydelser gennem tiderne, enhver kapitalist for de forbrydelser der i kapitalismens navn er blevet begået gennem tiderne. Samfundet bliver unægtelig et bedrøveligt sted at opholde sig, et sted hvor alle er behæftede med tung skyld. Den enkeltes juridiske status som værende skyldig eller uskyldig vil være af mindre betydning. Vedkommendes moralske skyld kan ikke afprøves og ikke sones, heller ikke af den enkelte selv, hvis den er fastlagt og fastlåst for altid og kun betvivles af apologeter.

Denne blokering for tænkning forhindrer indlysende studier i det bredspektrede og komplicerede væv af motiver, folk kan have for deres politiske handlinger, og uden at kende til sådanne motiver bidrager vi ikke til at forstå nye fundamentale ideologiske skel. Vi bidrager heller ikke til at forstå den kolde krig som fænomen. Den kan i *Jyllands-Postens diskurs* kun forstås på én måde, og herved er vi på forunderlig vis nået lige så langt som forskningen i det hedengangne Sovjetunionen, og vor demokratiske antikommunisme som var den »mest standhaftige over for Sovjet-imperiets misinformation«⁶¹ har forvandlet sig til kommunisme.

Ifølge opslaget i *Den Store Danske Encyklopædi* findes ellers en række forskellige forskningspositioner i studiet af den kolde krig:

Den kolde krig har været genstand for modstridende fortolkninger fra forskningens side, der har været domineret af amerikanske historikere og omfattende amerikanske arkiver.

Kort sagt er der tale om fire skoler: *Traditionalismen* så sovjetisk ekspansion i Østeuropa som den væsentligste årsag til den kolde krigs udbrud, mens den amerikanske inddæmningspolitik, den såkaldte *containment*, med integreringen af det vestlige samarbejde anskuedes som en nødvendig reaktion herpå. *Den revisionistiske skole* i midten af 1960'erne anlagde en alternativ tolkning, der lagde hovedansvaret for den kolde krig på USAs aktivistiske politik, motiveret af økonomiske interesser og med ansatser tilbage i anden verdenskrig, mens Sovjetunionen blev set som en forsigtig og reaktiv magt. *Postrevisionismen* i 1970'erne fremlagde på grundlag af nye arkivstudier en tolkning, der lå et sted mellem revisionisme og traditionalisme, men dog tættest på sidstnævnte. *Nyrevisionismen* har en fremtrædende position i den seneste koldkrigsforskning, der er vanskelig at rubricere (...).⁶²

Hvad skal vi med det sludder? Ethvert spørgsmål ved den traditionalistiske skole er jo en »forvrængning« som har til formål at støtte »totalitarismens ærinde«, ifølge vor koldkrigsopfattelse altså. Situationen er farlig, ingen kan vide sig sikker. Og sandelig! Blot få uger efter sagen om indstillingerne til PET-kommissionen var også *Jyllands-Posten* bukket under for kommunismens snigløb. Lidt over midten af september 1999 citerede avisen nemlig på forsiden en tidligere KGB-oberst for at sige at PET havde pligt til at holde øje med alle ekstremistiske partier, for sådanne ønskede at omstyrte det parlamentariske styre. Obersten bakkede den danske overvågningspolitik op, og *Jyllands-Posten* gjorde oberstens ord til sine og gjorde dem til en støtte for sine synspunkter.⁶³ Men vi erindrer formuleringen i lederartiklen fra august: »Det overraskende består sandelig ikke i, at ministeren træffer en sådan beslutning, men at nogen overhovedet kan finde på at møde med en eks-kommunist«. ⁶⁴ Den tidligere KGB-oberst var tillige tidligere kommunist, han var personligt ansvarlig for 80-100 millioner menneskers død, han kunne aldrig renses, han ville altid vedblive at være kommunist, at gå ind på hans opfattelser som *Jyllands-Posten* nu gjorde var at gøre knæfald for totalitarismen.

Læseren der før sagde »trivielt« ryster nu på hovedet og vrisser »absurd«. Ja da. Den koldkrigeriske ikke-tænkings logik er absurd. Heldigvis er den kun tænkt og eksisterer slet ikke i virkeligheden. Undtagen som tendens i politikken og nogle af vore største massemedier, naturligvis, sådan som debatten om PET-kommissionen i sommeren 1999 viste. Et aspekt som historikere må medtænke, når de engang skal bearbejde Danmarks historie på randen af år 2000.

Den uheldige historiker? Ham behøver vi ikke bekymre os om, han havde sin morskab og lever nu videre hen mod sine dages ende.

Noter

1. »Lov om undersøgelse af politiets efterretningsvirksomhed på det politiske område og af de aktiviteter, der var baggrunden for denne virksomhed«, 2.6.1999.
2. »Lov om undersøgelse af politiets efterretningsvirksomhed ..«, § 2.
3. Justitsministeriets besvarelse nr. 15 af spørgsmål fra Folketingets Retsudvalg i forbindelse med lovforslagets behandling. Andre vigtige besvarelser i forbindelse med habilitetsspørgsmål er nr. 14, 30, 32, 33, 37, 112, 374, 375, 387, 390, 391, jf. brev af 4.6.1999 fra Justitsministeriet til Historisk Institut, Aarhus Universitet, J.nr. 1998-760-0599. Søren Hein Rasmussens arkiv.
4. »Vedr.: Indstilling af to historikere til undersøgelseskommission vedr. politiets efterretningsvirksomhed. Deres J.nr. 1998-760-0599«, 24.6.1999. Indstilling til Justitsminister Frank Jensen afgivet af docent, dr.phil. Karl-Erik Frandsen, institutleder, Institut for Historie, Københavns Universitet og lektor, cand.mag. Anders Bøgh, institutleder, Historisk Institut, Aarhus Universitet. Søren Hein Rasmussens arkiv.
5. »Vedr.: Indstilling af to historikere til undersøgelseskommission vedr. politiets efterretningsvirksomhed. Deres J. nr. 1998-760-0599«, 24.6.1999. Søren Hein Rasmussens arkiv.
6. Citeret fra *Berlingske Tidende*, 1. sektion, torsdag 1.7.1999, 6. Ole Hoff-Lund og Mikkel Thrane: »Venstrefløjsaktivister skal undersøge PET«.
7. *Berlingske Tidende*, 1. sektion, torsdag 1.7.1999, 6. Ole Hoff-Lund og Mikkel Thrane: »Venstrefløjsaktivister skal undersøge PET«. At den forsmåede professor Thomsen ikke blot fandt venstreorienterede personer uegnede til denne alvorlige opgave, men også følte sig personligt tilsidesat fremgår af hans forurettede læserbrev i *Berlingske Tidende* 6.7.1999, 1. sekt., 11. Niels Thomsen: »PET-udvalg forkludret«.
8. *Berlingske Tidende* fredag 2.7.1999, 1. Mikkel Thrane: »Heftig kritik af PET-ekspert«.
9. Bla. i TV-Avisen, DR1 2.7.1999 kl. 21-21.30.
10. *Berlingske Tidende* lørdag 3.7.1999, 1. sektion, 5. Mikkel Thrane: »Frank Jensen ser på fortiden«.
11. »Notits om habilitet hos medlemmerne af undersøgelseskommissionen vedrørende politiets efterretningsvirksomhed«. Justitsministeriet, Lovafdelingen. PDJ00263, J. nr. 1998-760-599, 9.7.1999. Søren Hein Rasmussens arkiv.
12. »Lov om undersøgelse af politiets efterretningsvirksomhed på det politiske område og af de aktiviteter, der var baggrunden for denne virksomhed«, 2.6.1999, §3, stk. 1, nr. 2.
13. Brev til Institut for Historie ved Københavns Universitet og Historisk Institut ved Aarhus Universitet. Justitsministeriet, Lovafdelingen. PDJ00264, J. nr. 1998-760-599, 9.7.1999. Søren Hein Rasmussens arkiv.
14. TV-avisen, DR1 12.7.1999 kl. 21-21.30.

15. Søren Hein Rasmussens brev »Er den kolde krig forbi?«, dateret 19.7.1999 blev bragt i *Berlingske Tidende* 22.7.1999, 1. sekt., 11; *Jyllands-Posten* 22.7.1999, 1. sekt., 8; *B.T.* 22.7.1999, 20; *Information* 28.7.1999, 9. Desuden interview i *Århus Stiftstidende* 22.7.1999, 1. Peter Nørskov: »Vraget PET-historiker til modangreb« og 2. del, 6. Peter Nørskov: »Historiker indhentet af fortiden«; *Ekstra Bladet* 23.7.1999, 19. Rune Engelbrecht Larsen: »Nedlæg PET«. Vigtige redaktionelle kommentarer efter Justitsministeriets afgørelse i Internet: www.berlingske.dk. 13.7.1999. Leder: »Nye PET-problemer«. Søren Hein Rasmussens arkiv; *Jyllands-Posten* 15.7.1999, 1. sekt., 6. Leder: »Inhabil historiker«; *Jyllands-Posten* 1.8. Indblik, 6. Leder: »Det røde Holocaust«.
16. *Jyllands-Posten* 6.8.1999, 1. sekt., 2: »Historiker skal undersøge PET; *Berlingske Tidende* 6.8.1999, 1. sekt., 6. Mikkel Thrane: »Ny undersøger til PET-sagen«; *Information* 6.8.1999, 4: »Ny historiker udpeget til PET-tjek«. Aarhus Stiftstidende kombinerede som eneste avis Ritzau-telegrammet med et interview med den nyindstillede – 6.8.1999, 2. del, 5. Peter Nørskov/RB: »Århus-historiker skal kulegrave PET«.
17. Brev af 17.8.1999 fra Justitsministeriet til Historisk Institut, Aarhus Universitet. J. nr. 1998-760-599.
18. »Lov om undersøgelse af politiets efterretningsvirksomhed på det politiske område og af de aktiviteter, der var baggrunden for denne virksomhed«, 2.6.1999, §3, stk. 1, nr. 2.
19. Fx *Jyllands-Posten* 25.10.1998, 1. sekt., 7. Ulla Østergaard: »S. videregav oplysninger om DKP'ere til CIA«; *Berlingske Tidende* 29.10.1998, 1. sekt., 8. Henning Mols Jensen og Jens Kristian Lai: »Olesen aflyttede top-kommunist«.
20. *Bla. Politiken* 4.4.1998, 1. sekt., 6. Henrik Bay: »Fjenden var fredsaktivisterne«; *Berlingske Tidende*, 12.4.1998, 2. sekt., 4-5. Tomas Kristiansen og Jens Kristian Lai: »Fredsenge eller landsforrædere«.
21. *Berlingske Tidende*, 3.4.1998, 1. Karl Erik Nielsen, Tomas Kristiansen, Sofie Rud, Michael Bjerre: »Radikale topfolk i PETs søgelys«.
22. Weekendavisen 7-11.8.1999, 1-2. Jeppe Nybroe og Troels Mylenberg: »PET på afveje«.
23. *Information* 26.7.1999, 7. Per Janfelt: »Magtens arrogance«.
24. *Ekstra Bladet* 13.7.1999, 12. Per Michaelsen: »Vraget for sin røde fortid«.
25. Fx *Ekstra Bladet* 13.7.1999, 12. Per Michaelsen: »Vraget for sin røde fortid«; *B.T.* 22.7.1999, 20. Frank Martens: »En klog beslutning af ministeren«; *Jyllands-Posten* 26.7.1999, *JP Århus*, 6. Jørgen Granum-Jensen: »PET-undersøgelsen ligner en farce«; *Jyllands-Posten* 27.7.1999, 1. sekt., 9. Frank Martens: »Røde ører på universitetet«; *Jyllands-Posten* 31.7.1999, *JP Århus*, 6. Tom Beck: »Uberettiget kritik af justitsministeren«; *Jyllands-Posten* 31.7.1999, 1. sekt., 9. Ingolf Andersen: »Kommunistisk selvforherligelse«; *Jyllands-Posten* 8.8.1999, 9. Jerzy Sawicki: »Et spørgsmål om habilitet?«
26. *Jyllands-Posten* 15.7.1999, 1. sekt., 6. Leder: »Inhabil historiker«.
27. *Ekstra Bladet* 13.7.1999, 12. Per Michaelsen: »Vraget for sin røde fortid«. Søren Søndergaard forklarede senere til Niels Rohleder fra *Information* at han var blevet fejlciteret i *Ekstra Bladet*; det var ikke Søren Hein Rasmussen der var dum, men derimod de historiske institutter fordi de havde indsendt de to historikers

- politiske levnedbeskrivelser. Som om det skulle være bedre – e-mail fra Niels Rohleder til Søren Hein Rasmussen 29.7.1999. Søren Hein Rasmussens arkiv.
28. *Information* 29.7.1999, 1. ni.: »Sagen Søren Hein«.
 29. Hvilket han gjorde i sit brev til pressen: »Er den kolde krig forbi?«, dateret 19.7.1999, bragt i *Berlingske Tidende* 22.7.1999, 1. sekt., 11; *Jyllands-Posten* 22.7.1999, 1. sekt., 8; *B.T.* 22.7.1999, 20; *Information* 28.7.1999, 9.
 30. Og der var lektor Rasmussen måske heldig, for Ib Christensen var ikke just imponeret over hans evner som videnskabsmand – *Jyllands-Posten* 7.7.1999, 1. sekt., 8. Ib Christensen: »Potentiel undersøger i søgelyset«.
 31. *Information* 29.7.1999, 4. Niels Rohleder: »Historiker vraget ubeset«.
 32. *Information* 30.7.1999, 4. ni.: »Enhedslisten: Uforståelig indstilling«.
 33. Brev af 28.6.1999 fra Rektor for Aarhus Universitet Henning Lehmann til Søren Hein Rasmussen, journalnr. 1998-212/1-143. Søren Hein Rasmussens arkiv.
 34. *Jyllands-Posten* 1.8.1999, 6. Leder: »Det røde Holocaust«.
 35. *Jyllands-Posten*, JP Århus, 26.7.1999, 6. Jørgen Granum-Jensen: »PET-undersøgelsen ligner en farce«.
 36. *Jyllands-Posten* 27.7.1999, 1. sektion, 9. Frank Martens: »Røde ører på universitetet«.
 37. Internet: www.berlingske.dk. 13.7.1999. Leder: »Nye PET-problemer«. Søren Hein Rasmussens arkiv.
 38. Brev af 16.2.1998 fra Informationskontoret, Aarhus Universitet, til amanuensis Karsten Nielsen, Historisk Institut, Aarhus Universitet. Karsten Niensens arkiv.
 39. Læserbrevs- og kronikskriverne var Kjeld Rasmussen i *Jyllands-Posten* 15.7.1999, 1. sekt., 6: »Berufsverbot i Danmark« og Svend Erichsen i *Ekstra Bladet* 18/7 1999: »Hvem er dukkeføreren?«; Per Janfelt i *Information* 26.7.1999, 7: »Magtens arrogance«. Journalisterne var Rune Engelbrecht Larsen i *Ekstra Bladet* 23.7.1999, 19: »Nedlæg PET« og Niels Rohleder i *Information* 29.7.1999, 1. Leder: »Sagen Søren Hein« og, 4: »Historiker vraget ubeset«. Avisen var dagbladet *Information*. Kritik udover Søren Hein Rasmussens eget brev til pressen desuden formidlet i *Jyllands-Posten* 14.7.1999, 1. sekt., 2. Torben Benner: »Kritik for at udelukke tidligere kommunist«; *Berlingske Tidende* 13.7.1999, 1. Mikkel Thrane: »Justitsminister vrager historiker«; *Ekstra Bladet* 13.7.1999, 12. Per Michaelsen: »Vraget for sin røde fortid«; *Information* 14.7.1999, 4. Ebbe Sønderriis: »Historikerne på kant med Frank Jensen«; *Berlingske Tidende* 15.7.1999, 1. sekt., 5. Mikkel Thrane: »Svært at finde en uplettet PET-undersøger«; *Århus Stiftstidende* 22.7., 2. del, 6. Peter Nørskov: »Historiker indhentet af fortiden«; *Information* 28.7.1999, 4. Niels Rohleder: »Uklar besked til historikere om PET-habilitet«; *Information* 30.7.1999, 4. ni.: »Enhedslisten: Uforståelig indstilling«; *Magisterbladet* nr. 14, 5.8.1999, 2-4. Mikkel Faurholdt: »Ministerafvisning vækker undren«.
 40. *Den Store Danske Encyklopædi*, bd. 11, 1998, 60.
 41. Henrik S. Nissen: »Landet blev til by«. *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* bd. 14, 1991. Her efter bogklubudgave 1993, 125-28, citat s. 128.
 42. »Lov om undersøgelse af politiets efterretningsvirksomhed på det politiske område og af de aktiviteter, der var baggrunden for denne virksomhed«, 2.6.1999, § 3, stk. 1, nr. 2.

43. *Berlingske Tidende* 1.7.1999, 1. »Indland«; *Jyllands-Posten* 8.8.1999, 9. Jerzy Sawicki: »Et spørgsmål om habilitet?«.
44. *Berlingske Tidende* 2.7.1999, 1. Mikkel Thrane: »Heftig kritik i PET-sagen«.
45. DR1 TV-Avisen 2.7.1999 kl. 21-21.30.
46. *Berlingske Tidende* 2.7.1999, 1. Mikkel Thrane: »Heftig kritik i PET-sagen«.
47. Jvf. note 25.
48. *Jyllands-Posten* 1.8.1999, Indblik, 6. Leder: »Det røde Holocaust«.
49. *Magisterbladet* nr. 14, 5.8.1999, 2-4. Mikkel Faurholdt: »Ministerafvisning vækker undren«.
50. *Berlingske Tidende*, 15.7.1999, 1. sekt., 5. Mikkel Thrane: »Svært at finde en uplettet PET-undersøger«.
51. *Information* 29.7.1999, 4. Niels Rohleder: »Historiker vraget ubeset«.
52. Hvilket fremgår af hans brev til pressen af 19.7.1999: »Er den kolde krig forbi?«. Søren Hein Rasmussens arkiv.
53. For nu at genbruge Elisabeth Arnolds argumentation i *Information* 29.7.1999, 4. Niels Rohleder: »Historiker vraget ubeset«.
54. *Berlingske Tidende*, 1. sektion, torsdag 1.7.1999, 6. Ole Hoff-Lund og Mikkel Thrane: »Venstrefløjsaktivister skal undersøge PET«.
55. *Jyllands-Posten* 6.8.1999, 1. sekt., 2: »Historiker skal undersøge PET« og *Information* 6.8.1999, 4: »Ny historiker udpeget til PET-tjek«.
56. En milepæl i nyere tid var *Jyllands-Postens* artikelserie »Operation fred« bragt 17.5., 23.5., 24.5.1981. Heri genlanceredes Lenins angivelige udsagn om at kommunisterne i Vesten skulle benytte sig af »nyttige idioter« fra andre partier til at fremføre maskerede kommunistiske paroler. Af artikler nærmere på den aktuelle sag kan nævnes *Politiken* 4.4.1998, 1. sekt., 6. Henrik Bay: »Fjenden var fredsaktivisterne«; *Berlingske Tidende* 12.4.1998, 2. sektion, 4-5. Tomas Kristiansen og Jens Kristian Lai: »Fredsengle eller landsforrædere«.
57. Dengang: *Jyllands-Postens* artikelserie »Operation fred« bragt 17.5., 23.5., 24.5.1981. Nu: *Jyllands-Posten* 15.7.1999, 1. sekt., 6. Leder: »Inhabil historiker«.
58. Mette Herborg og Per Michaelsen: »Stasi og Danmark«, Viborg: Holkenfeldt, 1996. Af artikler i *Ekstra Bladet* fx 3.4.1997, 24. Mette Herborg og Per Michaelsen: »En intellektuel medløber«.
59. Alle citater fra *Jyllands-Posten* 1.8.1999, Indblik, 6. Leder: »Det røde Holocaust«.
60. Man kan for eksempel dvæle ved helsidesartiklen den 27.8.1999 om den landsforræderiske fodnotopolitik i *Weekendavisen*, 1: »Historisk svigt« og, 12. Ulrik Høy: »Det selvdestruktive Danmark«.
61. *Jyllands-Posten* 1.8.1999, indblik, 6. Leder: »Det røde Holocaust«.
62. *Den Store Danske Encyklopædi*, bd. 11, 1998, 61.
63. *Jyllands-Posten* 19.9.1999, 1. Flemming Rose: »Uventet støtte til PET«. Desuden 1. sekt., 5. Flemming Rose: »KGB: Folketinget finder intet« og Indblik, 3. Flemming Rose: »Spionen, der elskede os«.
64. *Jyllands-Posten* 1.8.1999, Indblik, 6. Leder: »Det røde Holocaust«.

Strategi for overlevelse

Henning Poulsen

Kronik i *Berlingske Tidende* fra den 26. december 1999.

Det er nødvendigt at spise. For at spise må man købe. For at købe må man sælge. For at sælge må man producere. Helst vil man producere, hvad der ikke tjener krigen. Det kan man ikke - for krigen er alting.

Sådan forsvarede finansministeren i den belgiske eksilregering i London i 1941 sine hjemmeværende landsmænds økonomiske samarbejde med den tyske besættelsesmagt, og det rummer en skitse til en beskrivelse af vilkårene i alle besatte lande.

Det kunne for så vidt have været et svar til en gruppe af fremtrædende belgiske erhvervsfolk, der efter nederlaget, i sommeren 1940, mødtes i Bruxelles og udtænkte en plan for belgisk økonomi. De opstillede en liste over de levnedsmidler og anden nødvendig import, landet behøvede, og en tilsvarende liste over nyttige, men ikke direkte krigsvigtige varer, det kunne give i bytte. Det kom der ikke noget ud af. Tyskland kom under hele besættelsen til at lægge beslag på halvdelen af al produktion, og ikke mindst den betydelige belgiske våbenindustri arbejdede for tysk regning.

I Danmark var der kun en enkelt våbenfabrik, Dansk Industri Syndikat i København. Den stod i 1940 i samme situation som de belgiske, med valget mellem at dreje nøglen om eller skaffe sig ordrer, hvor sådanne nu var at få, nemlig hos den tyske besættelsesmagt og dens allierede. Den valgte det sidste og kunne for så vidt gøre det med større sindsro end de belgiske, da Danmark ikke formelt var i krig med Tyskland. Den fulgte samme handlemåde som andre firmaer og enkeltpersoner i Danmark og i hele Europa, nemlig at fortsætte sin vanlige virksomhed i det omfang, det lod sig gøre.

En længere artikelserie her i bladet har i de seneste uger beskæftiget sig med Riffelsyndikatet, som det hed i daglig tale, og med en af hovedaktionærerne, A.P. Møller. At denne er trukket frem, er egentlig mest interessant som illustration af, at økonomisk samarbejde normalt ikke udsprang af sympati for

Hitler-Tyskland. For hvad man end ville mene om den store skibsreder, lod hans nationale sindelag sig ikke drage i tvivl.

Virksomheder af alle slags fortsatte ikke for at hjælpe tyskerne, men for at eksistere, for at tjene penge og i øvrigt også i samfundets velforståede interesse, som det indledende citat illustrerer. Danmark plejede at udveksle 25-30 procent af produktionen med udlandet og var helt og holdent afhængigt af at kunne importere kul og råstoffer. Det måtte derfor give noget i bytte, som de nu eneste kunder var interesseret i. Det var hovedsagelig landbrugsvarer, men også industriprodukter som f.eks. våben.

Det kan altid diskuteres, om denne eller hin virksomhed burde have stængt porten frem for at forsyne en magt, der betragtedes som fjendtlig. Men alle kunne ikke gøre det. Det ville have udløst en national katastrofe, og vi skal derfor ikke undre os over, at regeringen ansporede til at udnytte de salgsmuligheder, der viste sig, eller at især virksomheder, hvis eneste mulige kunde var besættelsesmagten, henvendte sig her. Det kræver ingen forklaring i retning af, at de troede, Tyskland vandt krigen, hvad mærkværdigt få lod sig overbevise om, selv efter Frankrigs uventede nederlag i maj-juni 1940. Som næsten al dansk adfærd var det bestemt af, hvad der krævedes her og nu.

For så vidt er der intet nyt eller overraskende i de mange artikler.

At Riffelsyndikatet lavede våben til tyskerne, vidste hver dreng i byen, og de dokumenter fra Hærens Efterretningstjenestes arkiv, der gøres meget ud af, viser kun, at modstandsfolk angreb denne virksomhed, hvad man jo nok ville have gættet, de gentagne sabotager taget i betragtning. Kritikken fra Erling Foss, der kan sammenfattes som en kritik af, at Dansk Industri Syndikat ikke fulgte de illegale blades opfordring til at arbejde langsomt og dårligt, når man arbejdede for besættelsesmagten, havde kun korrekt adresse til netop dette firma, hvis den i almindelighed blev fulgt. Og det har vi ikke mange vidnesbyrd om, at den gjorde. I øvrigt havde det ikke været nødvendigt at drage Foss' rapporter frem af en hemmelig arkivkasse. Han publicerede dem i 1946 i bogen *Fra passiv til aktiv modstand*. Den kan man låne på biblioteket. Men så er det jo ingen rigtig »afsløring«.

Men et hovedemne i artiklerne er også retsopgøret og de forhold, der blev draget frem i denne forbindelse.

Her må det stå fast, at Dansk Industri Syndikat i 1950 af Revisionsudvalget for Tyske Betalinger fik pålagt en tilbagebetaling af 6,7 millioner kr., en sum der svarede til, hvad firmaet havde taget i avance ud over de tilladte 5 procent af kostprisen. Handelsministeriet havde under krigen søgt at kontrollere de tyske priser, da Værnemagten blot trak på Nationalbanken og derfor ikke tog det så nøje med, hvad pris de gav for varerne.

I artiklerne bliver det spørgsmål rejst, om det ikke havde været mere rimeligt at dømme firmaet efter den langt strengere, egentlige værnemagerlov, om der ikke forelå et økonomisk samarbejde »på utilbørlig måde«, som det her var udtrykt. Og når det ikke skete, skyldtes det så ikke en eller anden form for konspiratorisk aftale? Det sidste forbliver en spekulation på insinuationsplan, og som det tidligere er påpeget her i bladet, kunne et udsagn fra en politiadvokat, der endda kun kendes på anden hånd, kun være udtryk for en personlig vurdering, da afgørelsen lå hos statsadvokaten.

Men der fremdrages enkeltheder, som kunne tyde på, at Riffelsyndikatets samarbejde med besættelsesmagten skulle opfattes som »utilbørligt«. Der nævnes enkeltheder om selvstændige initiativer, som falder i tråd med forhold, som ifølge loven »navnlige (ville) være at tage i betragtning«.

Her må det imidlertid erindres, at denne del af retsopgøret hverken var enkelt eller ligetil. Loven overlod et betydeligt spillerum for domstolenes tolkning. De skulle i alle tilfælde foretage en helhedsvurdering af de enkelte sager. De politiske myndigheder og for den sags skyld modstandsbevægelsen erkendte, at et vist mål af økonomisk samarbejde havde været nødvendigt for samfundets overlevelse, og spørgsmålet var så, hvor man skulle skære. Som Ditlev Tamm bemærker i sit grundlæggende arbejde om emnet, måtte anklagemyndigheden prøve sig frem, og det retslige forløb fik ikke nogen ensartet karakter.

Hvad den specielle sag angår, kan spørgsmålet om, hvorfor der ikke blev rejst anklage for værnemageri, kun afgøres ved en granskning af de samlede præmisser, der lå til grund for det. De enkeltheder herfra, der er draget frem i de seneste artikler, siger ikke meget. Man skal f.eks. ikke undre sig over, at firmaet søgte at fremskynde fabrikkens genopbygning efter sabotagen i juni 1944. Efter gængs dansk formening var krigen jo ved at være slut, og det kunne ikke forudses, at også den ny produktion skulle sælges til Tyskland.

Skal vi alt i alt gøre op, hvad artiklerne har føjet til vores alment interessante viden, må jeg desværre konkludere, at de højst indikerer, at der kan være sket fejl under retsopgøret, og det bør ikke undre.

Både politi og anklagemyndighed arbejdede under et ekstremt arbejdspress. Til de løbende sager kom et efterslæb af otte måneders blomstrende kriminalitet fra den politiløse tid fra september 1944 til befrielsen og oven i det blev så lagt tusindvis af delvis ganske komplicerede landssvigtersager. At man opgav at arbejde videre med sager, hvor domfældelse var tvivlsom, må betragtes som ganske fornuftigt og kræver ingen nærmere forklaring.

Hvad der derimod kan undre, er, at trænede journalister har fundet det umagen værd at slå disse historiske tildragelser så stort op.

Umiddelbart virker det som en kompliment til dagens Danmark, at man søger et halvt århundrede tilbage for at finde skandalestof. Men bag det ligger

vel også en polemik mod den glorificering af besættelsestiden, der kommer til udtryk ved jubilæer og tilsvarende lejligheder. I så fald kan jeg være enig.

Danmark var ikke kun en tapper nation, der ufortrødent bekæmpede Hitler-Tyskland. Det var samtidig fire millioner mennesker, der prøvede at fortsætte deres normale tilværelse, ofte under ydmygende vilkår. Det gjorde man i alle lande, og selvom det kunne gøres på lidt forskellig måde, er det svært at se noget egentligt alternativ.

Bibliografi over Henning Poulsens videnskabelige produktion

Bøger

- Henrik S. Nissen og Henning Poulsen: *På dansk friheds grund*. Dansk Ungdoms-samvirke og De ældres Råd. Kbh., Gyldendal 1963.
- Hans Kirchhoff, Henrik S. Nissen og Henning Poulsen: *Besættelsestidens historie*. Danmarks Radios Grundbøger. Kbh. 1964.
- Jørgen Hæstrup, Hjalmar Petersen og Henning Poulsen (red.): *Besættelsens Hvem-Hvad-Hvor*. Kbh., Politikens Forlag 1965 (2. udg. 1966).
- Jørgen Hæstrup, Hjalmar Petersen, Hans Kirchhoff & Henning Poulsen (red.): *Besættelsen 1940-1945: politik, modstand, befrielse* (3. rev. udgave af *Besættelsens Hvem-Hvad-Hvor*), Kbh., Politikens Forlag 1979.
- Besættelsesmagten og de danske nazister 1940-43*. Det politiske forhold mellem tyske myndigheder og nazistiske kredse i Danmark, Kbh. Gyldendal 1970 (disputats).
- Fascisme og Nazisme 1919-1945*. Kbh., Berlingske Leksikonbibliotek 1980.
- Fra krig til krig: 1914-1945*, bd. 13 af: *Aschehousgs Verdenshistorie* og *Bra Bökers Världshistoria*. Oslo og Stockholm 1982. Desuden udkommet på finsk, islandsk og fransk.
- Henning Poulsen: *Hitlers Krig 1939-41*. Bind I af: *Den 2. Verdenskrig*, Hans Kirchhoff (red.) Kbh., Gyldendal 1989 (2. rev. udgave 1995).

Artikler

- »Specielle kildeproblemer i den nyeste tids historie«, *Historie*, Ny række, bd. 7, nr. 1, 1966, s. 25-38.
- »'Fædrelandet' - tysk understøttelse af danske dagblade 1939-45«, *Historie*, Ny række, bd. 7, nr. 2, 1966, s. 232-73.
- »Om samtidshistoriske intervjuer«, *Scandia*, bd. 34, 1968, s. 197-218.
- »Et vidne - en tolk - og 10 journalister«, i: *Hilsen til Hæstrup*, Odense Universitetsforlag, 1969, s. 175-91.
- »Under retsopgøret«, i: Poul Koch, P.G. Lindhardt og Roar Skovmand (red.): *Hal Koch og hans virke*, Kbh., Gyldendal 1969, s. 84-96.

- »Nazisme og Fascisme«, i: Svend Erik Stybe (red.): *Politiske Ideologier*, Kbh. Politikens Forlag, 1972, s. 306-29.
- »DNH, udgiverselskabet for Danmarks nyeste historie«, *Den jyske Historiker*, 4-5, 1972, s. 11-13.
- »Beretningen som kildetype«, *Källkritikens plats i den moderne historieforskningen* (Studier i Historisk Metode, 7), Universitetsforlaget i Oslo 1972, s. 66-76.
- Henning Poulsen og Malene Djursaa: »Social Basis of Nazism in Denmark: The DNSAP«, i: Stein U. Larsen, Bernt Hagvet og Jan Petter Myklebust (red.): *Who were the Fascists? Social Roots of European Fascism*, Bergen 1980, s. 702-14.
- »Uklare linier. Dansk kirke under besættelsen«, i: Ingun Montgomery og Stein Ugelvik Larsen (red.): *Kirken, krisen og krigen*, Bergen, Oslo, Tromsø, 1982, s. 320-28.
- »Anmeldelse« (omarbejdet opponertindlæg fra disputatsforsvar) af Palle Roslyng-Jensens: »Værnenes politik - politikernes værn«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 82, 14. række, hft. 3, 1983, s. 402-5.
- »Havets helte - Samfundets stedbørn?«, opponertindlæg ved Christian Tortzens disputatsforsvar: »Søfolk og Skibe«, *Historie*, Ny række, bd. 14, nr. 4, 1983, s. 675-86.
- »Opgør om retsopgøret 1945«, opponertindlæg ved Ditlev Tamms disputatsforsvar: »Retsopgøret efter besættelsen«, *Historie*, Ny række, bd. 15, nr. 4, 1983, s. 553-65.
- »Danmark i tysk krigsøkonomi. Myter og realiteter om den økonomiske udnyttelse af de besatte områder under 2. Verdenskrig«, *Den jyske Historiker*, nr. 31/32, 1985, s. 121-31.
- »The Nordic States«, i: Detlef Mühlberger (red.): *The Social Basis of European Fascist Movement*, London, Croom Helm, 1987, s. 155-89.
- »Håndværk og middelstand«, opponertindlæg ved Jørgen Finks disputatsforsvar: »Middelstand i klemme? Studier i danske håndværkeres økonomiske, sociale og organisatoriske udvikling 1895-1920«, *Historie*, Ny række, bd. 18, 1989, nr. 2, s. 271-85.
- »Det danske mindretal i Sydslesvig«, opponertindlæg ved Johan Peter Noacks disputatsforsvar: »Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945« I-II, *Historie*, Ny række, bd. 18, 1989, nr. 2, s. 285-99.
- »Souverænitet og Neutralitet - i dansk politik under besættelsen«, i: Th. Magnusson & Jörgen Kyle (red.): *Vision och verklighet i historia och politik*. Festschrift til Jörgen Weibull, Höganäs, 1990, s. 189-204.
- »Die deutsche Besatzungspolitik in Dänemark«, i: Robert Bohn et al. (hrsg.): *Neutralität und totalitäre Aggression*, Stuttgart 1991, s. 369-80.

- "Dänemark unter deutscher Besetzung", i: Johan Frieswijk, Eberhard Jäckel og Henning Poulsen: *Dänemark und die Niederlande unter deutscher Besetzung*. (Hrsg.: Thomas Steensen) Bräist/Bredsted, eget forlag, 1991, s. 15-20.
- "Le Danemark: une collaboration d'Etat sans ideologie", i: Jean-Pierre Azéma et Francois Bédarida (red.): *Le Regime de Vichy et les Francais*, Paris, Fayard 1992, s. 714-725.
- "Aksel Larsen og DKP". Opponentindlæg ved Kurt Jakobsens disputatsforsvar: "Aksel Larsen. En politisk biografi", *Historie*, Ny række 1994, Nr. 2, s. 294-308.
- "Dansk modstand og tysk politik", *Den jyske Historiker*, nr.71, 1995, s. 7-18.
- "Den seje kamp om Malta", *Sfinx*, vol. 18(1) 1995, s. 31-34.
- "Danmark i krig? Besættelsens eftermæle", *Magasin* (Det kongelige Bibliotek), 11(4), 1997, s. 26-35. Optrykt i Lotte, Phillipson, John T. Lauridsen (red.): *Bøger, samlinger, historier*. 1999, s. 263-269.
- "Denmark at War? The Occupation as History", i: Stig Ekman & Nils Edling (eds.): *War Experience, Self Image and National Identity: The Second Worls War as Myth and History*, Stockholm, Gidlunds Förlag 1997, s. 98-113.
- "Besættelsestiden", i: H. Ringgaard Lauridsen m.fl. (red.), *Viborgs Historie*, Viborg, Viborg Kommune, 1997, s. 20-38.
- "De fem forbandede år", *Historie*, Ny række 1999 (1), s. 86-89.

Anmeldelser

En oversigt over Henning Poulsens mange anmeldelser af besættelsestidslitteratur kan findes i John T. Lauridsen: *Samarbejde og modstand*. Danmark 1940-45. En bibliografi. Kbh., 2000 (Danish Humanist Texts and Studies, vol. 22).

Om forfatterne

- Kurt Jacobsen (f. 1954). Dr.phil. Lektor, Leder af Center for Virksomhedshistorie, Handelshøjskolen i København.
- Rasmus Kreth (f. 1959). Ph.d. Seniorforsker ved Industrimuseet, Horsens.
- Henrik Skov Kristensen (f. 1953). Ph.d. Museumsinspektør, Nationalmuseet. Leder af Frøslevlejrens museum.
- Anne Trine Larsen (f. 1964). Cand.mag. i idéhistorie og økonomi. Ph.d.-stipendiat ved Historisk Institut, Aarhus Universitet.
- John T. Lauridsen (f. 1951). Dr.phil. Forskningschef, Det Kongelige Bibliotek, Forskningsafdelingen.
- Johnny Laursen (f. 1958). Ph.d. Lektor ved Historisk Institut, Aarhus Universitet.
- Michael Mogensen (f. 1962). Cand.mag. i historie og filosofi. Medarbejder ved Dansk Center for Holocaust- og Folkedrabsstudier.
- Thorsten Barring Olesen (f. 1956). Ph.d. Lektor ved Historisk Institut, Aarhus Universitet.
- Niels Wium Olesen (f. 1963). Cand.phil. i historie. Arkivleder på Historisk Samling fra Besættelsestiden og ekstern lektor ved Syddansk Universitet.
- René Rasmussen (f. 1966). Cand.mag. i historie og sproglig kommunikation og formidling. Arkivar og videnskabelig medarbejder ved Studieafdelingen og Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.
- Søren Hein Rasmussen (f. 1957). Ph.d. Lektor ved Historisk Institut, Aarhus Universitet.
- Anne Ingeborg Sørensen (f. 1965). Cand.mag. i historie og europastudier. Ph.d.-stipendiat ved Historisk Institut, Aarhus Universitet.
- Nils Arne Sørensen (f. 1956). Ph.d. Lektor i moderne europæisk historie ved Syddansk Universitet, Odense.

Register

9. Thermidor 294, 299
Abwehr 212
Action Directe 301
Adenauer, Konrad 254
AIC 316
Ala 47, 49, 53, 62
Aliano 57
Als 209
Alsgades Skole 228
Amerika 145
anarkisme 298-99
ANC 43, 47-48, 65
Andersen, Alsing 165, 177-78, 185, 191
Andersen, Frederik 95, 102
Andersen, H.C. 144, 287, 292
Andersen, Thorkild 228
Andersen, Aage H. 119-20, 130, 132,
137-38
Andrejev, Leonid 102
Anikejev 100-2, 105, 108, 110-12
Annunzio, Gabriele d' 51, 63
antikommunisme 138, 325
antimarxisme 130
antisemit 118, 136
antisemitisme 118-20, 122-24, 127,
132-33, 136-37, 143, 145, 156,
158-59, 325
AOF 281
Aquilaia 55
Arbejderbevægelsens Erhvervsråd 242,
252, 255, 269
Arco 50
Armenien 300
Arnold, Elisabeth 313, 321-22, 324
Associazione Nazionale dei Com-
battenti 43
Atlantpagten 266
Avio 53, 59
Bagge, Poul 12
Baggesen, Jens 296
Balkan 298
Bangsted, Helge 80
Barfoed, Gustav 270-71
Bartholdy, C. 209, 218, 231
Bartlett, Frederic 24
Battisti, Cesare 39-41, 43, 52-54
Bay, C.E. 147
Belgien 256
Bennike, Helge 177
Berija, Lavrentija 105
Berlin 77-78, 84-86, 172, 175
Berlingske Tidende 80-81, 83
Berman, Matvej 105-8
Berosov 96
Best, Werner 172, 189-90, 204
besættelsen 11, 14
besættelsestiden 12, 19-20
Bezzacca 65
Bismarck, Otto von 68
Bitsch, Jørgen Jens Valdemar 208
Blædel, Nic. 80-83
Bogensee, Julius 76
bolchevisme 145
Bolivia 146
Bolzano 52
Borgo 45, 50-51, 57, 59
Bovensiepen, Otto 204
Bovrup 132
Bovrup-arkivet 147
Brandes, Georg 296
Brennerpasset 52
Brezjnev, Leonid 293

- Brigade Rosse 301
 Brix, Ejnar 208, 224
 Brochman, Andrea 285
 Brousse, Paul 299
 Bruxelles 241, 248-49, 331
 Bryld, Claus 20, 22, 26
 Brüning, Heinrich 78
 Budtz, Lasse 316
 Buhl, Vilh. 177, 181-82, 189, 191
 Buksti, Jacob 313, 318, 322
 Bøggild-Andersen, C.O. 119
 Bøggild-Christensen, J. 242-43
 Bøgh, Anders 314, 323
 Bølling, Hans 80, 83
 Calteranica al Lago 45-46
 Carlsen, Lauritz 126
 Carstens, Ejnar 243, 259-60
 Casa del Fascio 60
 Cavalese 59
 Chiesa, Damiano 43, 50, 52, 54
 Christensen, Bruno 232
 Christensen, Ib 318
 Christensen, Johanne 280
 Christensen, J.V. 292
 Christensen, L.P. 76
 Christiansen, Ernst 72-73, 76, 78
 Christiansen, Holger 91-92, 95-103, 105, 109-12
 Churchill, Winston 146
 Clausen, Frits 17-19, 120, 122, 124, 126-30, 132-34, 136-37, 140, 142-44, 181
 Clemmensen, Carl Henrik 208
 Cles 45
 Conci, Italo 51
 Conrad, Joseph 297
Dagens Nyheder 77, 80
 Dahlgaard, Frederik 255, 269
 Dahlgaard, Bertel 246-47, 249-52, 281, 283
Daily Telegraph 11, 22, 26
 Danmark 118-19, 123, 132, 137, 139-40, 143-46, 150-51, 153-55, 157-58, 161, 164, 183-85, 197, 204, 207, 320, 331-34
 Dansk Arbejdsgiverforening 260
 Dansk Industri Syndikat 331-32
 Dansk Kvindesamfund 278
 Dansk Samling 163, 170, 177-179, 191
 Dansk Ungdomssamvirke 13-15
 danske Brigade, Den 213, 224
 Danske Husmoderforeninger, De 279, 281
danske Parole, Den 191
Danskeren 153
Danske Tidende 191
 Dardel, Gustaf von 151
 demokrati 302
 Dessau, Benny 144
 Dethlefsen, Henrik 20-21
 Deutsche Arbeitsfront 85
 Dich, Jørgen 269
 Dienststelle Ribbentrop 84
 Digmann, P.M. 205-9, 213-16, 218-27, 229-31, 233
 Direktoratet for Vareforsyningen 260
 Disraeli, Benjamin 146
 DNSAP 17-18, 120, 122-24, 127, 130, 132-34, 136, 138-40, 142-43, 172
 Dobruskina 96-97
 Dovgalevskij 93-94
 Draeger, H.C. 84
 DsF 252-54
 DSU 175, 185
 Duckwitz, G.F. 189
 Düsseldorf 85
 EF 239, 241-44, 246-49, 251-53, 255, 257-60, 262-64, 266-67, 269-72
 EF-medlemskab 246-49, 252-55, 257, 259, 260-63, 267
 EF-Ministerrådet 248
 EFTA 239, 263, 265, 272
 Eigaard, Søren 121, 126
Ekstra-Bladet 122

- Engell, Ove 92, 96-98, 105, 109-10
 Engels, Friedrich 298
 England 145, 147, 242, 245
 Engzell, G. 151
 Erhvervsrådet 254-55
 Erhvervsøkonomisk Institut 259
 Eriksen, Erik 242, 244, 247, 261-63
 Eriksson, Torben 167-68
 ERP-udvalget 240
 Esbjerg 212
 etnisk udrensning 150
 EURATOM 241
 Europa 240, 298-99, 331
 Europabevægelsen 269
 Faber, Per 77-78, 82
 fagbevægelsen 252, 260, 265, 271
 Falkenfleth, Haagen 80
 fascisme 43, 178
 fascistisk 57, 59, 63, 120
 Fausing, J.C. 147
 Federspiel, Per 262
 Felt Politi Detachment 212
 Ferrari, Oreste 41
 Fibiger, Vilh. 177
 Fiera di Primiero 45
 Filzi, Fabio 43, 50, 52, 54
 Fink, Troels 19
 Finland 247
 Fischer, Paul 267
 Fiume 51, 63
 Flensborg 74
Flensborg Avis 70, 72-74, 76-79, 86, 88
 FN 258
 Fog, Mogens 179, 184, 196
 Folgaria 51
 Folkekommissariatet 92-100, 105,
 108-12
 Folkersen, J. 228
 Folkestrejken i København 188, 190-92
 Folketinget 240, 245, 261
 Ford, Henry 144
 forhandlingspolitikken 14-15, 17-18,
 21-22
 Foss, Erling 332
 Frankfurt am Main 85
 Franklin, Benjamin 146
 Frankrig 145, 242-43, 252, 256-57, 268,
 332
 franske revolution, den 298
 Fredericia 212
 Friedlander, Robert A. 306
 Frielitz, Karl 81-84, 87
 frihandelsaftale 250
 frihandelsforhandlinger 247, 249
 frihandelsområde 246, 249, 260-62
 frihandelszone 241, 243
Frihed 161-62, 166-72, 174-77, 179-83,
 185-86, 188-90, 192-93, 195-96
 frihedskamp 300
 Frihedsrådet 161, 166, 179, 189-91, 194,
 224
 Frisch, Hartvig 170-71, 190-92
Frit Danmark 167, 176, 179-82, 184-86,
 196
Frit Danmarks Nyhedstjeneste 174
 Frøslevlejren 11, 30, 203-8, 212-14,
 219-22, 224, 229, 233
Fyens Tidende 83
Fædrelandet 120, 138-39
 Fællesmarkedet 238-39, 242, 244-47,
 249, 254, 256-57, 262-66,
 270-71
 Fællesmarkedskommissionen 239
 Förster, F.W. 72
 Faarhuslejren 203-4, 209, 212-13,
 217-19, 221-26, 228-29, 231-33
 Gamborg, Leif 151
 Gardolo 50
 Gasperi, Alcide de 41, 63
 Gayda, Virginio 37
 Gestapo 181, 212
 Gideon, Henry 262
 Gjerstrup, Cuno 204, 213, 226-27,
 229-31, 234
 Goebbels, Joseph 79-80, 157
 Gram, Jørgen 246-47

- Gram, Victor 161, 167-68, 170, 175, 178, 194
- Grumes 45-46
- Grünbaum, Henry 167
- Graae, Poul 83
- Gråsten 209
- Gudme, P. de Hemmer 80
- GULAG 105
- Günther, Hans 129
- Haagkongressen 239
- Habsburg-riget 34-36
- Hagemeyer, Julius 128
- Hallas, Erling 133-34, 136, 138, 140
- Halle 85
- Hamar 251
- Hamborg 85
- Hansen, C.P.M. 102, 110
- Hansen, H.C. 169, 243, 245-46, 248, 252, 263, 272
- Hansen, Peter 238
- Hansen, Poul 263
- Hanssen, Bjørn 83
- Hardman, J.B.S. 300
- Hartz, G.E. 260
- Hauge, Sigvald 304
- Hedtoft, Hans 170, 177-78
- Heick, Frederik 262
- Heie, Henrik 253, 255
- Heineke, Svend 260
- Heiss, Hans 38
- Hejmdal 83, 85
- Hellberg, Sigvald 191
- Helsingfors 101, 103, 106, 111-13, 250
- Helweg-Larsen, G. 83-84, 86
- Hendil, Leif 150-51
- Hendriksen, Halfdan 286-87
- Henkell Kellerei 85
- Herbog, Mette 324
- Hindborg, C.E. 142
- Hindhede, Mikkel 280-81
- Hipo 212-13
- Hitler, Adolf 76, 79-80, 136, 157, 183
- Hitler-Stalin-pagten 131, 188
- Hjemmefronten 154, 185
- Hoff, Troels 228
- Holland 144-45, 263, 266
- Hollywood 146
- Holm, Eigil 167
- Holocaust 159
- Hornbech, Birthe Rønn 317
- Horsens Avis 83
- Horsens Folkeblad 83
- Horserød 204-5
- Horserødlejren 204
- Hoskær, Frederik 95
- Hurwitz, Stephan 150-54
- Hækkerup, Hans 162, 167-68, 170, 192-94, 245, 261, 263
- Hälsingborg 156-57
- Hæstrup, Jørgen 12, 20, 195
- Høsbjør 251
- ikke-angrebspagt 69
- illegale blade 161
- ILO 256
- Industrirådet 243, 249, 259, 260
- Interimkomité 248
- Irland 300
- Irredentister 35
- Irredentisme 36
- Israel 147
- Italien 34, 37-38, 53, 63, 145
- Jacobsen, Erhard 118
- Jacobsen, Kurt 318
- Jagoda, Genikh 100, 105
- Jakobinerne 294
- Jacobsen, Frode 269
- Janfelt, Per 317
- Jenkins, Brian 303-4
- Jensen, Eiler 182, 191, 252, 254
- Jensen, Frank 312, 317, 324
- Jensen, Kjeld 167
- Jesjov, Nikolaj 100
- Jessen, Jens 76
- Jessen, Tage 76, 79
- Jongman, Albert J. 304
- Joseph, Franz 36

- Jylland 118
Jyllands-Posten 83, 86, 122
 Jødedommen 145
 jødespørgsmålet 117, 120, 130, 134, 137
 Jørgensen, Anker 317
 Jørgensen, Poul Johannes 95
 Kamenev, Lev 97, 100
 Kampmann, Per 102, 104
 Kampmann, Viggo 12, 263
Kamptegnet 119, 132, 137, 143
 Kanstein, Paul 19
 kapitalisme 130
 Keegan, John 11
 Khalepskij, Ivan 101, 105-6
 Kina 146
 Kirchoff, Hans 12, 20-21, 28
 Kirov, Sergej 91, 96-97
 Klein 84
 Koch, Hal 15
 Kolbjørn, Ib 167
 kolde krig, den 117, 323, 325
 Kolding 208
 kollaboration 21-22
 Kommissariatet 97
 Kommissionen 265
 Konservative, de 240, 243-45, 247-48,
 259, 261, 266
 Kontaktudvalget i Stockholm 170
 korstogene 298
 Kraft, Ole Bjørn 177, 189, 191, 244-47,
 270
 Krag, Jens Otto 161-62, 167, 183,
 192-93, 196, 240-43, 245-52, 256-59,
 263, 272
Kristeligt Dagblad 83-84, 86
 Kristensen, Axel 262
 Kristensen, Thorkil 250-51, 262, 267-68
 Kristiansen, Erling 243, 249
 Kronika, Jacob 71-78
 Kruse, J.C.W. 150-51, 153
 KU 185
 Kul- og Stålonionen 239, 241, 247, 267
 KZ-lejr 224
 København 118, 136, 140, 151, 153, 167,
 189-90, 206, 312, 331
 Københavns Handelsstands Klub af
 1841 261
 Københavns Husmoderforening 279
 Lammers, Karl Christian 120, 147
Land og Folk 167
 Landbrugsrådet 240-41, 249, 259
 Larsen, Carl Peter 228
 Larsen, Eivind 173-75, 181
 Larsen, Ib 228
 Larsen, Lauritz 77-79, 88
 Lauesen, Marcus 128
 Lauridsen, Gudrun Vang 292
 Laursen, Johnny 314, 316, 324
 Lega Nazionale 35
 Legione Trentina, La 38
 Lembcke, Cay 120, 122-24, 126-27
 Lenin 93, 101, 112
 Leningrad 91-92, 95, 98-99, 106, 111-13
 Leoni, Diego 38
 Lindemann, Georg 212
 Lipella, Giovanni 50
 Littorale, Il 64
 Litvinov, Maxim 92-93, 97-98, 101, 106
 Lombardiet 36
 London 155, 164, 177, 179, 191, 331
 LS-folk 24
 Lund, Arne 260
 Lund, Erik 167
 Lundgreen-Nielsen, Kay 29
 Lübeck 85
 Løjtland 127
 Machiavelli, Niccolo 162
 Madsen, Carl 30
 Makedonien 300
 Malmö 155-56, 158
 Marighella, Carlos 300
 Marshallplanen 240
 Martensen-Larsen 231
 Marx, Karl 130, 145, 298
 marxisme 130
 Matthiasen, Niels 255

- Meissner, Gustav 84
 Melchior, Arne 316
 Melgaard, Arne 167
 Mellemøsten 298
 Mezzolombardo 45, 50
 Michaelsen, Per 324
 Mikojan, Anastas 106
 Mildner, Rudolf 173-75
 Miorelli, Aldo 38, 46-47, 49, 63
 modstandsbevægelsen 21-22, 164-66,
 173, 176, 191-92, 195, 224, 302
 Modstandsbevægelsens Kontaktudvalg
 169
 Mogadishu lufthavn 303
 Molotov, Vjateslav 106-8
 Moltke, Carl 71
 Moltke, Ivar 100
 Monte Pasubio 65
 Mori 59, 61
 Morozov, Nicolai 299
 Moskva 91-92, 94-97, 99-100, 103, 105,
 109-10, 131, 137, 165, 313-14, 320-21
 Munch, P. 69-70, 79, 81, 87, 97-98, 145,
 185
 Mundt, Gerda 287
 Munk, Kaj 119, 182
 Mussolini, Benito 52, 56, 58-59
 Münter, Gregers 213
 Møgelkjær 226
 Møller, Aksel 169, 177, 247, 261-62
 Møller, A.P. 268, 331
 Møller, Christmas 155-56, 164-65, 177,
 179-80
 Møller, Poul 244
 Nagasaki 113
 Narodnaya Volya 299
National-Socialisten 120, 124, 126,
 130-33, 135-38, 140
 Nationalbanken 96
Nationaltidende 77, 83
 NATO 264, 266
 nazisme 15, 17, 123, 184, 195-96, 295
 Nazityskland 320
 Neergaard, Niels 95, 102
 Neergaard-Møller, Valdemar 73-76
 Netanyahu, Benjamin 306
Neue Flensburger Zeitung 70
Neue Schleswiger Zeitung 70
 Neumünster 228
 New York 145, 191
 Nielsen, Karen Marie 132
 Nietzsche, Friedrich 303
 Nissen, Henrik S. 12, 14, 19-21, 23, 31,
 312, 314, 318, 320
 NKVD 91-92, 98, 100-1, 105
 Norden 238-39, 244, 246, 252, 261, 270
 Nordische Gesellschaft 85
 Nordische Verbindungsstelle 84-85
 nordisk toldunion 270
 Nordisk Råd 240-41, 250, 252
 nordiske forsvarsforbund, det 266
 nordiske fællesmarked, det 240-42,
 249-50, 252, 258, 260-62, 272
 nordiske fællesmarkedsprojekt, det 258
 nordiske samarbejde, det 241, 247, 249,
 269
 nordiske samarbejdsministre, de 243,
 250-51
Nordschleswigsche Zeitung 83
 Nordslesvig 203
 Norge 144, 251, 259, 263
 NSDAP 18, 143
 Nyborg 226
 Nürnberg-lovene 136
 OEEC 240-41, 245, 252, 256, 259
 Ohlin, Bertil 256
 OKW 29
 Olesen, Kjeld 316
 Opel-Werke 85
 oral history 15
 Ordnungspolizei 204
 Pacific Joint Purse 104, 110
 Padborg 209
 Paldam, Jørgen 252-53, 255
 Palla, Luciana 38
 Palæstina 134, 145, 298

- patriotisme 302
Pedersen, Helga 269
Pedersen, Jørgen 264-65
Pedersen, Oluf 288
Pedrotti, Giovanni 37, 41
Pergine 49, 54
Pernici, Nino 50
PET 311-17, 322-24, 326
Peterlongo, Giovanni 58
Petersen, Aksel 208-9, 215, 224
Petersen, Ib Damgaard 19
Petersen, Nikolaj 320
Petersen, Wilfred 137
Philip, Kjeld 268
Piemonte 36
Pilcante 57
Pinstrup, Hans 241-42
Ploug, R. 205
PNF 60
Polen 134, 145
Politiken 80, 83
Pollak, Christl 301
Potemkin 105-8
Poulsen, A.J. 71-76, 82, 86-87
Poulsen, H. 148
Poulsen, Henning 11-14, 16, 18-29, 120, 122, 196
Poulsen, Michael 120
Quisling, Vidkun 29
Qvist, S.P. 83-84
raceblanding 129
Radikale, de 240, 243, 247-48, 250
Radikale Venstre, Det 266
Rasmussen, Hans 102, 247, 254, 271
Rasmussen, Søren Hein 312-19, 321, 323-24
Rasmussen, T. 91-92, 98
Reagan, Ronald 293
regeringen 247-48, 252
regeringens økonomiudvalg 243
Regner, Peder Mortensen 228
Renthe-Fink, Cecil von 19, 24, 80-81
Retsforbundet 240, 247, 249
retsopgøret 333
Revò 46
Ribbentrop, Joachim von 19
Riffelsyndikatet 332-33
Rigsbefuldsmægtigede, Den 18
Riva 45
Rizzi, Bice 42
Robespierre, Maximilien 294-95
Rohleder, Niels 328
Rom 55
Romtraktaten 238-39, 242-44, 248-50, 253-55, 257, 259-61, 263-65, 267
Roosevelt, Franklin D. 147
Roslyng-Jensen, Palle 21, 120
Rote Armee Fraktion 301, 303
Rovereto 36, 43-44, 50-51, 55-57, 59, 63, 65
Rubinstein, Ulla 318
Rumænien 145
Rusland 166, 298
Ryder, P.B. 77
Rykov, Aleksej Ivanovitj 95, 97-99
Rytter, Aage 259
rødstrømperne 278-79, 290-91
Rørdam, Gudrun 126
Sachsenhausen 86
Saltsjöbaden 251
Samarbejdspolitikken 163-64
Samvirkende Danske Husholdningsforeninger, De 281
Samvirkende Danske Husmandsforeninger, De 281
Samvirkende Danske Husmoderforeninger, De 279
Samvirkende Danske Landboforeninger, De 264, 281
Sani, Emilio 61
Sarche 45-46
Sasson, Phillip 146
Saussure, Ferdinand de 297
Sawicki, Jerzy 321
Scavenius, O.C. 95-97, 102-5, 108-9, 172, 180

- Schalburg-korpset 166, 172-73, 176,
 181, 189
 Schalburgtage 189
 Schleswiger, Der 70-76
 Schleswig-Holsteinische Landeszeitung 87
 Schleyer, Hans-Martin 303
 Schmid, Alex P. 304, 306
 Schmit, Inger Gautier 285-86
 Schweiz 259, 263
 Schönebeck, Alfred 94-95, 97
 Seidenfaden, Erik 183-84
 Seks, De 245-49, 251, 257, 261, 263
 Selskabet 97
 Serbien 300
 SHAEF 228
 Shakty-processen 94
 Sicherheitsdienst 212
 Sicilien 163
 Sjursen, Jan 313
 Skjoldager 208-9
 Smede- og Metalarbejderforbundet 254
 Social-Demokraten 82
 Socialdemokraterne 248, 260, 262,
 265-66
 Socialdemokratiet 243-44, 255, 265-66,
 269
 socialisme 145, 298
 Società Dante Aligheri 35
 Sorø Amtstidende 85
 Sovjet 188
 Sovjetregeringen 106, 109, 111-12
 Sovjetrusland 92, 103, 320
 Sovjetunionen 94, 97-101, 107, 110-11,
 113, 138, 143, 163, 325-26
 Sovjetunionens Folkekommissariat for
 Kommunikationsvæsen 91, 97,
 106-8, 110-11, 113
 Spanien 298
 Spaak, Paul-Henri 247-48
 Spaak-rapporten 241
 SS 18, 212, 232
 Stalin, J.V. 94-95, 106-8, 112-13
 Stamm, Ivan 84
 Starcke, Viggo 247
 Statens Husholdningsråd 281, 284, 286,
 288-90
 Statsradiofonien 82
 Stauning, Thorvald 82-83, 87
 Stauning-Munch-regeringen 185
 Steincke, K.K. 140
 Steinert, Heinz 304
 Sterling, Claire 299
 Stockholm 150-51, 156-57, 183
 Stoljarov 110-11
 Storbritannien 18, 239, 241-42, 244-45,
 249, 259, 263
 Store Nordiske Telegraf-Selskab, Det
 91-95, 99-108, 110-13
 Strachan, Hew 37
 Strasbourg 269
 Strembo 48
 Studenterforeningen 268
 Studenternes Efterretningstjeneste 185
 Stürmer, Der 136
 Stærmosé, Robert 177-79
 Suenson, Edouard 104
 Suenson, Kay 95, 102, 104, 108-10
 SUKP 97
 Svenningsen, Nils 228
 Svenningsen, S. 228
 Sverige 147, 150, 152-55, 157, 259,
 263
 Sydjylland 203
 Sydslesvig 69
 Sønderborg 212
 Sønderborg Slot 212, 231-32
 Søndergaard, Søren 317-18, 323, 328
 Sønderjylland 127, 203, 212, 268
 Sørensen, Arne 177-78, 191, 268
 Sørensen, Max 267
 Sørensen, Poul 177
 Tamm, Ditlev 120, 318, 333
 Teisen, Fritze 286
 Tel Aviv 144
 terrorisme 293, 296-97, 299-300, 304,
 306-7

- Texiere, Jacob 144
 Textilfabrikantforeningen 260
 Thackrah, John R. 305
 Thestrup, Knud 261
 Thomsen, Niels 119, 313
 Thrige, Thomas B. 95
 Tiarno di Sotto 56
 Tietgen, C.F. 92
 Tillge-Rasmussen, Sven 80
 Tione 45, 50-51
 Tjitjerin 93
 Tolvmandsforeningerne 257
 Toscana 36
 Travemünde 85
 Trekantsregeringen 249
 Trentino 34-37, 40-42, 49-51, 53-56,
 61-63
 Trentino-provinsen 34
 Trento 34, 36, 42-44, 49-52, 54-58, 63,
 65
 Trieste 34-35, 40
 Trommer, Aage 12, 17, 20, 28
 Tutenberg, Volker 301
 tyske udenrigsministerium, det
 79
 Tyskland 40, 68-69, 71-72, 74, 80-81,
 84-85, 87, 132, 134, 139, 146, 157,
 166, 172-73, 184, 204-5, 225, 257,
 261, 264, 266-68, 270-71, 331-33
 Tønder 203, 212, 230
 Udenrigskommissariatet 93, 96-98,
 113
 Udenrigsministeriet 69-70, 72-75, 79,
 87-88, 91, 96, 98, 101-2, 243, 253,
 260, 267
 Udenrigsministeriets Pressebureau 70,
 78, 82-83, 87
 Udenrigspolitiske Nævn, Det 246,
 248-49, 251-52, 259
 Udgivnerselskab for Danmarks nyeste
 Historie (DNH) 12
 Udvalget vedr. Danmarks samarbejde
 med andre lande 240
 Udvalget vedr. økonomisk samarbejde
 243
 UK 305
 Ulkjær, H.C. 83, 86
 UNISCAN 239
 USA 145, 298, 305, 326
 Ussing, Alf 94-95, 99
 USSR 102, 107
 Vareforsyningsrådet 240
 Vareforsyningsudvalget 240, 246,
 248-49, 252
 Vatikanet 36
 Vedsted-Hansen, Jens 318
 Veistrup, Johannes 285
 Veneto 36
 Venstre 240, 242-45, 247-48, 252, 259,
 262-64, 266, 269
 Vesten 320
 Vesteuropa 301
 Vesttyskland 252, 263-64, 266
 Vestunionen 247
 Vezzano 51
 Vyshinkij, Andrej 100
 Værnemagten 163
 Weimann, Wilhelm 95, 103-4, 109,
 112
 Wiesbaden 85
 Yahil, Leni 119
 Zadra, Camillo 38
 Zahle, Herluf 68, 78, 84-85, 87
 Zakovskij, Leonid 101-2
 Zinovjev, Grigorij 97, 100
 Zippel, Vittorio 54
 ældres Råd, De 13-14
 Østeuropa 326
 Østrig 34, 36-38, 69, 144
 Østrig-Ungarn 34, 40, 44
 Østtyskland 324
 Åbenrå 126-27
 Århus 219, 312
 Aarhuus Stiftstidende 80, 83

I tradition og kaos

Festskrift til Henning Poulsen

Med bidrag af

Kurt Jacobsen

Rasmus Kreth

Henrik Skov Kristensen

Anne Trine Larsen

John T. Lauridsen

Johnny Laursen

Michael Mogensen

Niels Wium Olesen

Thorsten Borring Olesen

Henning Poulsen

René Rasmussen

Søren Hein Rasmussen

Anne Ingeborg Sørensen

Nils Arne Sørensen



AARHUS UNIVERSITETSFORLAG

ISBN 87 7288 798 2